મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ સન '૧૯૨૯ પ્રત ૨,૦૦૦
સંશોધિત બીજી આવૃત્તિ સન ૧૯૩૪ પ્રત ૨,૦૦૦
ત્રીજી આવૃત્તિ સન ૧૯૪૧, પ્રત ૨,૦૦૦
સંશોધિત ચોથી આવૃત્તિ સન ૧૯૪૫, પ્રત ૨,૨૦૦

અઢી રૂપિયા

નવેમ્બર, ૧૯૪૫

બીજી આવૃત્તિનો દીબાચો

આ આવૃત્તિમાં પુષ્કળ સુધારાવધારો કર્યા છે આખુ પુસ્તક વાચી જઈ ભાષાને અનેક ઠેકાણે સહેલી કરવા અને વધારે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પ્રકરણો અને ખડોની ગોઠવણીમાયે ફરક કર્યો છે, અને કેટલાંક પ્રકરણો તથા પરિશિષ્ટોનો ઉમેરો પણ કર્યો છે એટલે કેટલેક અંશે આ પુસ્તક પહેલી આવૃત્તિ કરતા નવુ થાય છે પરતુ એમાના વિચારો તો એના એ જ છે પહેલુ પુસ્તક બે ભાગમા હતુ તેને બદલે હવે આ એક જ પુસ્તકરૂપે છપાય છે, એથી વાચકની કાઈક સગવડ વધશે એમ આશા રાખુ છુ આ છપાવતી વખતે સાખ્યખડ અને યોગખંડને છેવટે મૂકવાનો વિચાર રાખ્યો હતો, કારણ કે એ બે ખડોમાં બધા જ વાચકોને સરખો રસ લાગતો નથી પરંતુ સરતચૂકથી સાખ્યખડ એના મૂળ ક્રમમાં જ છપાયો, તેથી માત્ર યોગખડ જ છેવટે મૂકી શકાયો છે સાખ્યખંડનુ આ સ્થાન યુક્તિયુક્ત છે ખરું, પણ જેમને એમા રસ ન હોય તેઓ તેને છોડી દઈ ત્યાર પછીનો ખડ શરૂ કરશે તોયે ચાલશે તત્ત્વશોધક અને સાધકને માટે સાખ્ય તેમ જ યોગખડ ઘણા મહત્ત્વના છે એટલુ માત્ર યાદ રાખવુ જોઈએ બન્નેમા શોધનની નવી દૃષ્ટિ છે, અને એથી સાખ્ય અને યોગ વિષેની ચાલી આવેલી સમજણમા પુષ્કળ પરિવર્તન છે

પણ આ આવૃત્તિને અગે એક મહત્ત્વનો વધારો અને આનંદની વાત તો મારા પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની ભૂમિકા છે ભૂમિકા કેટલી ઉપયોગી છે તે શ્રેયાર્થીને સમજાયા વિના નહી રહે આ ભૂમિકા મેળવવાનુ શ્રેય મારા પરમ મિત્ર પડિત હરિભાઉ ઉપાધ્યાયને ઘટે છે મારા ગુરુમા લેખનશક્તિ નથી એમ નહી, પણ લખવાની વૃત્તિ નથી આથી માગી પોતાની એમને વિનતિ કરતાં હિમત ચાલતી નહોતી માટે પહેલી આવૃત્તિ વખતે મે પૂજ્ય ગાધીજીને ભૂમિકા લખવા વિનતિ કરેલી, પરંતુ એમનાથી તે થઈ શક્યું નહીં ત્યાર પછી શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર એની ભૂમિકા લખવાના હતા તે પણ ન લખી શક્યા, અને પુસ્તક છપાય તે પહેલા સ્વમે બધા જેલમા જઈ બેસા ગયે વચ્ચે પંડિત હરિભાઉએ પોતાના

કારાવાસ દરમ્યાન આ પુસ્તકનુ હિંદી ભાષાન્તર કર્યું એ બાબત મારી જોડે વાત થતા પુસ્તક માટે કોઈક પાસે ભૂમિકા લખાવવાની ઇચ્છા એમણે વ્યક્ત કરી મે કહ્યુ કે, પૂજ્ય નાથ કે પૂજ્ય ગાંધીજી જો એની ભૂમિકા લખી આપે તો મને કૃતાર્થતા જરૂર લાગે, પણ નાથજીને કહેવાની મારી હિમત નથી અને ગાધીજીને સમય નથી, એટલે મારે ભૂમિકા વગર સતોષ રાખવો પડે છે ત્યારે એમણે નાથજીને વિનતિ કરવા માથે લીધુ અને તુરત જ કાગળ લખ્યો નીચે મે પણ મારી વિજ્ઞપ્તિ ઉમેરી એ વિજ્ઞપ્તિ સ્વીકારાઈ એ, કહેવાપણુ રહ્યુ નથી આ અનુગ્રહ માટે મારા ગુરુદેવનો તેમ જ તે મેળવી આપવા માટે પ હરિભાઉનો જેટલો આભાર માનુ તેટલો ઓછો છે ગુરુદેવની માતૃભાષા મરાઠી હોઈ એમની લખેલી ભૂમિકા મરાઠીમા છે અને અહી લખ્યો છે તે એનો અનુવાદ છે એ જણાવવુ ઘટે છે અનુવાદની ભાષા એમના મૂળ કરતા કાંઈક ઓછા ગુણોવાળી છે એની મને જાણ છે એ માટે લાચાર છુ

ભૂમિકામા મારે પોતાને વિષે પણ ગુરુદેવે લખ્યુ છે એ મારા ગુરુદેવનુ મારા પ્રત્યેનુ મમત્વ છે મને પોતાને એમ ભાસે છે કે મારામા દૃઢતાની સારી પેઠે ખામી છે અને તેથી મારા પ્રયત્નોમાયે નિષ્ફળતા, અને તેટલે અશે જીવનમા અસમાધાન પણ છે એટલે કે સામાન્ય વાચક એમની ભૂમિકા પરથી મારી પાત્રતા વિષે વધારે પડતો ખ્યાલ ન બાધે, પણ મને એ માર્ગે પ્રયત્ન કરનારો જ માને

અતમા, જેમના સત્સગ, અનુગ્રહ અને મારે માટે લીધેલા પરિશ્રમથી મારી પોતાની દૃષ્ટિ શુદ્ધ થઈ તે મારા પરમ પૂજ્ય ગુરુ, જેમણે મને શ્રેયને માર્ગે સદૈવ ધક્કો આપ્યા કર્યો છે તે પૂજ્ય ગાધીજી, જેમણે મારો માર્ગ સરળ કરવા માટે પોતાનુ જીવન ખર્ચી નાખ્યુ તે મારા સદ્‌ગત વડીલ બધુ તથા મારી પત્ની, અને જેમના આગ્રહ વિના હુ આ પુસ્તક કદાચ પડતુ મૂકત તે મારા મિત્ર રમણિકલાલ મોદી — એમનો હુ અત્યત ઋણી છુ

દેવલાલી
૨૦ મી ફેબ્રુઆરી
૧૯૩૮

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

ત્રીજી આવૃત્તિ

આ આવૃત્તિ બીજીના લગભગ પુનર્મુદ્રણ જેવી છે કેટલીક છાપવાની ભૂલો સુધારવા કે જરૂરી નાનકડા ફેરફાર કરવા ઉપરાંત એમા કશો ફેરફાર કર્યો નથી છેવટે, વર્ણાનુક્રમણિકા આપવી જોઈએ એવી ઘણે ઠેકાણેથી સૂચના આવી હતી પણ તે વિચાર નવી આવૃત્તિ માટે મુલતવી રાખ્યો છે પણ તેને બદલે સામાન્ય અનુક્રમણિકા પુષ્કળ વિગતવાર કરી છે. એથી, વાચકને ઇચ્છેલો વિષય શોધતા વાર નહીં લાગે

આ અનુક્રમણિકા બનાવી આપવાની તેમ જ પ્રૂફો સુધારવાની મહેનત માટે હુ અનુક્રમે શ્રી ગોપાલદાસ પટેલ તથા શ્રી રમણિકલાલ મોદીનો આભારી છુ

વર્ધા
૧-૫-૧૯૪૧

કિ. ઘ મ.

ચોથી આવૃત્તિ

આ આવૃત્તિમા સ્પષ્ટતાની દૃષ્ટિએ ભાષામા જ્યા જ્યા જરૂર જણાઈ ત્યા ત્યા વાક્યો બદલ્યા છે વિચાર તો તે જ છે આવુ અનેક જગ્યાએ કર્યુ છે એમ તો ન કહેવાય, પણ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર ન પડે એટલી થોડી જગ્યાએ નથી

બીજુ, બીજી આવૃત્તિના દીબાચામાં જણાવ્યા પ્રમાણે સાખ્યખડનુ સ્થાન બદલીને તેને છેવટે યોગખડની પૂર્વે મૂક્યો છે

ભાષાના ફેરફારો સૂચવવાનુ તેમ જ આ આવૃત્તિના પ્રૂફ તપાસી જવા સુધીની બધી મહેનતનુ શ્રેય શ્રી રમણિકલાલભાઈ મોદીને ઘટે છે એમની મદદ ન હોત તો આ બહાર પડતા હજુ વધારે મહિના નીકળી જાત

સેવાગ્રામ
૮-૧૦-૧૯૪૫

કિ. ઘ મ.

પૃ ૩૬૨ લીટી ૭ ' . સાધનસપત્તિ છે' તેની નીચે આ પ્રમાણે ફૂટનોટ વાચવી

આ જગાએ "બુદ્ધલીલા"માંનો નીચેનો ફકરો ધ્યાનમા રાખવો ઉપયોગી થશે

"સિદ્ધાર્થે . વિચાર કર્યો, મારા આચાર્યે શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ પાચ માનસિક શક્તિઓનું સમત્વ સાધવાનુ મને કહ્યુ એ તો ઠીક જ છે કેમ કે વ્યવહારમા પણ એ શક્તિઓનુ સામ્ય હોવુ બહુ જરૂરનુ છે આપણી શ્રદ્ધા જ જો વધતી જાય અને એની સાથે સાથે પ્રજ્ઞાની જો વૃદ્ધિ ન થાય તો આપણે ગમે તે વસ્તુ પર વિશ્વાસ રાખવા લાગીએ છીએ કોઈએ કઈ કહ્યુ એટલે તે આપણને ખરુ લાગે છે એથી ઊલટુ, આપણી પ્રજ્ઞા વધતી જાય અને તેને શ્રદ્ધાનુ બધન ન હોય તો તે ઉચ્છૃખલ થઈ જાય છે. તેને લીધે આપણે ગર્વથી ફુલાઈ જઈએ છીએ અને દભનુ ભક્ષ થઈ પડીએ છીએ પણ પ્રજ્ઞાને જ્યારે શ્રદ્ધાની જોડ મળે છે ત્યારે આ બને માનસિક શક્તિઓનુ સુખકારક પરિણામ નીપજે છે તે જ પ્રમાણે વીર્ય (ઉત્સાહ) વધતુ જાય અને એને સમાધિનુ બધન ન હોય તો તે ઉચ્છૃખલ થઈ જાય છે અતિશય ઉત્સાહને લીધે મનુષ્ય પોતે શુ કરે છે એનુ પણ ભાન રહેતુ નથી છતા, એકલી સમાધિ પણ નુકસાનકર્તા છે સમાધિની શક્તિ વધતી જાય તો માણસ આળસુ બને, અને એ કશુ લોકોપયોગી કૃત્ય કરી શકે નહી પરતુ વીર્ય અને સમાધિ એ બે શક્તિની સમતા પ્રાપ્ત કરાય તો પરિણામ સુદર આવે સ્મૃતિનો ઉપયોગ સર્વત્ર કરવો ઘટે

રાજાનો મુખ્ય પ્રધાન જેમ બીજા પ્રધાનોના કામની તપાસ રાખે છે, તે પ્રમાણે સ્મૃતિએ શ્રદ્ધા અને પ્રજ્ઞા, વીર્ય અને સમાધિ એમના કાર્ય પર દેખરેખ રાખવી જોઈએ" (૧૨૬-૧૨૭, ત્રીજી આવૃત્તિ)

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ટ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૩	૨૪	સમભાવ	સમભાવરૂપ
૭૮	૨૦	કર્મ કોશલ્ય	કર્મ કૌશલ્ય
૧૭૫	૯	વિરોગી	વિરાગી
૧૮૪	૬	પાડવાનો	પડવાનો
૩૯૭	૭	વિરુદ્ધ	નિરુદ્ધ

ભૂમિકા

વિવેકી, ઉત્સાહી અને જીવન દરમ્યાન કોઈ પણ ઉદાત્ત ધ્યેયને સિદ્ધ કરવાની આકાંક્ષા રાખનાર પુરુષના મનમા પોતાના જીવનનો હેતુ શો હોવો જોઈએ, શુ સિદ્ધ કરવાથી અથવા તે માટે પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી પોતાની ઉન્નતિ થશે, એવા પ્રશ્નો વારવાર ઊઠતા હોય છે એવા પુરુષને વિચાર કરવામા થોડીક પણ મદદ થઈ શકે તો કરવી એ હેતુથી શ્રી કિશોરલાલભાઈએ આ પુસ્તક લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે જાતે શ્રેયાર્થી હોવાથી, અને શ્રેયાર્થીને કેવા કેવા પ્રકારની અડચણોમાથી પસાર થવુ પડે છે, કેવા પ્રકારના સંશયો અને ભ્રમોમાથી પોતાના મનને છોડવવુ પડે છે, વિવેકબુદ્ધિ અને કેવળ પરપરાથી ચાલી આવેલી શ્રદ્ધા વડે જ સ્વીકારેલી માન્યતાઓની વચ્ચેનો ઝઘડો કેવો તીવ્રપણે મનને સહન કરવો પડે છે, તે બધાનો અનુભવ તેમને પોતાને હોવાથી, તેમણે લખેલા વિચારો જાતે અનુભવીને તથા મથન કરીને પછી લખ્યા છે આથી તે શ્રેયાર્થીને ઉપયોગી થાય એવા છે એમાં શકા નથી માણસ ગમે તેટલો સાત્ત્વિક હોય, અનેક સદ્‌ગુણો તેનામા સહજ સ્વભાવ બનીને રહ્યા હોય, અને તેનુ જીવન ઉન્નતિને માર્ગે જ નિર્ગમન થતુ હોય, છતા કેવળ પરપરાગત સંસ્કારોને લીધે અને કોઈક અસભાવ્ય-અશક્ય ધ્યેયને જીવનનો અતિમ હેતુ માનેલો હોવાને લીધે તેનુ મન અશક્યને માટે વ્યર્થ જ ઝખના અને ઉદ્વેગ કરતુ રહે છે એવી સ્થિતિમા તેની કર્તૃત્વશક્તિનો લાભ તેના સમાજને પૂરતો મળતો નથી, તેમ જ તેને પોતાનેયે પૂરુ સમાધાન મળતુ નથી સાત્ત્વિકતા હોવા છતા જેના ચિત્તમાં સમાધાન નથી તેમના પ્રત્યે સમભાવથી પ્રેરાઈ લેખકે આ પુસ્તકમા પુષ્કળ જ લખ્યુ છે.

વિવેક, સત્ત્વસશુદ્ધિ, પ્રામાણિકતા, સત્યજ્ઞાન માટે ઉત્કટતા, સમાજનુ હિત કરવાની બુદ્ધિ, કર્તવ્યપાલન, સંયમ, નિષ્કામતા, પવિત્રતા, વગેરે દૈવી ગુણોના ઉત્કર્ષ પર આ પુસ્તકમાં બહુ ભાર મૂકવામા આવ્યો છે,

દઢતાનો તેમનામાં અભાવ હોય છે એ જ છે. આવી સ્થિતિમાં એની ભાગ વિનાની સમજણ પણ વ્યર્થ જ થાય છે. આથી દઢતાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. દઢતા વિના માર્ગનું આક્રમણ થઈ શકતું નથી. વિવેકના અનુશીલનથી જેમ વિવેક દિવસે દિવસે શુદ્ધ થતો જાય છે, તેમ દઢતાના અનુશીલનથી દઢતા પણ વધે છે. ધીમે ધીમે દઢતા પોતાનો સ્વભાવ બનવા લાગ્યા પછી ખરે માર્ગે ચાલતાં ઓછી ઓછી કઠણાઈ લાગે છે.

જેને પોતાની ઉન્નતિ કરવી હોય તેણે સમાજથી વેગળા રહેવું જોઈએ એવી જે સમજણ આપણા મનમાં પેસી ગઈ છે, તે દૂર કરવા માટે લેખકે ઠેકઠેકાણે વિસ્તારપૂર્વક લખ્યું છે. સમાજ પ્રત્યેની આપણી ફરજોને નિષ્કામપણે બજાવતા રહેવામાં જ શ્રેયાર્થીનું કલ્યાણ છે, એ વાત ખાસ કરીને ચોથો પુરુષાર્થ, જીવનસિદ્ધાંત, જગત સાથે સંબંધ, સંન્યાસ, ઉપાધિ વગેરે પ્રકરણોમાં વિશેષ સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદન કરેલી જોવામાં આવશે. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અને સમાજ પ્રત્યે કર્તવ્ય એ બે વચ્ચે અત્યંત વિરોધ છે, એવી સમજણ આપણા લોકોમાં ઘણા લાંબા કાળથી ચાલી આવેલી છે. આ માન્યતાથી સમાજનું અતિશય નુકસાન થયેલું છે. આ માન્યતાને લીધે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધનારી વ્યક્તિના મનમાં સમાજ વિષેના કર્તવ્ય માટે ઉદાસીનતા આવી એટલું જ નહીં, પણ કૌટુંબિક કર્તવ્યનો ભાવ પણ તેના મનમાંથી નીકળી ગયો. આવા પ્રકારના માણસોમાં ક્યાંય સાત્ત્વિકતાની વૃદ્ધિ મુદ્દલ થઈ જ નહીં એમ નહીં. પણ તેમની સાત્ત્વિકતાનું પરિણામ સમાજ પર કોઈ ઇષ્ટ રૂપમાં થવા કરતાં તેમની ઉદાસીનતાનું જ પરિણામ સમાજ પર બહુ અનિષ્ટ પ્રકારે થયું છે. એક બાજુથી આ પ્રમાણે સમાજમાં કર્તવ્ય પ્રત્યે ઉદાસીનતા — જડતા — પ્રસરી, અને બીજી બાજુથી સ્વાર્થીપણું, કપટ, દંભ, દુષ્ટતા વગેરેની સમાજમાં વૃદ્ધિ થતી ગઈ. સમાજમાં રહેનારાએ સ્વાર્થી, મતલબી, કપટી, દંભી, દુષ્ટ હોવું જ જોઈએ, નહીં તો સંસારવ્યવહારમાં ચાલે નહીં, એવી સમજનું જોર [illegible]થી સમાજમાં આવી જાતના દુર્ગુણો વધતા ગયા. આમ [illegible] ઉદાસીનતા, જડતા, સ્વાર્થવૃત્તિ, દંભ વગેરે દુર્ગુણોનો જ ઉત્કર્ષ થયો. આસુરીનો વ્યાપ વધવાથી સમાજની ઉન્નતિ થઈ નહીં. જ્યાં સમાજની ઉન્નતિ અટકી ત્યાં વ્યક્તિનીયે ક્યાંથી થાય? માટે સમાજમાં જ કર્તવ્યનિષ્ઠ

રહીને આપણે આપણી ઉન્નતિ સાધવી જોઈએ ઉન્નતિનો આ જ એકમાત્ર માર્ગ છે. નિષ્કામપણે પોતાનુ કર્તવ્ય કરતા રહેવામાં જ પોતાનુ તેમ જ સમાજનુ શ્રેય છે — એ વાત જો બધાને સમજાઈ જાય અને એને જ વર્તનના સિદ્ધાત તરીકે જો સમાજ ગ્રહણ કરે, તો જ ભૂલભરેલી સમજણને લીધે સમાજનુ બેય બાજુથી થતુ નુકસાન ટળી શકશે તે નુકસાન ટળે તે ખાતર લેખકે પુસ્તકમાં અનેક રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે શ્રેયાર્થીને તો આ સિદ્ધાંત ગળે ઊતર્યા વિના રહેશે નહીં

આપણે આપણા સમાજની સ્થિતિનુ બરાબર નિરીક્ષણ કરીશુ તો માલૂમ પડશે કે, કેટલીયે ભૂલભરેલી માન્યતાઓ અને અસભાવ્ય — અશક્ય — કલ્પનાઓને લીધે આપણી અને આપણા સમાજની કર્તૃત્વશક્તિ હણાઈ ગઈ છે, આપણા તથા આપણા સમાજના કલ્યાણ માટે ઉપયોગી થનારી આપણી વિવેકબુદ્ધિ બધાઈ ગઈ છે એ ભૂલભરેલી માન્યતાઓ, એ અસભાવ્ય કલ્પનાઓ છોડી દઈને જ આપણુ તથા આપણા સમાજનુ કલ્યાણ થવાનુ છે કા તો કેવળ સ્વાર્થ સાધવો, નહી તો કાંઈક અસભવનીય માની લીધેલા ધ્યેયની પાછળ લાગવુ, — એવી આપણા મનને પડેલી ટેવ આપણે છોડી દેવી ઘટે છે એ ટેવ છોડી દેવાથી અને સ્વકર્તવ્યનિષ્ઠ રહેવાથી જ આપણુ તથા સમાજનુ કલ્યાણ થનારુ છે, એ વાત વિચાર કરવાથી આપણને સમજાઈ જાય એવી છે .

આપણામા સમાજહિતની દૃષ્ટિએ દરેક બાબતનો વિચાર કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ નથી શ્રેયાર્થીમા આ વૃત્તિ હોવી જરૂરની છે પોતાની જાત પૂરતુ જ વિચારવાનો આપણો સ્વભાવ ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાયે તેવો જ રહ્યો છે એ આપણો સ્વભાવ આપણે બદલવાની જરૂર છે આપણામાં તેમ જ સમાજમા દૈવી ગુણોની વૃદ્ધિ થયા વિના, આપણુ તેમ જ સમાજનુ શીલસવર્ધન થયા વિના આપણો તરણોપાય — ઉદ્ધાર — નથી, એ વાતની ધડ શ્રેયાર્થીને પૂર્ણપણે બેસી જવી જોઈએ આપણુ એકલાનુ જ કલ્યાણ થાય — પછી તે આર્થિક હોય કે ધાર્મિક હોય — એ સાંકડી ભાવના તેણે છોડી દેવી જોઈએ. દરેક કલ્યાણપ્રદ વસ્તુનો તેણે સમુદાયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં શીખવુ જોઈએ આપણામાં આવી ની વ્યાપક દૃષ્ટિ અને વિચારસરણી આવેલી ન હોવાથી, જે ગુણોની,

જે ભાવનાઓની, જે વિદ્યાઓ વગેરેની વૃદ્ધિ સંઘશક્તિને આધારે જ થાય છે, તે ગુણો, તે ભાવનાઓ તથા તે વિદ્યાઓ હજુ આપણામા આવ્યા નથી એ બાબતમાં આપણે ઘણા જ પાછળ ગયા છીએ તે ન આવવાથી તેના પ્રમાણમા આપણી વ્યક્તિગત ઉન્નતિમાયે ઘણી ખામી રહી ગઈ છે. વ્યક્તિગત તથા સામુદાયિક ઉન્નતિ એકબીજાથી સ્વતંત્ર નથી પણ એકબીજા પર આધાર રાખે છે, એકના વિના બીજી પૂરી થઈ શકતી નથી વ્યક્તિ તથા સમુદાય બન્નેની શારીરિક, બૌદ્ધિક તથા માનસિક ત્રણે પ્રકારે ઉન્નતિ થવી જોઈએ. તેમા ક્યાયે ખામી રહી જાય તો તેનુ ફળ વ્યક્તિને તેમ જ સમુદાયને ભોગવવુ જ પડે શક્ય તેટલુ જલદી આપણે આ સમજી જઈએ તો સારુ સિકંદરના કાળથી ન કહીએ, તોયે કમમા કમ આજે હજાર સૈકાથી આપણે પરદેશીઓનો માર ખાતા આવ્યા છીએ; હવેયે આપણે આટલુ સમજી જઈએ તો સારુ. મહમદ, તૈમુર, નાદિરશાહ જેવા કેટલાયેને કેટલીયે વાર આપણે અગણિત સંપત્તિ લઈ જવા દીધી છે, હવેયે આપણે આટલુ સમજી જઈએ તો સારુ સેંકડો વર્ષથી હાલબેહાલ થઈએ છીએ, દર સાલ અબજો રૂપિયા પરદેશ મોકલીએ છીએ, આટલી કિંમત આપીનેયે હવે આપણે આ સમજવુ જ જોઈએ સત્યનિષ્ઠા, કર્તૃત્વ, પ્રામાણિકતા, નિઃસ્વાર્થતા, પવિત્રતા, દેશપ્રેમ, પુરુષાર્થ. પરાક્રમ. તેજસ્વિતા, સ્વાભિમાન, સંઘશક્તિ, વ્યવસ્થિતતા, ઉદ્યોગિતા, આત્મરક્ષા માટે આવશ્યક બળ નિર્ભયતા વગેરે અનેક સદ્ગુણોને અભાવે, આપણે આજ સુધી કેટલુ ખમતા આવ્યા છીએ આપણા સ્ત્રીપુરુષો પર કેવા ભયકર જુલમો થયા છે તથા તેમનો સંહાર થયો છે કેટલી માનહાનિ — માણસાઈને હીણપત લગાડનારી માનહાનિ — આપણને જોવી પડી છે અનાથ સ્ત્રીઓ અને બાળકોને કેટકેટલા અત્યાચારો ખમવા પડ્યા છે. અને આ બધા જુલમો, આ બધી વિડંબના પરદેશીઓ તરફથી જ થઈ છે એમ કઈ નથી આપણે આપસમાયે એકબીજાને રંજાડવામા મણા ઓછુ રાખ્યુ નથી આ બધ ખમ્યા પછી હવેયે આપણે વિચાર કરતા શીખવુ જોઈએ સામુદાયિક હિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની વૃત્તિ આપણામા ન હોવાથી આપણામા એક અને વ્યાપક સદ્ગુણોની જાગૃતિ થઈ નથી, અને તેને લીધે જ આપણે અને આપણા સમાજનુ

અતિશય નુકસાન થયુ છે. સમુદાયના કલ્યાણમા જ પોતાનુ કલ્યાણ છે એ વાતની શ્રેયાર્થીને રગેરગે ખાતરી થવી જોઈએ આપણુ શ્રેય અને અને સમાજનુ શ્રેય વેગળુ નથી પણ એક જ છે, એ વાત નિશ્ચિતપણે સમજી લઈ બનેનુ કલ્યાણ થાય એવી જ વિચારસરણી તેણે સ્વીકારવી જોઈએ જેમનો વ્યક્તિગત તથા સામુદાયિક કલ્યાણ સાથે સબધ ન હોય એવી માની લીધેલી કલ્પનાઓ અને અસભવનીય ધ્યેયોને બને તેટલી ઝડપથી તેણે છોડી જ દેવા જોઈએ

બીજી એક વાત શ્રેયાર્થીએ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે જેમ સ્વાર્થ, પ્રતિષ્ઠા, દેહસુખ, કીર્તિ વગેરે પ્રાપ્ત કરવા એવો જીવનનો હેતુ ન હોવો જોઈએ તેમ જ કોઈ પણ પ્રકારની આનદપ્રાપ્તિ એ પણ જીવનનો હેતુ ન હોવો જોઈએ જેમ ભૌતિક આનદમા તેમ જ ઈશ્વિરાનદ, આત્માનદ કે બ્રહ્માનદમાયે નિમગ્ન રહેવાનો તેણે ઉદ્દેશ ન રાખવો જોઈએ 'આનદ'ને જીવનનો ઉદ્દેશ માનવામા માણસની ભૂલ થતી હોય છે શ્રેયાર્થીએ કર્તવ્યપાલનને પરિણામે સહજ પ્રાપ્ત થતુ જે સમાધાન તે સિવાય બીજા કશાનીયે અપેક્ષા ન કરવી જોઈએ જેનામા ભરપૂર કર્તવ્યનિષ્ઠા અને કરુણા રહ્યા છે, તેને આનદનો ઉપયોગ કરવા ભાગ્યે જ ફુરસદ હોઈ શકે શ્રેયાર્થીને પોતાના હૃદયમા પૂરતુ કારુણ્ય આવી ચૂકયુ છે એમ કયારેય લાગતુ નથી જગતમા દુખોના જેટલુ પોતાનુ કારુણ્ય પણ અગાધ છે એમ તેને કદી જ ભાસતુ નથી બધી વસ્તુઓનુ — તેમાના સુખદુખનુ —નિરીક્ષણ કરીને તેણે કર્તવ્યનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હોય છે કારણ, કર્તવ્ય બજાવવુ એથી અધિક આપણે કશુ કરી શકીએ એમ નથી એમ તે નિશ્ચિનપણે સમજતો હોય છે જ્યારે જ્યારે કર્તવ્ય કરતા રહેવામા તેનાં મન–બુદ્ધિ–શરીરને શક્તિબાહ્ય તાણ પડે છે, ત્યારે જ તેના મનને કર્તવ્ય બજાવ્યાને લીધે કઈક અલ્પ માત્ર પ્રસન્નતા લાગે છે એમા જ તેને પોતાના કર્તવ્યાચરણનો પૂર્ણ અને યોગ્ય બદલો મળી ગયો એમ તે સમજે છે તેમ છતાયે, એવો પ્રસન્નતારૂપી બદલો મળે એવો ઉદ્દેશ રાખીનેયે તે કઈ કર્તવ્ય બજાવતો નથી પ્રસન્નતા એ તો કર્તવ્ય બજાવતા લાગેલી તાણનુ સહજ પરિણામ માત્ર તે સમજે છે આનદ લાગે છે માટે અમુક એક કાર્ય કરવુ અથવા કોઈક વસ્તુમા આનદ રહેલો છે માટે તેની પાછળ

માનવું એવી તેની બુદ્ધિ હોતી નથી. એવો તેનો ઉદ્દેશ પણ હોતો નથી છતાં, આનો અર્થ એવોયે નથી કે તેને કદી આનંદ થતો જ નથી પોતાના કે બીજાના જીવનમાં કોઈક ઇષ્ટ, ઉન્નતિકારક બનાવ બને, અથવા નિકટ થયી ડહાપણ એવી મનની પવિત્રતા કે નિષ્કામના સિદ્ધ થાય. અથવા વ્યક્તિ કે સમાજનું કોઈ શુભ બની આવે, ત્યારે આનંદ થયા વિના રહે નહીં પરંતુ તે આનંદનો ભોક્તા બનીને રહેવાની તે ઇચ્છા કરશે નહીં નિષ્કામ કર્મયોગ સિદ્ધ કરવા તરફ જ તેના મનની વૃત્તિ દોડતી હશે

વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, શ્રેયાર્થીએ પોતાને સુખ યા આનંદ થાય કે કે દુઃખ યા શોક થાય છે તેનો વિશેષ વિચાર કે ચિંતા ન કરતાં તે સુખ અથવા દુઃખનું કારણ ખોળી કાઢવું આનંદ કે સુખનું કારણ જો સાત્ત્વિક હોય તો તેથી ડરવાની જરૂર નથી, અને દુઃખ કે કષ્ટનું કારણ જો સાત્ત્વિક જ હોય તો તેનાથે તેને કંટાળો કે ત્રાસ લાગવો ન જોઈએ સાત્ત્વિકતાને માર્ગે ચાલતાં કોઈક આનંદ લાગવાના તો કયારેક અસહ્ય દુઃખ ભોગવવાના પ્રસંગ આવશે, એ વાત શ્રેયાર્થીએ દૃઢપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ પોતાને દુઃખ પડ્યું હોય ત્યારે, યોગ્ય ઉપાયથી અને ન્યાય્ય માર્ગે તે ટાળવાના પ્રયત્ન કરતાં છતાં, જે દુઃખ પોતાને ભાગે રહે તે સહન કરવા માટે લાગનારી જરૂરી ધીરજ અને સહિષ્ણુતા તેણે પોતામાં કેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ દુઃખ અથવા આપત્તિથી તેનું મન [illegible] જવું ન જોઈએ ઉન્નતિનો માર્ગ સુખ અને સગવડોમાં થઈને જતો નથી, એ વાત તેણે પોતાના મનને સારી રીતે સમજાવવી જોઈએ દુઃખ અને સંકટ સામે ઝઝૂમતા રહેવાની વૃત્તિ અને પુરુષાર્થ તેનામાં હોવાં જોઈએ જીવનના પરમ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયા પછીની સ્થિતિમાં જે સમાધાન હોય તે હો, પણ તે પરમ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે જે સતત પ્રયત્ન કરવો પડે તેમાંયે તેને સમાધાન લાગવું જોઈએ ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં જે દુઃખ કે સંકટો [illegible] તેના પોતાના મન–બુદ્ધિ–શરીરને જે તાણ આપવી [illegible] [illegible] સંકટોનો [illegible] પોતાના [illegible] જે રીતે કોઈક [illegible] તે કોઈક [illegible] તે તે દુઃખને [illegible] કે [illegible] કરતાં,

મન બુદ્ધિ અને શરીર દ્વારા જે અનુભવો થાય છે, તે અનુભવોમાં જ સર્વ વિશેષતા રહેલી છે, તે અનુભવ દ્વારા જ મનુષ્યત્વનો ઘાટ ઘડાય છે, એવો શ્રેયાર્થીનો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ અનેક પ્રકારના વિકટ અને કઠણ પ્રસંગોમાથી તવાઈને નીકળ્યા વિના આપણી સત્ત્વશીલતાની પરીક્ષા થતી નથી, અને પરીક્ષા વિના આત્મવિશ્વાસ ઊપજતો નથી સાત્ત્વિક હેતુ માટે જે દુ ખો અને હાડમારીઓ સહન કરવા પડે છે તેથી જ આપણામા રહેલી મલિનતા નીકળી જઈ આપણામા રહેલી મનુષ્યતા પ્રગટ થાય છે, એવો વિશ્વાસ શ્રેયાર્થીના હૃદયમા હોવો જોઈએ ઉન્નતિને માર્ગે ચાલતા ન્યાય અને કરુણાથી તરબોળ થયેલા હૃદયમાં સાત્ત્વિક સુખ તથા આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તેને માટે જો અવકાશ હોય તો તેને તે ધિક્કારશે નહી, અને જે દુ ખ તથા હાડમારીઓ આવે તેને દુર્ભાગ્ય લેખશે નહી આ બધાનો અર્થ, જાણીબૂજીને આપણા પર દુ ખો વહોરી લાવવા જોઈએ એવો કર્તવ્યનો માર્ગ છે, એમ કોઈએ ભૂલેચે ન કરવો

'જીવનશોધન'માં જે વિચારો રજૂ કરવામા આવ્યા છે તે વિચારો લેખકે જાતે અનુભવીને અને તે વિચારસરણી પ્રમાણે વર્તતા શ્રેયપ્રાપ્તિ માટે જે સહન કરવુ પડે છે તે ખમતા ખમતા તેમણે દર્શાવ્યા છે કેવળ કલ્પનાના આનંદ માટે કે તર્કબુદ્ધિ કુશાગ્ર કરવા માટે તેમણે કશુ લખ્યુ નથી વિવેકબુદ્ધિ કુશાગ્ર થયા પછી ભ્રમ રહેતો નથી તેથી વિવેકબુદ્ધિને કુશાગ્ર કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. મનુષ્ય આચરી શકે અને તે દ્વારા પોતાની ઉન્નતિયે કરી શકે એવા જ વિષયોમા તેમણે પોતાની વિવેચકબુદ્ધિ કુશાગ્ર કરીને વાચકની બુદ્ધિનેયે કુશાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે સારાશ કે, જાતે અનુભવ લેતા અને તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરતા તેમણે આ બધા વિચારો લખ્યા છે એ વિચારોની સત્યાસત્યની બાબતમા લેખકે જાતે પ્રસ્તાવનાને અંતે જે ઇચ્છા પ્રગટ કરી છે અને જે નિર્ણય આપ્યો છે* તે મને સમર્પક લાગતો હોવાથી એ વિષયમા વધારે લખવાની જરૂર રહેતી નથી

* 'આ લેખોમા જેટલુ સત્ય, વિવેકબુદ્ધિથી સ્વીકારી શકાય એવુ, પવિત્ર પ્રયત્નોને પોષનારુ હોય તેટલુ જ તરો; જે વધારે અનુભવ કે વિચારથી ભૂલભરેલુ કે પવિત્ર પ્રયત્નોને નુકસાન કરે એવુ હોય તેનો નિરાદર થાઓ અને નાશ પામો — એમ ઇચ્છુ છુ '

આપણને સર્વેને એક જ શ્રેય સાધવાનું છે આપણું એકમેકનું તેમ જ સમુદાયનું શ્રેય આપણી એકમેકની સહાયથી જ સધાવાનું છે, તે શ્રેયનું અને તેને સાધવાના માર્ગનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન આપણ સર્વને થાઓ, અને તે જ્ઞાન અને શ્રેયપ્રાપ્તિ માટેના આવશ્યક દૈવી ગુણો આપણામાં દિવસેદિવસે વૃદ્ધિને પામો, એવી ઇચ્છા કરતો આ ભૂમિકા પૂરી કરું છું

મુંબઈ
જાનેવારી, ૧૯૩૮

केदारनाथ

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૧ લો

પુરુષાર્થશોધન અને વિષયપ્રવેશ

ખંડ ૨ જો

અદૃશ્યશોધન

ખંડ ૩ જો

ભક્તિશોધન

ખંડ ૪ થો

પ્રકીર્ણ વિચારદોષો

ખંડ ૬ ઠ્ઠો

યોગવિચારશોધન

નમન

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये
स्वानुभूत्यैकसाराय नमः शान्ताय ब्रह्मणे ॥
आणिका कवणा नमस्कारूं, कवणाचें स्तवन करूं ।
जय जयाजी श्रीगुरु, अगाध महिमा ॥
तुज वीण अन्य न देखों कोणी, म्हणोनि आणिकातें न मानीं ।
हा मस्तक तुझिये चरणीं । ठेविला सत्य ॥ *

જેના અનુગ્રહ વડે થતી શુદ્ધ બુદ્ધિ,
જેની સદૈવ અતિ પ્રેમળ શાત દૃષ્ટિ,
મારા હિતાર્થ મનમાં દિનરાત્ર ચિંતે,
સો સો હજો નમન તે ગુરુપાદયુગ્મે

* પાછળ જુઓ

નમનના શ્લોકોનો અનુવાદ

દેશ અને કાળથી અમર્યાદિત, અનન્ત, ચિન્માત્ર જેનુ સ્વરૂપ છે, જે પોતાના અનુભવોના સારરૂપે પ્રાપ્ત છે, તે શાન્ત તેજને નમસ્કાર હો

બીજા કોને નમસ્કાર કરુ? બીજા કોનુ સ્તવન કરુ? અગાધ મહિમા વાળા શ્રીગુરુ, તમારો જય હો

તારા વિના કોઈ અન્યને નમતો નથી, માટે કોઈ બીજાને માનતો નથી, આ મસ્તક તારે જ ચરણે નિશ્ચિતપણે મૂક્યુ છે

પ્રસ્તાવના

"હે લોકો, હુ જે કાંઈ કહુ તે પરંપરાગત છે એમ જાણી ખરુ માનશો નહી તમારી પૂર્વપરપરાને અનુસરીને છે એમ જાણીને ખરું માનશો નહી આવુ હશે એમ ધારી ખરુ માનશો નહી તર્કસિદ્ધ છે એમ જાણી ખરુ માનશો નહી લૌકિક ન્યાય છે એમ જાણી ખરુ માનશો નહી સુદર લાગે છે માટે ખરું માનશો નહી તમારી શ્રદ્ધાને પોષનારું છે એવુ જાણી ખરુ માનશો નહી હું પ્રસિદ્ધ સાધુ છુ, પૂજ્ય છુ, એવુ જાણી ખરુ માનશો નહી પણ તમારી પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી મારો ઉપદેશ ખરો લાગે તો જ તમે તેનો સ્વીકાર કરજો" —બુદ્ધ

પણ તે સાથે જ, હે વાચકો, હુ જે કાંઈ કહુ તે પરપરાગત નથી એટલા માટે જ ખોટુ માનશો નહી તમારી પૂર્વપરપરાને ફેરવનારુ છે એટલા જ માટે ત્યાજ્ય છે એમ માનશો નહિ. ચિત્ત આકર્ષાય એટલુ સુદર કે સહેલુ લાગતુ નથી માટે ખોટુ માનશો નહી તમે લાબા કાળથી દઢપણે પોષેલી શ્રદ્ધાને ઉથલાવી નાખનારુ છે એટલા જ માટે અવળે માર્ગે દોરનારુ છે એમ માનશો નહી હું કોઈ સિદ્ધ, તપસ્વી, યોગી કે શ્રોત્રિય નથી માટે જ મારુ કહેવુ ખોટુ માનશો નહી પણ, સાથે જ, તમારી પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી મારા વિચારો સત્ય અને ઉન્નતિકર લાગે, જીવનના વ્યવહારમા અને પુરુષાર્થમા ઉત્સાહ પ્રેરનારા, પ્રસન્નતા ઉપજાવનારા, અને તમારુ તેમ જ સમાજનુ શ્રેય વધારનારા લાગે તો તેને સ્વીકારતા ડરશોયે નહી

જિદગી ખાઈપીને મોજ કરી લેવા માટે છે, એથી વધારે ઉદાત્ત ભાવના જેમને અડી શકતી જ નથી એવા માટે મારે કશુ કહેવુ નથી. પણ જેમના ચિત્તમા ઉદાત્ત ભાવનાઓ વસે છે, કદી કદી બહુ જોર કરીનેયે ઊઠે છે, જેમને પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થાય, પોતાને જીવનનુ તત્ત્વ સમજાઈ જાય, પોતાનુ ચિત્ત પવિત્ર થાય, પોતાનુ જીવન બીજાનુ સુખ વધારવામા કાંઈ કે ઉપયોગી થાય, પોતાના જન્મસમયે પોતાના

સમાજની જે સ્થિતિ હતી તેથી કાંઈક તે અભ્યુદયને માર્ગે આગળ વધે, અને તેમાં પોતાનો લેશ પણ ફાળો હોય એવી એવી અભિલાષા નિરંતર અથવા રહી રહીને જોર કરી ઊઠે છે, એમને મદદગાર થાય એ ઇચ્છાથી આ લેખમાળા લખવા પ્રેરાયો છુ

આવા કેટલાએક ઉદાત્ત ભાવનાવાળા તરુણોની અને મારી પોતાની એક વારની મનોદશા તપાસતા મને જણાયુ કે, આપણામાના ઘણાકના ચિત્ત ઉપર ખોટા આદર્શોએ કે સાચા આદર્શોની ખોટી કલ્પનાએ, અથવા ભૂલભરેલા તત્ત્વવાદોએ કે યોગ્ય તત્ત્વવાદોની ભૂલભરેલી સમજણે ઘેરો ઘાલેલો હોય છે તે ભૂલોનો ઘેરો એટલો જબરદસ્ત થાય છે કે, જ્યારે જુવાનીના પૂરબહારમા માણસ પોતાના તથા સમાજના કલ્યાણ માટે પૂરેપૂરો પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ ધરાવતો હોય ત્યારે જ તેનુ કર્તૃત્વ એકાએક અટકી પડે છે, અથવા નિષ્ફળ માર્ગે વહેવા માડે છે, અને જાણે પોતાની સમાજસેવાની વૃત્તિ જ પાપરૂપ હોય તેમ તેમાથી ભાગી છૂટવા તે અધીરો થતો જણાય છે, અને જે કાળે અવિરત કર્મમાં પોતાની સર્વ શક્તિઓનો યોગ થવો જોઈએ તે જ વખતે જીવનથી નાસી છૂટવા અને કર્મથી ભાગવા એ પ્રયત્ન કરતો જણાય છે

મને સખેદ જણાયુ છે કે, આવી સ્થિતિ થવામા જીવન વિષે, જીવનની સિદ્ધિ વિષે, અને જીવનના ધ્યેય વિષે ભલતી જ કલ્પનાઓના સસ્કારો કારણભૂત છે એ સસ્કારો આપણા ચિત્ત ઉપર એટલા બળવાનપણે પડેલા હોય છે, અને-તેને વિશેષ બળવાન કરવાને પૂજ્ય થયેલા પુરુષોએ એટલો પ્રયત્ન પણ કરેલો હોય છે, કે એમાં રહેલી ભૂલને ભૂલ તરીકે સ્વીકારવાની પણ બુદ્ધિની હિંમત થતી નથી. છતા, કેવળ કોઈ કલ્પના પરની શ્રદ્ધા પર આધાર ન રાખનારુ, પણ પોતાના સ્વતત્ર અનુભવમા આવે અને બુદ્ધિગમ્ય હોય એવુ શ્રેય જોવાની ઇચ્છાવાળાએ એ ભૂલોમાથી જેમ બને તેમ જલદી નીકળ્યે જ છૂટકો છે, એવી પ્રતીતિ થવાથી એવા કેટલાક પ્રાચીન મતોને બને તેટલી સાફ સાફ રીતે સમજાવવા અને શોધવા આ પ્રયત્ન કરુ છુ

આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન પરિપૂર્ણ રચાઈ ગયુ છે, એમા કાઈ શોધખોળ, શુદ્ધિ-વૃદ્ધિને અવકાશ નથી, હવે માત્ર પ્રાચીન શાસ્ત્રોને જુદા

જુદા ભાષ્યો દ્વારા કે નવા ભાષ્યો રચીને સમજવાનાં જ રહ્યા છે,— એવુ હુ માનતો નથી નવા અનુભવો અને નવા વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જૂનાને સુધારવા-વધારવાનો અને જરૂર પડે ત્યા જુદા પડવાનો અર્વાચીનોને અધિકાર છે એ અધિકાર છોડી દઈ હિંદુસ્તાન ‘ અચલાયતન ’ બની રહ્યુ છે. હુ માનુ છુ કે બાદરાયણના કાળથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ લગભગ અટકી ગયો છે એમણે જૂનાને સૂત્રબદ્ધ કરી નાખી તત્ત્વજ્ઞાનનુ બારણુ વાસી દીધુ અને શંકરાચાર્ય અને પાછલા આચાર્યોએ એ બારણે તાળા માર્યા એ તાળાં ખોલ્યે જ છૂટકો છે

નવા સાખ્યને અવકાશ છે, યોગનો પુન વિચાર કરવાની જરૂર છે, વેદાન્તના પ્રતિપાદનમા શુદ્ધિ થઈ શકે એમ છે એ બધાથી જ્ઞાનમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ કે યોગમાર્ગ બદલાઈ જાય તો તેમ થવા દેવાની જરૂર છે

આ પુસ્તક આર્યોના કે જગતના તત્ત્વજ્ઞાનની વૃદ્ધિમા યત્કિંચિત્ પણ ફાળો આપે અને શ્રેયાર્થીને ઉપયોગી થઈ શકે તો બસ છે આ પુસ્તકથી તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્ણ થશે ’ એવો મારો દાવો નથી આજના કે ભવિષ્યના બીજા વિચારકો આમા સુધારો-વધારો કરો

તત્ત્વજ્ઞાન, મારી દૃષ્ટિએ, કેવળ બૌદ્ધિક વિલાસનો વિષય નથી એને આધારે જીવન રચવાનુ છે આથી જે માન્યતાઓને જીવન સાથે સબધ નથી તેની ચર્ચામા મને રસ નથી કેવળ બુદ્ધિ કસવાના અખાડા તરીકે તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવાની હુ ઇચ્છા રાખતો નથી આથી આ પુસ્તકમા જો કાઈ પણ ખડન-મડન કરવા મે પ્રયત્ન કર્યો છે તો તે જીવનને બદલવાની દૃષ્ટિથી, કેવળ માન્યતાને બદલવાની દૃષ્ટિથી નહિ

સંભવ છે કે, કોઈકને આ લેખો ધૃષ્ટતાભર્યા, કોઈકને આઘાત પહોચાડનારા, અને કોઈકને જાણે હિંદુધર્મની વિશિષ્ટતાનો ઉચ્છેદ કરવા માગતો હોઉ એવા લાગે હુ એ વિષે એટલુ જ કહી શકુ કે આ લેખો લખતાં મારી પોતાની વૃત્તિ મારામા શક્ય છે તેટલા ભક્તિભાવની, (મારી દૃષ્ટિએ) અમૂલ્ય કર્તૃત્વને વેડફાઈ જતુ જોવાથી થતા દુ ખની લાગણીની અને સત્યોપાસનાની છે

સભવ છે કે, આ લેખોમાના કોઈ કોઈ વચનો કોઈ ઇષ્ટદેવ, ગુરુ કે બીજા પૂજ્ય જનો ઉપર એમના અનુયાયીઓને સાભળવી ગમે

એવી ટીકા કરનારા લાગશે એમાં કોઈનું અપમાન કરવાનો કે નિંદા કરવાનો આશય નથી, કોઈ પવિત્ર પુરુષનો નિરાદર કરવાનો આશય નથી પણ મને જે ભૂલભરેલું લાગે તે ભૂલ છે એમ સ્પષ્ટ ન કહું તો મારે કહેવાનું જ નિરર્થક થાય એમ સમજી એવાં વિધાનો કર્યાં છે

છતાં, કોઈક સાંપ્રદાયિકોનો રોષ હું વહોરી જ લઉં તોયે મને આશા છે કે, એ રોષનો પહેલો જુવાળ ઊતરી ગયા પછી રોષ કરવા જેવું મેં કાંઈ કર્યું નથી એમ તેમાંના ઘણાકને લાગશે, અને ધીમે ધીમે મારી વાત ગળે ઊતરવા માંડશે

જૂની શ્રદ્ધાઓ અને સંસ્કારોમાં રહેલી ભૂલો પ્રત્યે જ્યારે પહેલી વાર લક્ષ જાય છે, ત્યારે જબરો આઘાત પહોંચે છે પોતાની મેળે લક્ષ ખેંચાય છે તો ઘણી વાર તે નિરાશાના વહેણમાં ઘસડાય છે, અને બીજા દ્વારા થાય છે તો શંકાના કે રોષના વંટોળિયામાં સપડાય છે પણ નિઃસ્વાર્થી અને વિચારી માણસને નિરાશા, શંકા કે રોષ થોડા વખતમાં શમી જાય છે અને એનો માર્ગ ઉજ્જ્વળ થાય છે

જગતના સર્વ અનુગમોને * (એટલે હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મોને) કેટલાક વિષયોમાં એવા આઘાતો સહન કર્યા વિના છૂટકો નથી હિંદુ અનુગમો એમાં અપવાદરૂપ નથી એવા આઘાત યોગ્ય રીતે પહોંચાડવામાં હું નિમિત્તરૂપ થતો હોઉં તો તેનો મને શોક નથી કારણ, મારી ખાતરી છે કે એ આઘાતોની અસર સ્વીકારી લેવાથી ધર્મભાવના વધારે સ્પષ્ટ અને ઉજ્જ્વળ થશે

આ લેખોમાં જેટલું સત્ય, વિવેકબુદ્ધિથી સ્વીકારી શકાય એવું, પવિત્ર પ્રયત્નોને પોષનારું હોય એટલું જ તરો, જે વધારે અનુભવ કે વિચારથી ભૂલભરેલું કે પવિત્ર પ્રયત્નોને નુકસાન કરે એવું હોય તેનો નિરાદર થાઓ અને નાશ પામો — એમ ઇચ્છું છું

આશા છે કે વાચક લેખની શરૂઆતમાં કરેલી વિનંતિને ધ્યાનમાં રાખી આ પુસ્તકમાં દર્શાવેલા વિચારોનું તથ્યાતથ્ય તપાસશે

---

* આ શબ્દના અર્થ માટે જુઓ. ૧૬મા પાન ઉપરની ટીપ

જીવનશોધન

[શોધવું એટલે ન જાણેલું ખોળવું અને જાણેલું સુધારવું]

ખંડ ૧ લો

પુરુષાર્થશોધન

૧

ચોથો પુરુષાર્થ

જૂના ગ્રંથોમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ જ પુરુષાર્થો ગણાવેલા જણાય છે. પાછળથી કયે વખતે મોક્ષ નામનો ચોથો પુરુષાર્થ ઉમેરવામાં આવ્યો એ પુરાતત્ત્વ ખોળનાર કહી શકે. છતાં, પુરુષાર્થ ત્રણ નહિ પણ ચાર છે, એ તો જરા વિચાર કરતાં સમજાય એવું છે. પણ, ચોથા પુરુષાર્થનું નામ 'મોક્ષ' પડ્યું એ કેટલેક અંશે ભ્રમ ઉપજાવનારું થયું એમ મને લાગે છે.

પુરુષાર્થ એટલે જેને મેળવવા માટે માણસ પરિશ્રમ કરે તે.

સામાન્ય પ્રાણીઓની માફક માણસની પણ પહેલી કુદરતી પ્રવૃત્તિ કામ એટલે સુખને ભોગવવા અને શોધવા માટે હોય છે. એના સર્વ પ્રયત્નોનું એ જ ધ્યેય જણાય છે. આ રીતે પુરુષાર્થોમાં પહેલું સ્થાન કામને સહેજે જ મળે છે.

પણ કામની પાછળ પ્રયત્ન કરતાં કરતાં જ થોડોય વિચાર જેના મનમાં ઉદ્‌ભવ્યો હોય તેવો માણસ સુખની પ્રાપ્તિ માટે અર્થની આવશ્યકતા જુએ છે. અને આથી, અર્થ એટલે સુખસગવડના સાધનોની પ્રાપ્તિ, એ એનો બીજો પુરુષાર્થ બની જાય છે.

પહેલાં તો, અર્થપ્રાપ્તિ એ સ્વતંત્રપણે પુરુષાર્થનો વિષય નથી લાગતો, પણ સુખ ભોગવવાના આવશ્યક સાધનરૂપે જ જણાય છે. એટલે કે થોડી અર્થપ્રાપ્તિ કરવી અને એની મદદ વડે સુખ ભોગવવું, વળી પાછી થોડી અર્થપ્રાપ્તિ કરવી, વળી પાછું સુખ ભોગવવું, — એમ ક્રમ ચાલ્યા કરે. પણ અર્થપ્રાપ્તિ કરતાં કરતાં માણસને બે બાબતો માલૂમ પડી આવે છે. (૧) સુખોપભોગની ઇચ્છાને અંકુશમાં રાખ્યા વિના અર્થપ્રાપ્તિ કરવી જ શક્ય થતી નથી, અને (૨) અર્થની શોધમાં જ કાંઈક એવાં સંતોષ તથા સમાધાન મળી રહે છે કે જેને લીધે સુખ એટલે શું એ વિષેની એની

ભાવનામાં જ ફરક પડે છે, અને તેથી એની પહેલાંની કામેચ્છા અથવા તેની તીવ્રતા કેટલેક અંશે કાયમને માટે મંદ પડી જાય છે અને પરિણામે, એના જીવનનો વધારે ને વધારે વખત કામ કરતાં અર્થપ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ કરવામાં જાય છે ભલે કોઈ માણસ ખાન-પાન, ગાનતાન અને વિલાસ કરવા એથી વધારે જીવનનું કોઈ ધ્યેય ન સ્વીકારતો હોય, પણ એ ભોગવવા માટે જો એને પોતાના પ્રયત્નથી અર્થપ્રાપ્તિ કરવી પડતી હોય તો થોડા વખતમાં જ એ જોઈ લે છે કે, દિવસનો થોડો વખત જ એ સાધારણ પ્રકારનું સુખ ભોગવવામાં ગાળી શકે છે; એનો વધારે વખત તો અર્થ શોધવામાં જ જાય છે આ કાંઈ એને અસંતોષનું કારણ થતું નથી, કારણ કે, સુખને ભોગવવાથી કે શોધવાથી જે સંતોષ મળે છે તેના કરતાં જુદી જાતનો છતાં વધારે ઊંચા પ્રકારનો સંતોષ સુખ-સગવડના સાધનોની પ્રાપ્તિ કે શોધ માટેના પુરુષાર્થમાં રહેલો છે એવો અનુભવ થાય છે આ રીતે, સ્વાભાવિક રીતે જ અર્થ કરતાં કામ પુરુષાર્થનો વિષય ગૌણ બને છે.

છતાં, અર્થનો પુરુષાર્થ ગમે તેટલું પ્રધાનપદ મેળવે તોયે તેનું પ્રયોજન કામની પ્રાપ્તિ માટે રહે છે જે અર્થની પ્રાપ્તિ કોઈનેયે સુખ આપનારી ન થાય તે અર્થ નહિ પણ અનર્થ જ કહેવાશે દાખલા તરીકે, એક જ દિવસમાં બગડી જનારાં ફળો વાપરી શકાય તેથી વધારે પ્રમાણમાં ઉપજાવવામાં આવે તો તે અર્થ નહિ પણ અનર્થ થાય, એ જ પ્રમાણે, માણસને આવશ્યક હોય તેથી વધારે વાહનો, યંત્રો, નાનીમોટી ચીજો બને તો તે બધું અર્થોપાર્જન નહિ પણ અનર્થોપાર્જન જ બને એમ સંભવ છે એટલે અર્થપ્રાપ્તિ માટેનો પુરુષાર્થ ઘટિત છે કે અઘટિત તે ઠરાવવાની એક કસોટી એ છે કે તે કામના પ્રયોજનરૂપે હોવો જોઈએ

હવે વિચાર કરતાં જણાશે કે પુરુષાર્થ કામ માટે હોય કે અર્થ માટે હોય, એકે માટે કાંઈ ને કાંઈ કર્મ કરવા આવશ્યક થાય છે જ તે કર્મના બે પ્રયોજન હોય (૧) જે જાતના સુખ કે અર્થની ઇચ્છા હોય, તેના સાધનો ભેગા કરવા, અને (૨) તેમાં વિઘ્ન કરનારાં કારણો દૂર કરવાં

આ બે પ્રયોજનથી કર્મ કરનાર એક જ વ્યક્તિ હોય કે ઘણા માણસોનો સમાજ હોય, બન્નેને માટે કયા સાધનો ભેગા કરવાં, કેવી રીતે કરવાં કર્મનો આરંભ ક્યાં અને કેમ કરવો, અંત કેવી રીતે લાવવો,

તેમા પૂર્ણતા, સુદરતા વગેરે કેવી રીતે આવે, વિઘ્નોનો નાશ કેમ થાય, ઇત્યાદિ બાબતોમા કાંઈ ને કાઈ નિયમો – વિધિનિષેધો – વગેરે ઊપજવાના જ તેમા સીધા શારીરિક શ્રમથી માંડી તે તે કાળની વૈજ્ઞાનિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક વગેરે માન્યતાઓ અને શોધોને અનુસરીને, મદદગાર કે વિઘ્ન-કાર કુદરતી શક્તિઓની ખિલવણી તથા દેવતાઓના અનુષ્ઠાન સુધીના બધા કર્મોનો, તેમ જ રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક કે સાપ્રદાયિક રચનાઓ અને વ્યવસ્થાઓનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે એટલે કે, અર્થપ્રાપ્તિ તથા સુખોપભોગ માટે જેટલે અશે ઘણા માણસોનો, પ્રાકૃતિક શક્તિઓનો તથા (વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક) અદૃશ્ય શક્તિઓનો સહકાર આવશ્યક જણાય છે, તેટલે અશે આપોઆપ કર્માચરણ વિષે વિધિ-નિષેધના નિયમો બધાવા માડે છે આ ધર્મનો પાયો

અર્થની માફક ધર્મ પણ પહેલી દૃષ્ટિએ સ્વતત્ર પુરુષાર્થ નથી જણાતો અર્થની અને (તે તે કાળની માન્યતા મુજબ) આ લોક કે પરલોકમા સુખની સિદ્ધિ માટે એની યોગ્યતા અને આવશ્યકતા હોય એમ લાગે છે પરતુ, જેમ કામ માટેના પુરુષાર્થ કરતાં અર્થ માટેના પ્રયત્નમા જ વધારે સમાધાન મળી રહે છે, અને તેથી, સુખની કલ્પનામા જ કેટલોક ફેર પડી જાય છે અને તેવા સુખ માટેનો પુરુષાર્થ મદ પડતો જાય છે, તેમ ધર્મના પુરુષાર્થથી પણ બને છે

જો કોઈ માણસ સમાજમાં રહે છતાં ધર્મના વિધિ-નિષેધોને બાજૂએ મૂકે તો તે વધારે અર્થ તથા સુખ મેળવી શકે એવુ બને ઘણી વાર ધર્મ વિચારવામાં એના પોતાના અર્થ અને કામને નુકસાન થાય છે એનુ એના જોવામા આવે છતા માણસ હમેશા ધર્મને બાજૂએ મૂકી વર્તતો નથી, પણ પોતાના અર્થ અને કામનો ભોગ આપીનેયે ધર્માચરણને મહત્ત્વ આપે છે સ્વર્ગની આશા, નરકની ધાસ્તી કે રાજદડનો સભવ ન હોય, છતા ધર્મ માટેનો જ પુરુષાર્થ જેમને મહત્ત્વનો લાગતો હોય એવા કેટલાક માણસો દરેક કાળમા મળી આવે છે એટલે કે, ધર્મપાલનમા જ એમને એટલો સતોપ લાગે છે કે, તેને લીધે એમને અર્થ કે કામથી મળતુ સુખ ગૌણ લાગે છે સારાશ કે, જેમ અર્થનો પુરુષાર્થ કામના સયમ વિના સિદ્ધ નથી થતો, તેમ ધર્મનો પુરુષાર્થ પણ

એ બને પુરુષાર્થોના સયમની અપેક્ષા રાખે છે ધર્મ એ અર્થ અને કામની સિદ્ધિ માટે ઊપજ્યો એ ખરુ છતાં, કેટલાકને તો એ જ ધીમે ધીમે મુખ્ય પુરુષાર્થ બની જાય છે, અને જેને મુખ્ય ન બને તેનેયે અર્થ અને કામની લાલસાનો સયમ કરવો તો આવશ્યક થાય છે જ.

ત્યારે ધર્મનુ સાચુ સ્વરૂપ શુ ? આ વિષે એવુ કહેવામા આવે છે કે, સાચા ધર્મથી અર્થ અને કામ સિદ્ધ થવા જોઈએ અર્થ અને કામની સિદ્ધિને વિરોધી હોય એવા કર્મને ધર્મ કહેવામા આવે તો તે ભૂલ હોવી જોઈએ આ વિધાન પૂરેપૂરું સાચુ નથી વ્યક્તિને વારવાર અને સમાજને પણ ઘણી વાર અર્થ અને કામની ઇચ્છા ઉપર ધર્મ લગામ અથવા દાબરૂપ જ થાય છે જેમ જેમ ધર્મની મર્યાદા વિસ્તૃત થાય તેમ તેમ અર્થ અને કામની સિદ્ધિનુ ક્ષેત્ર સકુચિત થવાનુ ટૉલ્સ્ટોયના સિદ્ધાન્તો પર ચાલનારો સમાજ ખૂબ અર્થવાન કે વિવિધ પ્રકારનાં સુખ-સગવડો ભોગવનારો થઈ શકે એમ કલ્પના કરવી અશક્ય છે સુખની પ્રાપ્તિ માટે ભલે અર્થનો પુરુષાર્થ ઊપજ્યો હોય, તોપણ પરિણામે, અર્થનો પુરુષાર્થ એટલે કામનો સયમ થાય છે એમ આપણે જોયુ તે જ પ્રમાણે ધર્મનો પુરુષાર્થ પરિણામે અર્થ અને કામના સયમરૂપે જ રહેવાનો જે સમાજ જેટલે અશે ધર્મ શોધે અને પાળે તેટલે અશે તે સમાજનાં અર્થ અને કામની સિદ્ધિનુ ક્ષેત્ર મર્યાદિત જ થવાનુ પણ ધર્મને પરિણામે એ સમાજની બહારના સમાજ કે પ્રાણીવર્ગને અર્થ કે કામ વિશેષ સુલભ થાય કુટુબની એક વ્યક્તિ ધર્મને શોધે અને પાળે, એટલે પોતાનાં ખાનગી અર્થ અને કામની લાલસાનો સયમ કરે, તો બીજી વ્યક્તિઓનાં અર્થ-કામ સુલભ થાય, એક કુટુબ પાળે તો બીજા કુટુબોને ફાયદો થાય, એક પ્રજા પાળે તો બીજી પ્રજાઓને ફાયદો થાય, માનવસમાજ પાળે તો પ્રાણીસમાજને થાય આ રીતે, ધર્મથી અર્થ અને કામ સિદ્ધ થવા જોઈએ તેનો અર્થ એ નથી કે ધર્મ પાળનારને પોતાને જ તે સિદ્ધ થાય, પણ તેનો અર્થ એ કે જગતને તે સિદ્ધ થાય અર્થ અને કામની સિદ્ધિની દૃષ્ટિએ ધર્મરૂપી પુરુષાર્થનુ ક્ષેત્ર આચરનાર કરતાં વધારે મોટા ક્ષેત્ર પર વ્યાપે છે

પણ, ધર્મ એટલે અર્થ અને કામનો સયમ અથવા આચરનાર સિવાય બીજાઓનો ફાયદો, — એનો અર્થ એ પણ નથી કે, આચરનારના

અર્થ અને કામનો ચાલુ નાશ અને તેમને માત્ર દુ:ખની જ પ્રાપ્તિ કોઈ વાર ધર્માચરણથી, આચરનારના અર્થ અને કામનો નાશ જ થાય એવુયે બને, પણ તે પ્રસગો નિત્યજીવનના ન હોય નિત્યજીવનમા સમાજની એકદર પરિસ્થિતિને અગે જેટલાં અર્થ અને કામ આવશ્યક જ હોય તેટલાંની પ્રાપ્તિ ધર્મ આચરનાર માટેયે યોગ્ય ગણાય જ, અને ધર્મે તેની સિદ્ધિ કરી આપવી જોઈએ. અર્થ અને કામનો સયમ એટલે દુ:ખિત કે પીડિત જીવન નહિ, પણ બીજાઓને મુકાબલે વધારાનાં અર્થ અને કામનો સયમ

છતાં, 'જે કર્મ અર્થ અને કામની સિદ્ધિને વિરોધી છે, તે કર્મને ધર્મ કહેવામાં આવે તો તે ભૂલ હોવી જોઈએ'—એમ કહેવામા એટલુ તથ્યાંશ છે કે, એ જો કોઈનાયે અર્થ અને કામની સિદ્ધિને ન પોષે અથવા સર્વના જ અર્થ અને કામની સિદ્ધિને વિરોધી થતુ હોય તો તેને ધર્મ કહેવામા ભૂલ હોવી જોઈએ જેમકે, બાળલગ્ન, રોવુકૂટવુ વગેરે કર્મોમા મનાયેલી ધાર્મિકતા

બીજુ, ધર્મની અસર તેના આચરનાર કરતા વધારે મોટા ક્ષેત્રને વ્યાપનારી હોવાથી, એ ક્ષેત્રની વિશાળતા કઈ બાબતમા કેટલી હોય ત્યા સુધી યોગ્ય ગણાય તેનીયે મર્યાદા રહે છે એ મર્યાદા ન સમજવાથી તારતમ્ય (sense of propoi tion)નો ભગ થાય છે અને પરિણામે ધર્મ આચરનાર પોતે પગુ બની જાય છે એ મર્યાદાનો, દેશકાલ વગેરેની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે, સકોચવિકાસ થાય એવી મર્યાદાને જે પ્રજા સમજી શકે છે અને પોતાના જીવનમા તેને અનુકૂળ ફેરફાર કરી શકે છે, તે પ્રજા જીવનમા ટકી રહે છે અને આગળ વધતી રહે છે એ મર્યાદાની યોગ્યતા સમજવાની કસોટી તે આ: ધર્મનુ સ્વરૂપ એવુ ન ઠરાવવુ જોઈએ કે જેથી તેને આચરનાર વ્યક્તિ કે વર્ગનાં જીવનના ધારણપોષણ અને સત્ત્વસશુદ્ધિ* અશક્ય કે અઘટિત રીતે પરાવલબી થઈ જાય દાખલા તરીકે, ખેતીમા હિસા રહેલી છે, એટલે, ખેતી ન કરવાથી કેટલાક પ્રાણીનુ

---

* સત્ત્વ એટલે લાગણીઓ, ભાવનાઓ, ગુણો ટૂકમા ચિત્ત, તેમ જ, નિર્ણય કરવાની શક્તિ (એટલે બુદ્ધિ) ભાવનાઓની શુદ્ધિવૃદ્ધિ તેમ જ બુદ્ધિનો વિકાસ એ સત્ત્વસશુદ્ધિ આ વિષયના વધારે સ્પષ્ટીકરણ માટે આ ખંડનુ ૪થુ પ્રકરણ જુઓ

મળે છે કે એ જ એનો સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ બને છે, અને એના ધર્મ, અર્થ કે કામરૂપી ફળો ભોગવવાની ઇચ્છા મંદ પડી જાય છે. આ રીતે કામ, અર્થ અને ધર્મની સાથે જ્ઞાન એ ચોથો પુરુષાર્થ બને છે.

પણ આ ઉપરથી વાચક એટલું સમજી શકશે કે માણસોનો મોટો ભાગ તો દરેક પાછલા પુરુષાર્થને તેની પહેલાંના પુરુષાર્થના ઉપાય તરીકે જ સ્વીકારે; આગલા પુરુષાર્થને ગૌણ કરી નાખી, એને જ મહત્ત્વ આપનારા માણસો થોડા થોડા જ થતા જાય એટલે કે, ધર્મ, અર્થ અને કામ માટે જ જ્ઞાનને શોધનારા ઘણા હોય, એ ત્રણ વિષે બેપરવા રહી કેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો જ સંતોષ લેનારા બહુ જ થોડા હોય. એ જ રીતે, ઘણા માણસો ધર્મનું પાલન અર્થ અને સુખની પ્રાપ્તિ માટે જ કરે; કેવળ ધર્મપાલનમાં સંતોષ માની રહેનારા થોડા હોય. એ જ પ્રમાણે, સુખના સાધનરૂપે અર્થ માટે મહેનત કરનારા ઘણા હોય, અર્થપ્રાપ્તિનો જ સંતોષ મેળવી તૃપ્ત થનારા થોડા હોય. જેમ પુરુષાર્થ વધારે પાછળનો, તેમ તેમાં જ સંતોષ માનનારો વર્ગ વધારે નાનો થતો જાય.

આ રીતે કેટલાક મનુષ્યોને જ્ઞાનની શોધ અને પ્રાપ્તિ એ જ જીવનનો મુખ્ય વ્યવસાય બની ગયો. એનું ક્ષેત્ર અનંત અને અપાર માલૂમ પડ્યું. અનેક અનુભવોને તપાસી, અનુભવોને આધારે તર્ક દોડાવી, તર્કને આધારે પાછી શોધ ચલાવી મનુષ્ય જ્ઞાન વધારતો જ ગયો. કોઈક વાર જગતને શોધતા અને કોઈક વાર પોતાના શરીર અને ચિત્તને શોધતા એ છેવટે આત્મા અને પરમાત્માનેયે શોધવા સુધી પહોંચ્યો. બાકી બધું જ્ઞાન એને એ જ્ઞાનની આ પારનું લાગ્યું. અને એ જોતાં એણે જાણ્યું કે હવે એ એની શોધના પ્રયત્નમાંથી મુક્ત થયો. વળી એ શોધને અંતે એણે જોયું કે, આત્માથી અથવા બ્રહ્મથી પર તેની ઉપર અધિકાર ધરાવનાર બીજી કોઈ વસ્તુ નથી, અને એ રીતે પણ એણે પોતાની સ્વતંત્રતા અથવા મુક્તિ જોઈ. એ જાણ્યા બાદ એથી આગળ કાંઈ જાણવાનું રહેતું નથી એમ પણ એણે જોયું. આથી એની અંતિમ જિજ્ઞાસાનો અંત આવ્યો. એના પુરુષાર્થની કડાકૂટમાંથીયે એનો છુટકારો—મોક્ષ—થયો. ધર્મની પ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં એની કામનાઓ ક્ષીણ થતી ચાલતી હતી, ને હવે પૂર્ણપણે નિવૃત્ત થઈ ગઈ.

ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિને અંગે નહિ, પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે જ જેમને જ્ઞાન એ પુરુષાર્થનો મુખ્ય વિષય બન્યું, તેઓને જે ખાસ શક્તિના સ્વરૂપનું શોધન, તથા તેની યોગ્ય રીતે કેળવણી અને વિકાસનું મહત્ત્વ વધારે ને વધારે સમજાતું ગયું, તે માનવચિત્ત છે અનંત પ્રકારના ચમત્કારોથી ભરેલા આ સમગ્ર વિશ્વમાં જે વિવિધતા તથા બળ જણાય છે, તેવી જ ચમત્કારિક વિવિધતા અને વિભૂતિઓ માનવચિત્તમાંયે નજરે આવી. આથી, ચિત્ત એ ચોથા પુરુષાર્થને અંગે સંશોધનનો સૌથી મહત્ત્વનો વિષય બન્યું જુદા જુદા વિચારકોને એની તપાસ, શુદ્ધિ અને કેળવણી માટે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ સૂઝી, અને તેમાંથી જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિ, કર્મ વગેરેના જુદા જુદા માર્ગો નીકળ્યા તેમાંથી જ નિરીશ્વરમત, સેશ્વરમત, દ્વૈતવાદ, અદ્વૈતવાદ, સગુણોપાસના, નિર્ગુણોપાસના, હઠયોગ, રાજયોગ, કર્મમાર્ગ, સંન્યાસમાર્ગ, મૂર્તિપૂજા, મૂર્તિવિરોધ વગેરે અનેક દર્શનો, સંપ્રદાયો, દીક્ષાઓ વગેરેનો પ્રચાર થયો એ બધાના મૂળમાં તપાસીશું તો ચિત્તની જ જુદી જુદી બાજુઓનું શોધન અથવા કેળવણીનો પ્રયત્ન જોવામાં આવશે

વળી, કોઈક અતિ પ્રાચીન્ કાળે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શોધ દરમ્યાન કર્મનો સિદ્ધાંત અને તેને પરિણામે પુનર્જન્મવાદ શોધાયા આર્યાવર્તના વૈદિક કે અવૈદિક લગભગ સર્વે સંપ્રદાયોમાં પુનર્જન્મવાદ એકમતે સ્વીકારાતો આવ્યો એ ધીમે ધીમે એટલું બળ મેળવતો ગયો કે એ અનુગમોમાં* ઊછરેલાઓના ચિત્ત ઉપર જન્મથી જ એ વાદનો સંસ્કાર દૃઢ બનવા પામ્યો

---

* અંગ્રેજી શબ્દ 'રિલિજ્યન'ને માટે આપણે સામાન્ય રીતે 'ધર્મ' શબ્દ વાપરીએ છીએ, અને તે રીતે હિંદુધર્મ, ખ્રિસ્તીધર્મ, મુસલમાનધર્મ એમ બોલીએ છીએ પણ 'ધર્મ' શબ્દ 'રિલિજ્યન' શબ્દ કરતાં વધારે વ્યાપક અર્થવાળો છે, અને એ શબ્દની વ્યાપકતા આપણા ખ્યાલ બહાર જતી નથી ઉદાહરણાર્થ, જીવનના જે જે કર્મો અવશ્ય કરવાં જોઈએ, જેમાંથી મુક્ત રહેવું જોઈએ, જે સદાચાર પાળવો જોઈએ, —એ બધાને આપણે ધર્મ સમજીએ છીએ, અને વેદ, કુરાન કે બાઈબલના સ્વીકાર-અસ્વીકારથીયે તેને આપણે વધારે મહત્ત્વ આપીએ છીએ આથી અમુક શાસ્ત્ર કે અમુક પુરુષે પ્રવર્તાવેલી આચાર, વિચાર અને શ્રદ્ધાની પ્રણાલિકા માટે ધર્મ શબ્દ વાપરવાથી વારંવાર વિચારમાં ગોટાળો થાય છે 'રિલિજ્યન' શબ્દ પાછલા અર્થમાં જ વપરાય છે આથી 'રિલિજ્યન' માટે મેં

જેણે જ્ઞાનના પુરુષાર્થનો અત લઈ પોતાના અસ્તિત્વનુ મૂળ — આત્મતત્ત્વ — શોધી કાઢ્યુ, તેણે પોતાને વિષે પુનર્જન્મના સભવ તથા ભયમાથીયે મુક્તિ જોઈ. આત્મતત્ત્વની શોધમા પુનર્જન્મને અટકાવવાનુ અથવા તેના ભયમાથી છૂટવાનુ સાધન મળી આવ્યુ

આવા કોઈ કારણને લીધે ચોથા પુરુષાર્થનુ નામ જ્ઞાનને બદલે મોક્ષ પડી ગયુ, અને એનો અર્થ પુનર્જન્મથી છૂટવા માટેનો પુરુષાર્થ એવો થઈ ગયો પુનર્જન્મના વાદની પાછળ કર્મનો સિદ્ધાન્ત રહેલો હોવાથી, કર્મનાશનો ઉપાય યોજવો એ ચોથા પુરુષાર્થનુ ધ્યેય મનાયુ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે કોઈક રીતે કર્મનો વિસ્તાર વધારવાવાળા જ હોવાથી, એ ત્રણ અને મોક્ષ વચ્ચે રાત અને દિવસ જેવો વિરોધ છે એવી વિચારસરણી જાગી આને પરિણામે, એ ત્રણ પુરુષાર્થોમાથી નિવૃત્તિ અથવા એ ત્રણ સાથે સબધ ન હોય એવા કર્મોમા પ્રવૃત્તિ, એ જ ચોથા પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરવાનુ સાધન એમ સમજાયુ

વળી, 'મોક્ષ' નામ ચોથા પુરુષાર્થને સ્થાને આરૂઢ થવાથી અને ચિત્તની તપાસ એમા મુખ્ય બનવાથી કેટલાકને જણાયુ કે આ બધ તેમ જ મોક્ષ બન્ને ચિત્તને જ લાગુ પડનારા ધર્મો છે, ચિત્ત એટલે અનેક સસ્કારોનો સમૂહ, એ સસ્કારોનુ જોર તે જ ચિત્તનુ બધન, એ સસ્કારોની શિથિલતા

'અનુગમ' શબ્દ વાપર્યો છે શ્રુતિસ્મૃતિને આધારે રચાયેલી પ્રણાલિકા તે વેદાનુગમ, મહાવીરની પાછળ આવેલી પ્રણાલિકા તે જૈનાનુગમ, બુદ્ધ પાછળની બુદ્ધાનુગમ, ખ્રિસ્ત પાછળની ખ્રિસ્તાનુગમ, મહમદ પાછળની મહમદાનુગમ ઇત્યાદિ એને માનનારા લોકો તેના અનુગામીઓ અથવા અનુયાયીઓ એવા કોઈ 'અનુગમ'ને સ્વીકારીને પડેલી શાખાઓને તે તે અનુગમના સપ્રદાયો કહી શકાય આ રીતે વૈષ્ણવ, સ્માર્ત, દિગબર, શ્વેતાબર, મહાયાન, હીનયાન, સુન્ની, શિયા, પ્રોટેસ્ટટ, રોમન કૅથલિક વગેરે જુદા જુદા અનુગમોના જુદા જુદા સપ્રદાયો છે

રાજકારણને 'રિલિજ્યન'થી જુદુ પાડવુ જોઈએ એમ જ્યારે કહેવામા આવે છે ત્યારે એનો અર્થ આવા અનુગમો અને સપ્રદાયોથી તેને પર કરવુ જોઈએ, એમ યુરોપમા થાય છે પણ 'રિલિજ્યન'ને ધર્મ શબ્દના અર્થમા સમજી આપણા દેશમાયે કેટલાક નેતાઓ એમ કહેતા થઈ ગયા છે કે, રાજકારણ નીતિ-અનીતિ, સદાચાર-દુરાચાર, વગેરેને લગતા ખ્યાલોથી પર થવુ જોઈએ! શબ્દથી વિચારમા ઉત્પન્ન થતા ગોટાળાનુ આ ઉદાહરણ છે

ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિને અંગે નહિ, પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે જ જેમને જ્ઞાન એ પુરુષાર્થનો મુખ્ય વિષય બન્યું, તેઓને જે ખાસ શક્તિના સ્વરૂપનું શોધન, તથા તેની યોગ્ય રીતે કેળવણી અને વિકાસનું મહત્ત્વ વધારે ને વધારે સમજાતું ગયું, તે માનવચિત્ત છે અનંત પ્રકારના ચમત્કારોથી ભરેલા આ સમગ્ર વિશ્વમાં જે વિવિધતા તથા બળ જણાય છે, તેવી જ ચમત્કારિક વિવિધતા અને વિભૂતિઓ માનવચિત્તમાંયે નજરે આવી. આથી, ચિત્ત એ ચોથા પુરુષાર્થને અંગે સંશોધનનો સૌથી મહત્ત્વનો વિષય બન્યું જુદા જુદા વિચારકોને એની તપાસ, શુદ્ધિ અને કેળવણી માટે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ સૂઝી, અને તેમાંથી જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિ, કર્મ વગેરેના જુદા જુદા માર્ગો નીકળ્યા તેમાથી જ નિરીશ્વરમત, સેશ્વરમત, દ્વૈતવાદ, અદ્વૈતવાદ, સગુણોપાસના, નિર્ગુણોપાસના, હઠયોગ, રાજયોગ, કર્મમાર્ગ, સંન્યાસમાર્ગ, મૂર્તિપૂજા, મૂર્તિવિરોધ વગેરે અનેક દર્શનો, સંપ્રદાયો, દીક્ષાઓ વગેરેનો પ્રચાર થયો. એ બધાના મૂળમાં તપાસીશું તો ચિત્તની જ જુદી જુદી બાજુઓનું શોધન અથવા કેળવણીનો પ્રયત્ન જોવામાં આવશે

વળી, કોઈક અતિ પ્રાચીન કાળે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શોધ દરમ્યાન કર્મનો સિદ્ધાંત અને તેને પરિણામે પુનર્જન્મવાદ શોધાયા આર્યાવર્તના વૈદિક કે અવૈદિક લગભગ સર્વે સંપ્રદાયોમાં પુનર્જન્મવાદ એકમતે સ્વીકારાતો આવ્યો એ ધીમે ધીમે એટલું બળ મેળવતો ગયો કે એ અનુગમોમાં* ઊછરેલાઓના ચિત્ત ઉપર જન્મથી જ એ વાદનો સંસ્કાર દૃઢ બનવા પામ્યો

* અંગ્રેજી શબ્દ 'રિલિજ્યન'ને માટે આપણે સામાન્ય રીતે 'ધર્મ' શબ્દ વાપરીએ છીએ, અને તે રીતે હિંદુધર્મ, ખ્રિસ્તીધર્મ, મુસલમાનધર્મ એમ બોલીએ છીએ પણ 'ધર્મ' શબ્દ 'રિલિજ્યન' શબ્દ કરતાં વધારે વ્યાપક અર્થવાળો છે, અને એ શબ્દની વ્યાપકતા આપણા ખ્યાલ બહાર જતી નથી ઉદાહરણાર્થ, જીવનના જે જે કર્મો અવશ્ય કરવા જોઈએ, જેમાથી મુક્ત રહેવું જોઈએ, જે સદાચાર પાળવો જોઈએ, —એ બધાને આપણે ધર્મ સમજીએ છીએ, અને વેદ, કુરાન કે બાઈબલના સ્વીકાર-અસ્વીકારથીયે તેને આપણે વધારે મહત્ત્વ આપીએ છીએ આથી અમુક શાસ્ત્ર કે અમુક પુરુષે પ્રવર્તાવેલી આચાર, વિચાર અને શ્રદ્ધાની પ્રણાલિકા માટે ધર્મ શબ્દ વાપરવાથી વારંવાર વિચારમાં ગોટાળો થાય છે 'રિલિજ્યન' શબ્દ પાછલા અર્થમાં જ વપરાય છે આથી 'રિલિજ્યન' માટે મે

જેણે જ્ઞાનના પુરુષાર્થનો અંત લઈ પોતાના અસ્તિત્વનું મૂળ — આત્મતત્ત્વ — શોધી કાઢ્યું, તેણે પોતાને વિષે પુનર્જન્મના સંભવ તથા ભયમાંથીયે મુક્તિ જોઈ. આત્મતત્ત્વની શોધમાં પુનર્જન્મને અટકાવવાનું અથવા તેના ભયમાંથી છૂટવાનું સાધન મળી આવ્યું.

આવા કોઈ કારણને લીધે ચોથા પુરુષાર્થનું નામ જ્ઞાનને બદલે મોક્ષ પડી ગયું અને એનો અર્થ પુનર્જન્મથી છૂટવા માટેનો પુરુષાર્થ એવો થઈ ગયો. પુનર્જન્મના વાદની પાછળ કર્મનો સિદ્ધાન્ત રહેલો હોવાથી, કર્મનાશનો ઉપાય યોજવો એ ચોથા પુરુષાર્થનું ધ્યેય મનાયું. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે કોઈક રીતે કર્મનો વિસ્તાર વધારવાવાળા જ હોવાથી, એ ત્રણ અને મોક્ષ વચ્ચે રાત અને દિવસ જેવો વિરોધ છે એવી વિચારસરણી જાગી. આને પરિણામે, એ ત્રણ પુરુષાર્થોમાંથી નિવૃત્તિ અથવા એ ત્રણ સાથે સંબંધ ન હોય એવા કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ, એ જ ચોથા પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરવાનું સાધન એમ સમજાયું.

વળી, 'મોક્ષ' નામ ચોથા પુરુષાર્થને સ્થાને આરૂઢ થવાથી અને ચિત્તની તપાસ એમાં મુખ્ય બનવાથી કેટલાકને જણાયું કે આ બંધ તેમ જ મોક્ષ બન્ને ચિત્તને જ લાગુ પડનારા ધર્મો છે, ચિત્ત એટલે અનેક સંસ્કારોનો સમૂહ, એ સંસ્કારોનું જોર તે જ ચિત્તનું બંધન, એ સંસ્કારોની શિથિલતા

'અનુગમ' શબ્દ વાપર્યો છે. શ્રુતિસ્મૃતિને આધારે રચાયેલી પ્રણાલિકા તે વેદાનુગમ; મહાવીરની પાછળ આવેલી પ્રણાલિકા તે જૈનાનુગમ, બુદ્ધ પાછળની બુદ્ધાનુગમ, ખ્રિસ્ત પાછળની ખ્રિસ્તાનુગમ, મહંમદ પાછળની મહંમદાનુગમ ઇત્યાદિ. એને માનનારા લોકો તેના અનુગામીઓ અથવા અનુયાયીઓ. એવા કોઈ 'અનુગમ'ને સ્વીકારીને પડેલી શાખાઓને તે તે અનુગમના સંપ્રદાયો કહી શકાય. આ રીતે વૈષ્ણવ, સ્માર્ત, દિગંબર, શ્વેતાંબર, મહાયાન, હીનયાન, સુન્ની, શિયા, પ્રોટેસ્ટંટ, રોમન કૅથલિક વગેરે જુદા જુદા અનુગમોના જુદા જુદા સંપ્રદાયો છે.

રાજકારણને 'રિલિજ્યન'થી જુદું પાડવું જોઈએ એમ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે એનો અર્થ આવા અનુગમો અને સંપ્રદાયોથી તેને પર કરવું જોઈએ, એમ યુરોપમાં થાય છે. પણ 'રિલિજ્યન'ને ધર્મ શબ્દના અર્થમાં સમજી આપણા દેશમાંયે કેટલાક નેતાઓ એમ કહેતા થઈ ગયા છે કે, રાજકારણ નીતિ-અનીતિ, સદાચાર-દુરાચાર, વગેરેને લગતા ખ્યાલોથી પર થવું જોઈએ! શબ્દથી વિચારમાં ઉત્પન્ન થતા ગોટાળાનું આ ઉદાહરણ છે.

ચૌ-૨

એ જ ચિત્તનો મોક્ષ માણસે પોતાને દેશ, જાત, ધર્મ, અધર્મ, નીતિ, અનીતિ વગેરેના અનેક સંસ્કારોથી બાંધી લીધો છે. એ સંસ્કારોનું બંધન તોડી નાંખવું એ જ મોક્ષ

આ તેમ જ ઉપલા વિચારોમાં તથ્યાંશ રહેલું છે, પરંતુ જે રીતે એ વિચારો પોષાયા છે તેને લીધે વિપરીત પરિણામો પણ આવ્યાં છે પ્રવૃત્તિવિચાર કે નિવૃત્તિવિચાર, સંસ્કારોનું બંધન કે શૈથિલ્ય, એ કોઈ સંપૂર્ણ સિદ્ધાંતો નથી, પણ મર્યાદિત છે તે મર્યાદા, વળી, જુદે જુદે કાળે સંકોચ-વિકાસ પામતી રહે છે આ તરફ દુર્લક્ષ થયું, અને પરિણામે, એક બાજુથી જડ અને કૃત્રિમ નિવૃત્તિ માટે અને બીજી બાજુથી સ્વચ્છંદ માટે 'મોક્ષ'માર્ગે પરવાનો આપ્યા જેવું થયું આ રીતે 'મોક્ષ' શબ્દ અનેક રીતે ભ્રામક થયો છે

ચોથા પુરુષાર્થ માટે કર્મમાત્રથી બળાત્કારે નિવૃત્ત થવું જ જોઈએ એવી કલ્પના 'મોક્ષ' શબ્દે નિર્માણ કરી છે. 'મોક્ષ' શબ્દે આચાર અને વિચારમાં અનેક ગોટાળા અને અસ્પષ્ટતા નિર્માણ કર્યાં છે, પ્રવૃત્તિ અને સાધનાને કૃત્રિમ માર્ગોમાં વાળી છે, અને સાંસારિક અને પારમાર્થિક એવા બે, જાણે એકબીજાથી સંબંધ વિનાના હોય તેવા, કર્મોના ભેદો રચ્યા છે

વસ્તુત ચોથો પુરુષાર્થ મોક્ષ નહિ પણ જ્ઞાન અથવા શોધ છે એને માટેના પ્રયત્નથી મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ અને કામને શોધે છે એટલે ખોળે છે, તથા તે માટેની પ્રવૃત્તિઓને શુદ્ધ કરે છે એથી જ એ એની મર્યાદાઓ અને એકબીજા પરના અંકુશો જાણે છે, અને, છેવટે, એથી જ એ જગતને અને પોતાનેયે શોધે છે અને શુદ્ધ કરે છે, તે એટલે સુધી કે એ જીવનના મૂળ કારણને પણ શોધી લે છે જ્ઞાની ધર્મ કે નીતિના અંકુશમાંથી મુક્તિ નથી મેળવતો, પણ ધર્મને બરાબર સમજે છે, વિવિધ કર્મોની પોતાના કાળને યોગ્ય મર્યાદાઓને જાણે છે, અને તેના અંકુશ અને મર્યાદા જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકારે છે, અને અર્થ તથા કામને એ અંકુશમાં રહીને ભોગવે છે

જેમ પહેલા ત્રણ પુરુષાર્થોનું ધ્યેય જીવનના નિર્વાહ અને સત્ત્વસંશુદ્ધિને માટે છે, તે જ પ્રમાણે ચોથાનુંયે છે મરણ પછીની સ્થિતિની ચિંતા અસ્થાને છે જેમ, પ્રત્યક્ષ જીવનના વ્યવહારો સાથે ધર્મનો સંયોગ ન

રહેવાથી તારતમ્યનો ભંગ થાય છે, તેમ જ ચોથા પુરુષાર્થ વિષે પણ થાય છે

આ રીતે જોઈશું તો ચાર પુરુષાર્થો વચ્ચે રાત્રિ-દિવસ જેવો વિરોધ નહિ જણાય; પણ સર્વે એકબીજા પર આધાર રાખનારા અને એકબીજાનું નિયમન કરનારા માલૂમ પડશે

માણસે જિજ્ઞાસુ હોવું જોઈએ, શ્રેયાર્થી હોવું જોઈએ, શુશુત્સુ (શોધનની અને શુદ્ધિની ઇચ્છાવાળા) હોવું જોઈએ એને પરિણામે એને અનેક વહેમો, અજ્ઞાન, અધૂરું જ્ઞાન, અનિશ્ચિતતા — ટૂંકામાં, અબુદ્ધિ — માથી મોક્ષ મળશે જો પુનર્જન્મ સૃષ્ટિના નિયમો પ્રમાણે અનિવાર્ય હોય તો તેને સમાધાનપૂર્વક સ્વીકારી લેવાનું બળ મળશે; જો કલ્પના જ હોય તો બીવાપણું નહી રહે જો પુનર્જન્મ સત્ય હોવા છતા તેનો અંત આવે એવું હોય તો તેના માર્ગને એ વિશેષ શુદ્ધ અને ઓછાં વિપરીત પરિણામો ઉપજાવી શકે એવો બનાવશે પુનર્જન્મના ડરથી જ એ પોતાનો પુરુષાર્થ કરવા નહી પ્રેરાય, પણ જિજ્ઞાસાથી, સત્યશોધનની બુદ્ધિથી અને શુદ્ધ થવાની આકાંક્ષાથી એ ચોથા પુરુષાર્થમાં પ્રેરાશે

૨

જ્ઞાનની શોધનાં અંગો

છેલ્લા પરિચ્છેદમાં આપણે જોયું કે—

૧ પુરુષાર્થ—પ્રયત્નપૂર્વક મેળવવાના વિષયો—ચાર છે તેનાં નામ સુખ (કામ), અર્થ, ધર્મ અને જ્ઞાન

૨ સુખની સિદ્ધિ માટે અર્થની શોધ આવશ્યક થાય છે, પણ સુખના સંયમ વિના અર્થપ્રાપ્તિ અશક્ય થાય છે

૩ જે અર્થ કોઈનેયે સુખની સિદ્ધિ ન કરી આપે તેને અર્થ કહેવામાં ભૂલ થાય છે

૪ એ જ પ્રમાણે સુખ અને અર્થની સિદ્ધિ માટે ધર્મની શોધ આવશ્યક થાય છે, એટલે કે અમુક કર્મ કરી શકાય, અમુક ન કરી શકાય, અમુક કર્મો અમુક રીતે જ કરવાં જોઈએ વગેરે વિધિનિષેધો, સામાજિક રૂઢિઓ, રાજ્યના કાયદાઓ વગેરે શોધાય છે તે સુખ અને અર્થની પ્રાપ્તિ ઉપર અંકુશ મૂકે છે.

૫. જે ધર્મ કોઈનેયે સુખ અથવા અર્થની સિદ્ધિ કરી આપનારો ન હોય તેને ધર્મ કહેવામાં ભૂલ થાય છે

૬ તે જ પ્રમાણે સુખ, અર્થ અને ધર્મની સિદ્ધિ માટે જ્ઞાનની શોધ આવશ્યક થાય છે જ્ઞાનની શોધ માટે સુખ, અર્થ અને ધર્મના પુરુષાર્થનો સંયમ* કરવો પડે છે

* જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ધર્મ માટેના પુરુષાર્થનો કેવી રીતે સંયમ કરવો પડે? અહીં સંયમ એટલે કેટલાક અનાવશ્યક સુખ માટેના પ્રયત્નને મંદ કરવો, અયોગ્ય સુખનો ત્યાગ કરવો, અથવા યોગ્ય સુખનેયે જતું કરવું સુખનો સંયમ એટલે અનાવશ્યક સુખપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન શિથિલ કરવો, અયોગ્ય સુખનો ત્યાગ કરવો, અથવા સુખોનો ઉપભોગ જતો કરવો અર્થનો સંયમ પણ એવો જ એ જ પ્રમાણે ધર્મનો સંયમ એટલે અનાવશ્યક ધર્મ માટેનો પુરુષાર્થ મંદ કરવો

૭ જે જ્ઞાન કોઈ નવે ધર્મ ઠરાવવામાં કે પાળવામાં, અથવા અર્થ કે સુખની સિદ્ધિ કરી આપવામાં મદદગાર થઈ શકતું નથી તેને જ્ઞાન કહેવામાં ભૂલ થાય છે

૮. સુખ, અર્થ, ધર્મ અને જ્ઞાન એ ચાર પુરુષાર્થોમાં દરેક પાછલા પુરુષાર્થનું એક પ્રયોજન તેની પહેલાના પુરુષાર્થોને સિદ્ધ કરવાનું હોય છે, પણ એટલું જ પ્રયોજન નથી હોતું પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે પણ તેમાંથી એક પ્રકારનો સંતોષ મળે છે એ સંતોષને લીધે આગલો પુરુષાર્થ અંશતઃ ગૌણ પડી જાય છે અને પાછલાને એક સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર મળે છે

૯ આ રીતે ધર્મ, અર્થ અને સુખની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ અને શોધ કરવી તે જ્ઞાનનું એક ક્ષેત્ર છે; અને પોતાના અને જગતનાં મૂળ અને પ્રયાણની દિશા જાણવા એ જ્ઞાનનું બીજું અને સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર છે

દરેક પુરુષાર્થના સ્વતંત્ર ક્ષેત્રમાં પુરુષાર્થ કરનારને તેમાંથી મળતું સમાધાન એ જ પોતાપરતો પુરુષાર્થમાં પ્રેરનારો હેતુ થાય છે, પરંતુ, જગતની દૃષ્ટિએ, ઉપર ત્રીજી, પાંચમી અને સાતમી કલમમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું એ પુરુષાર્થનું ફળ આવે એવો હેતુ તેમાં સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટપણે સમાયેલો હોવો જોઈએ જો એમ ન થાય તો એ પુરુષાર્થ પાછળ પડવામાં કાંઈક ભૂલ થતી હોવી જોઈએ.

આ રીતે ત્રણ પુરુષાર્થોને અંગે નહિ, પરંતુ તેના સ્વતંત્ર ક્ષેત્રમાં જ્ઞાનના પુરુષાર્થનો વિચાર કરવો એ આ પુસ્તકનું પ્રયોજન છે એ પુરુષાર્થીને, જ્ઞાન માટેનો પ્રયત્ન તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, એમાંથી જેટલું સમાધાન મળી શકે તે જ એનું પોતાનું સુખ છે. પણ, જગત પરત્વે તે પુરુષાર્થ યોગ્ય દિશામાં ચાલે છે કે નહિ તે જોવા માટે, એ પ્રયત્ન ધર્મને ઠરાવવા કે અનુસરવામાં અને તે દ્વારા અર્થ અને સુખની સિદ્ધિમાં મદદગાર થઈ શકવો જોઈએ આ સિદ્ધાંત, જ્ઞાનના પુરુષાર્થનું હોકાયંત્ર ગણી શકાય

(જેમ કે આતિથ્યને નામે મેજબાની [illegible], કે પાત્રાપાત્ર કે જરૂરિયાત જોયા વિના દાન [illegible]), સ્પષ્ટ [illegible] ધર્મોના ત્યાગ કરવો અને નવી ઉપજની [illegible] [illegible] કરવી (જેમ કે [illegible] જાત-જાતના વિવિધ [illegible] ઇત્યાદિ) [illegible] [illegible] [illegible] (જેમ કે જ્ઞાન, [illegible], ધન, [illegible] આદિ)

એનુ અંતિમ ફળ આત્મતત્ત્વ અથવા બ્રહ્મતત્ત્વને શોધી પોતાની નિરાલંબ સત્તા જોવી એ છે

આ મર્યાદાઓને ધ્યાનમા રાખી જ્ઞાનના સ્વતંત્ર ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિ અને વિશ્વનો સબંધ તથા ચિત્તના સ્વરૂપ, શક્તિ, બુદ્ધિ, ભાવના, વિચારો તથા તે સર્વેના વિકાસક્રમના મેળનુ શોધન સમાય છે

ચિત્તનુ દરેક ક્ષેત્રમા મહત્ત્વ હોવાથી એને પ્રધાન ગણીને મે આ પુસ્તકમા નીચે પ્રમાણે વિભાગો પાડ્યા છે

૧ પરમાત્માશોધન સાથે અદૃશ્યનો તથા ઉપાસના અને ભક્તિનો વિચાર

૨ સાખ્ય અને વેદાત સાથે દૃશ્ય વિચાર

૩ યોગદર્શન અને ચિત્તસ્વરૂપશોધન

૪ આધ્યાત્મિક વિચારોમા થતી ભૂલો

જ્ઞાનના અંતિમ ફળને મોક્ષપ્રાપ્તિ કહી છે, પણ એથી ઉત્પન્ન થતો ગોટાળો દૂર કરવા એને હવે પછી હું શ્રેય પ્રાપ્તિ કહીશ, અને મુમુક્ષુને બદલે 'શ્રેયાર્થી' 'સાધક' 'શોધક' કે 'જિજ્ઞાસુ' એવા શબ્દો વાપરીશ

શ્રેયાર્થીની સાધનસંપત્તિ

જ્ઞાનના પુરુષાર્થના જે ઇચ્છા કરે છે તેનામાં ક્યા ગુણોનો કેટલો ઉત્કર્ષ થયેલો હોવો જોઈએ અને એનામાં બીજી શી શી વિશેષતા હોવી જોઈએ એ વિચારવું યોગ્ય થશે

૧ સત્યાગ્રહ — પહેલી મહત્ત્વની વસ્તુ તે સત્ય માટેનો આગ્રહ છે સત્યનો આગ્રહ ગજફરાણી અર્થમાં નહિ; પણ જે કોઈ આચારનો કે વિચારનો પ્રસંગ આવે તેમાં તાત્ત્વિક રીતે અને સર્વના હિતની દૃષ્ટિએ યોગ્ય શું તેનો જ સ્વીકાર કરવાની તૈયારી. એથી લોક નિંદે કે વંદે, કોઈ રિસાય કે મનાય, પૂર્વ સંસ્કારોને પોષક લાગે કે આઘાત પહોંચાડનારો લાગે, રમણીય લાગે કે કઠોર લાગે, આનંદજનક હોય કે ન હોય, મોળો લાગે કે કડવું એ બધા વિષે તટસ્થ વૃત્તિ 'સત્યને પહેલું મૂકવું કે બીજું એ બે વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર છે'

૨ વ્યાકુળતા — બીજી મહત્ત્વની વસ્તુ તે 'વ્યાકુળતા' છે ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કહો, સત્યશોધન કહો, વ્યાકુળતા એ જ એનું સાધન છે યોગાદિ માર્ગો, પૂજા જપ વગેરે સર્વે સાધનાનો ખપ છે, પણ 'વ્યાકુળતા' વિના સર્વે નિષ્ફળ છે અને છેવટે પણ સાધક કયા સાધનનો કેટલો ઉપયોગ થયો એ તપાસતાં અંતે તો 'વ્યાકુળતા' સિવાય કોઈ બીજા સાધન પર નિશ્ચિતપણે આંગળી ચીંધી શકશે નહિ ભક્તિમાર્ગી જેને આતુરતા કહે છે, યોગમાર્ગી જેને તીવ્ર સંવેગ કહે છે, તે આ વ્યાકુળતા જ

ઈશ્વર પ્રેમના અત્યંત અનુરાગને લીધે અથવા જીવન વિષે પોતાને [illegible] હોય તે જ [illegible], બીજું કશું ન જોઈએ એવી તીવ્ર મનોવ્યથાને લીધે જે સંકલ્પ અને એકાગ્રતા તે વ્યાકુળતા ઈશ્વર પ્રત્યેનો અનુરાગ કેળવો ઈશ્વર એ જ અંતિમ ઈષ્ટ વસ્તુ છે એ નિષ્ઠા ઈશ્વર મળી જાય તો અનેક સિદ્ધિઓ, [illegible] વધે, [illegible] કરી શકાય વગેરે

હેતુઓ જો ગુપ્ત હોય તો તે ઈશ્વરાનુરાગ નથી. એ જ પ્રમાણે સત્યની જિજ્ઞાસા વિષે પણ

૩ પ્રેમ — ત્રીજી મહત્ત્વની વસ્તુ પ્રેમ છે અહીં ઈશ્વર પ્રત્યેના પ્રેમનુ નથી કહેતો, પણ સામાન્યપણે જનો અને જગત પ્રત્યે નિસ્વાર્થ પ્રેમળ વૃત્તિ પોતાની જાત પૂરતી વેરી પ્રત્યે પણ અનુકંપાયુક્ત ક્ષમા હૃદય કોમળ ભાવોથી ભીનુ, શુષ્ક નહિ

૪ શિષ્યતા — આ ચોથી મહત્ત્વની વસ્તુ છે નાના જતુથી મોડી વિદ્વાનમા વિદ્વાન માણસ સુધી કોઈની પાસેથી જે કાંઈ જાણી શકાય તે શિષ્યભાવે શીખી લેવાની વૃત્તિ ન હોવાથી જ ઘણી વાર નજીક રહેલુ જ્ઞાન દૂર થઈ જાય છે. ઘણી વાર માણસ જે શોધતો હોય છે તે એને ઘરમાથી, નોકરોમાથી, મિત્રોમાથી કે કોઈ રીતે પ્રસિદ્ધિને ન પામેલા માણસો પાસેથી મળે એમ હોય છે પણ ‘આ નજર નીચે ઊછરેલો’, ‘આ આશ્રિત’, ‘આ — ઠીક છે — જાણીએ છીએ,’ ‘આ સસ્કૃત ન જાણનારો’, ‘આ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનથી અજાણ્યો’ — વગેરે ગુપ્ત કે પ્રગટ ભાવોને લીધે, એ સ્પષ્ટપણે સમજાવે તોયે તેની અવગણના કરવાની અને બીજાઓને ખોળવાની વૃત્તિ રહે છે વળી, માણસ કરતા પુસ્તકનુ મહત્ત્વ વધારે સમજાયેલુ હોય છે આ અશિષ્યત્વ છે

શિષ્યત્વ એટલે જેની પાસેથી મેળવીએ તેની હમેશાં ચરણસેવા જ કરવી પડે એમ નથી, અને બધી રીતે પૂર્ણ હોય, અથવા શીખનાર કરતા વધારે પૂર્ણ હોય, તો જ જ્ઞાન આપી શકે એમેય નથી બીજી રીતે ગુણવાન ન હોય છતા કોઈ એકાદ સ્વીકારવા અને પૂજવા જેવી વિશિષ્ટતા માણસમાં હોઈ શકે છે શિષ્યત્વ એટલે એ વિશિષ્ટતા-ગ્રહણ અને તે આપનાર પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા કૃતજ્ઞતામાથી સેવા પરિણમે એ જુદી વાત છે

૫ નિર્મત્સરતા — કોઈની વિશેષતા જોઈ તેના પ્રત્યે આદર લાગવાને બદલે તેના પ્રત્યે જેને ઈર્ષા ઉદ્‌ભવે અને તેની ખામીઓ ખોળવા પ્રત્યે દૃષ્ટિ જાય, અથવા બીજાઓ તેના પ્રત્યે આદર બતાવે અથવા તેની પ્રશસા કરે તેથી જે બળી મરે, તેનામા શ્રેયાર્થીની લાયકાત આવવાનો સભવ નથી

૬ વૈરાગ્ય — આ છઠ્ઠો મહત્ત્વનો ગુણ છે એ વિષે ઘણી ગેરસમજ પ્રચલિત છે, તેનો વૈરાગ્યના પ્રકરણમા લબાણથી ખુલાસો કર્યો છે અહી

વૈરાગ્યમાં દૃઢ બ્રહ્મચર્ય, આવશ્યક ઉપભોગોમાં સાદાઈ, મિતપણું, મનોનિગ્રહ, અને સંયમ પ્રત્યે સ્વાભાવિક વલણનો સમાવેશ કરું છું, પણ વૈરાગ્ય એટલે અવ્યવસ્થિતતના અથવા ચોકસાઈ પ્રત્યે દુર્લક્ષ, જગત કે પ્રાણીઓ અથવા પુરુષ કે સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે તિરસ્કાર, એવો અર્થ નથી કરતો વળી, વૈરાગ્યમાં જગતની વાદવાદ, વિભૂતિઓ, ચમત્કારિક શક્તિઓ તથા રસિકતા પ્રત્યે ઉદાસીનતા સમાવું છું; પણ પોતાના કર્મોમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રત્યે કે કર્તવ્યો પ્રત્યે ઉદાસીન હોવું એ વૈરાગ્યનું લક્ષણ નથી સમજતો

૭ સાવધાનતા—અથવા જાગૃતિ એ સાતમો મહત્ત્વનો ગુણ છે પોતે જે વિચારે છે, બોલે છે અથવા કરે છે એનું ચોકસ ભાન

આટલા મહત્ત્વના ગુણો છે, એમના પેટામાં આવશ્યક શ્રદ્ધા, સ્વાશ્રય, સ્વાભિમાન, સાહસ, નીડરતા, ઉત્સાહ, નમ્રતા, ધીરજ, ન્યાયશીલતા, અન્યાય પ્રત્યે અણગમો, પરમતસહિષ્ણુતા, સદાચાર તથા શૌચ માટે આગ્રહ, બીજાને દુભવીનેયે પોતાના મતનો અમલ કરાવવાની બાબતમાં નિરાગ્રહ, વિચારપૂર્વક વર્તન વગેરે ગુણોનો સમાવેશ થાય છે

નીરોગિતા પ્રયત્નપૂર્વક મેળવવા જેવી સંપત્તિ છે શરીરબળ અનિવાર્ય નથી.

આટલી શ્રેયાર્થી માટે યોગ્ય સાધનસંપત્તિ ગણાય

૪

ધર્મમય જીવનના સિદ્ધાન્તો

શ્રેયાર્થીની સાધનસંપત્તિરૂપે છેલ્લા પરિચ્છેદમા કેટલાક ગુણો ગણાવ્યા પણ શ્રેયાર્થીનુ આખુ જીવન ધર્મમય હોવુ જોઈએ એમ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર ગણાય છતા, 'ધર્મમય' એટલે શુ એનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે એ વિષે કેટલાક સિદ્ધાન્તો અહી રજૂ કર્યા છે

કોઈ વિચારસરણી આપણી આગળ રજૂ કરવામા આવે તો તે તાત્વિક છે કે તત્ત્વાભાસી છે એ જાણવાની કૂચી શું? જે માર્ગ એક સ્વીકારે કે બધા સ્વીકારે, કોઈ પણ કાળે સ્વીકારે, તોયે વ્યક્તિ અને સમાજ બન્નેના ધારણ, પોષણ તથા સત્ત્વસંશુદ્ધિમા બાધા ન આવે એટલુ જ નહી, પણ જેમ જેમ એનો સ્વીકાર વધતો જાય, તેમ તેમ વ્યક્તિ અને સમાજનાં ધારણ, પોષણ તથા સત્ત્વસંશુદ્ધિ વધારે સરળ અને સંતોષકારક થાય, તે માર્ગની પાછળ વિશેષ સત્ય રહેલુ છે એમ કહી શકાય પણ જે માર્ગે બધા જ જાય તો સમાજની સ્થિતિ અશકય થઈ પડે, જે થોડા જાય તે સમાજના અન્ય ભાગોને ભોગે જ વધારે સુખ ભોગવી શકે, અથવા જે માર્ગે જનારાને પોતાના ધારણપોષણ વગેરે માટે હમેશાં સમાજના બીજા ભાગ ઉપર આધાર રાખી જ રહેવુ પડે એવી સ્થિતિ તે નિર્માણ કરે, તે માર્ગની પાછળ રહેલી વિચારસરણીમાં ક્યાક ભૂલ થતી હોવી જોઈએ આ કસોટી ઉપર આપણી આગળ રજૂ કરવામા આવતા કોઈ પણ જીવનસિદ્ધાન્તને કસીશુ તો, મને લાગે છે કે, ઘણુ કરીને સાચો કસ નીકળશે

આ કસોટી રજૂ કરી હું જીવનનો સાચો સિદ્ધાન્ત શો હોવો જોઈએ તે વિષેના મારા વિચાર જણાવુ છુ

વ્યક્તિ કે સમાજ બનેનુ જીવન એવા તત્ત્વો ઉપર રચાવુ જોઈએ કે જેથી આપણા જીવનના ધારણપોષણ અને આપણી સત્ત્વસંશુદ્ધિ તથા ાપણો જીવનકાળ અને મરણકાળ સરળ અને સંતોષદાયક થાય

પ્રાણધારણ એટલે કેવળ પ્રાણ શરીરમાં ટકી જ રહે એમ નહી પણ આરોગ્ય એટલે સુરક્ષિત અને આનંદિત જીવન. પોષણ એટલે નીરોગી, જીવનનાં કાર્યો બજાવવાની શક્તિવાળું અને દીર્ઘાયુ થઈ શકે એવું જીવન અને ચિત્તશુદ્ધિ એટલે ભાવનામાધુર્યવાળું જીવન એ જીવનમાં આપણી ભાવનાઓનો અને બુદ્ધિનો વિકાસ એવી રીતે થયો હોય કે આપણું જીવન આપણા પોતામાં જ સમાયેલું — આત્મપર્યાપ્ત (self centred) જ ન હોય, સ્વસુખને જ શોધનારું ન હોય પણ કુટુંબને, ગામને, દેશને, માનવસમાજને, આપણા સંબંધમાં આવતા પ્રાણીઓને, તથા સંબંધમાં જેટલા જેટલા આવીએ તેટલે અંશે તેને ન્યાય્ય માર્ગે, સર્વેની યોગ્યતાના અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતી મમતા દયાશીલ, ઉપયોગી, શાન્તિપૂર્ણ, સંતોષપૂર્ણ, પ્રેમપૂર્ણ હોય એમાં કોઈ પ્રાણી કે જીવને અન્યાય ન થતો હોય, વિપત્તિમાં આવી પડેલાને યથાશક્ય થઈ શકે એટલી અને અપંગ થયેલાને ઘટતી મદદ મળી રહેતી હોય, અને આપણી બુદ્ધિ એવી તેટલી જીવનના તત્ત્વને સમજનારી, વિવેકવાળી, કોઈ પણ વિષયના જ્ઞાન મહત્ત્વને તેમ જ મર્યાદાને વિચારી જાણનારી, આપણે જ નિર્માણ કરેલા પૂર્વગ્રહોના બંધનોથી અને તેટલી મુક્ત, અને મનુષ્યની શક્તિ ઉપર ગર્વિષ્ઠ ન હોય અને તેથી દુરાગ્રહી ન હોય

ધર્મમાર્ગ મને ગ્રહોના પરિક્રમણમાર્ગ જેવો અને ધ્યેયની પ્રદક્ષિણા કરતો કરતો હળવે હળવે ધ્યેય પ્રત્યે પહોચાડનારો લાગે છે જેમ સૂર્ય ક્ષણે ક્ષણે પોતાનુ આકર્ષણ ન વાપરે તો ગ્રહોને ક્ષણે ક્ષણે સીધી લીટીમા દૂર નાસી જવાની ધાસ્તી રહે છે, તેમ આપણી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ જો ધ્યેયનુ વિસ્મરણ કરે તો ક્ષણે ક્ષણે જીવન ધ્યેયથી દૂર ખસી જાય એમ ધાસ્તી રહે છે

આપણા કર્મો — આપણા જીવન -- કેટલીક બાબતોમાં આ ધ્યેય -સૂર્યથી બુધના જેટલા નજીક હશે, કેટલાક નેપચ્યૂન જેટલા દૂર પડ્યા હશે, કેટલાક ધૂમકેતુ જેવા અનિશ્ચિત હશે એ બધાને વ્યવસ્થિત કરી શકીએ, જેટલો બને તેટલો તેમાં મેળ લાવી શકીએ, એવો આપણો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ એક પેઢીમા એવો બધો મેળ બેસી શકશે નહી, કોઈક વ્યક્તિ પોતાના જીવન પૂરતો એવો પૂરો મેળ બેસાડી શકે એ અસભવનીય નથી, પણ પૂર્વજીવનમા થયેલી ભૂલોને લીધે કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતાના જીવન પૂરતોયે પૂરો મેળ બેસાડી ન શકે એમ બને, પણ દરેક વ્યક્તિ તેવા મેળ પ્રત્યે પોતાની પ્રગતિ થઈ છે એવુ તો અચૂક અનુભવી શકે એટલે, આ કોઈ ગધર્વનગર (Utopia) ને શોધનારો પ્રયત્ન નથી, પણ આપણે ધારીએ તો વ્યવહારમાં મૂકી શકીએ એવો પ્રયત્ન છે, એમ મને લાગે છે

આ દૃષ્ટિએ જોતા મને લાગે છે કે, પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, દરેકે શરીરને નીરોગી કરવાની અને રાખવાની, બાંધાને મજબૂત કરવાની, પરિશ્રમ સહન કરી શકે અને પોતાની રક્ષા કરી શકે એવી રીતે એને કેળવવાની આવશ્યકતા છે નીરોગી અને મજબૂત બાધો અને કેળવાયેલા સ્નાયુઓ શરીરને જેટલુ સૌદર્ય અર્પી શકે તેટલુ સૌદર્ય દોષપાત્ર નથી પણ આવકારલાયક છે એમ હુ સમજુ છુ એટલા સૌદર્યમા જેટલી ખામી છે તેટલી આપણા જીવનની અપૂર્ણતા છે એમ સમજુ છુ એને અનુકૂળ થઈ શકે એવા ખાનપાન, પહેરવેશ, સ્વચ્છતા અને સુઘડતા હુ આવકારલાયક સમજુ છુ પણ અમુક ફેશનના ખાનપાન, પહેરવેશ અને નાજુકાઈમા લાગતી શોભાને આવશ્યક સમજતો નથી

તે જ પ્રમાણે, દરેક વ્યક્તિને, પોતે દીર્ઘાયુષી થઈ શકે, પોતાના જાનમાલ સુરક્ષિત રહે, સમાજના હિતને અવિરોધીપણે અને સમાજનુ

પણ તેમના હિત માટે, તેમ જ પોતાની રીતે પોતાનું જીવન ઘડવાની સ્વતંત્રતા અને અનુકૂળતા મળે, ન્યાય્ય પ્રમાણમાં કરેલા પરિશ્રમને અંતે પોતાની શક્તિ [illegible] જેટલાં અન્નવસ્ત્ર અને ઘર મેળવી શકે અને અતિથિને આપી શકે, પરિશ્રમનીય [illegible] અંતે તેમ જ જીવનની પાછલી અવસ્થામાં આરામ મેળવી શકે એટલું પોષણ દરેક વ્યક્તિને મળે એવી સમાજની પરિસ્થિતિ હોવી જોઈએ એટલે અને આવી પરિસ્થિતિ ન હોય તેટલે અંશે પોષણ અપૂર્ણ છે. આમ પોષણને અનુકૂળ થઈ શકે એવી સમાજરચના, રાજ્યરચના, [illegible], ઉદ્યોગધંધા આદિકની ખિલવણી, કેળવણીના આદર્શો વગેરે યોગ્ય અને આવકાર લાયક છે. પણ મોટાં નગરો, [illegible], ગાડી, ઘોડા, મોટર, વિમાન, વાડી, બંગલા, સુશોભિત બાગબગીચા, [illegible] નાટકશાળા, મોજમજા, એશઆરામ, કે [illegible] અનુકૂળતા, સમાજના કે વ્યક્તિના અભ્યુદય માટે આવશ્યક છે એમ મને લાગતું નથી.

આવી જાતનું ભોગોપભોગ જે વ્યક્તિને, વર્ગને કે સમાજને નથી મળતું, તેને તે મળી શકે એવી સ્થિતિ નિર્માણ થાય, એવી જાતનો સમાજ કે રાજ્યમાં ફેરફાર કરાવવાનો તેનો અધિકાર છે. સમજુ લોકોની જેમ [illegible] એનું જ નામ ધર્મ માટે પુરુષાર્થ [illegible] તેમ જ સમાજની [illegible] માટે એ આવશ્યક જ છે એવી જાતનું ભોગોપભોગ મેળવવા પૂરતો જે વ્યક્તિ કે વર્ગ પુરુષાર્થ ન કરી શકે તેની [illegible] એટલે [illegible] અધૂરી રહે પણ, પરિશ્રમને અંતે જેનું ભોગોપભોગ [illegible] તેટલી અનુકૂળતા ઉપરાંત ખૂબ વધારે [illegible] ભોગોપભોગ, અને આરામની [illegible] એ પણ આત્મશુદ્ધિમાં બાધક છે [illegible] કે [illegible] નિરંકુશ [illegible] વગેરે માટે [illegible] ઉત્પન્ન [illegible].

પૂરતો એનો ઉપયોગ છે આનો અર્થ એ નથી કે, સત્ત્વસંશુદ્ધિને અંતે માણસ જીવનનું ધારણ અને પોષણ છોડી દે, ઘટાડે, કે જાણીજોઈને અથવા નિષ્કારણ તે માટે બેપરવા થાય પણ એક એવી સ્થિતિ આવી શકે કે ત્યાર પછી તે એને માટે એ ઉદાસીન થાય, ગમે તેમ પણ એ પ્રાપ્ત કરવા જ એવો આગ્રહ ન રહે, જો ન થઈ શકે અથવા સમાજની કે કોઈ વ્યક્તિની આપત્તિને પ્રસંગે તેનો ભોગ આપવો પડે તો તે ગજીખુશીથી કરે.

આપણે બ્રહ્મનિષ્ઠ હોઈએ કે નહી, આટલો તો આપણને સર્વને અનુભવ છે કે, આપણા દેહ કરતા આપણા ચિત્ત પ્રત્યે આપણને વધારે આત્મભાવ લાગે છે આપણા દેહ માટેનો આત્મભાવ પણ ચિત્ત દ્વારા છે ચિત્ત ન હોય તો દેહનુયે આપણને ભાન ન હોય, અભિમાન ન હોય, અને એના સુખદુ ખ માટે કાળજી ન હોય એટલે દેહ કરતાં આપણુ ચિત્ત આપણને વધારે પોતીકુ લાગે છે આટલો અનુભવ સર્વેનો ચોક્કસ-પણે છે એટલે આપણામા થોડીયે વિચારશક્તિ જાગ્રત થઈ હોય તો, દેહની રક્ષા અને શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરતા ચિત્તની રક્ષા અને શુદ્ધિવૃદ્ધિ માટે આપણને વધારે આગ્રહ રહેવાનો દેહની રક્ષા અને શુદ્ધિવૃદ્ધિ ચિત્ત માટે છે ચિત્તની રક્ષા અને શુદ્ધિવૃદ્ધિને ભોગે જો દેહની રક્ષા અને શુદ્ધિવૃદ્ધિ થઈ શકે તો દેહને જતો કરવાની વૃત્તિ આપણને ઊઠવી જોઈએ આ વૃત્તિને જ આપણે સ્વાભિમાન, ટેક, શાખ, વગેરે નામે ઓળખીએ છીએ યોગ્ય પ્રકારના સ્વાભિમાનની રક્ષા એટલે સત્ત્વરક્ષા: સત્ત્વ એટલે શુદ્ધ અને અભ્યુદિત ચિત્ત અને શુદ્ધ અને અભ્યુદિત બુદ્ધિ ચિત્તનો અર્થ અહીં લાગણીઓ — ભાવનાઓ જે વ્યક્તિ કે પ્રજા પોતાનુ ધારણ અને પોષણ નથી કરી શકતી, તે પોતાની સત્ત્વરક્ષા નથી કરી શકતી તથા તેની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ નથી કરી શકતી તે જ પ્રમાણે, જે વ્યક્તિ કે પ્રજા દેહના ધારણ અને પોષણને યોગ્ય કરતા વધારે મહત્ત્વ આપે છે તે પણ સત્ત્વરક્ષા નથી કરી શકતી એટલે સત્ત્વને કેન્દ્રસ્થાને રાખી વ્યક્તિ અને સમાજના ધારણ-પોષણ માટેની પ્રવૃત્તિઓની પરિક્રમા ચાલવી જોઈએ

આ સત્ત્વ (ચિત્ત અને બુદ્ધિ) શો પદાર્થ છે તેની ભાજગડમા આપણે નહી પડીએ, પણ આપણે તેની કેટલીક ખાસિયતો જાણી શકીએ છીએ જેમ દીવાની જ્યોત એની વાટમા જ સમાયેલી છે, છતા એના

પ્રકાશનુ ક્ષેત્ર વિશાળ છે, જેમ પૃથ્વીનો ગોળો આકાશના મર્યાદિત ભાગમાં જ રહ્યો છે, પણ એનુ ગુરુત્વાકર્ષણ વધારે વિશાળ પ્રદેશમા ફેલાયુ છે, તેમ આપણુ સત્ત્વ આપણા શરીર જેટલી જગ્યામા જ વસેલુ જણાતા છતાં, એની શક્તિ બહાર પણ ફેલાયેલી છે આપણા સત્ત્વ વચ્ચે અને જગતના સજીવનિર્જીવ પદાર્થો વચ્ચે આકર્ષણ, અપકર્ષણ વગેરે વ્યવહારો ચાલ્યા કરે છે જેમ દીવાની જ્યોતની રક્ષા અને શુદ્ધિવૃદ્ધિ ઉપર તેના પ્રકાશના વિસ્તારનો અને તેજસ્વિતાનો આધાર છે, જેમ પૃથ્વીની સઘનતા (Specific gravity)ની રક્ષા અને શુદ્ધિવૃદ્ધિ ઉપર ગુરુત્વાકર્ષણનુ બળ અને વ્યાપ્તિ રહેલા છે, તેમ સત્ત્વની રક્ષા અને શુદ્ધિવૃદ્ધિ ઉપર આપણી અને જગત વચ્ચેનો સબધ અવલબી રહેલો છે, એના ઉપર આપણી અને જગતની શાતિ, પ્રસન્નતા, અને જીવનના મેળ (harmony)-નો આધાર છે, એના ઉપર સર્વગ્રન્થીના વિપ્રમોક્ષ — સર્વ બધનોમાથી છુટકારો, પરમ આત્મવિશ્વાસ, પરમ આત્મશ્રદ્ધાનો આધાર છે. આ પરિણામ ઉપજાવી શકે એવી રીતે સત્ત્વની રક્ષા, શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિને હુ સત્ત્વસશુદ્ધિ કહું છુ

આ સત્ત્વસશુદ્ધિ સયમ વિના, ચિત્તના નિયમન વિના અશક્ય છે સયમ એટલે જેને આપણે વ્રતો અને તપને નામે સમજીએ છીએ તેનો હુ અહી વિચાર નથી કરતો પણ સયમ એટલે સ્વનિયમન, જગતના કોઈ જીવને કે વસ્તુને જોતાવેત જ કે તેને વિષે સાભળતાવેત જ જે લાગણી ઉત્પન્ન થાય કે જે મત બધાઈ જાય તેથી વિવશ બની જઈ તેના દોરાયા દોરવાઈ જવુ એ અસયમ છે પણ એ લાગણીને અને મતને રોકી તેને તપાસવો. તેની યોગ્યાયોગ્યતા વિચારવી, એ પ્રાણી કે વસ્તુનુ વધારે પરીક્ષણ કરવુ, એની બાજુબાજુના સબધોનુ પરીક્ષણ કરવુ, પોતાની પરિસ્થિતિનુ પરીક્ષણ કરવુ, એનુ નામ સયમ અથવા સ્વનિયમન આમા વિલબ કરવાનો કે દીર્ઘસૂત્રીપણાનો આભાસ લાગશે, પણ પહેલી લાગણી અને મતથી વિવશ બની આચરણ કરી નાખવુ જેટલુ સહેલુ લાગે છે, તેટલુ જ, અભ્યાસથી, ભાવના અને મતના પરીક્ષણ પછી આચરણ કરવુ સ્વાભાવિક થઈ શકે છે આવા પ્રકારનુ સ્વનિયમન ન કેળવી શકીએ તો સત્ત્વરક્ષાયે કેમ સભવે ? ક્ષણે ક્ષણે જગતના બીજા પદાર્થો અને સત્ત્વો સત્ અને

સુકાન વિનાના વહાણની માફક આપણી વૃત્તિઓને અહીંથી તહીં અફળાવે, કોઈ પણ ઠેકાણે આપણે સ્થિર ન રહી શકીએ, આજે એકના વિચારો સાભળ્યા કે તેથી દોરવાઈ ગયા, કાલે બીજાને સાભળ્યા ને તેનાથીયે દોરવાઈ ગયા, આજે એક પદાર્થ કે પ્રાણીને જોઈ આકર્ષણ થયુ ને તેની પાછળ લાગ્યા, કાલે બીજાને જોઈ આકર્ષણ થયુ તેની પાછળ લાગ્યા, આજે પાશ્ચાત્ય સસ્કૃતિની વર્તમાન મોહક ભવ્યતા આપણને આજી નાખે, કાલે આર્યસસ્કૃતિની પ્રાચીન ભવ્યતા આપણને આંજી નાખે,— એ બેયમા સત્ત્વરક્ષા નથી એટલે સ્વનિયમન વિના, આવા પ્રકારના સયમ વિના સત્ત્વરક્ષા અશક્ય છે

અને આ સત્ત્વની શુદ્ધિવૃદ્ધિ ગીતાના ૧૬મા અધ્યાયમા જેને દૈવી સપત્તિઓ* કહી છે તેમના ઉત્કર્ષ વિના અશક્ય છે વળી વિચાર કરતાં જણાશે કે, એવા ગુણોની મિલવણી વિના કોઈ પણ વ્યક્તિ કે પ્રજાનાં નિર્વાહ અને સત્ત્વરક્ષા નિર્વિઘ્ન અને સતોષકારક રીતે થવા અશક્ય છે એને દૈવી સપત્તિ કહી છે તે કેવળ આસુરી સપત્તિના વિરોધાર્થે જ સાચુ પૂછો તો એમા જ માણસાઈ છે, એટલે એને માણસાઈની સપત્તિ જ કહેવી જોઈએ

આપણામા ન્યાયવૃત્તિ, પ્રેમ, ઉદારતા, દયા, કરુણા, પરસ્પર આદર, ક્ષમા, તેજસ્વિતા, નમ્રતા, નિર્ભયતા, પરોપકારિતા, વ્યવસ્થિતતા, લજ્જા, ધૈર્ય, બાહ્ય અને અભ્યતર પવિત્રતા, સ્વચ્છતા વગેરે ગુણોનો વિવેકયુક્ત મેળ ન હોય તો કોઈયે સમાજ ટકી જ ન શકે, તો તેના અભ્યુદયની તો વાત જ શી? સમાજ ન ટકી શકે એટલે લાબે સરવાળે વ્યક્તિયે ન ટકી શકે,— નિર્વિઘ્ન, સંતોષકારક અને નિર્ભય જીવન ન ગાળી શકે, કોઈ યોગ્ય સ્વતત્રતા ન ભોગવી શકે આ ગુણોના ઉત્કર્ષ વિના સ્વતત્ર બુદ્ધિનો — આત્મવિશ્વાસ, આત્મશ્રદ્ધા ઉપજાવનારી બુદ્ધિનો — ઉદય પણ

* અભય, સત્ત્વસશુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગમા સ્થિરતા, દાન, દમ, યજ્ઞ સ્વાધ્યાય, તપ, સરળતા, અહિસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાતિ, ચાડિયાપણાનો અભાવ, પ્રાણીઓ પર દયા, લાલચુપણાનો અભાવ, મૃદુતા, લજ્જા, અચચળતા, તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, પવિત્ર આચાર, દ્રોહનો અભાવ, નિર્માનિતા, આટલી દૈવી સપત્તિઓ છે (ગીતા : ૧૬, ૧ થી ૩.)

અશક્ય જોઉં છું કારણ કે, જ્યાં સુધી કોઈ પણ વસ્તુ ચિત્તને વિવશ કરી શકે છે, એ સત્ત્વને અરક્ષિત કરી શકે છે, ત્યાં સુધી બુદ્ધિને બાંધેલા ચીલાઓમાં જ ચાલ્યે છૂટકો છે

સત્ત્વરક્ષા માટે આ માનવગુણો પૈકી એકાદનોયે ઉત્કર્ષ થવો જ જોઈએ, પણ સત્ત્વની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ માટે એમાંના ઘણા ગુણોનો ઉત્કર્ષ આવશ્યક છે એ શ્લોકોમાં જેટલા નામો ગણાવવામાં આવ્યાં છે તેમાં પૂરી યાદી ન હોય, અને કેટલાક નામોથી એક જ ગુણ દર્શાવાતો હોય એમ બને, તથા એ પૈકી કેટલાક બીજા કરતા વધારે મહત્ત્વના હોય એમ પણ બને, પણ એવા અનેક ગુણોના ઉત્કર્ષ અને પ્રમાણસર મેળ (harmony)થી વ્યવહારને પ્રસંગે વિવેકયુક્ત વર્તન થઈ શકે છે

આ રીતે સંયમ, માનવસંપત્તિઓનો ઉત્કર્ષ અને તેમાં મેળ, તેને પરિણામે વિવેક અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય, અને તેને પરિણામે જીવન કે મરણ માટે લાલસા કે ભયનો નાશ.—આવી સત્ત્વસંશુદ્ધિને જીવનનું ધ્યેય, જીવનનો સિદ્ધાંત કહી શકાય જેટલે અંશે આપણી વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ આ જીવનના ધ્યેયથી આઘે ન ખસી જાય અને ભુલાવી ન દે, એની સમીપમાં આવે,—તેટલે અંશે આપણી પ્રવૃત્તિઓ ધર્મમાર્ગે છે.

સમાજધર્મની સમાપ્તિ થાય છે એનો અર્થ તો એ છે કે, પ્રેમભર્યાં અને પવિત્ર કૌટુબિક સબધોમાં આ ગુણો કેળવાય છે, અને સમાજમાં એ જ ગુણોની વ્યાપ્તિ અને પરાકાષ્ટા કરવાની છે

સયમમા બ્રહ્મચર્ય સ્વાભાવિક રીતે ગણાવી શકાય

ક્યારેય પણ સત્ત્વસશુદ્ધિની પૂર્ણતા બ્રહ્મચર્ય વિના ન થઈ શકે એ સમજાવવા જેવુ ન હોય. કારણ કે, જે લાગણી આપણા ચિત્તને એટલી બધી વિવશ કરી શકે છે કે એનુ નિયમન સૌથી કઠણમાં કઠણ લાગે છે, જેની પાછળ આખી સૃષ્ટિ દીન બની જાય છે, તેનો જય કર્યા વિના આપણુ સત્ત્વ સુરક્ષિત છે એમ કેમ કહી શકાય ? એટલે, જેને સત્ત્વસશુદ્ધિનો આદર્શ રાખવો છે તેને મોડાવહેલાયે બ્રહ્મચર્યને માર્ગે વળવુ જોઈએ. આટલુ જ બ્રહ્મચર્યનુ મહત્ત્વ સમજાવવા પૂરતુ છે.

અખંડ બ્રહ્મચર્ય નિસશય મનુષ્યની સૌથી વિશેષ મૂલ્યવાન સંપત્તિ છે પણ બ્રહ્મચર્યને માર્ગે જનાર ઘણાક સ્રીપુરુષોનાં જીવનનાં નિરીક્ષણ પરથી જણાય છે કે, એમાં બે શરતોની અપેક્ષા રહે છે એક તો, એ માર્ગ એણે પોતે સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર્યો હોવો જોઈએ, પરાધીનપણે નહિ, અને બીજું, મનુષ્ય ભલે બ્રહ્મચારી હોય, પણ એનામા ગૃહસ્થાશ્રમમા અથવા કુટુબમાં પોષાતા ગુણોનો ઉત્કર્ષ થયો હોવો જોઈએ, અથવા તે કરવા પ્રત્યે એનો સાવધાન પ્રયત્ન હોવો જોઈએ જો આ બે શરતો ન હોય તો બ્રહ્મચર્ય છતાયે તેની સત્ત્વસશુદ્ધિ અટકી પડે જેનામા વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય, આતિથ્ય અને બીજા માટે ઘસાવાની વૃત્તિ, અને તે છતાં પોતે અલ્પ છે એવી નિરભિમાનતા વગેરે ગૃહસ્થના ગુણોનો ઉત્કર્ષ સહજપણે બાળપણથી જ હોય, અથવા જે પ્રયત્નથી તે આણી શકે, તેને પોતાનુ જ એક ખાસ કુટુબ વધારવાનો આગ્રહ ન રહે અને તેને બ્રહ્મચર્ય રાખતા અતિશય પ્રયાસની જરૂર ન પડે જે પોતાનાં જ બાળકો વિના વાત્સલ્ય ન અનુભવી શકે, બીજા માટે ઘસાઈ ન શકે, કે બીજા ગુણોને ખીલવી ન શકે, તે બ્રહ્મચર્યનો પૂરો લાભ ન ઉઠાવી શકે આથી, પોતાના ગુણોનો ઉત્કર્ષ કરવાના હેતુથી, કોઈ પવિત્ર વૃત્તિથી વિવાહિત જીવનના કર્તવ્યો શુદ્ધ નિષ્ઠાથી બજાવે તો તે એવા ગુણો વિનાના બ્રહ્મચારી કરતા વધારે ઉન્નતિ કરે એ શક્ય છે પણ આ તો તત્ત્વવિચાર થયો. વ્યાવહારિક

સમાજહિતની દૃષ્ટિએ, એ ગુણોનો ઉત્કર્ષ થયો હોય કે ન થયો હોય, તોપણ અમુક વય સુધી તેમ જ અમુક પરિસ્થિતિમા, જેમ કે મદવાડ, કાચી સુવાવડ, ધાવણુ બાળક હોય ત્યારે, સર્વેએ બ્રહ્મચર્ય પાળવુ જોઈએ અને જે સ્ત્રી કે પુરુષ સશક્ત, નીરોગી અને પોતાનુ અને પોતાની પ્રજાનું ધારણપોષણ કરવા સમર્થ ન હોય તેમણે યાવજ્જીવન બ્રહ્મચર્ય પાળ્યે જ છૂટકો છે એવા પરણનાર અને પરણાવનાર બન્ને સમાજને નુકસાન કરે છે

જીવનના ધારણપોષણ સબંધી જે મર્યાદાઓ અને સત્ત્વસશુદ્ધિનો જે આદર્શ ઉપર સૂચવ્યા છે તે જો સ્વીકારવામા આવે, તો વ્યક્તિનો અભ્યુદય અને કુટુબ કે સમાજ પ્રત્યેનુ કર્તવ્ય, તથા કૌટુબિક કર્તવ્ય અને સામાજિક કર્તવ્ય એ બધાની વચ્ચે વિરોધ કે ધર્મસકટના પ્રસગો ઓછામા ઓછા આવે એમ લાગે છે જો કોઈ વાર થઈ આવે તો આપણી વિવેકબુદ્ધિ આપણને યોગ્ય નિકાલ સૂચવી દઈ શકે એટલી જાગ્રત થઈ હોય પણ આપણે કે આપણા કુટુબીજનોએ કે સમાજે આ ધ્યેયને સ્વીકાર્યુ નથી, અને તેથી જગતમા આજે એક પણ પ્રજામા વ્યક્તિ, કુટુબ, સમાજ કે મનુષ્યજાતિ સતોષી અને પરસ્પર મેળવાળુ જીવન ગાળતી જણાતી નથી આવી સ્થિતિ હોવાથી, જે આ આદર્શને સ્વીકારે તેને વારવાર કુટુબ અને સમાજમા સત્યાગ્રહ કરવો પડે

ત્યાગીએ પોતાનો નિર્વાહ કેવી રીતે કરવો, તથા સમાજધર્મો કેવી રીતે બજાવવા એ વિષે પણ એક બે બાબતો વિચારવા જેવી છે નિર્વાહની બાબતમા ગાધીજીએ એક વાર એક ભાઈને સમજાવેલી વાત અહીં રજૂ કરવા જેવી છે.

જો આપણા જીવનનો આદર્શ એવો હોય કે, ૩૦ કરોડમાથી ૨૫ કરોડ ભલે મરી જાય પણ ૫ કરોડ ખૂબ સમૃદ્ધ, બળવાન અને પ્રજાના નવનીત જેવા રહે તો તેમા પ્રજાનુ વધારે હિત છે, તો આપણે વિચારી લેવુ જોઈએ કે ૫ કરોડ ટકી શકશે કે કેમ એ આદર્શ જ એવા પ્રકારનો છે કે જેમા, જેમ જેમ નીચેનો એકેક થર મરતો જાય તેમ તેમ તેની ઉપરના થરને કચરાવાની વારી આવે. અને જે પાચ કરોડ બાકી રહે તે ગણાય ભલે પાચ કરોડ, પણ એથી કાઈ એને કચરનારુ બળ ઓછુ થયેલુ નહિ હોય અને તે ઉપરાત વિદેશી પ્રજાઓનુ દબાણ તો રહેશે જ અને વધશે.

આપણે વિચારીશુ તો જણાશે કે, લાબા કાળથી આપણા જીવનનો આદર્શ આ પ્રકારનો રહેલો અગ્રેજોનો પણ હિંદુસ્તાનમાં તો આ જ આદર્શ છે હું ધારું છું કે વિજેતાઓનો હમેશ આવો જ આદર્શ રહેતો હશે, અને આપણા દેશમાં તો લાંબા કાળથી પરચક્ર એ જ સ્વાભાવિક સ્થિતિ બનેલી છે.

આનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી પણ એ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે, સૌથી નીચેના થરને કચરાવા દેવાની કે એ વિષે બેપરવા રહેવાનીયે મનોવૃત્તિ સ્વીકારીને નિર્વાહનો પ્રશ્ન ઉકેલવામા શ્રેય સાધના મોળી થાય છે સૌથી નીચેના માનવથરનુ જે રીતે ધારણપોષણ થઈ શકે તે રીત અખત્યાર કરવાથી મૂળને કરેલુ સિચન ટોચ સુધી પહોચે છે આ રીતે શ્રેયાર્થીએ પોતાનો નિર્વાહ વિચારવો જોઈએ

આ વિચાર બીજી રીતે સાદાઈના અને પરિશ્રમશીલ તથા સયમી જીવન પ્રત્યે વાળે છે ઓછી મહેનતે ખૂબ કમાવુ અને જુવાનીના થોડા વર્ષોને સારી પેઠે ભોગવી લેવા એ આદર્શ સત્ત્વસશુદ્ધિને વિરોધી છે પણ પૂરી મહેનત કરી સાદા પણ નીરોગી અને દીર્ઘાયુ થઈ શકે એવા જીવનના આદર્શ પ્રત્યે વળવુ જોઈએ

હવે સામાજિક કર્તવ્યો બાબત એક બે વાતો વિચારીએ

માણસ સમાજ બાધીને શુ કામ રહે છે ? એ પ્રયોજનમા સમાજ પ્રત્યેના ધર્મોની ઉત્પત્તિ છે આ પ્રયોજનો પૈકી એક એ છે કે, કેટલાક કર્મો એવા હોય છે કે વ્યક્તિ એકાકી રહેતી હોય તો તે મહત્ત્વના ન ગણાય, એકાકી જીવનમા એના વિના કાઈ અગવડ ન ભાસે અને એનુ મહત્ત્વ ન હોય, પણ સમાજમા એ કર્મો બધાંની સગવડ વધારવાવાળા અથવા અગવડ દૂર કરવાવાળાં અને મહત્ત્વવાળા હોય છે, જેવા કે, ગુજરી અથવા પુલ કેટલાક કર્મો એવાં હોય છે કે, જે વ્યક્તિને માટે પણ મહત્ત્વના હોય, પણ એટલા મહાન હોય કે સઘબળ વિના થઈ શકે નહી, જેમ કે, દેશની રક્ષા. અને કેટલાક કર્મો એવા હોય છે કે, જેમાં વ્યક્તિને કશો લલચાવનારો લાભ ન હોય, એકેક વ્યક્તિનો ફાળો જુદો ગણીએ તો કિમત વિનાનો લાગે પણ એથી સમાજનુ મહત્ત્વનુ કાર્ય પાર પડે

ઉદાહરણાર્થે, હાથકતામણ અને ખાદીની ઉત્પત્તિ એવા પ્રકારનુ કર્મ છે કે જેમા વૈયક્તિક લાભ અને ફાળો મધ્યમ વર્ગના લોકોને નજીવો

લાગે, વ્યક્તિ એકાકી રહેતી હોય તો કદાચ અનાવશ્યક લાગે, પણ એથી સમાજનો સામુદાયિક લાભ અતિશય મહત્ત્વનો થાય છે જીવનના ધારણ-પોષણને લગતી એક મહત્ત્વની બાબતમાં સમાજ સ્વાધીન બને છે, સમાજના આર્થિક ઘસારાનું એક મહત્ત્વનું કારણ દૂર કરી શકાય છે, એને વ્યવસ્થિત રીતે પાર પાડવામાં સમાજના ધારણ અને પોષણમાં મહત્ત્વની થાય એવી સમાજને તાલીમ મળે છે, અને મધ્યમ વર્ગનો તેમ જ ગરીબવર્ગની પ્રજાના કેટલાક ભાગનો નિર્વાહ થાય છે આ દૃષ્ટિએ કાંતણને સામાજિક કર્તવ્ય કહી શકાય, અને એનો સામાજિક દૃષ્ટિએ નિકાલ લાવનારી સંસ્થા જે કર વ્યક્તિ ઉપર બેસાડે તે આપવાનું કર્તવ્ય ગણાય

આવા દરેક કર્મમાં વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચે કર્તવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ કર્તવ્ય ન બજાવવામાં સમાજનો દ્રોહ થાય છે

શ્રેયાર્થીએ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પડવું કે નહી એ પ્રશ્ન પણ વિચારવો અહી યોગ્ય થશે ધારણ–પોષણ અને સત્ત્વસંશુદ્ધિ વિષે જે વિચારો ઉપર રજૂ કર્યા છે, તે પરથી જણાશે કે જેમાં સમાજનું હિત રહ્યું હોય તેવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ શ્રેયાર્થીને માટે અસ્પૃશ્ય ન હોઈ શકે રાજકીય પ્રવૃત્તિ દોષરૂપ નથી, પણ તેમાં પડનાર મલિન વૃત્તિથી પડે તે દોષ છે શક્તિશાળી શ્રેયાર્થીનું વિશેષપણે કર્તવ્ય છે કે તેમાં શુદ્ધ વૃત્તિ દાખલ કરી તેને સુધારવી અત્યંત ઉદાર અને વિશાળ દૃષ્ટિવાળા તથા પરમ બુદ્ધિમાન એવા રામના સ્વામી વિવેકાનંદે રાજકીય પ્રવૃત્તિને પોતાની સંસ્થાઓમાં અસ્પૃશ્ય ગણી હતી, એ તે કાળના ખાસ સંજોગોનું પરિણામ હતું એમ સમજવું જોઈએ એ મનાઈને શ્રેયાર્થીને માટે સદાયના નિયમ તરીકે ન સમજવી

વળી સામાજિક જીવનનું એક બીજું અંગ આ છે

જીવન કેવળ સર્વેયાના લાભપાસા પર જ નભતું નથી દરેક વ્યક્તિ [illegible] સર્વેયાના લાભપાસાને જ તપાસીને પોતાનું જીવન ચલાવે તો કુટુંબના ધારણ, પોષણ અને સત્ત્વ[illegible] અશક્ય થઈ પડે સર્વેયાનું લાભપાસું [illegible] પોષણ માટે અગત્યની વસ્તુ છે ખરી, પણ એ દરેક વ્યક્તિનું લાભપાસું નહિ પણ આખા કુટુંબના સર્વેયાનું લાભપાસું પણ જીવનના નિ[illegible] અને સ્વભાવ માટે વ્યક્તિના લાભપાસા કરતાં ઘણાંયે એ વધારે [illegible]ની વસ્તુ છે. દરેક વ્યક્તિ કુટુંબની બીજી વ્યક્તિઓ માટે કાંઈ ને

જીવનશોધન

[[illegible] [illegible] ન નૈતિક [illegible] અને નૈતિક સુધારણ]

ખંડ ૨ જો

અદૃશ્યશોધન

કાંઈ ઘસાય છે તો જ તે કુટુંબનું લાભપાસુયે વધે છે અને તેનો નિર્વાહ અને અભ્યુદય વિશેષ સંતોષકારક થાય છે આ ઘસારો કાંઈ એકાદ દિવસ જ વેઠ્યે ચાલતુ નથી, આખો જન્મારો રોજ રોજ કાંઈક ઘસારો સહન કરવો જ પડે છે વ્યક્તિએ કુટુંબ માટે ઘસાવુ એ પ્રેમ કહેવાય છે

જે ન્યાય વ્યક્તિ અને કુટુંબ વચ્ચે છે તે જ વ્યક્તિ કે કુટુંબ અને સમાજ વચ્ચે છે સમાજનો નિર્વાહ, સમાજની રક્ષા, સમાજનો અભ્યુદય, સમાજની સત્ત્વસંશુદ્ધિ દરેક વ્યક્તિ, દરેક કુટુંબ જેટલે અંશે સમાજ માટે ઘસારો સહન કરે તેના ઉપર અવલંબી રહે છે જો દરેક કુટુંબ પોતાના ખાનગી હિસાબનીસને પૂછીને જ જીવનવ્યવહારના નિયમો ઠરાવે તો આખો સમાજ છિન્નભિન્ન જ થઈ જાય એક નહિ તો બીજી બાબતમાં, જેમ વ્યક્તિએ કુટુંબ માટે તેમ વ્યક્તિ અને કુટુંબે સમાજ માટે, રોજ રોજ થોડોઘણો ઘસારો સહન કરવો જ જોઈએ એ ઘસારો સહન કરવાના પ્રકાર જુદા જુદા ભલે હોય, પણ ઘસારા વિના કોઈ સમાજ નભતો નથી સમાજ માટે સહન થતો એવો ઘસારો ઉદારતા (philanthropy)ને નામે ઓળખાય છે હા, સામાન્ય સંજોગોમા એ ઘસારો એટલો બધો ન હોવો જોઈએ કે જેથી વ્યક્તિ કે કુટુંબનુ ધારણપોષણ અશક્ય થઈ પડે આપત્તિના પ્રસંગમાં એમ પણ થાય જો સામાન્ય સંજોગોમા કોઈ વર્ગને એટલો બધો ઘસારો સહન કરવો પડતો હોય તો ત્યા કાંઈક અન્યાયભરી સ્થિતિ હોવી જોઈએ આજે એવો અન્યાયભર્યો ઘસારો જગતમા આપણા દેશને, અને સર્વત્ર નીચલા વર્ગોને સહન કરવો પડે છે માટે આપણે કચરાયેલી પ્રજા છીએ અને આપણો નીચલો વર્ગ એથીયે વધારે કચરાયેલો છે

શ્રેયાર્થીએ જીવન માટે ઘસારાની આવશ્યક્તાનુ આ તત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખી પોતાના નિર્વાહનો પ્રશ્ન ઉકેલવો જોઈએ

જીવનશોધન

[શોધવુ એટલે ન જાણેલુ ખોળવું અને જાણેલુ સુધારવુ]

ખંડ ૨ જો

અદૃશ્યશોધન

૧

આલંબન

'ચોથા પુરુષાર્થ'વાળા પરિચ્છેદમાં કહ્યું કે, ધર્મ, અર્થ અને કામની વધારે શુદ્ધિ અને શોધ કરવી તે જ્ઞાનનું ધ્યેય છે, અને પોતાના અને જગતના અસ્તિત્વનું મૂળ જાણવું અને આત્માની નિરાલંબ સત્તા જોવી એ જ્ઞાનનું અંતિમ ફળ છે

પણ, આ સાથે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, 'આત્માની નિરાલંબ સત્તા જોવી' (એટલે આત્મા કરતાં કોઈ વધારે એની ઉપર સત્તા ચલાવનાર શક્તિ નથી એવો નિશ્ચય થવો) એ એક વસ્તુ છે, અને એવી નિરાલંબ સ્થિતિમાં રહેવું એ જુદી જ વસ્તુ છે

જેને આત્મા કે બ્રહ્મ કહે છે. તે સિવાય બીજી કોઈ અદૃશ્ય શક્તિ ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર ન લાગવી, પોતાને હાથે થયેલાં કર્મોનાં ફળ ભોગવતાં સુખ આવે કે દુઃખ આવે, અથવા બીજાઓ તરફથી કે સૃષ્ટિના નિયમોથી ગમે તેવાં સુખદુઃખ આવી પડે, તોયે ધીરજ અને સમતા રહેવી, મરણ પછી પોતાનું શું થશે અથવા થતું હશે એ વિષે કોઈ પણ કલ્પના કે ચિંતા જ ન થવી, પણ જે જીવન પ્રાપ્ત થયું છે તેમાં શુભ કર્મ અને શુભ વિચારમાં મંડ્યા રહી પોતાની સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું અને આગળનો વિચાર જ ન કરવો —આવા પ્રકારની શુદ્ધ નિરાલંબ સ્થિતિમાં સદૈવ ટકી રહેનાર ક્વચિત જ નજરે પડે એમ છે

કદાચ કોઈક એવો વિરલ મહાત્મા જડી આવે, તોયે ઘણુંખરું એમ માલૂમ પડવાનું કે, એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં ઘણો લાંબો વખત સુધી એણે કોઈ દિવ્ય કે અદૃશ્ય શક્તિનો આધાર લીધેલો હતો આધાર લીધો

હતો એટલુ જ નહિ, પણ એના અનન્યાશ્રય કે અનન્ય ભક્તિ કર્યા હતા તેને એ પોતાથી પર અને ભિન્ન અદૃશ્યપણે રહેલી કોઈ શક્તિ સમજતો હતો, અથવા તે શકિતનો અવતાર સમજતો હતો, અથવા તેની સાથે એનો કાઈ ખાસ સબધ છે એમ તે માનતો વળી, મરણ પછીની સ્થિતિ વિષે પણ એણે કાઈક દૃઢ કલ્પના કરી રાખેલી હતી જીવન દરમ્યાન પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે એણે જે જે પુરુષાર્થ કર્યો અને જે જે મુશ્કેલીઓ તરી ગયો તે એવા આશ્રય અને ભાવિ વિષેની શ્રદ્ધાના બળથી જ હતુ એમ જણાશે અને તે પોતે પણ કબૂલ કરશે એવા કોઈ આલબન અથવા આધાર ઉપર, તથા કર્મના ફળોને આપનારો કોઈ અટલ છતા ન્યાયી નિયમ જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ માન્યતા ઉપર, એવી અડગ શ્રદ્ધા જીવનની શરૂઆતમા જ બેસવાથી, અને સામાન્ય માણસોનાં જીવન કે ચિત્ત ઉપર એવી શ્રદ્ધા જેટલી અસર કરે છે તેના કરતા તે પુરુષ ઉપર તેની વધારે બળવાન અસર થયેલી હોવાથી જ, તેનુ જીવન શ્રેયને માર્ગે વધારે વળ્યુ એમ જણાશે શ્રેયાર્થીમા જે શુભ ગુણો અને ભાવોનો ઉત્કર્ષ થવો જોઈએ તેની ઠીક પ્રમાણમા—એવા ગુણો અને ભાવો સ્વભાવસિદ્ધ બની જાય એટલી—વૃદ્ધિ થયા પછી જ તેનુ ‘નિરાલબ સ્થિતિ’ કહી શકાય એવા વિચારો પ્રત્યે પ્રયાણ થયુ છે અને ધીમે ધીમે સ્થિરતા થઈ છે, એવો સામાન્ય અનુભવ છે

આથી ઊલટુ, જેઓની એવા કોઈ આલબન કે નિયમ ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા બેઠી નથી, અશ્રદ્ધા ન હોય તોયે જીવન કે ચિત્ત ઉપર ઊડી અસર કરે એવી એ શ્રદ્ધા બળવાન થઈ નથી, તેવા માણસોને શ્રેયને માર્ગે વળવુ કે ચડવુ કે રહેવુ અશક્ય થાય છે એમ પણ જણાશે ઇંદ્રિયોના વિલાસોમાંથી કે જગતની વાહવાહમાથી જે સુખ મળી શકે તે સુખનુ બલિદાન આપવાની વૃત્તિ થાય એવુ કોઈ પણ પ્રયોજન તે સમજી શકતા નથી તો તે પ્રત્યે ખેચાણ તો ક્યાથી જ થાય? જીવનના તથા માનવસમાજના અત વિષે તથા કલ્યાણ વિષે શકાશીલ, નિરુત્સાહી, આદર્શહીન, તાત્કાલિક પ્રેયને જ જોઈ શકનારા સ્ત્રીપુરુષોને આ વૃત્તિને લીધે અસયમ અને સ્વચ્છદ સિવાય બીજો કોઈ જીવનનો ઉદ્દેશ જણાતો નથી ગીતાના ૧૬મા અધ્યાયમા આસુરી પ્રકૃતિનુ જે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરેલુ છે તે, ઉપર કહી

તેવી શ્રદ્ધાના અભાવનુ પરિણામ છે * જગતમાં કોઈ અવિનાશી ચૈતન્ય તત્ત્વ છે કે કોઈ સ્થિર સનાતન નિયમોથી જગતનુ સૂત્ર ચાલે છે એવી એમને શ્રદ્ધા ન હોવાથી, દેહની હયાતી હોય ત્યાં સુધીના જ પોતાનાં કે જગતના સુખદુ ખ વિષે તેમને વિચાર કરવા જેવુ લાગે છે નીતિના નિયમોનો તે સુખ, સગવડ અને આર્થિક લાભની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરે છે, પણ તેના પાલન માટે તાત્ત્વિક આગ્રહ રાખવાનુ એમને પ્રયોજન જણાતુ નથી

આમ સ્થિતિ હોવાથી, જેને પોતાનુ જીવન કેવળ ઐહિક સુખો અને ઇંદ્રિયો તથા બુદ્ધિના ક્ષણિક આનદો કરતા વધારે સનાતન સત્યની શોધમા અને ઊડી માનસિક શાતિને માર્ગે વાળવુ છે, તેને આલબનના મહત્ત્વની અવગણના કર્યે ચાલી ન શકે એ આલબનને એ પરમેશ્વર કહે, સત્ય કહે, ધર્મ કહે, સનાતન તત્ત્વ કહે, વિશ્વનો અનાદિ નિયમ કહે, કર્મસિદ્ધાત કહે, ગમે તે નામ આપે. કાઈક ઇદ્રિયોથી પર, ગૂઢ, વિશ્વના સર્વે પદાર્થો અને જીવોથી સૂક્ષ્મ અને શ્રેષ્ઠ વસ્તુનો એને આધાર સ્વીકારવો પડે છે

પણ શરૂઆતમાં તો, સર્વેને આવું આલબન, ઘણુખરુ, બુદ્ધિની ઝાઝી ચોળાચોળ કર્યા વિના જ, માત્ર વડીલોએ પાડેલા સસ્કારોથી દૃઢ થયેલી શ્રદ્ધાનો જ વિષય હોય છે. આથી તે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બન્ને જાતનુ હોઈ શકે છે પણ સત્યશોધન માટે તેમ જ જે શોધનને અતે પરમ શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને માટે એ આલબન શરૂઆતથી જ શુદ્ધ હોવુ અતિશય મહત્ત્વનુ છે દાખલા તરીકે,—

૧ માણસની વિચાર કરવાની શક્તિ જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ જે આલબનમાંથી શ્રદ્ધા ઊડતી જાય તે આલબન શુદ્ધ ન કહી શકાય, એ દેખીતુ છે એથી ઊલટુ, વિચાર વિના માની લીધેલુ, છતા વિચાર કરવાની શક્તિ જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ તેની સત્યતા વિષે શ્રદ્ધાને વધારે બળવાન કરનારુ આલબન વધારે શુદ્ધ ગણાય

* મારી કોરેલીએ 'The Mighty Atom' નામની નવલકથામા કોઈ પરમશક્તિના આલબનમા શ્રદ્ધા વિનાના એક બાળકના મનોવ્યથા, નિરાશા અને કરુણાજનક અન્તનુ એક મનોવેધક ચિત્ર દોર્યુ છે

૨ વળી, જે આલબન વિષેની શ્રદ્ધા દઢ રહી શકે એટલા માટે બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાને કે વિચારશક્તિને અમુક હદની બહાર ચલાવવાની મનાઈ થતી હોય, તે આલબનને શુદ્ધ કહેતા વાર લાગે પણ બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાનો વધારો ઇચ્છનારુ, વિચારશક્તિને પ્રેરણા આપનારું, અને વિચારશક્તિની સાથેના ઘર્ષણથી વધારે સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ સ્વરૂપમા પ્રગટ થનારુ, અને એ રીતે વધારે શ્રદ્ધેય બનનારું આલંબન હોય, તે વધારે શુદ્ધ કહેવાય

૩ વળી, જે આલબનમાથી કોઈ દહાડો પણ શ્રદ્ધા ડગવી જ જોઈએ, ડગે તો જ બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા તથા ચિત્તની સશુદ્ધિ વધે તથા નિરાલબ સ્થિતિ પ્રત્યે પ્રગતિ થઈ શકે એમ હોય, તે આલબન શુદ્ધ ન કહી શકાય પરતુ જે આલબન પોતે જ ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરાવી, એ વિષેની થોડીઘણી ગેરસમજ હોય તે દૂર કરાવી, નિરાલબ સ્થિતિમા પહોચાડે એવુ હોય તે આલબન શુદ્ધ ગણાય

૪ વળી, એક બીજી રીતે આલબનની શુદ્ધાશુદ્ધતાનો આપણે વિચાર કરી શકીએ છીએ જે આલબન માત્ર અમુક જાતિ, કુળ, દેશ, સપ્રદાય કે અનુગમે સ્વીકારેલા સકેત કે રૂઢિ પર જ અને ત્યાથી પ્રાપ્ત થયેલા સસ્કારો ઉપર જ આધાર રાખનારું હોય, પણ તે સકેતના પ્રવર્તક ઉપર તથા તેને લગતાં શાસ્ત્રો ઉપર વિશ્વાસ સિવાય બીજુ કોઈ સ્વયસિદ્ધ કે વિચારજન્ય કારણ એ માટે દર્શાવી શકાય એમ ન હોય, તે આલબન ઓછુ શુદ્ધ ગણાય જેમ કે, વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ, દુર્ગા ઇત્યાદિક દેવતાઓના સ્વરૂપ પરની શ્રદ્ધા, અથવા ઈશુ, મહમદ, સ્વામી રામદાસ, સહજાનદ સ્વામી વગેરેની પેગબર, અવતાર ઇત્યાદિ તરીકે, માન્યતા, સ્વર્ગ અને નરક વિષેના જુદા જુદા મતો વગેરે

પણ જે આલબન જાતિ, કુળ, દેશ, સપ્રદાય કે અનુગમે નાંખેલા સસ્કારો ઉપર ન ઠરતુ હોય પણ બને તેટલુ તે ઉપાધિઓથી મુક્ત હોય, તથા સ્વયસિદ્ધ હોવાને લીધે અથવા નિદાન સ્થૂલ દૃષ્ટિએ કરેલા વિચારથીયે શ્રદ્ધેય બનતુ હોય અને તેથી મનુષ્યમાત્ર આગળ રજૂ કરી શકાય એવુ હોય, તે વધારે શુદ્ધ આલબન કહેવાય એમ બને કે, વધારે સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં એ આલબન વિષેની સમજમા ઘણો ફરક પડી જાય પણ સામાન્ય બુદ્ધિમાયે જેટલા વિચારશક્તિ અને અનુભવ રહેલાં છે, તે વિચારશક્તિ

અને અનુભવમાથી એ આલબન શ્રદ્ધેય બને, તો તે પહેલા આલબન કરતાં વધારે શુદ્ધ જ ગણાય જેમ કોઈ માણુસનુ માથુ દુખતુ હોય અને તે માથામા જ વિકાર થયો છે એમ માની ત્યા જ ઉપચાર કરે તો તે કેવળ ખોટુ જ કરે છે એમ ન કહેવાય, કારણુ કે માથાનો દુખાવો એને સ્વાનુભવથી સિદ્ધ વાત છે પણુ એ રીતે માથાનો દુખાવો ટળતો નથી એમ જોઈ, વધારે ઊંડો વિચાર કરી, તેનુ કારણુ પેટમા છે એમ શોધી કાઢે અને પેટના ઉપચારો કરે, તો તેની રોગ વિષેની સમજમા પુષ્કળ ફરક પડી જવા છતા એની પહેલી માન્યતાને તદ્દન ખોટી ન કહી શકાય, કારણુ એ અનુભવસિદ્ધ હોઈ, વિચારથી પોતે જ સત્ય કારણુ પ્રત્યે લઈ જનારી હતી.

આ રીતે સામાન્ય બુદ્ધિવાળો છતા શ્રેયાર્થી હોય તેવા મનુષ્યને સ્વીકારવા યોગ્ય શુદ્ધ આલબનનો પ્રકાર કેવો હોવો જોઈએ તેનો આપણે વિચાર કરવાનો છે

૨

શુદ્ધ આલંબન

છેલ્લા પ્રકરણમાં જે વિચાર કર્યો તે ઉપરથી શુદ્ધ આલંબનમાં કેવાં લક્ષણો જોઈએ તે આપણે ફરીથી ટૂંકામાં ગણાવીએ

આપણા વિચાર પ્રમાણે આલંબન એવું હોવું જોઈએ કે,

૧ એ વિષેની શ્રદ્ધા વિચારશક્તિના વધારા સાથે બળવાન થાય, પણ ઘટે નહી,

૨ એ બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા વધવાની અપેક્ષા રાખે, પણ 'આથી ઊંડું વિચારવું જ નહી' એમ મર્યાદા મૂકે નહી;

૩ એના સ્વરૂપ વિષે જે કાંઈ ગેરસમજ મનમાં રહી હોય તે ગેરસમજ, તે વિષેનો વિચાર જેમ જેમ ઊંડો થતો જાય તેમ તેમ, દૂર થતી જાય અને તેનું સ્વરૂપ વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય, એના સંપૂર્ણ ત્યાગની કદી જરૂર પડે નહી,

૪ એ આલંબન જાતિ, કુળ, દેશ, સંપ્રદાય, અનુગમ વગેરેની ઉપાધિઓથી બને તેટલું રહિત અને બને તેટલું સર્વમાન્ય થાય; અને,

૫ શ્રેયાર્થી મનુષ્યને એ આલંબન એટલું ઉદાત્ત અને પ્રિયકર લાગવું જોઈએ, કે તે ઉપરની શ્રદ્ધા તેને —

જીવનમાં પ્રાપ્ત થતા સુખમાં નમ્ર અને કૃતજ્ઞ બનાવે તથા જીવનની ધન્યતા મનાવે,

દુઃખમાં ધીરજ તથા સમતા જાળવવાની અને વિશ્વના નિયમોને શાંતપણે અધીન રહેવાની શક્તિ આપે,

પોતાની મર્યાદિતતાનું ભાન કરાવી નિર્માની અને નિર્દંભી રાખે,

શુભ કર્મો અને સત્ત્વસંશુદ્ધિના પ્રયત્નો માટે ઉત્સાહ પ્રેરે તથા તેમાં જે જોખમો કે અગવડ આવી પડે તે ઉઠાવવા સાહસી બનાવે, અને,

પોતામા રહેલા ભક્તિ વગેરેના ભાવોને ખીલવા અવકાશ આપે

શુદ્ધ આલબનનો વિચાર કરવામા, સૌથી પહેલાં, એટલુ તો સ્પષ્ટ જ છે કે, આલબન ઉપરની શ્રદ્ધા એ કોઈ દૃશ્ય પદાર્થ કે શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા નથી, પણ કોઈ અદૃશ્ય શક્તિ કે નિયમ પર શ્રદ્ધા છે અદૃશ્ય પરની શ્રદ્ધા હોવાથી એ આલબન પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી એટલે કે, આલબન પરની શ્રદ્ધા એ કોઈ પ્રમાણાતીત વિષય પરની શ્રદ્ધા* છે

હવે અદૃશ્ય શક્તિ કે નિયમ બે રીતે પ્રમાણાતીત થઈ શકે (૧) સ્વયસિદ્ધ હોવાથી એટલે કે, ઇંદ્રિયો કે મન જે જે કાંઈ અનુભવથી જાણી અને ઓળખી શકે છે, તેને જુદા પાડી નાખતાં જેની સત્તા અનિવાર્યપણે પાછળ રહેતી જણાય તે, અને (૨) કાર્યકારણભાવના વિચારથી જેનુ અસ્તિત્વ અતિશય સભવનીય લાગતુ હોય, પણ અદૃશ્ય હોવાથી જેને સિદ્ધ કરી બતાવવુ અશક્ય લાગતુ હોય, અને તેથી જેના સ્વરૂપ વિષે ઉપમાઓથી કેવળ તર્ક જ કરી શકાય એમ હોય તે. જેમ કે, વિજ્ઞાનમા તેજ, ધ્વનિ, વિદ્યુત, વગેરેનાં સ્વરૂપો વિષે મતો, અથવા અધ્યાત્મ-વિચારમા માયા, સંકલ્પ, કર્મ, મરણોત્તર સ્થિતિ વગેરે વિષે મતો તેજ વગેરેના સ્વરૂપ વિષેના તર્કો જળમા ઉપજતા તરગની ઉપમાથી સમજાવવામાં આવે છે, માયાને ઇંદ્રજાળ, ગધર્વનગર, સ્વપ્ન, મૃગજળ વગેરેની ઉપમાથી સમજાવવામા આવે છે, એ જ રીતે બીજી શક્તિઓ વિષે તેજનુ સ્વરૂપ- તરગ જેવુ જ છે, એમ પ્રયોગથી સિદ્ધ નથી કરી શકાતુ, પણ એમ હોવાનો સભવ લાગે છે એટલુ જ કહી શકાય તેમ માયાનુ સ્વરૂપ સ્વપ્ન જેવુ છે એમ સિદ્ધ ન કરી શકાય, પણ એના જેવુ લાગે છે એટલુ જ કહી શકાય

શ્રેયાર્થી મનુષ્ય આ બન્ને પ્રકારની અદૃશ્ય શક્તિઓ કે નિયમોનુ વત્તુઓછુ આલબન સ્વીકારે છે જેમ કે, પરમાત્મા પર નિષ્ઠા તથા પુનર્જન્મની કે કયામતની માન્યતા પણ એ દેખીતુ છે કે, આમા પહેલા

---

* "Believing where we cannot prove"— જે સિદ્ધ ન કરી શકીએ છતા માનીએ તેનુ નામ શ્રદ્ધા (ટેનિસન)

પ્રકારની અદૃશ્ય શક્તિનુ આલંબન બીજા કરતાં વધારે મહત્ત્વનુ છે, કારણ કે, પહેલુ સ્વતસિદ્ધ હોવાથી કશાની અપેક્ષા વિના શ્રદ્ધેય થઈ શકે એવુ છે, અને બીજુ કેવળ સભવનીય હોવાથી એ વિષેનો અમુક રીતનો જ આગ્રહ ગૌણ થતો જાય છે, અને અનુભવ, વિચાર તથા વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ સાથે એમા ઘણો ફરક પડતો જાય છે.

આપણે આ પ્રકરણમાં પહેલા પ્રકારના આલબનનો વિચાર કરીશુ

આ બાબતમા જેઓ વિચારના ક્ષેત્રમા ખૂબ નિશ્ચિત થયેલા છે તેમના મત પ્રમાણે, બ્રહ્મ, પરમાત્મા, પરમેશ્વર* વગેરે નામે ઓળખાવોતા એક ચૈતન્યરૂપ પરમતત્ત્વનુ અસ્તિત્વ એ પ્રમાણાતીત વિષય હોવા છતાં કેવળ સભવનીય લાગતી વસ્તુ નથી, પણ સ્વયસિદ્ધ વસ્તુ છે, અને એની પ્રમાણાતીતતા એ કેવળ સ્વયસિદ્ધ હોવાને લીધે જ છે પણ સ્વયસિદ્ધ છે એનો અર્થ એવો નથી થતો કે એની પ્રતીતિ ઝટ લઈને થઈ જાય છે, પરતુ એમ કહેવામા એમનો દાવો એવો છે કે, એ ચૈતન્યશક્તિના અસ્તિત્વને કેવળ શાસ્ત્રના, વિશ્વાસ મૂકવા યોગ્ય ઋષિઓના, કે વડીલોના મત તરીકે માની લેવાની જરૂર નથી, પણ જે ધારે તે એને વિષે પોતાના અનુભવ અને વિચારથી જ જીવન દરમ્યાન જ ખાતરી કરી લઈ શકે એમ છે

પરતુ જેઓ પોતે પરમાત્માના અસ્તિત્વ વિષે ખાતરી કરી લઈ શકે એટલો ઊડો વિચાર કરવાની શક્તિ કે ફુરસદ ન ધરાવતા હોય, તેઓ અનુભવીઓના વાકયને સ્વીકારી લઈ એના અસ્તિત્વ વિષે શ્રદ્ધાવાન રહે તો તેમા અસત્યાચરણનો કે અસત્ય શ્રદ્ધાનો દોષ આવતો નથી, કારણ કે, એમની શ્રદ્ધાનુ સ્થાન જાતે સત્ય અને નિશ્ચળ છે. જેમ સોમલ ઝેર છે એમ વડીલના કહેવાથી માની લેનાર અસત્યાચરણ કરતો નથી તેમ જેને એવો વિશ્વાસ ન બેસતો હોય તેને અનુભવથી ખાતરી કરી લેવાનો માર્ગ ખુલ્લો છે આથી, ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમાત્માના અસ્તિત્વ વિષે શ્રદ્ધા

---

* આત્મા તથા પરમાત્મા એક કે જુદા, તેનો વિચાર કરવો અહીં આવશ્યક નથી એ વિષે કેટલુક સ્પષ્ટીકરણ ચોથા પ્રકરણમાં આવશે

રાખી, એ આલબનને સ્વીકારી, શ્રેયપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરનાર પુરુષ કોઈ અશુદ્ધ આલબનનો સ્વીકાર કરતો નથી *

આ આલબનમાથી નિરાલબ દશાની પ્રાપ્તિ એ એક આગળનુ પગથિયુ જ છે, અને એ પરમાત્મા તથા પોતામાં જણાતા હુંપણાનુ ભાન એ બે વચ્ચેના સબધની શોધમાંથી ઊપજે છે પણ આ પ્રસ્તુત વિષય નથી એનો અહી ઉલ્લેખ કરવાનુ કારણ એટલુ જ કે, જેમને નિરાલબ સ્થિતિમા પહોંચેલા કહી શકાય, તેમનેયે એ પરમાત્માનુ અસ્તિત્વ ગ્રાહ્ય છે એટલુ જ નહિ, પણ એ વિષે થયેલી દૃઢ પ્રતીતિમાથી જ તેમની નિરાલંબ સ્થિતિ ઉદ્ભવે છે

પણ, ચૈતન્યરૂપ પરમાત્મા જગતમાં રહેલા છે એટલુ કહેવાથી કામ સરતુ નથી એનો અને જગતનો શો સબંધ છે, એનો અને મનુષ્યનો શો સબધ છે, એ સગુણ છે કે નિર્ગુણ, સાકાર છે કે નિરાકાર, એનો કેવી રીતે આશ્રય લેવામા આવે તો તે મનુષ્યનુ શ્રેય કરનારો થાય, અને એની કેવી રીતે જાતે ખાતરી કરી શકાય વગેરે પ્રશ્નો એનો સ્વીકાર કરતા જ ઊઠવા માંડે છે. જગતના સર્વે આસ્તિક તેમ જ નાસ્તિક દર્શનશાસ્ત્રો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, આચાર્યો, ભાષ્યકારો, યોગીઓ, ભક્તો, સપ્રદાયપ્રવર્તકો આ પ્રશ્નોની જ ચોળાચોળ કરે છે, એકબીજા સાથે વાદવિવાદ કરે છે, અને જિજ્ઞાસુને મૂઝવી નાખે એવી વિરોધી માન્યતાઓ રજૂ કરે છે

સાચા શ્રેયાર્થીને અમુક કાળ સુધી તત્ત્વજ્ઞાનની આવી શુષ્ક ચર્ચાઓમા જરાય રસ પડતો નથી, અને એથી અલગ રહી, પોતે એ આલબનને સામાન્ય બુદ્ધિથી જેવુ સમજી શકે તેવુ જ સમજીને, તેમા અનન્ય નિષ્ઠા રાખવી એમા જ ડહાપણ અને સલામતી સમજે છે એ કાળમાં એને જ્ઞાન કરતા ભક્તિનુ જ મહત્ત્વ વધારે લાગે છે એનામા રહેલી ભક્તિના તથા બીજી સદ્ભાવનાઓના ઉત્કર્ષ માટે આમ તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચામા

---

* अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्यु श्रुतिपरायणा ॥

કેટલાક આ પ્રમાણે (પરમાત્માને) જાતે ન જાણતા છતા બીજા (જેમણે જાણ્યુ છે તેમની) પાસેથી સાભળીને તેની ઉપાસના કરે છે, તેવા શાસ્ત્રવાક્યને સ્વીકારનારા પણ મૃત્યુને તરી જાય છે (ગીતા ૧૩–૨૬)

રસ ન પડવો એ હિતકારક જ છે પણ તત્ત્વજિજ્ઞાસાનો કંટાળોયે કાયમ ટકતો નથી, પરંતુ ભક્તિભાવની એને માટેની યોગ્ય હદ આવી ગયા પછી તાત્ત્વિક પ્રશ્નોથી દૂર રહેવું એને માટે અશક્ય થાય છે જ્યારે આ પ્રમાણે તત્ત્વજિજ્ઞાસા જાગે ત્યારે એણે પોતાના આલંબન વિષે બાંધેલી કલ્પના સાચી કે ખોટી એ પ્રશ્ન એને મહત્ત્વનો થઈ પડે છે જો એની શ્રેય માટેની ઇચ્છા સાચી હોય અને તીવ્ર હોય, તો જેટલે અંશે એણે પરમાત્માના આલંબનને ભૂલભરી રીતે સ્વીકાર્યું હોય, તેટલે અંશે એની જિજ્ઞાસા એને વધારે આઘાતો પહોચાડે છે, અને બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાના સંસ્કાર વચ્ચે ઝઘડો નિર્માણ કરે છે, તથા કેટલોક વખત સુધી એનામાં રહેલા ભક્તિભાવને પણ જબરો ધક્કો પહોંચાડે છે, અને જાણે એનો સમૂળો ઉચ્છેદ થઈ જશે એવી ધાસ્તી લાગે છે. વળી, જો એ સાધકમા ઊંડે ઊંડે પણ કાંઈક ભય કે લાલસા રહી ગયા હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનમા ઠેઠ સુધી પહોચવું એને માટે અશક્ય થાય એમ પણ બને છે જેમ રાજ્ય-કર્તાઓ સ્વાતંત્ર્યની વૃત્તિને કચડી નાખવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ એ સ્થિતિમા એ પોતાની જ બુદ્ધિનો શત્રુ થઈ એને દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તાત્ત્વિક વિષયોના અજ્ઞાનમા જ સુખ છે એમ માનતો થાય છે પણ આવી રીતે બુદ્ધિને દાબી નાખીને પરમેશ્વરમા રાખેલી શ્રદ્ધા અને વહેમોમા રાખેલી શ્રદ્ધા વચ્ચે ફરક નથી એ ભલે પોતાના આલંબનને પરમાત્મા કહે, એની શ્રદ્ધા પરમાત્મામાં નહી, પણ તેની કોઈ મર્યાદિત અને નાશવંત વિભૂતિમા છે

આ રીતે બુદ્ધિને ગૂગળાવી નાખીને પોષેલી શ્રદ્ધા બહુ કીમતી નથી બાળકને રાત્રે બીક લાગે છે ત્યારે તે માથેમોઢે ઓઢીને હાલ્યા-ચાલ્યા વિના પડી રહે છે, પણ, એથી એ નિર્ભય બની શકતો નથી તેમ, પરમાત્માના સ્વરૂપ વિષે બરાબર વિચાર કરવા બેસીશું તો આજ સુધી રાખેલી શ્રદ્ધા અને કરેલી ભક્તિ ડહોળાઈ જશે એ ધાસ્તીથી એનો વિચાર કરવાની હિંમત જ ન કરવી, એ જાણીને અસત્યમા રહેવાનો પ્રયાસ છે છેવટનું સમાધાન સત્ય જ્ઞાનમાંથી જ થતુ હોવાથી એને કદી સાચું સમાધાન મળવુ અને નિરાલંબ અને નિર્ભય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી શક્ય નથી માટે સેવાર્થીએ એ ઝઘડો અને ભક્તિ ડહોળાવાનું જોખમ વહોરી લઈનેયે

સત્યને જાણવા અને વળગવાની હિંમત કરવી જોઈએ જો એનામા ભક્તિનો સાચો ઉદય થયેલો હશે, તથા બીજી કોમળ ભાવનાઓ પોષાયેલી હશે, તો એની ભક્તિ લાબો વખત ડહોળાયેલી નહી રહે, પણ સત્ય સ્વરૂપમાં વળી પાછી પ્રગટ થશે જ, અને વધારે શુદ્ધ રીતે પ્રગટ થશે

પણ, વિચારતા જણાશે કે, પરમાત્મા વિષે શરૂઆતમા બાધેલા અને દૃઢ કરેલા ભૂલભરેલા ખ્યાલોને લીધે જ આ બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચેનો ઝઘડો, અને બેમાથી એકને કચરાઈ જવાની ધાસ્તી ઉત્પન્ન થાય છે આથી, શરૂઆતથી જ પરમાત્માના આલબનનુ સત્ય પ્રત્યે વધારેમા વધારે ઝૂકેલુ સ્વરૂપ કેવું હોવુ જોઈએ, એનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે આથી, તત્ત્વજ્ઞાનની ઝીણી ચર્ચાઓમાં બહુ ઊતર્યા સિવાય, સામાન્ય બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરી શકાય એ રીતે, એના કેટલાક અશોનો વિચાર કરવા ધારુ છુ.

૩

જગતનું કારણ

પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા પહેલો પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે એ તત્ત્વને અને જગતને કેવા પ્રકારનો સબધ છે. પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા રાખવાવાળા માણસોના મોટા ભાગની અને કેટલાક અનુગમો અને સપ્રદાયોની પણ આ બાબતમા એવી સમજૂત છે કે, કુભાર જેમ માટીમાથી ઘડો બનાવે છે અને તેથી કુભાર ઘડાનુ નિમિત્તકારણ અને માટી એનુ મસાલારૂપ ઉપાદાન-કારણ છે, તેમ પરમાત્મા એ જગતનુ કુભારના જેવુ નિમિત્તકારણ છે

પરમાત્માના સ્વરૂપ વિષેનો આ ખ્યાલ ભૂલભરેલો હોઈ ક્યારેક પણ વિઘ્નકારક થાય છે આથી, એને દૂર કરવાની અને પરમાત્માને જગતના નિમિત્ત-કારણરૂપે નહિ પરતુ ઉપાદાન-કારણ તરીકે સમજવાની ટેવ પાડવાની પહેલી જરૂર છે વિશ્વથી દૂર રહેલા કોઈ પરમાત્મા નામના પ્રતાપી સત્ત્વે કોઈક રીતે જગતને નિર્માણ કર્યું છે એમ નહીં, પણ પરમાત્મામાથી અને પરમાત્માનુ જગત બન્યુ છે, તેમા જ રહ્યુ છે, અને તેમા જ લીન થાય છે એમ સમજવુ જોઈએ

પરમાત્માને જગતનુ નિમિત્ત-કારણ સમજતા અટકવાની સાથે તેને વિષેની બીજી કેટલીક કલ્પનાઓ, જેવી કે, એ પરમાત્મા આકાશની પાર કોઈ એક દિવ્ય સ્થાનમા રહ્યો છે, એનો અમુક પ્રકારનો આકાર છે, એ ધામમા અમુક પ્રકારની રચના અને શોભા છે, અમુક પ્રકારના દિવ્ય ગુણોથી વસાયેલો છે, વગેરેનો એની મેળે જ અત આવી જાય છે

વિચાર કરતા જણાશે કે, પરમાત્માના આકાર, ધામ વગેરે બાબતની કોઈ પણ માન્યતા એ કેવળ કલ્પના જ થઈ શકે, અને તેથી કલ્પના કરનારની રુચિ અનુસાર વિવિધ પ્રકારની થાય એવી કોઈ પણ કલ્પનાનો સ્વીકાર માત્ર શ્રદ્ધાના સસ્કાર ઉપર જ અવલબી રહે, અને તે જેમ પ્રમાણનો નહીં તેમ સ્વયસિદ્ધ પ્રતીતિનોયે વિષય થઈ શકે નહી પરતુ આપણે તો ઉપર કહ્યુ છે કે પરમાત્મા એ સ્વયસિદ્ધરૂપ પ્રતીતિનો વિષય થઈ શકે છે

પરમાત્મા જગતનુ ઉપાદાન-કારણ છે,—જગત એક પરમ તત્ત્વમાથી નીપજ્યુ છે, એમા રહ્યુ છે, અને એમા જ લીન થાય છે,—એ વિચારમાંથી

જ પરમાત્મા સર્વવ્યાપક અને વિભુ છે, એમ સૂચના થાય છે જે કાંઈ જગતમા નાની મોટી વસ્તુ છે તે 'ઈશાવાસ્ય'— પરમાત્માથી વસાયેલી — છે એ તેને ઉપાદાન-કારણરૂપે સમજવાથી સારી રીતે ફલિત થાય છે

પણ ઉપાદાન-કારણરૂપે પરમ તત્ત્વનો વિચાર કરતા એ તત્ત્વ જડ છે એવી શકા ઊઠી શકે એમ છે અનેક અથવા એક ક્રિયાવાન જડ તત્ત્વમાથી જગત નિર્માણ થયુ છે એવો કેટલાક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ અને દાર્શનિકોનો મત છે પણ ખરો પણ એ શકાનો જરા વિચારથી ખુલાસો થઈ જાય છે કાર્યમા જે જે શક્તિઓ દેખાય તે બીજરૂપે પણ એનાં ઉપાદાન કારણમાં હોવી જોઈએ એમ આપણે જોઈએ છીએ. બીજમા વૃક્ષ જણાતુ નથી, છતા વૃક્ષને નિર્માણ થવા દેવા માટે જે પ્રકારની શક્તિ જોઈએ તે હોવી જ જોઈએ એ રીતે ચેતનાયુક્ત પ્રાણીઓનુ અસ્તિત્વ દર્શાવે છે કે એમના ઉપાદાન-કારણરૂપ મૂળતત્ત્વમા ચૈતન્યશક્તિ રહેલી હોવી જોઈએ એ બીજરૂપે જ હોવાથી સ્પષ્ટ ન હોય એમા નવાઈ નથી, પણ તેથી તો ઊલટુ એ ફલિત થાય કે જેને આપણે જડ પદાર્થો સમજીએ છીએ તે પણ કેવળ જડ કે અચિત્ ન હોઈ શકે અને, આ વિચારમાં દોષ નથી પણ આ વિષે વળી કેટલોક વિચાર આપણે સાખ્યખડના ૧૩મા પ્રકરણમાં કરીશુ, તુરતમાં આથી વધારે ઊડા ઊતરવાની જરૂર નથી

એટલે, આ પ્રકરણને અતે આપણે એટલુ કહી શકીએ છીએ કે, શ્રેયાર્થીના આલબનરૂપ પરમાત્મા જડ નહી પણ ચૈતન્યરૂપ, સર્વવ્યાપક, વિભુ, અને જગતનુ ઉપાદાન-કારણ છે જગત સાકાર જણાય છે માટે એના કારણરૂપ પરમાત્માનો કાંઈક પણ આકાર હોવો જોઈએ એમ કહેવુ હોય, તો તેને ભૂમિતિમા જેવી બિદુની વ્યાખ્યા આપી છે તેવી આપવી પડે એવી વ્યાખ્યા ભલે અપાય, પણ એ નિરુપયોગી છે, અને એ સિવાય કોઈ બીજા આકારનુ આરોપણ કેવળ કલ્પના જ થાય વળી, આકાર વસ્તુતઃ શુ છે એ વિષે 'સાંખ્ય ખડ' (પ્રકરણ છઠ્ઠા)મા જે વિચાર કર્યો છે, તે ઉપરથી પણ કોઈ અમુક આકારની પરમાત્મા માટે કલ્પના કરવી અયોગ્ય લાગશે એવી કલ્પના ભ્રામક હોવાથી એની ભૂલમાથી નીકળી જવુ ઘટે છે *

* પરમાત્માને 'નિરાકાર'નુ વિશેષણ આપવુ એ પણ મને બરાબર લાગતુ નથી એ ગાભરનો આશ્રય છે એમ કહેવુ વધારે ઠીક છે.

આ રીતે ચૈતન્ય આપણી આગળ બે રીતે રહેલુ હોય એમ જણાય છે એક જીવતા પ્રાણીઓના શરીરમા પરખાતું, અને બીજુ સ્થાવર-જંગમ તથા જડ ચેતન સર્વ સૃષ્ટિમા વ્યાપેલુ શાસ્ત્રોમા પહેલાને માટે જીવ અથવા પ્રત્યગાત્મા વાપરવામા આવે છે, અને બીજાને માટે પરમાત્મા, પરમેશ્વર, બ્રહ્મ વગેરે શબ્દો વપરાય છે

તેમાથી પહેલા આપણે જીવ અથવા પ્રત્યગાત્માનો વિચાર કરીએ. પ્રત્યગાત્મા અથવા શરીરમા જણાતુ ચૈતન્ય મનુષ્યશરીર સાથે જોડાયેલું હોવાને લીધે, એક બાજુથી તેની જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ કાંઈક વિશેષ પ્રકારે પ્રગટ થતી દેખાય છે, અને બીજી બાજુએ તે જ કારણથી તે મર્યાદિત પણ જણાય છે.

એની વિશેષતાઓ આ રીતે છે

૧ એ ચૈતન્ય કોઈ પણ પ્રકારના વિષયને જ લક્ષ્ય કરીને જ્ઞાનવાન કે ક્રિયાવાન થતુ જણાય છે એક પરથી બીજો અને બીજા પરથી ત્રીજો એમ વિષયોની પરંપરાનો પ્રવાહ એકસરખો ચાલ્યા જ કરતો જણાય છે, એ વિષય શુદ્ધ હોય કે અશુદ્ધ હોય, શરીર સંબંધી હોય, જગત સંબંધી હોય, સ્થૂળ — ઇંદ્રિયગમ્ય — હોય કે સૂક્ષ્મ — મનોગમ્ય* — હોય, એ ચૈતન્યને વિષયના સંબંધ વિનાનુ આપણે જોતા નથી+ આથી પ્રત્યગાત્મા એ વિષય વિનાની કેવળ જ્ઞાનશક્તિ કે ક્રિયાશકિતરૂપે નથી જણાતો, પણ જ્ઞાતા અને કર્તારૂપે જણાય છે આથી જ્યારે 'હુ આત્મા છુ' એમ આપણે બોલીએ છીએ ત્યારે એનો અર્થ આપણે એમ સમજીએ છીએ કે, 'હુ જ્ઞાતા અને કર્તા છુ', કાંઈક જાણવાવાળો અને કાંઈક કરવાવાળો છુ

૨ વળી, વિષયના સંબંધને લીધે તથા જ્ઞાન અને ક્રિયાશકિતના પરિણામે આપણને આપણામા બીજા બે ધર્મો પણ માલૂમ પડે છે· એક ઇચ્છાશકિતનો અને બીજો ભોક્તાપણાનો એટલે કે, 'હુ જ્ઞાતા અને કર્તા

---

* દા ત હર્ષ, શોક વગેરે લાગણીઓ, સ્વપ્ન, ભ્રમ વગેરેના અનુભવ, અનુમાન, નિશ્ચય, સંશય વગેરે તર્કો, ગણિત, કવિત્વ વગેરે માનસિક શક્તિઓ, વગેરે

\+ યોગાભ્યાસ વિના' એમ મારે હમેશ જોઈએ પણ આપણે અહી યોગાભ્યાસીઓનો વિચાર નથી કરતા સ્થૂળ દૃષ્ટિએ જેટલુ સમજી શકીએ છીએ તેનો જ વિચાર કરીએ છીએ

છુ,' એટલુ જ આપણને લાગતુ નથી, પણ 'હુ કામ–સકલ્પ–વાસના–ઇચ્છાવાળો છુ,' અને વિષયોનો 'ભોક્તા છુ' એમ આપણને જણાય છે.

૩. ઇચ્છાશક્તિ અને ભોક્તાપણુ કે એ એને પરિણામે એ ઇચ્છાઓની શુદ્ધાશુદ્ધતાનો વિચાર અને સુખદુખાદિક ભાવોનો સબધ અનિવાર્ય થાય છે એટલે કે, 'હુ સારો છુ,' 'હુ પાપી છુ,' 'હુ સુખી છુ,' 'હુ દુખી છુ,' વગેરે દ્વદ્વોના રગોથી આપણે પોતાને લિપ્ત થયેલા જ જોઈએ છીએ

પણ આ બાબતનો જરા વધારે વિચાર કરવાની જરૂર છે

'હુ જ્ઞાતા છુ. કર્તા છુ, ભોક્તા છુ, ઇચ્છા કરનારો છુ,'—એટલા ભાનમા ચૈતન્ય અને વિષયનો સબધ છે ખરો, પણ વિષયના પ્રકારનો વિચાર સામેલ થતો નથી, પણ 'હુ પુણ્યવાન છુ, પાપી છુ, સુખી છુ, દુખી છુ' વગેરેના જ્ઞાનમા વિષયના માત્ર સબધનુ જ ભાન નથી, પણ વિષયના ભેદનુ અથવા વિવેકપૂર્વક આત્મપણાનુ ભાન છે આમ જ્યારે ભેદ અથવા વિવેકનો ખ્યાલ સામેલ થાય છે, ત્યારે એને આપણે ચિત્ત કહી ચૈતન્યથી જુદુ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ જ્ઞાનનો ઉપદેશ દેનારાઓ ઇચ્છાઓની શુદ્ધાશુદ્ધતા તથા ભાવોની વિવિધતા સાથે આત્મત્વ—પોતાપણુ—ન સમજવા આપણને સમજાવે છે, એ ચિત્તના ધર્મો છે, ચૈતન્યના નહી, એમ આપણને કહે છે પણ જ્યા સુધી વાસનાઓ અને ભાવોની શુદ્ધિ થઈ યોગ્ય રીતે એનો અત આવતો નથી, ત્યા સુધી ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવામા આવે તોયે એ ઉપદેશ ટકી શકતો જ નથી ક્યારેય પણ જાગ્રતમા કે સ્વપ્નમા, વારવાર ન થાય તોયે ક્વચિત્ પણ એ વાસનાઓ અને ભાવો પોતાથી અલગ નથી એમ એને લાગી આવે છે એટલે કે આપણને 'જ્ઞાતા, કર્તા, ભોક્તા ઇચ્છાવાન,' વગેરે ભાનયુક્ત ચૈતન્યમા જ આત્માપણુ નથી લાગતુ, પણ 'પુણ્યશીલ, પાપી. સુખી, દુખી,' ઇત્યાદિ ભાનયુક્ત ચિત્તમા જ લાગે છે બીજી રીતે કહીએ તો, 'હુ ચિત્ત છુ' એમ બોલીએ કે 'હુ આત્મા છુ' એમ બોલીએ—જ્યા સુધી એ ચિત્ત સશુદ્ધ થયુ નથી ત્યા સુધી—એ બન્ને વાકયોનુ તાત્પર્ય એક જ થાય છે* વેદાન્તના ઉપદેશકો ગમે તેટલુ સમજાવે છતા લાખો મનુષ્યો

* આથી ઘણે ઠેકાણે મન કે ચિત્ત માટે પણ શાસ્ત્રોમા આત્મા શબ્દ [illegible]રાય છે

માટે તો પ્રત્યગાત્મા ચિત્તરૂપ જ રહે છે, અને તેથી જ તેઓ આત્માની શુદ્ધિ, આત્માનો વિકાસ, આત્માનો ઉદ્ધાર વગેરે શબ્દપ્રયોગો કરતા હોય છે

આમ ચૈતન્યની જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ જીવતા શરીર સાથેના સંબંધમા જ્ઞાતા, કર્તા, ભોક્તા, ઇચ્છાવાન, વાસનાવાન, તથા ભાવવાન, — ટૂંકામા —ચિત્તરૂપે પ્રતીત થાય છે

હવે શરીરના સંબંધથી એમા જણાતી મર્યાદિતતા વિચારીએ

૧ શાસ્ત્રોમા સિદ્ધિઓ અને વિભૂતિઓની જે વાતો આવે છે, તે બધીયે કોઈ માણસ પ્રાપ્ત કરે તોયે, જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિનો તે કિંચિત અંશ જ રહે છે જે એ જાણે છે અને કરી શકે છે, તેના કરતા જે એ નથી જાણતો અને નથી કરી શકતો તે ઘણુ અપાર છે × એ જ પ્રમાણે એનુ ભોક્તાપણુ, એની વાસનાઓ, અને એના ભાવો પણ મર્યાદિત છે એમા બે જાતની મર્યાદાઓ આવે છે. વિવિધતાની દૃષ્ટિએ મર્યાદા, અને અંશત્વની દૃષ્ટિએ મર્યાદા આ કારણથી પ્રત્યગાત્મા સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપક, વિશ્વના ઉપાદાન-કારણરૂપ અને વિભુ નથી ભાસતો, પણ અલ્પ અને અણુ ભાસે છે

૨ વળી આ મર્યાદા સ્થિર નથી પરંતુ નિત્ય બદલાનારી છે, એ પણ યાદ રાખવાનુ છે જ્ઞાન, ક્રિયા વગેરે સર્વે શક્તિઓનો પ્રત્યગાત્મામા ફેરફાર પડતો જણાય છે એટલે, ચિત્ત નિરંતર એકરૂપ નથી જણાતુ, પણ નિત્ય નવી સ્થિતિમા ખસતુ જણાય છે

× દા ત બીજાના મનમા આ ક્ષણે શુ ચાલી રહ્યુ છે તેને જાણનારો કોઈ મળી આવે, પણ પોતાના મનમા દશ મિનિટ પછી કયો વિચાર સ્ફુરવાનો છે તે નહી કહી શકે જીવનનો અનુભવ બતાવે છે કે, ગમે તેટલી વિદ્વત્તા, બુદ્ધિ, વૈજ્ઞાનિક શોધખોળમા પ્રવીણતા, કે યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા હોય, પણ એક માણસ બીજાને પરિપૂર્ણ ઓળખવા સમર્થ થતો નથી જીવનના સાઠ વર્ષ સાથે ગાળ્યા હોય છતા એકબીજાને પૂરા ઓળખી ન શક્યા હોય એવુ બને છે આ તો જ્ઞાનની સામાન્ય મર્યાદા થઈ કર્તૃત્વની મર્યાદામા દોડવાની શક્તિ મેળવે તેની ઊડવાની મર્યાદિત થાય છે સાધનોમા શક્તિ મૂકીએ તો પોતામાથી ઓછી થાય છે વળી, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય કરવાની શક્તિ મર્યાદિત જ છે અને જ્ઞાનમા જેમ જેમ ઊંડુ ઊતરીએ, તેમ તેમ ક્ષેત્ર મોટુ જ બનતુ જણાય છે

૩ એનું કર્તાભોક્તાપણું તથા એનુ ઇચ્છાબળ ગમે તેટલુ મહાન અને વારવાર સિદ્ધ થતુ જણાય, છતાં એમા સ્વાધીનતા માલૂમ પડતી નથી પ્રત્યગાત્માથી બાહ્ય રહેલા સયોગો અને શક્તિઓ ઉપર પણ એ સિદ્ધિ અવલબી રહેલી છે એ બધી બાહ્ય શકિતઓ અને સજોગોને એકત્રપણે દેવ કહો કે પરમાત્મા કહો કે વ્યાપક ચૈતન્ય કહો, પ્રત્યગાત્મા એ પરમ ચૈતન્યને અધીન છે એમ પ્રતીત થાય છે

આ રીતે જે શ્રેયના અતને પામ્યો નથી, પણ હજુ શ્રેયને માર્ગે જ છે, તેને પોતાના ચિત્તમા જ આ તત્ત્વ લાગે છે એ આત્મત્વમાં ચૈતન્યપણાની ખાતરી તો રહેલી છે, પણ એ ચૈતન્યપણુ અલ્પજ્ઞ, અલ્પ-શકિતમાન, અણુ, અસ્થિર, શુભઅશુભ સુખદુ ખ વગેરે ભેદોના જ્ઞાનવાળુ, અને પરાધીન લાગે છે, વળી એ પ્રત્યગાત્મા જેટલા ક્ષેત્ર પર વ્યાપેલો જણાય, તેથી અનત ગણુ વધારે બાકી એવુ ક્ષેત્ર રહી જાય છે કે જેના ઉપર ચૈતન્યની વ્યાપ્તિ તો લાગે છે, પણ પ્રત્યગાત્માની નહી એ બાકી ભાસતા અનત ચૈતન્યમા ભલે અસખ્ય પ્રત્યગાત્માઓ જ હોય, પણ એ અનતને પોતાના પ્રત્યગાત્માથી જુદો સમજી પરમાત્મા, પરમ-ચૈતન્ય, પરમ-તત્ત્વ, પરમેશ્વર વગેરે નામોથી એ સબોધે છે

પ્રત્યાગાત્મા જે જે વિષયો તથા વિશ્વની શકિતઓ સાથે સબધમા આવે છે, તે તે વિષયો અને શકિતઓ એને પોતાથી જુદા જણાય છે, અને તેમની સારીમાઠી અસર તેના ઉપર થાય છે શ્રેયાર્થી પુરુષ કે શ્રેયની ઇચ્છા વિનાનો પુરુષ એ વિષયો તથા શકિતઓ પૈકી કેટલાકનો સબધ ઇચ્છે છે, અને કેટલાકનો નથી ઇચ્છતો. એ બધા વિષયોનુ અને અને વિશ્વની શકિતઓનુ ઉપાદાન-કારણ એ પરમ ચૈતન્ય — જ્ઞાનક્રિયામયી શક્તિ જ છે, અને તેથી એ પરમ ચૈતન્ય, પરમાત્મા એને પોતાની જુદી જુદી વાસનાનુસાર જુદી જુદી રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય (ઇષ્ટ), પહોચવા યોગ્ય (ઉપાસ્ય), પસદ કરવા અને પ્રીતિ કરવા યોગ્ય (વરેણ્ય), તથા સ્વધીન થવા યોગ્ય (શરણ્ય) લાગે છે આ રીતે ચિત્તચૈતન્યને એ પરમ ચેતન્ય આલબનરૂપ થાય છે એ પરમાત્માને અહી કહ્યુ છે તેમ એ ચૈતન્યસ્વરૂપ કહે કે જડસ્વરૂપ (પ્રકૃતિ) કહે, પોતે એની જે શક્તિને ઇચ્છે કે ઉપાસે તે ખાસ શક્તિને જુદુ સ્વતત્ર દૈવત માને કે એક જ પરમાત્માની

વિભૂતિ માને, એ તેનુ જ આલબન લે છે જેમ જેમ એ વિચારમા ઊડા પેસતા જાય છે, તેમ તેમ એની માન્યતામા રહેલા દોષો ઓછા થતા જાય છે

આ રીતે આ પ્રકરણમા આપણે પ્રત્યગાત્મા અને પરમાત્મા વિષે નીચેના વિશેષણોનો નિશ્ચય કર્યો

પ્રત્યગાત્મા	પરમાત્મા
૧ વિષયસબદ્ધ હોવાથી જ્ઞાતા, કર્તા અને ભોક્તા છે	વિષય અને પ્રત્યગાત્મા બનેના ઉપાદાન-કારણરૂપ જ્ઞાનક્રિયાશક્તિ છે જ્ઞાતાપણા કર્તાપણા તથા ભોક્તાપણાના ભાનનુ કારણ અથવા આશ્રય છે
૨ કામના તથા સકલ્પયુક્ત છે	કામના અથવા સકલ્પ (અથવા વ્યાપક અર્થમા કર્મ)ની ફળપ્રાપ્તિનુ કારણ છે અને એ અર્થમા કર્મફલપ્રદાતા છે
૩ પાપપુણ્યાદિનો અને સુખ-દુ ખનો વિવેક કરવાવાળો અને તેથી લિપ્ત છે	અલિપ્ત છે
૪. જ્ઞાનક્રિયાદિ શક્તિઓમા અલ્પ અથવા મર્યાદિત છે	અનત અને અપાર છે
૫ પૂર્ણ સ્વાધીન નથી	તત્રી કે સૂત્રધાર છે
૬. એની મર્યાદાઓ નિત્ય બદલાનારી હોવાથી સ્વ-દૃષ્ટિએ નહી પણ વિકાસ અથવા સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ, પરિણામી છે	અપરિણામી હોઈ પરિણામો ઉપજાવનાર કારણ છે
૭ ‘હુ’-રૂપે જણાય છે	‘તે’-રૂપે જણાય છે અને તેથી ‘તુ’-રૂપે સબોધાય છે.
૮. ઉપાસક છે	ઉપાસ્ય, ધ્યેય વરેણ્ય અને શરણ્ય છે

૫

સગુણ બ્રહ્મ — ઉપાસના માટે

છેલ્લા પ્રકરણમાં આપણે જોયુ કે ચિત્ત અથવા પ્રત્યગાત્મા સંકલ્પ અથવા કામનાવાળો, પાપપુણ્યાદિકના અને સુખદુઃખાદિના વિવેકયુક્ત અને તેથી લિપ્ત છે, અને પરમાત્મા સંકલ્પની સિદ્ધિ, કે કર્મફલની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ અને અલિપ્ત છે વળી પરમાત્મા પ્રત્યગાત્મા અથવા ચિત્તનો પહોંચવા યોગ્ય — ઉપાસ્ય — આદર્શ છે

હવે, આત્માના સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરતાં ઉપનિષદમા કહ્યુ છે કે, આત્મા માત્ર સંકલ્પ કે કામનાવાળો જ નથી, પણ એ સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ છે· એટલે કે પોતાની ઇચ્છાને સત્ય કરવાની એનામાં શક્તિ છે, અથવા એ જે ઇચ્છા કરે છે તે સિદ્ધ થાય છે. આ વચનની સત્યતા વિષે કેટલાકને શંકા ઊઠશે પણ વિચાર કરી જોતા જણાશે કે મનુષ્યના સર્વે જાતના પુરુષાર્થોના મૂળમા ત્રણ પ્રકારના વિશ્વાસ રહેલા છે પોતે સત્યકામ – સત્યસંકલ્પ છે, એટલે કે, જેની અનન્યપણે ઇચ્છા કરે તે મેળવે જ એ વિશ્વાસ, વિશ્વમાં પોતાની કામના પૂરી કરવાની અખૂટ સામગ્રી છે એ વિશ્વાસ, તથા પોતામા સારાનરસાનો ભેદ સમજવાની વિવેકબુદ્ધિ છે એ વિશ્વાસ આ દરેકનો વિગતવાર વિચાર કરીએ

પોતે સત્યકામ — સત્યસંકલ્પ છે એમ માણસ જાણતો હોય કે ન જાણતો હોય, એ શ્રદ્ધાને આધારે જ એ પ્રયત્નશીલ રહે છે અનેક વાર નિષ્ફળતા મળ્યા જેવુ લાગે એવે પ્રસંગે એ ભલે પોતાને દૈવવાદી કહેવડાવે, છતા જે ક્ષણે એનુ એકાદ ઉપાય ઉપર ધ્યાન ખેંચાય છે, તે ક્ષણે એને અજમાવવા એ તૈયાર થઈ જાય છે એ એનો સંકલ્પશક્તિ ઉપર જ રહેલો વિશ્વાસ સૂચવે છે

પોતાની પાસે જે નથી તે મેળવવાની ઇચ્છાને સફળ કરવા માટે જે અખૂટ શક્તિની ઉપર એ આધાર રાખે છે, તેને એ આધિભૌતિક જડ પ્રકૃતિનો સમુદાય સમજતો હોય કે પરમ ચૈતન્યશક્તિ સમજતો હોય, પણ

શુભ કે અશુભ વાંછિત મનોરથોને આપનારું કાંઈક અનંત છે એવી એને ઊંડે ઊંડે પણ પ્રતીતિ રહેલી છે

પોતાની વિવેકબુદ્ધિ સ્થૂળ હોય કે સૂક્ષ્મ હોય, બીજા માણસની દૃષ્ટિએ એને સુખમાં દુઃખ અને દુઃખમાં સુખ, શ્રેયમાં હાનિ અને હાનિમાં શ્રેય બતાવનારી લાગતી હોય છતાં છેવટે દરેક માણસ પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી જ આ સારું છે — આ ખરાબ છે, આ શુદ્ધ છે — આ અશુદ્ધ છે, આ પાપ છે — આ પુણ્ય છે, તેમ જ આ સુખ છે — આ દુઃખ છે, આ હર્ષકારી છે — આ શોકકારી છે, આ શાંતિ છે — આ ઉદ્વેગ છે, ઇત્યાદિ નિશ્ચયો કરે છે એની સિદ્ધિઅસિદ્ધિ તથા પુરુષાર્થમાં એ જ એને માપકયંત્રની ગરજ સારે છે એ બુદ્ધિને અનુસરીને જ એ સુખની ઇચ્છા કરે છે તથા સુખનો આંક બાંધે છે પોતે બાંધેલા સુખ વિષેના આંકને અનુસરીને એ ધન, અધિકાર, શક્તિ, ગુણ, સત્કાર ઇત્યાદિ વિભૂતિઓ ઇચ્છે છે એ ઇચ્છાઓના ફળોના અનુભવથી તેની બુદ્ધિમાં ફરક પડે છે, અને તેને પરિણામે તેનો સુખનો આંક બદલાય છે, વાસનાઓનું સ્વરૂપ પણ બદલાય છે, અને પુરુષાર્થમાંયે ફરક પડે છે. પણ બદલાતી છતાં પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો જ એ વિશ્વાસ કરે છે, બીજાની બુદ્ધિને અનુસરવામાંયે એણે પોતાની બુદ્ધિથી તેની વિશ્વાસપાત્રતા ઠરાવેલી હોવાથી જ તેને અનુસરે છે. આમ પોતાની બુદ્ધિ સિવાય એની પાસે બીજું કોઈ માપકયંત્ર છે જ નહિ

આ રીતે, પોતાના સત્યસંકલ્પપણામાં વિશ્વાસ, સંકલ્પસિદ્ધ કરનાર અગમ્ય તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા અને પોતાની વિવેકબુદ્ધિ શુદ્ધ અને સત્યદર્શી બને એ ઇચ્છા મનુષ્યમાત્રમાં રહેલાં છે

હવે જે શાસ્ત્રાર્થી છે તેની સ્વાનુભવથી, સદ્‌ગ્રંથોના વાચનથી, અને મહાપુરુષોના સંગથી તથા બીજાઓના જીવનચરિત્ર સાંભળવાથી તથા વાંચવાથી કાંઈક નીચે પ્રમાણે ઇચ્છાઓ અને પ્રતીતિઓ બનેલી હોય છે

૧. પરમાત્માના જેટલી જ પોતાની શુદ્ધિ અને અલિપ્તતા થાય અને પોતે પરમાત્માને પૂર્ણપણે ઓળખે અને તેને પહોંચે;

* सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् । (योगसूत्र ३-५५) સત્ત્વ (બુદ્ધિ) અને પુરુષ (પર તત્ત્વ)ની સમાન શુદ્ધિ એ જ કૈવલ્ય (મુક્તિ) છે

૨. આ કારણથી પોતાની વિવેકબુદ્ધિ ઉત્તરોત્તર ખીલતી જાય અને શુદ્ધ થતી જાય,

૩ પોતાનો ચિત્તશુદ્ધિ માટેનો પ્રયત્ન દૃઢ અને સફળ થતો જાય,

૪ સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, ક્ષમા, દયા, તેજસ્વિતા, વૈરાગ્ય વગેરે વ્રતો અને ગુણોનો વિવેકયુક્ત ઉત્કર્ષ થઈ તેની પરિપૂર્ણતા એ શુદ્ધિના લક્ષણ છે,

૫ સેવા, દાન, પરોપકાર, ન્યાય, નિર્બળની રક્ષા, વગેરે સત્કર્મોમાં ઉત્સાહ એ સશુદ્ધિની સાધના છે, અને,

૬ પરમાત્માની અખૂટ શક્તિમાથી એને પોષક સામગ્રીની પ્રાપ્તિ માટે એમા રહેલી તે તે વિભૂતિનુ એકનિષ્ઠાથી ચિંતન તે એ પરમાત્માની ભાવના છે

આ રીતે જોતા જણાશે કે, જોકે જગતમા જે કાંઈ સુખદુખ, શુભઅશુભ, શુદ્ધઅશુદ્ધ, પાપપુણ્ય, ગુણ, કર્મ કે વસ્તુ છે તે સર્વેને આધાર આપવાવાળો પરમાત્મા જ છે, દૈવી શક્તિ જેવુ લાગતુ હોય કે આસુરી શક્તિ જેવુ લાગતુ હોય — બન્ને માટે પરમાત્મા જ અખૂટ શક્તિનો ભંડાર છે, છતા શ્રેયાર્થીને માટે એ પરમાત્માની સર્વ વિભૂતિઓ કે શક્તિઓ ચિંતન કરવા યોગ્ય કે મેળવવા યોગ્ય નથી, પણ એમાની શુદ્ધ અને શુદ્ધિકારક વિભૂતિઓ અને શક્તિઓ જ ચિંતન કરવા કે મેળવવા યોગ્ય છે

'ભગવાન તો બ્રહ્મચારીયે છે અને વ્યભિચારી પણ છે, સત્યવાન પણ છે અને ધૂર્ત પણ છે, ઉદાર પણ છે અને કંજૂસ પણ છે, ક્રોધીયે છે અને ક્ષમાવાન પણ છે,' — વગેરે કહેવામા આવે છે આમ કહીને એટલેથી જ કહેનારા અટકતા નથી, પણ સાથે એમેય કહે છે કે, 'આથી શુભઅશુભ, પવિત્રઅપવિત્ર બધી કલ્પના છે, માયા છે,' અથવા એમ કહે છે કે, 'આ બધુ ભગવાનમા અથવા ભગવાનમૂલક હોવાથી બધુ પવિત્ર જ છે' અને એને સારી રીતે ઠસાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણને વ્યભિચારી, ધૂર્ત, બીકણ વગેરે ચીતરી, એવા એના કર્મો પવિત્ર સમજી, તેના શ્રવણકીર્તન ઉપર ભાર મૂક્યો છે

પણ આ પરમાત્માના ચિંતનનો વિપર્યાસ છે જગતમા ઉન્નતિનો જે ક્રમ જણાય છે તેની એમા અવગણના છે પરમાત્મા શુભાશુભ સર્વ ગુણો, વિભૂતિઓ,* શક્તિઓનો ભડાર કે બીજ છે એ સાચુ, છતાં તેમાના શ્રેયાર્થીની સત્ત્વસશુદ્ધિને ઉપયોગી ગુણ, વિભૂતિ અને શક્તિઓ જ ચિંતન કરવા યોગ્ય સમજવા જોઈએ જે ગુણાદિક પોતાને વિવેકબુદ્ધિથી દુખ-રૂપ, અશુદ્ધ કે અનિષ્ટ જણાય છે, અને તેથી તે પોતામા હોય તોયે ત્યાજ્ય લાગે છે, તેના ચિતનની જરૂર નથી, પણ જેને ખીલવવા ઇષ્ટ છે, તેનુ જ ચિંતન જરૂરનુ છે

શુભ અને અશુભવાળુ આખુ વિશ્વ ઈશાવાસ્ય છે એ જ્ઞાન અને ચિંતન અહિંસા, સમતા, દયા, પૂજ્યતા, સહિષ્ણુતા વગેરે ભાવનાઓ માટે ઉપયોગી છે; પણ જેનુ નિરતર અનુસધાન કે ચિતન કરવાનુ છે, જેને માટે પુરુષાર્થ, પ્રાર્થના, ધ્યાન, અભ્યાસ વગેરે કરવાના છે, તે અશુદ્ધ વિભૂતિઓ અને શક્તિઓનો ત્યાગ છે, શુદ્ધની પ્રાપ્તિ અને વિશેષ શુદ્ધિ છે, તથા તેનો પરહિતાર્થ ઉપયોગ છે

આમ, દાખલા તરીકે, 'નક્ષત્રોનો અગ્રેસર હું ચદ્ર છુ' — એ પરમ તત્ત્વની વિભૂતિનુ જ્ઞાન ભલે હો, પણ એની સ્મૃતિનો વિશેષ ઉપયોગ નથી, 'માછલાઓનો હુ મગર છુ' — એનુ જ્ઞાન અને સ્મૃતિ વિશ્વમા ઉત્ક્રાતિ જેવો કોઈક નિયમ છે એનુ ભાન કરાવવા માટે ઉપયોગી છે, કદાચ અહિંસાધર્મનુ ભાન કરાવવા ઉપયોગી થાય, પણ એ ચિત્તની કેળવણી માટે ઉપયોગી વિભૂતિ નથી, 'પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ કરનારો કામ હુ જ છુ' અને 'ઠગોનો હું જુગાર છુ' એ સાચુ છે તોયે શ્રેયાર્થીને ત્યાજ્ય થાય છે, પણ 'સેનાનીઓનો હુ સ્કદ છુ,' 'મહર્ષિઓનો હુ ભૃગુ છુ' 'કીર્તિ, શ્રી, વાક, મેધા, ધૃતિ, ક્ષમા હુ જ છુ,' 'મુનિઓનો

* 'વિભૂતિ' એટલે વિશેષ રૂપે ઉત્પત્તિ જગતમા જે કાઈ પ્રગટપણે દેખાય છે, તેમા જે જે વિશેષપણુ છે, તે તેની વિભૂતિ છે આપણુ ખાસ લક્ષ દોરાય એવી રીતે પરમાત્માની શક્તિઓ જ્યા જ્યા વિશેષપણે પ્રગટ થયેલી માલૂમ પડે છે, તેને આપણે વિભૂતિ કહીએ છીએ જેમ કે, (ભૌગોલિક સ્થાનોમા) હિમાલય, ગગા, (આકાશમા) સૂર્ય, ચદ્ર, (પ્રાણીઓમા) સિંહ, મગર, (મનુષ્યોમા) રામ, કૃષ્ણ, અર્જુન, બુદ્ધ, શિવાજી, શકરાચાર્ય, વગેરે, જુદી જુદી દૃષ્ટિએ

હુ વ્યાસ છુ,' 'પ્રતિભાવાનોનો શુક્ર છુ,' અથવા 'કારુણિકોનો હુ બુદ્ધ છુ,' 'અહિંસકોનો હુ મહાવીર છુ,' 'સત્યવાદીઓનો હરિશ્ચદ્ર છુ,' 'ધર્માચારીઓનો રામ છુ,' 'વીરસેવકોનો હુ હનુમાન છુ,' 'કર્મયોગીઓનો કૃષ્ણ છુ,' વગેરે વિભૂતિઓનુ ચિતન અને તે તે વિભૂતિઓની પાછળ રહેલી શક્તિઓ ખીલવવાનો પ્રયત્ન, યથાઘટિત, આવશ્યક થઈ શકે.

આ રીતે વિશેષ વિગતમા જઈએ તો સત્ત્વસશુદ્ધિ માટે અને પોતાના જીવનને ઘડવા માટે પરમાત્માનુ નીચે મુજબ ચિતન અને અનુકરણ યોગ્ય ગણાય.

એ પરમાત્મા પૂર્ણ છે, અત્યત શુદ્ધ છે, કોઈ પણ જાતની મલિનતાનો એને સ્પર્શ નથી.

એ પૂર્ણકામ છે અને નિષ્કામ છે. એને કશુ કરવા જેવું કે મેળવવા જેવુ બાકી રહ્યુ નથી.

છતા, લોકકલ્યાણ માટે, સસારમા અવ્યવસ્થા અને પ્રજાઓનો નાશ ન થાય એ માટે, તે જગતનુ ચક્ર નિયમિતપણે અને એક ક્ષણનુયે વિશ્રામ કર્યા વિના ચલાવે છે, અને એ રીતે પ્રજાઓને અનાસક્તિપૂર્વક તથા યજ્ઞનિમિત્તે કર્મયોગ આચરવાનો ઉપદેશ આપે છે.

વળી, એ પરમાત્મા નિતર ધર્મપાલક છે. વિશ્વના અચળ નિયમોનો રજ જેટલોયે એ ભગ કરતો નથી. એ નિયમથી સર્જે છે, નિયમથી પાળે છે, અને નિયમને વશ રહી સહાર કરે છે. ધર્મપાલન એ એનો સ્વભાવ જ હોવાથી, એ પરમાત્મા ધર્મના જયનુ અને અધર્મના ક્ષયનુ કારણ બને છે. મૂઢ મનુષ્યો જીવનના શાશ્વત નિયમોનો ભગ કરી અધર્મને માર્ગે ચાલવા વારવાર પ્રયત્ન કરે છે, પણ તે પ્રયાસો નિષ્ફળ જાય છે, કારણ કે એનુ ધર્મચક્ર અકલ્પિતરૂપે એના ઉપર ફરી વળે છે. અધર્મરૂપ ભાસનાર એ, સાચુ જોતા, સહારધર્મને ઉત્પન્ન કરનારો નિયમ જ બનેલો હોય છે.

આમ ધર્મની રક્ષા અને અધર્મનો નાશ કરનારો છતા, એને ધર્મી માટે પક્ષપાત નથી કે અધર્મી માટે દ્વેષ નથી. બ્રાહ્મણ અને ચડાળ, પુણ્યશાળી અને પાપી, ગાય અને કૂતરુ, હાથી અને ગધેડો, વાઘ અને બકરી, સિંહ અને શિયાળ, કચન અને કથીર એ સર્વેમા એ સમપણે

છે, કોઇમા વધારે વ્યાપક નથી, કોઇમાં ઓછો નથી જેટલી કાળજીથી સૂર્યમા વસી એ સૂર્યમંડળની રક્ષા કરે છે, તેટલી જ કાળજીથી એ નાનકડી જીવાતમા વસી તેની જાતિની રક્ષા કરે છે જેમ મોટા સમ્રાટના મનોરથોનો એ જ ફળપ્રદાતા છે, તેમ ઝીણી ઊધઇના મનોરથોનો પણ એ જ ફળપ્રદાતા છે દરેકના હૃદયમા જ રહી દરેકના હૃદયને એ જાણે છે અને તેની ઇચ્છાઓને પાર પાડે છે સમબુદ્ધિ એ પરમાત્માનુ જ, જાણે, બીજું નામ છે

આથી, પરમાત્મા એ દેવોનો દેવ હોવા છતા દાસાનુદાસ કહેવાય છે; ધર્મનો રક્ષક અને અગ્નિથીયે વધારે પવિત્ર હોવા છતા પતિતપાવન છે, કડક નિયામક- અને શાસન કરનારો છતા ક્ષમાનો, દયાનો, કરુણાનો ભડાર છે એની શિક્ષા એ પણ હિતને જ કરનારી થાય છે આથી પરમાત્માને પ્રેમસ્વરૂપ પણ કહેવામાં આવે છે

વળી, કર્તાપણાના કે જ્ઞાતાપણાના અભિમાનનો અને હુ-પણાના ભાનનો એને સ્પર્શ નથી હુ પરમેશ્વર છુ અથવા બ્રહ્મ છુ એવી કલ્પનાની છાયા ઊઠે એટલુયે એ પોતામાં જ્ઞાતાપણાનુ સ્ફુરણ ઊઠવા દેતો નથી. વગેરે.

આ પ્રમાણે પરમાત્મા વિષે ગુણોનુ આરોપણ કરતો શ્રેયાર્થી પોતામા એ જ જાતનુ ચારિત્ર ખીલવવા પ્રયત્ન કરે

આની જ સાથે જુદે જુદે ઠેકાણે ગીતામા જણાવેલાં સ્થિતપ્રજ્ઞના (અ૦ ૨ જો), જીવનમુક્તના (અ૦ ૫ મો), ભક્તના (અ૦ ૧૨ મો), જ્ઞાનીના (અ૦ ૧૩ મો), ગુણાતીતના (અ૦ ૧૪ મો), દૈવી પ્રકૃતિના (અ૦ ૧૬ મો), વગેરે લક્ષણોને પોતામા ઉતારવા પ્રયત્ન કરે

૬

સગુણ બ્રહ્મ—ભક્તિ માટે

પરમાત્માની ચિંતન કરવા યોગ્ય વિભૂતિઓનો, પોતાની સત્ત્વ-સંશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ, આગલા પ્રકરણમા વિચાર કર્યો પણ તેટલો વિચાર ચિત્તની ભક્તિની ભૂખ ભાગવા બસ થતો નથી મનુષ્ય આધારને શોધે છે તે કેવળ અનુકરણ અથવા દાખલો લેવા માટે નહી ઘણી વાર એ હેતુ તો ગૌણ અથવા અદૃશ્ય જ રહે છે પણ પોતાને સુખ, યશ વગેરે મળે ત્યારે જેને નમ્રતાથી ધન્યવાદ આપી શકે, જેને ઉદ્દેશીને પોતે સત્કર્મો કરવા પ્રેરાય અને અર્પણ કરે, પોતાના ચિત્તને શાત કરવા અથવા પ્રસન્નતા લાગતી હોય ત્યારે જેના મહિમા અને કૃપા વિચારી શકે, તથા દુ ખમાં અને આતરિક ઝઘડાઓમા ધીરજ આપનારો આધાર લઈ શકે એ માટે એ આલબનને શોધે છે પોતામા રહેલી પૂજ્યતા, કૃતજ્ઞતા, અને સમર્પણની લાગણીઓ અનુભવી શકે અને સુખ, શાતિ અને ધૈર્ય પ્રાપ્ત કરી શકે એ માટે એને આલબનની દરકાર છે

આ દૃષ્ટિએ પરમાત્મામા કયા વિશેષણો આરોપી શકાય એનો અહી વિચાર કરીશુ

पूज्यता, कृतज्ञता अने प्रेमनी लागणीओ व्यक्त थवा माटे—ગીતાના સાતમા અધ્યાયમા આવેલા શ્લોકો [૪ થી ૧૨] આ ઠેકાણે પ્રસ્તુત થાય એવા છે તેનો તાત્પર્યાર્થ અહી આપવો અનુચિત નહી ગણાય

"પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પચભૂતો, તથા મન બુદ્ધિ અને અહકાર એ ત્રણ જ્ઞાનાત્મક શક્તિઓ—આવી જુદી જુદી આઠ રીતની પ્રકૃતિ, તથા એ આઠેથી ઊંચા પ્રકારની, સર્વ પ્રાણીઓમા જીવરૂપે રહીને જગતને ધારણ કરનારી પ્રકૃતિ, એ બધીનુ કારણ એ પરમાત્મા જ છે

"સર્વ ભૂતો એ પરમ ચૈતન્યમાથી જ ઉદ્ભવ્યા છે, એ જ આખા જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય છે, એનાથી પર એનુયે કારણ હોય તેવુ, કાઈ છે જ નહી

"જેમ સૂત્રમાં મણકા પરોવ્યા હોય તેમ આખું જગત એ તત્ત્વમા પરોવાયેલુ છે

"દરેક મહાભૂતમા તેની તત્ત્વરૂપ માત્રારૂપે એ જ પરમ તત્ત્વ રહેલુ છે પૃથ્વીમા ગધરૂપે, જળમા રસરૂપે, અગ્નિમા તેજરૂપે, વાયુમાં સ્પર્શરૂપે અને આકાશમા શબ્દરૂપે

"સૂર્યચદ્રમાં કિરણરૂપે, વાણીમા પ્રણવરૂપે, મનુષ્યમાં પુરુષત્વરૂપે અને સર્વ પ્રાણીઓમાં જીવનરૂપે તે જ છે

"તપસ્વીઓનુ તે જ તપ છે, બુદ્ધિવાનોની બુદ્ધિ, તેજસ્વીઓની તેજસ્વિતા, બળવાનોમાં કામ અને રાગરહિત બળ, અને પ્રાણીઓમા ધર્મને પ્રતિકૂળ નહિ એવો કામ, તે એ જ પરમાત્મા વડે છે.

"સર્વભૂતોનુ સનાતન બીજ તે એ જ છે જે કાંઈ જગતમા સાત્ત્વિક, તેમ જ રાજસ તામસ ભાવો છે તે પણ તેના જ વડે છે"

सुख, शाति अने धैर्य माटे — એ પરમાત્મા અત્યત ઋત* છે પોતાના અવિચળ નિયમો મુજબ જ સદૈવ ક્રિયાવાન છે. એ ઋત હોવાથી આ વિશ્વ નિયમોને અધીન રહીને જ ચાલે છે એ કદી અનૃત [નિયમોને તોડનાર] થતો જ નથી

એ પરિપૂર્ણ ન્યાયી છે સર્વમા સમપણે રહેલો છે એને એક પોતાનુ નથી અને બીજુ પારકુ નથી, એક પ્રિય નથી અને બીજુ દ્વેષ્ય નથી આથી એના ન્યાયમા દોષિત પ્રત્યે ક્રોધ કે તિરસ્કાર નથી, પણ દયા, કરુણા અને કલ્યાણ રહેલા છે એ જેને શિક્ષા કરે છે તેનુ સરવાળે હિત જ થાય છે આથી, ઘણી વાર એ પોતાના ભક્ત માટે, તેના હિતાર્થે, સકટરૂપ ભાસતી પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરે છે આવા સકટો પરિણામે આશીર્વાદરૂપ જ થાય છે એમ અનેક ભક્તોએ ગાયુ છે, અને એવા સકટો માગી પણ લીધા છે

---

* ખોટુ એ અર્થમા અનૃત શબ્દ જાણીતો છે ઋત શબ્દ સામાન્ય સાહિત્યમા વપરાતો નથી ઋતમા માત્ર સત્યપણાનો જ અર્થ નથી, પણ અટલ નિયમ (Law, Order) મુજબ વર્તનારો અને તેથી સત્ય એવો અર્થ સૂચવાય છે અનૃત એટલે નિયમનુ ઉલ્લઘન કરનારુ અને તેથી ખોટુ ઋતુ શબ્દ પણ એ જ ધાતુમાથી નીકળેલો છે (ऋत, કડકપણે શાસન કરવુ, જવુ)

જે એકનિષ્ઠાથી એની જ વાંછના કરે છે, એને જ ખોળે છે, તેને એ પ્રાપ્ત થાય એવી બુદ્ધિ મળે છે, તેના હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે અને અજ્ઞાન ટળી જાય છે કારણ કે, એ સત્યસંકલ્પનો દાતા છે

એ સાક્ષીરૂપે હૃદયમા ભાસે છે જે ચાહે તેને એની પોતાના હૃદયમા જ પ્રતીતિ થઈ શકે છે, એટલો એ નિકટ છે

એ પરમ ચૈતન્ય છે; પ્રત્યગાત્મા પણ સ્વરૂપે ચૈતન્ય જ છે. એટલે, જે કાંઈ જગતમા સ્વકીય—આત્મીય—પોતાનુ લાગે છે તે બધા કરતા એ જ વધારે સ્વકીય અને પ્રીતિનુ પાત્ર છે, તથા હિતકારી છે

આથી એ જ શ્રેષ્ઠ અને પરમ આલબન છે

समर्पण માટે—સમર્પણમાં બે જાતના વિચાર રહેલા છે· એક તો પોતામાં જે કાંઈ કર્તૃત્વ છે તે પરમાત્મા વડે છે એ વિચારથી તેનો ગર્વ ન કરવો, પણ તેનુ સર્વ શ્રેય એ પરમાત્માને જ આપવુ તે, બીજો, પોતાનો જેની ઉપર અકુશ હોય તે બધુ—શરીર, મન, બુદ્ધિ, ઇંદ્રિયો, ને બાહ્ય પદાર્થો અને પોતાના આપ્તજનો સુદ્ધા,—પરમાત્માપ્રીત્યર્થ અન્યની સેવામા જોડવુ તે

જેમ જગતમાં જે કાંઈ શુભ કે અશુભ વિભૂતિઓ છે તે સર્વેનો આશ્રય પરમાત્મા જ છે, છતા શ્રેયાર્થી માટે માત્ર શુભ વિભૂતિઓ જ ચિતન કરવા યોગ્ય છે, તેમ જે કાંઈ સત્કર્મ કે દુષ્કર્મ થાય, અથવા સદ્વૃત્તિ કે દુર્વૃત્તિ ઊપજે તે એ જ તત્ત્વ વડે છે, છતા શ્રેયાર્થીએ એ સર્વેનુ સમર્પણ કરવાનુ છે એમ માનવુ ભ્રમકારક થાય છે ખરુ જોતા, જ્યાં સુધી ચિત્તની સંશુદ્ધિ અધૂરી છે, કાંઈક અશુદ્ધિ ચોટેલી છે, ત્યા સુધી સમર્પણ પ્રયત્ન માત્ર જ થાય છે, પરિપૂર્ણ સિદ્ધ થતુ નથી આથી, કુકર્મો પરમાત્મા વડે જ થાય છે એમ ભાવના કરવા કોઈ જાય તો, કા તો એ દભી બને છે, એટલે કે કુકર્મોનુ સમર્પણ કરવાની વાતો કરે છે અને સત્કર્મોનુ અભિમાન રાખે છે, અથવા તો જો એ સાચો શ્રેયાર્થી હોય તો, કુકર્મો સમર્પિત થયા છે એવી ભાવના પર એ દૃઢ રહી શકતો જ નથી, અને માત્ર સત્કર્મોનુ જ શ્રેય પરમાત્માને આપી તે વિષે નિરહકાર થવામા સફળ થાય છે શ્રેયાર્થીને માટે આ જ યોગ્ય માર્ગ પણ છે અશુદ્ધિ ઝાડી કાઢવાની છે, એટલે અશુદ્ધ કર્મોનુ કર્તૃત્વ પોતામાં જ લાગે તો જ

પુરુષાર્થને માર્ગે એ રહી શકે અને સમર્પણની ભાવનાથી શુદ્ધ કર્મો વિષે નિરહકારી બની શકે

પરમાત્માપ્રીત્યર્થ એ પોતાનુ સર્વસ્વ જગતની સેવામા જોડી દે, એ સશુદ્ધિનુ એક મહત્ત્વનું સાધન અને પરમાત્મા પ્રત્યેની પ્રીતિનુ મહત્ત્વનુ લક્ષણ છે સાદી ભાષામાં, એનુ સ્વરૂપ તો એ છે કે, એ કોઈ સત્કાર્ય માટે પોતાનુ જીવન અર્પણ કરી દે અને તે સત્કર્મના ફળરૂપે પોતાની સત્ત્વસશુદ્ધિ થાય અને પોતે સત્યને સમજે એ સિવાય બીજા કોઈ સ્વાર્થની કે લાભની સ્પૃહા કરે નહી અત્યત નિસ્પૃહતાથી અન્યના હિત માટે ત્યાગ એ જ પરમાત્માપ્રીત્યર્થ સમર્પણ

આવી જાતનુ પરમાત્માનુ આલબન બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાને અનુકૂળ છે વિચાર અને વૃત્તિઓની શુદ્ધિ તથા ભાવોની ખિલવણી થતાં થતા એની બુદ્ધિ પરમતત્ત્વની પ્રતીતિ કરવા માટે યોગ્ય બને છે એનુ સત્ત્વ પરમાત્માના જેવુ જ એને શુદ્ધ અને અલિપ્ત થતુ માલૂમ પડે છે પોતાની અને પરમતત્ત્વની વચ્ચે અપાર અતર જેવુ જે પહેલા જણાતુ તે ધીમે ધીમે ઓછુ થતુ જાય છે, અને તેને બદલે પોતામાં અને પરમાત્મામા ભેદ કરતાં અભેદ જ વધારે છે એમ તે જુએ છે જો કાંઈ ભેદ રહે કે જણાય તો તે તાત્ત્વિક નહિ પણ પરિમાણનો જ — જેમ સાગર અને ટીપામાં હોય તેવો પછી એ પરમાત્માથી પોતે પોતાને અલગ જાણી કે કલ્પી શકતો જ નથી એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, ધીમે ધીમે એમા જ એ નિષ્ઠ થાય છે, અને તે જ નિરાલબ સ્થિતિ કે આત્મનિવેદન-ભક્તિ છે

જેમ પાકશાસ્ત્ર વાચવાથી પેટ ભરાતુ નથી, પણ રાંધીને જમવાથી જ પેટ ભરાય છે, તેમ વેદાતના વાચનથી કે અહ બ્રહ્માસ્મિ વગેરે વાક્યોની માત્ર બુદ્ધિથી સમજણ કરી લેવાથી આત્મામા 'નિષ્ઠા' (અચળ સ્થિતિ) થઈ શકતી નથી જ્યા સુધી ચિત્તમા ઝઘડા છે ત્યા સુધી અદ્વૈતવાદી, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી કે દ્વૈતવાદી, ઋષિ, અવતાર, ગુરુ કે પેગબર સર્વે પ્રયત્નશીલ જીવો જ છે માટે સર્વેએ કોઈક આલબન લીધે જ છૂટકો આલબન વિચારથી ખરી શકતુ નથી, પણ જ્યારે નિષ્પ્રયોજન થશે ત્યારે પોતાની મેળે જ ખરી પડશે.

૭

પરમાત્માની સાધના – ૧

જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ

પરમાત્માના આલબનની શ્રેયાર્થી પુરુષને લાગતી જરૂરિયાત વિષે તે આલબનના શુદ્ધ પ્રકાર વિષે, તથા તેના મહિમા અને ફળ વિષે આટલુ વિવેચન થયુ. હવે એની સાધનાનો થોડોક વિચાર કરીએ

આ બાબતમા જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મની ઘણી ચર્ચા આજ પર્યંત થઈ છે, એ બધી ચર્ચા ઘણુખરુ મોક્ષને અગે થઈ છે

એક પક્ષ કહે છે. મોક્ષ જીવનનુ ધ્યેય છે, અને ऋते ज्ञानान्न मुक्ति.। જ્ઞાન સિવાય મોક્ષ નથી એ જ અતિમ સાધન છે. ભક્તિ અને કર્મ એ ચિત્તશુદ્ધિમા પરપરાથી સાધનો થઈ શકે, પણ છેવટનુ સાધન નથી

બીજો પક્ષ કહે છે: ભક્તિ એ જીવનનુ સાધન અને સાધ્ય બેઉ છે જ્ઞાન અને કર્મ બને ભક્તિની ખિલવણી માટે આવશ્યક છે, પણ પ્રેમસ્વરૂપ બની જવુ અને વિશ્વપ્રેમને અનુભવવો એ જ સર્વોત્તમભાવ અને મોક્ષ છે

ત્રીજો પક્ષ કહે છે કર્મયોગ જ સસિદ્ધિનુ શ્રેષ્ઠ સાધન છે નિષ્કામપણે જીવનના કર્તવ્યો બજાવવાથી ચિત્તશુદ્ધિ અને જ્ઞાન બને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એકલુ જ્ઞાન નિષ્ફળ છે, અને એકલી ભક્તિ ઘેલછા છે જ્ઞાન અને ભક્તિ સાસારિક કર્તવ્યોમા અને સમગ્ર જીવનમા ઊતરવા જોઈએ

આ ત્રણે પક્ષો, એકને મહત્ત્વ આપી બીજા બેને કાઈક ગૌણ સ્થાન આપવાથી, ત્રણેનો ઓછોવત્તોયે સ્વીકાર કરે છે

ચોથો પક્ષ કહે છે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ ત્રણ સ્વતત્ર સાધનો છે ત્રણમાથી જેની વૃત્તિને જે અનુકૂળ આવે તે માર્ગ લે

વળી પાચમો પક્ષ જ્ઞાનભક્તિનો સમુચ્ચય ઇચ્છે છે તે કહે છે કે, ચિત્તની બે પ્રકારની શક્તિઓ છે — બુદ્ધિ અને ભાવના બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા

અને ભાવનાઓની શુદ્ધિ હોય તો એના પોતાના શ્રેય માટે એ પૂરતી છે એનો મોક્ષ ચોક્કસ છે

છઠ્ઠો પક્ષ જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય ચાહે છે. એ કહે છે: ચૈતન્યની બે શક્તિઓ છે — જ્ઞાનાત્મક અને ક્રિયાત્મક જ્ઞાન કર્મમા પ્રેરવા માટે છે, અને કર્મ જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે છે તે બેની વચ્ચે ભાવના રહેલી છે, તે આનુષંગિક છે અને આપોઆપ નિર્માણ થનારી છે સત્યજ્ઞાન અને શુદ્ધકર્મમાં પ્રવૃત્તિ, એ બે સાધી શકાય તો સાત્ત્વિક ભાવના એ બેના સંયોગમાંથી મળી જ આવે

વળી સાતમો પક્ષ જ્ઞાનની અવગણના કરી ભક્તિકર્મનો સમુચ્ચય ઇચ્છે છે મનુષ્યમા બુદ્ધિ ન હોય તો ચાલે, એ પ્રેમભીનો હોય અને કર્મયોગી હોય તો આવશ્યક જ્ઞાન પણ એને મળી જ રહે, અને ન મળે તોયે શુ? એ એના ભક્તિયુક્ત કર્મમા જ પોતાના મોક્ષને જોઈ શકે

આ વાદોનો ક્યારેય નિર્ણયકારક અંત આવી શકશે કે કેમ એ કહેવુ કઠણ છે. પણ, ચિત્તના ધર્મો અને તેની જીવન ઉપર કયા નિયમો વડે કેવી જાતની અસર થાય છે તેનો થોડો વિચાર કરીએ તો અલેખે નહી જાય, અને સંભવ છે કે દરેકને અમુક વખતે પોતાને માટે શુ યોગ્ય છે તથા બીજા અમુક વસ્તુ ઉપર શા માટે ભાર દે છે તે જાણવાને કાઈક સાધન મળશે

આપણામા જ્ઞાન રહેલુ છે, ભાવનાઓ ઊઠે છે અને કર્મ કરવાની શક્તિ છે આ ત્રણે વસ્તુઓ આપણામા છે એ ઠરાવવા માટે કોઈ શાસ્ત્ર વાચવાની જરૂર નથી

વળી, વિચાર કરતા માલૂમ પડશે કે, આપણી જ્ઞાનશક્તિ ત્રણ જાતનુ કામ કરે છે જ્ઞાન* મેળવવાનુ, કર્મમા પ્રેરવાનુ અને કર્મને અટકાવવાનુ

જાણતા કે અજાણતા આપણે કાઈક અનુભવ મેળવીએ છીએ, અને એ અનુભવને પરિણામે, ઘટે ત્યારે, કાઈક કામ કરવા માડીએ છીએ અથવા કાઈક કામ કરતા અટકીએ છીએ

---

* જ્ઞાન એટલે શું? આ પ્રકરણમા એ શબ્દમા ત્રણ વાતનો સમાવેશ થાય છે નવી માહિતી મેળવવી, નવો અનુભવ મેળવવો, જૂના અનુભવ અથવા જૂની માહિતી વિષે નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી આ ત્રણમાથી કાઈ પણ મેળવ્યુ એટલે નવુ જ્ઞાન મેળવ્યુ એમ કહી શકાય

પણ જ્ઞાનનો કશોયે સંસ્કાર જાગે અને કર્માકર્મની પ્રેરણા ઊઠે, તે બે વચ્ચે એક વચલો અનુભવ થાય છે તે લાગણીનો

કોઈ પણ પદાર્થ સાથેનો સ્થૂળ કે માનસિક સંબંધ આપણા ચિત્તના તારને કોઈક રીતે હલાવે છે એ હાલચાલથી આપણી ઉપર એક ચોક્કસ અનુભવના ભાનનો સંસ્કાર પડે છે, અને બીજો લાગણીનો સંસ્કાર ઊઠે છે એ લાગણીનો સંસ્કાર વળી ચિત્ત પર એ જાતની અસર કરે છે ચિત્તમાં કોઈક જાતનો ગુણ નિર્માણ કરવાની અને સુખાત્મક કે દુઃખાત્મક અવસ્થા ઉત્પન્ન કરવાની અમુક જ જાતનો લાગણીનો સંસ્કાર વારેઘડીએ ઊઠ્યા કરે ત્યારે તે લાગણી આપણો સ્વભાવ થઈ જાય છે એ લાગણીઓમાં ઝીણા ઝીણા ભેદો ઘણા છે જેમ કે, દયા, કૃપા, અનુકંપા, કરુણા, ક્ષમા, ઉદારતા વગેરે, અથવા ક્રૂરતા, કઠોરતા, તિરસ્કાર, ક્રોધ, વેર, લોભ વગેરે પણ એ બધા ભેદોના મૂળમાં બે જ લાગણીઓ રહેલી છે, પ્રેમની કે આત્મભાવ અથવા સમભાવની, અથવા દ્વેષની કે પરભાવની જે વસ્તુને લીધે આપણને અનુભવનો સંસ્કાર થાય છે, તે પ્રત્યે પ્રેમ — રાગ — સમભાવ લાગે છે, અથવા દ્વેષ કે પરભાવ લાગે છે.

આવી લાગણીનો સંસ્કાર ઘણો બળવાન થાય, ત્યારે અમુક કામ કરવું કે અમુક કરતાં અટકવું એવી પ્રેરણા થાય છે

એ રીતે, જ્ઞાન અને કર્માકર્મ-પ્રેરણા એ બેની વચ્ચે ભાવના અથવા લાગણીનો અનુભવ રહેલો છે

જેમ જેમ જ્ઞાનનો સંસ્કાર વારંવાર થાય તેમ તેમ ભાવના દૃઢ થતી જાય, જેમ જેમ ભાવના દૃઢ થતી જાય તેમ તેમ પ્રેરણા અથવા ઇચ્છાશક્તિ બળ મેળવતી જાય પ્રેરણાશક્તિ ગાઢી થાય એટલે કર્મ કરવામાં અથવા કર્મથી અટકવામાં પરિણામ પામે

એવું કર્મ કે અકર્મ થાય ત્યારે પાછો વળી જ્ઞાનનો, લાગણીનો અને પ્રેરણાનો સંસ્કાર ઊઠે એક વાર અથવા વારંવાર એવું કર્માકર્મ થાય, તેને પરિણામે એ કર્મ કે અકર્મ વિષેના આપણા વિચાર અને લાગણીમાં ફરક પડે, અને તેને પરિણામે પ્રેરણામાંયે ફરક પડે કેટલાંક કર્મ આપણને પહેલાં સુખરૂપ અથવા સારાં લાગતાં હોય તે પાછળથી દુઃખરૂપ અથવા ખરાબ લાગે, કેટલાંક પહેલાં કંટાળાભરેલાં અથવા દુઃખરૂપ લાગતાં હોય તે

પાછળથી પ્રિય કે સુખરૂપ લાગે, અને એને લીધે આપણી કર્માકર્મની પ્રેરણામા ફરક પડી જાય. આ રીતે જ્ઞાન, ભાવના અને કર્મનુ ચક્ર ચાલ્યા કરે

આ ઉપરથી લાગણીના બે ભેદો લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે કોઈ પણ લાગણીનુ આપણને ભાન થાય છે તેના, ઉપર કહ્યુ તેમ, બે ભાગ હોય છે એક, એ વિષય માટે પ્રેમ કે સમભાવનો અથવા દ્વેષ કે પરભાવનો, અને બીજો, એથી આપણને લાગતા સુખ અથવા દુખનો પ્રેમદ્વેષની લાગણી ગુણાત્મક છે, અને સુખદુખની લાગણી અવસ્થાત્મક છે હવે, એવો કાંઈ નિયમ નથી કે પ્રેમાત્મક લાગણીઓ સાથે સુખનો જ અનુભવ થાય, કોઈ વાર પ્રેમને લીધે જ દુખ થાય છે, અને દ્વેષનુ કર્મ કર્યાથી સુખ થઈ શકે

માણસે પોતાની લાગણીઓ કેળવવામા ગુણાત્મક લાગણીને મહત્ત્વ આપવુ કે અવસ્થાત્મક લાગણીને મહત્ત્વ આપવુ એ બાબતમા બે પક્ષો છે એક પક્ષ કહે છે કે, દુ'ખ થાય તો બહેતર છે, પણ પ્રેમ વગેરે ગુણાત્મક લાગણીઓને યત્નપૂર્વક ખીલવવી જોઈએ સુખદુખ ક્ષણિક અવસ્થાઓ છે, ગુણો એ ચિત્તની સ્થાયી સપત્તિ છે પચાસ વર્ષ સુધી સુખનો અનુભવ કર્યાથી દુખનો અનુભવ થશે જ નહી, અથવા સુખી રહેવાનો સ્વભાવ પડી જશે એમ કહી શકાય નહી, પણ પ્રેમાદિ ગુણોનુ અનુશીલન કર્યાથી દુ'ખ પણ વધાવી લઈ શકાશે, અને પ્રેમળ સ્વભાવની સ્થાયી સપત્તિ પ્રાપ્ત થશે દ્વેષહીન થવાની આશા રાખી શકાય, દુખહીન થવાની આશા રાખી શકાય નહી એટલુ જ નહી, પણ સુખી અવસ્થા વારવાર અનુભવવાનો વિશેષ સભવ પ્રેમાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ દ્વારા જ છે દ્વેષથી થતુ સુખ ક્ષણિક છે, અને તેની સ્મૃતિ દુખકર જ છે, એથી ઊલટુ, પ્રેમથી કદાપિ દુખ થાય તો તે પણ આવકારલાયક થાય છે, અને તે દુખની સ્મૃતિ સુખકર થઈ શકે છે આથી, સરવાળે, વધુ સુખ પણ પ્રેમ તથા સમભાવ ગુણાત્મક લાગણીની ખિલવણીમા છે આ ભક્તિમાર્ગનો મૂળ પાયો છે

બીજો પક્ષ ગુણાત્મક લાગણીને મહત્ત્વ નથી આપતો, પણ અવસ્થાત્મક લાગણી પર જ અનુસધાન રાખે છે એ કહે છે કે સુખી થવુ એ મનુષ્યનું ધ્યેય છે પ્રેમી થવુ એ સ્વતત્રપણે ધ્યેય નથી, પણ અનુભવથી દ્વેષ કરતા પ્રેમથી વધારે સુખનો સભવ જણાય છે, માટે ભલે

સુખી થવા માટે પ્રેમાદિ ગુણોની કેટલીક ખિલવણી થાય પણ પ્રેમથી દુઃખ પણ થઈ શકે છે, માટે લાભે સરવાળે પ્રેમાદિ ગુણો પણ ત્યાજ્ય છે, અને ન-પ્રેમ ન-દ્વેષ એવી નિર્ગુણ સ્થિતિ કેળવવા યોગ્ય છે વળી તેઓ કહે છે કે, ગુણાત્મક લાગણી ઊઠે છે ત્યારે કાંઈ પણ વિષયનું સ્મરણ કરીને જ ઊઠે છે, એટલે એ લાગણી વિષય ઉપર અવલંબી રહેલી છે પણ અવસ્થાત્મક લાગણીમા દુઃખ વિષયાલંબી છે, પરંતુ સુખ સ્વભાવસિદ્ધ છે જ્યારે વિષયનું ભાન ન હોય ત્યારે માણસ સુખી જ છે સુખ કંઈ મેળવવા જવું પડતું નથી, રહ્યું જ છે એ વિષયના ભાનથી ઢંકાઈ જઈ શકે છે પ્રેમાદિ ગુણથી સુખની લાગણી ઊઠી એવું જે લાગે છે, તે ભ્રમણા થાય છે એ તો જેમ દારૂ વગેરેના વ્યસનથી કેટલાક પોતાને સુખી થયેલા માને છે, પણ એમા છેતરપિંડી થાય છે, તેમ પ્રેમાદિ ગુણો સુખરૂપ લાગે છે, તેનું કારણ એ સાત્ત્વિક ગુણો હોવાથી વધારે વાર અનુકૂળ વેદનાઓ નિર્માણ કરે છે તે છે, પણ, લાભે સરવાળે તો, તે અસ્થિર અવસ્થા હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે આ રીતે વિચારી માણસને વિષયોનું કે ગુણોનું સુખ તે પણ દુઃખ જ છે, અને તેથી તેણે વિષયની સ્મૃતિને છોડવાનો અને નિર્ગુણ થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ વિષય અને ગુણ પરસ્પર સંકળાયેલા હોવાથી ગુણો દ્વારા દુઃખરહિત સ્થિતિ થઈ શકવાની નથી આ જ્ઞાનમાર્ગનો મૂળ પાયો છે

આ બે પક્ષમાથી કયો સ્વીકારવા જેવો છે તે ઠરાવવું શ્રેયાર્થીને કઠણ પડે એમ નથી છતે દેહે વિષયની સ્મૃતિ ઊઠે જ નહી એ અશક્ય છે. હજારો વર્ષ સુધી સમાધિ ભોગવનારા લોકોની વાતો આપણે પુરાણોમા વાંચીએ છીએ, પણ એક દિવસ હોય કે હજારો વર્ષ હોય, જો એ જીવતા રહે તો સમાધિમાથી ક્યારેય પણ ઊઠવાનું તો થાય જ, અને ઊઠ્યા એટલે દેહ અને જગતનું ભાન પણ ઊઠ્યું જ એ ભાન ઊઠ્યું કે ગુણાત્મક લાગણીઓ પણ ઊઠે જ એ લાગણીઓ જો સાત્ત્વિક ન હોય તો રાજસી કે તામસી હોવાની, એટલે એણે જો પ્રેમાદિ ગુણો ન કેળવ્યા હોય અને દ્વેષાદિક ગુણોનું પણ જોર એ ન દેખાડતો હોય, તો ઘણુંખરું નિર્ગુણને નામે મૂઢતા કે જડતાને પોષતો હોય એવો સંભવ છે વળી, ઘણુંખરું, દ્વેષાદિ ગુણોનું જોર હોય તો ત્યા સુધી વિષયવિસ્મૃતિ લાંબો

વખત ટકી શકે પણ નહીં હવે. જેટલે વખત એ સમાધિમાં રહે તેટલે વખત એ ઊંઘતા માણસ જેવો છે. સમાધિમાંથી ઊઠે ત્યારે અને તે માટે એની કિંમત એ સુખાત્મક કે દુ:ખાત્મક અવસ્થા ભોગવે છે તે ઉપર નથી, પણ એ કેવા ગુણો પ્રગટ કરે છે તે ઉપર છે. *

આ ઉપરથી બે વાતો સ્પષ્ટ થાય છે ભક્તિનુ એટલે પ્રેમાદિ સાત્ત્વિક ગુણોનુ અનુશીલન એ જીવનનુ સાધ્ય પણ છે કે નહિ એ ન કહી શકીએ તોયે, એટલુ તો નક્કી છે જ કે એ સાધના છે જ. લાગણીનો અનુભવ એ ચિત્તનુ અનિવાર્ય અગ હોવાથી યોગ્ય લાગણીઓની યોગ્ય રીતે ખિલવણી એ વિકાસક્રમમા અનિવાર્ય પગથિયું છે

હવે ફરીથી આપણે જ્ઞાન, ભાવના અને કર્મના સબંધ ઉપર આવીએ ઉપર જણાવ્યુ કે, જ્ઞાન ભાવનાને પોષે છે, ભાવનાની દૃઢતા કર્માકર્મમા પ્રેરણા કરે છે, અને કર્મ કે અકર્મને અને વળી પાછુ જ્ઞાન થાય છે, એ રીતે આ ચક્ર ચાલે છે. વળી, ઉપર આપણે જોયુ કે પ્રેમ, ભક્તિ વગેરેની ભાવનાઓ પોષાય તો તે શ્રેયને સાધનારાવાળી છે, દ્વેષાદિ ભાવનાઓ શ્રેયને વિઘ્ન કરવાવાળી છે ×

---

* તે ઉપરાત, સાચી નિર્ગુણ અવસ્થા એ ચિત્તના વિકાસની સ્થિતિ હોય, તો એ ક્રમશ પ્રાપ્ત થાય એટલે કે, પ્રેમાદિ સાત્ત્વિક ગુણોની ખિલવણી પૂરી થયા બાદ એ સ્થિતિ સમજાય અને તેમા પ્રવેશ થાય શાસ્ત્રવચનથી કે બીજાનુ અનુકરણ કરી નિર્ગુણ થવાનો પ્રયત્ન કરનારનુ 'લાબા સાથે ટૂકો જાય, મરે નહી તો માદો થાય' એમ બને સાચી નિર્ગુણ અવસ્થા અને ગુણાતીત અવસ્થા વચ્ચે હુ ભેદ સમજુ છુ ગુણહીન અવસ્થા તે ભાસમાન નિર્ગુણ અવસ્થા ગુણના અભિમાન વિનાની અવસ્થા તે ગુણાતીત અવસ્થા અને, જો હોય તો, પરિપૂર્ણ થયેલા ગુણોનો ક્રમશ વિલય એ ખરી નિર્ગુણ અવસ્થા 'જો હોય તો' એમ કહેવાનુ કારણ એ જ કે એની હુ કલ્પના કરી શકુ છુ, પણ અનુભવ નથી યોગદર્શનનુ છેલ્લુ સૂત્ર कृतार्थाना गुणाना प्रतिप्रसव તથા બીજા શાસ્ત્ર-વાક્યો એ સ્થિતિ સૂચવે છે પ્રતિપ્રસવ એટલે પ્રસવ —ઉત્પત્તિ— ની ક્રિયા છે તેથી ઊલટી દિશાની ક્રિયા દા ત કોકડુ ભરવુ તે પ્રસવ, ઉકેલવુ તે પ્રતિપ્રસવ આ બાબતના વિસ્તાર માટે જુઓ ખડ ચોથામા 'નિર્ગુણ–ગુણાતીત'નુ પ્રકરણ

× અન્યાયી, દુષ્ટ વગેરે પ્રત્યે દ્વેષ લાગે, તેમા જેના પ્રત્યે અન્યાય થાય છે તે તરફ સમભાવ રહેલો છે, એટલે, એમા દ્વેષ છે તે ગૌણ છે જો 'અન

પણ આ જ્ઞાન, ભાવના અને કર્મના ચક્રની બાબતમાં કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે

૧ જ્ઞાનને પરિણામે તુરત જ ભાવના ઉદ્ભવે છે, અને ભાવનાને પરિણામે તુરત જ કર્મ થાય છે અથવા થતુ અટકી જાય છે એમ નથી એકના એક પ્રકારનો વારવાર અનુભવ થતા થતા લાબે કાળે ભાવના દઢ થાય છે; ભાવના દઢ થયા બાદ કેટલોક વખત એ વધ્યા ભાવના હોય એમ લાગે છે, કારણ કે, ભાવના હોય છે, પણ એને પરિણામે કાઈ કર્મ થવુ જ જોઈએ એમ હજુ લાગતુ નથી આમ કેટલોક વખત ગયા બાદ, કાઈ ભાવનારૂપ કર્મ થવુ જોઈએ એમ લાગે છે, પણ શુ અને કેમ કરવુ એની શોધમા કેટલોક વખત જાય છે ત્યાર બાદ ધીમે ધીમે ભાવનાનુરૂપ કર્મના અખતરાઓ થાય છે છેવટે, એ ભાવનાને સિદ્ધ કરી શકે એવો કર્મમાર્ગ મળ્યો એમ લાગે છે, એ કર્મમાર્ગનો વારવાર અભ્યાસ કરવાથી એમા કૌશલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અમુક ભાવનાને સિદ્ધ કરવા માટે શુ કરવુ અને કેમ કરવુ તેનુ જ્ઞાન અને તેને પાર પાડવાની શક્તિ સિદ્ધ થાય, એટલે એ ભાવનાને લગતો કર્મયોગ સિદ્ધ થયો કહેવાય કર્મયોગ સિદ્ધ થયા પછી જ્યારે એવી સ્થિતિ થાય કે અનુભવ, ભાવના અને કર્મ એ ત્રણે જાણે એકી વખતે જ થઈ જતા હોય, વચ્ચે કાઈ વખત જ ન જાય એટલી શીઘ્રતા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તે કર્મયોગ પૂર્ણ થયો લાગે

જ્યા સુધી કોઈક અનુભવના સ્વરૂપનો નિશ્ચય નથી થયો ત્યા સુધી કેટલોક વખત અશ્રદ્ધામા, કેટલોક વખત તટસ્થતામા, કેટલોક વખત નિશ્ચયને દઢ કરવામા જાય છે. જ્ઞાનની દઢતા થાય નહી ત્યા સુધી, એનાથી ભાવના જાગ્રત થયેલી હોય છે, પણ તે તરફ લક્ષ જતુ નથી આથી, એ માણસ એ પ્રકારની જ્ઞાનપ્રાપ્તિને જ ધ્યેય સમજે છે

અન્યાય ન કરે તો તેના પ્રત્યે દ્વેષ ન થાય એટલે એમા અન્યાય કરનાર વ્યક્તિ દ્વેષની લાગણીનુ કારણ નથી, પણ અન્યાયી કૃત્ય જ છે આથી આવો દ્વેષ અયોગ્ય નથી, ઊલટુ, એમ પણ કહી શકાય કે દ્વેષાદિ લાગણીઓનુ આટલુ સ્વરૂપ રહી જાય તો જ, ઈશોપનિષદમા કહ્યુ છે તેમ, અવિદ્યાથી મૃત્યુને તરી જવાગ છે અને વિદ્યાથી અમૃતત્વ મળે છે એમ કહી શકાય

જ્ઞાન પચી ગયા પછી જ્ઞાને જગાડેલી ભાવના પર દૃષ્ટિ જાય છે, અને એ ભાવનાનુ પોષણ એનુ ધ્યેય બને છે કેવળ જ્ઞાન એ શુષ્ક લાગે છે, પણ ભાવના પાછળ કર્મની જરૂર છે એમ નથી જણાતુ ભાવનાનુ અનુશીલન એ જ ધ્યેય બને છે

ભાવના દૃઢ થયા બાદ કેવળ ભાવના એ વંધ્યા લાગે છે. એ ભાવનાને કર્મપરિણામી થયેલી જોવા ચિત્તનુ ખેચાણ થાય છે. સૌથી પહેલુ એ પરિણામ કેવળ વાણીમાં આવીને રહે છે ધીમે ધીમે બીજી ઇંદ્રિયોમાં પરિણામ પામે છે પછી એ કર્મ એનુ સ્વાભાવિક કર્મ બની જાય છે

આમ એક પ્રકારના કર્મયોગની પૂર્ણતા સુધીનુ જ્ઞાન, ભાવના અને કર્મનુ ચક્ર એક જીવનમા સિદ્ધ થાય છે એવુ હમેશાં નથી બનતું એ ચક્રની ગતિ ઘણી વાર એટલી ધીમી હોય છે કે કોઇક વાર આખુ જીવન જ્ઞાનને દૃઢ કરવામાં, અથવા ભાવનાના પોષણમા, અથવા વાચાકર્મમા જ પૂરુ થાય છે આ રીતે કેટલાક કેવળ જ્ઞાનનો મહિમા, કેટલાક ભક્તિ અથવા પ્રેમનો મહિમા, અને કેટલાક કર્મયોગ કર્યા વિના એનો મહિમા ગાવામા જ જીવન પૂરું કરે છે કર્મયોગની પૂર્ણતા થવામા વળી કેટલોયે કાળ જાય છે

સમાજમાંયે આપણે જોઇએ છીએ કે કોઇક પ્રકારનુ જ્ઞાન, તદનુસારી ભાવના અને તદનુરૂપ કર્મમા પ્રવૃત્તિ થાય તેટલામા કેટલીક વાર ઘણીક પેઢીઓ ચાલી જતી જોઈએ છીએ એમ પેઢીઓ જાય છે એ બતાવે છે છે કે એક જીવનમા જ્ઞાનથી જ શરૂઆત કરીને કર્મયોગની પૂર્ણતા સુધી નથી પહોંચાતુ

૨ હવે એક પ્રકારનો કર્મયોગ પૂરો થાય, એટલે કે એક પ્રકારનુ કર્મ કુશળતાથી પાર પાડવાની શક્તિ આવે, એટલે ચિત્તનો વિકાસ પૂરો થયો એમ સમજવાનુ નથી

કર્મયોગ પૂરો થયા બાદ કેટલાક કાળ સુધી એ કર્મયોગનો કેફ રહે છે અને એના ફળ ભોગવવામા પુરુષ મશગૂલ રહે છે પણ ધીમે ધીમે એ કર્મકૌશલ્ય અને અને જે જ્ઞાન અને ભાવનામાથી એ ઉદ્ભવ્યાં તે જ્ઞાન અને ભાવના માટેનો એનો મોહ ઊતરી જાય છે એટલુ જ નહીં,

જ્ઞાન અને ભાવનાના અનુશીલન પણ કેટલેક અંશે શરૂયે થયાં હોય પણ અમુક ચોક્કસ વિષયમા આવો ક્રમ હોય

આ રીતે, જેમ સમાજમા તેમ જ વ્યક્તિમાં કોઈક પ્રકારના જ્ઞાન-પ્રાપ્તિના અને તેને દૃઢ કરવાના, ભાવનાની ખિલવણીના, વાણીના અને કર્મયોગના યુગોનુ ચક્ર ચાલે છે

આમ મૂઢ જ્ઞાન, તામસી ભાવના અને તામસ કર્મોમાથી રાજસ જ્ઞાન, રાજસ ભાવના અને રાજસ કર્મમા, અને રાજસમાથી સાત્ત્વિક જ્ઞાન, સાત્ત્વિક ભાવના અને સાત્ત્વિક કર્મમાં ચિત્તનો વિકાસમાર્ગ જોવામા આવે છે.

૩ આમ વિચારતા જણાય છે કે આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય જો જ્ઞાનનો અંત હોય તો તે પ્રતીતિ દૃઢ થયા બાદ તેની પાછળ સર્વાત્મભાવી ભાવના-ઓની જાગૃતિ આવે, અને એ ભાવના દૃઢ થયા બાદ તદનુરૂપ કર્મયોગ પણ થાય

એ કર્મયોગ પણ પૂર્ણ થયા બાદ એવી સ્થિતિ કલ્પી શકાય કે એક બાજુથી જિજ્ઞાસાનો અંત આવેલો હોય અને બીજી બાજુથી કર્મ-યોગનુ અભિમાન પણ ગળી ગયુ હોય. એટલે, કર્મપ્રવૃત્તિનુયે જોર ન હોય એ કાળે એ મનુષ્યના ચિત્તની શી સ્થિતિ હોય તેની કલ્પના આપણે નહી કરી શકીએ. એ સ્થિતિ નૈષ્કર્મ્ય કે નિર્ગુણસિદ્ધિ કહેવાતી હોય તોયે તે સામાન્ય જડ નિષ્કર્મતા કે નિર્ગુણતા જેવી ન હોય

એ સ્થિતિ વિષે કલ્પના કરવા બેસવાની શ્રેયાર્થીને જરૂર નથી આત્મપ્રતીતિ પહેલા એ સ્થિતિ સ્વાભાવિક રીતે આવવી અશક્ય છે, એના જેવી લાગનાર કોઈ જડ દશા આવે એમ બને અને આત્મપ્રતીતિ બાદ પણ ઘણે કાળે આત્મપ્રતીતિના પરિણામરૂપ કર્મયોગ સિદ્ધ થયા બાદ એ આવશે જ્યારે સહજ રીતે આવશે ત્યારે એ પોતાને માટે તેમ જ જગતને માટે આવકારલાયક જ હશે ત્યા સુધી, —

૧ સાત્ત્વિક, એટલે જેમાં પોતાનો તેમ જ સર્વનો ઉત્કર્ષ રહ્યો હોય એવુ, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવુ, અને આધ્યાત્મિક વિષયમા પરમતત્ત્વ વિષેની માહિતી અથવા પ્રતીતિ, અથવા તે બાબતની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી,

૨ સાત્ત્વિક પ્રેમાદિ ભાવનાઓનુ અને પરમાત્મા વિષે ભક્તિનુ પોષણ કરવુ, અને,

૩ સાત્ત્વિક, એટલે સર્વેનુ હિત થાય અથવા પ્રેમની દૃઢતાને પરિણામે સૂઝે એવાં, કર્મો કરવામા કુશળતા પ્રાપ્ત કરવી,

—એ શ્રેયાર્થીનો કર્તવ્યમાર્ગ છે

આ કર્તવ્યમાર્ગમા કેટલાક પહેલી ભૂમિકામા પહોચતા હોય, કેટલાક બીજીમાં પહોંચતા હોય, અને કેટલાક ત્રીજીમા પહોચતા હોય એમ બને જે માણસ જે ભૂમિકાને માટે પ્રયત્ન કરતો હોય તેને તેની પછીની ભૂમિકાનુ ભાન નથી હોતુ અને આગલી ભૂમિકાનુ મહત્ત્વ નથી લાગતુ પણ અત્યાર સુધી પોતે ભૂલમાં પડેલો હતો અને હવે સાચો માર્ગ મળ્યો, તથા હવેની ભૂમિકા જ જાણે છેલ્લુ સાધ્ય હોય એમ લાગે છે એટલે, એ જ્ઞાન, ભક્તિ કે કર્મનો જ મહિમા ગાય છે મારી દૃષ્ટિએ, આમ શ્રેયપ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાન, ભક્તિ કે કર્મ પૈકી કોઈ એક જ માર્ગ નથી, અથવા ત્રણ સ્વતત્ર માર્ગોયે નથી, અથવા બન્નેનો કે ત્રણેનો સમુચ્ચય કરવાનો છે એમ કહેવુયે કઠણ છે પણ, (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ત્યાર બાદ ભાવનાનુ અનુશીલન, અને ત્યાર બાદ કર્મયોગની પૂર્ણતા, એવો વિકાસનો ક્રમ જ જણાય છે પણ, (૨) જે માણસ જે ભૂમિકાએ પહોચતો હોય છે, તેને માટે તે ભૂમિકા જ તાત્કાલિક ધ્યેય બને છે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ સમાજમાયે ભૂમિકાના એવા યુગો હોય છે, અને, (૩) જે બાબતનો કર્મયોગ પૂર્ણ થાય છે, તેને પૂર્વગામી જ્ઞાન અને ભાવના સ્વભાવસિદ્ધ થયેલા હોય જ એટલે, એક રીતે કર્મયોગની પૂર્ણતામા જ્ઞાન અને ભાવનાનો સમાસ થઈ જાય છે, જોકે એનુ ભાન ન હોય એમ બને છે

આટલુ સામાન્ય નિયમથી પણ, યોગ્ય માર્ગદર્શક, યોગ્ય સાધનો, અનુકૂળ તક વગેરેને અભાવે તથા શારીરિક અને બીજી શક્તિ તથા પરિસ્થિતિના ભેદોને લીધે, જુદા જુદા શ્રેયાર્થીને દરેક ભૂમિકામા કેટલો વખત રોકાઈ રહેવુ પડે, કેટલો વખત બરબાદ જાય અને કેટલો પરિશ્રમ કરવો પડે તે કહી શકાય નહી કેટલાકને એક જ ભૂમિકામાં આખુ જીવન ચાલી જાય, તો કેટલાકની પ્રગતિ ઝપાટાબધ થાય

પરમાત્માની સાધના – ૨

સ્થૂળ પ્રકારો

પરમાત્માની સાધનાને અંગે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ વિષે આટલુ તાત્ત્વિક વિવેચન થયુ. હવે તેની સાધનાના કેટલાક સ્થૂળ પ્રકારોને વિચારીશુ

મનુષ્યનુ ઘડતર એકસરખુ નથી તેથી એક જ પ્રકારનો વિધિ સર્વેને લાગુ કરવાની જરૂર નથી પરમેશ્વર સાથે અનુસધાન કરવા માટે કોઈને સ્તવનભક્તિની જરૂર લાગે, કોઈને ન લાગે, કોઈને જપ અનુકૂળ હોય, કોઈને તે મિથ્યાચાર થતો જણાય, કોઈને એકાતમાં જ તેનુ ચિતન થાય, કોઈને સમુદાયમા જ થાય, કોઈને સુદર ચિત્રો, ધૂપ, ગધ વગેરેની શોભા રચ્યા વિના, વાજિત્ર, સગીત વગેરેની મદદ વિના, આલબન પ્રત્યે ચિત્તની દોડ ન થાય, કોઈને સમુદ્રકિનારો, ગિરિશિખર વગેરે પ્રાકૃતિક સૌદર્યવાળા સ્થાનની અને મૌનની જરૂર લાગે કેટલાકને તેને અંગે તપની આવશ્યકતા જણાય, કેટલાકને ન જણાય છતા કેટલીક સામાન્ય બાબતો વિચાર કરી શકાય એવી છે

૧ અનુસધાન કેટલેક અશે એકાકી ચિંતનની અપેક્ષા રાખે જ છે એકાકી એટલે મનુષ્યસમાજથી દૂર નિવાસ કરીને એમ નહી, પણ કાંઈક શાતિભર્યા સ્થાનમા બીજા કોઈ વિક્ષેપ ન કરે તેવી રીતે

૨ અનુસધાન કેટલેક અંશે સત્સગની અપેક્ષાયે રાખે છે સત્સગ એટલે પોતાથી વિશેષ પવિત્ર જનોનો સહવાસ તથા સમાન પ્રકૃતિવાળા શ્રેયાર્થી સાથે ઉપાસનામા સહયોગ

૩ સત્ત્વસશુદ્ધિને માટેનુ કેટલુક અનુશીલન ખાનગી રીતે થઈ શકે છે, અને કેટલુક સામાજિક જીવન ગાળીને તથા સામાજિક કર્તવ્યો બજાવીને જ થઈ શકે છે કેટલાક પ્રકારના તપ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાનાભ્યાસ, પશ્ચાત્તાપ, અનુતાપ વગેરે ખાનગીમાં કરવાના પ્રકારો છે દયા, દાન, કર્મયોગ, દુર્બળરક્ષા, અન્યાયપ્રતીકાર વગેરે પ્રગટ અનુશીલનના પ્રકારો છે

૪. ચિત્ત અને ચૈતન્યની સમાન સશુદ્ધિ એ ધ્યેય હોવાથી, અને ચિત્ત સમગ્ર જીવનની સાથે સકળાયેલુ હોવાથી પરમાત્માનુ આલબન

પણ જીવનની સર્વે નાનીમોટી બાબતો સાથે સંકળાયેલું છે. એ આલંબનનું સ્થાન કોઈ મંદિર, તીર્થ કે ક્ષેત્ર જ નથી, અને તેના અનુસંધાનનો સમય સંધ્યા, કે અઠવાડિયાનો કે વર્ષનો કોઈ દિવસ જ નથી જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયા સાથે એનું અનુસંધાન કરવાનું છે.

૫ એક તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા એ અનુસંધાનને સફળ કરવા માટે મહત્ત્વની છે.

આ 'એક તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા' એટલે શું તે જરા સ્પષ્ટપણે સમજવાની જરૂર છે.

'એક તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા' ને માટે જુદા જુદા સંપ્રદાયોમાં જુદા જુદા શબ્દો વપરાય છે જેમકે, 'એક પરમેશ્વરમાં નિષ્ઠા,' 'અનન્યાશ્રય,' 'અનન્યભક્તિ', 'એકાંતિક ભક્તિ,' 'એક ટેક,' 'પતિવ્રતાના જેવી ભક્તિ', 'અવ્યભિચારી ભક્તિ' વગેરે.

એ શ્રદ્ધામાં નીચેના અંગો રહેલાં છે.

૧ જગતનું તંત્ર એક જ દેવને અધીન છે અનેક દેવોને અધીન નથી, અને તે પોતાના ઇષ્ટદેવ છે

૨ એ ઇષ્ટદેવની ભલે અનેક પ્રકારની શક્તિઓ હોય, અને તે દરેક શક્તિ ખાસ ખાસ પ્રયોજનો માટે હોય, પણ એ જુદી જુદી શક્તિઓના ધ્યાન, ભક્તિ, ઉપાસના, આશ્રય વગેરે કરવાની જરૂર નથી જરૂર નથી એટલું જ નહીં, પણ એમ ફાંફાં મારવા દોષરૂપ છે, અને મનને અસ્થિર કરનારાં છે

૩ માટે જે કાંઈ સકામ કે નિષ્કામ ભક્તિ કરવી ઘટતી હોય, તે એ એક ઇષ્ટદેવની અને તેને જ નામે કરવી ઘટે છે

૪ એ ઇષ્ટદેવથી ઊતરતા, ચડિયાતા કે સમાન કોટિના બીજા કોઈ દેવ, દેવી કે શક્તિની કલ્પના કરી તેમનો આશ્રય કરવો યોગ્ય નથી આથી, પોતાના ઇષ્ટદેવ કરતા જુદી રીતની કલ્પના જેને વિષે થતી હોય, તેવા દેવદેવીઓની ઉપાસના, ધ્યાન, ભક્તિ વગેરેમાં એ ન પડે

૫ આ રીતે, પરમેશ્વર, અલ્લા, યહોવાહ, અહુરમજ્દ, ગૉડ વગેરે એક જ દેવને દર્શાવનારા નામો હોય એમ જાણતા છતાં, એ પોતાના આલંબન માટે પોતાને રુચિકર અને સ્વાભાવિક હોય એવું એક જ નામ પસંદ કરે.

૯

શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિકતા

પરમાત્માની સાધનાના સ્થૂળ પ્રકારોના ઉપયોગમા ઘણા વિવેકની જરૂર છે. એ વિવેકને અભાવે કેવળ રૂઢિપૂજા, મિથ્યાચાર, દભ, ભ્રમ, અધશ્રદ્ધા, વહેમ, અને શ્રદ્ધાના સ્વરૂપમા કેવળ નાસ્તિકતા પોષાઈ જાય છે શ્રેયાર્થીએ એવા પ્રકારો નિષિદ્ધ સમજવા જોઈએ, અને માત્ર બાહ્ય અને ઉપરછલી સાત્ત્વિકતામા ભૂલા ન પડી જઈ વિશેષ ઊડા ઊતરી સાચી સાત્ત્વિકતા કેળવવી જોઈએ એવી કેટલીક ત્યાજ્ય બાબતોની અહી નોધ લઉં છું

૧. કાલ્પનિક દેવતાઓનુ અનુષ્ઠાન ભ્રમો ઉપજાવનારું થાય છે વળી, એની પાછળ ક્ષુદ્ર કામના કે ભય રહેલા હોય છે.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ, સરસ્વતી, પાર્વતી, લક્ષ્મી ઇત્યાદિક અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસના આપણા દેશમા થાય છે એ દેવદેવીઓના ચોક્કસ આકારો, ચિહ્નો વગેરેની કલ્પના કરવામા આવી છે બ્રહ્મલોક, ગોલોક, વૈકુઠ, કૈલાસ વગેરે જુદી જુદી જાતની રચનાવાળા ધામોમા એમનો વાસ છે એવુ પણ કહેવામા આવે છે

આ બધી બાબતોમા વિદ્વાનો એમ સમજાવે છે કે, એ બધા દેવ-દેવીઓ કાવ્યાત્મક રૂપકો છે અને એ દ્વારા પરમાત્માની જુદી જુદી વિભૂતિઓ અને શક્તિઓ સૂચવાય છે. જેમ યુધિષ્ઠિર ધર્મરાજા કહેવાય છે, તેનો અર્થ એ છે કે અતિશય ધર્મપરાયણ રાજા કેવો હોય તો યુધિષ્ઠિર જેવો, અથવા જેમ આપણે કહીએ છીએ કે અમુક બહેન દયાની જ સાક્ષાત્ દેવી છે, તેમ, પણ જુદી રીતે, કવિઓએ પરમેશ્વરની જુદી જુદી શક્તિઓ અને વિભૂતિઓ માટે જુદા જુદા આકારો, ગુણો, ચિહ્નો વગેરેની કલ્પના કરી છે એવા આકારના કોઈ દેવદેવીઓ કે ધામો ક્યાક ખરેખર છે એમ સમજવાનુ નથી પણ, દાખલા તરીકે, પરમેશ્વરની વિદ્યાશક્તિ એટલે

સ્વચ્છ ધોળા વસ્ત્રો, વીણા, પુસ્તક, હંસ વગેરે શુભ સામગ્રીવાળી એક દેવીની કલ્પના કરો વિદ્યાશક્તિનો તર્ક કરવા કરતાં આવી કલ્પના કરવી રમ્ય લાગે છે, માટે સરસ્વતીનુ આવુ વર્ણન આપી વિદ્યાની પવિત્રતા પોષવામા આવે છે

વિશેષ પ્રકારના વિદ્વાનો આ બાબતમા આવા ખુલાસા આપે છે પણ બધા જ વિદ્વાનો આમ જ સમજે છે અથવા સમજીને આ વિષયમા કેવળ કાવ્યનો જ આનંદ લે છે એવુ કાંઈ નથી અને સામાન્ય લોકો તો આ બધા વર્ણનો અક્ષરશ સાચાં જ માને છે, એટલે કે, આ દેવદેવી-ઓના અને તેમના ધામોના જેવા વર્ણનો આપવામાં આવે છે તેવા જ આકારો, ચિહ્નો, ગુણો અને ધામોવાળા તે જુદાં જુદા ખરેખરાં સત્ત્વો છે એમ માને છે, અને જુદી જુદી વાછનાઓ માટે તથા જુદે જુદે પ્રસંગે તેમની પૂજા કરે છે વળી, શ્રેયાર્થી નિષ્કામી ભક્ત માટે તો એ અક્ષરશ સાચા છે એવી એની દૃઢ શ્રદ્ધા જ એની તીવ્ર ભક્તિનુ અને એને મળવા માટેની તલપાપડનુ કારણ હોય છે એ કેવળ કલ્પના છે એવુ જ્યારે એને પ્રથમ ભાન થાય છે ત્યારે, જેમ કાણાની એકની એક આંખ ફૂટી જાય અથવા સમુદ્રમા સપડાયેલો માણસ જે પાટિયાને વળગ્યો હોય તે હાથમાંથી છૂટી જાય, તેના જેવી એની સ્થિતિ થાય છે

સમજણનો ગોટાળો એટલો બધો વ્યાપક થઈ ગયો છે કે, હિંદુઓમા દેવોની જે તેત્રીસ કોટિ સંખ્યા કહેવાય છે તેમા કોટિ શબ્દનો અર્થ કરોડ નહીં પણ વર્ગ એવો થાય છે એમ શ્રી આનંદશંકરભાઈ જેવા બેચાર વિદ્વાનો જ જાણે છે. બાકી સામાન્યજનો જ નહી, પણ ઘણા વિદ્વાનોયે કોટિનો અર્થ કરોડ જ કરે છે, અને તેત્રીસ કરોડ જુદા જુદાં દેવદેવીઓ હિંદુઓમા પૂજાય છે એમ માને છે

અદ્વૈતવાદી સનાતનીઓ, આવા અનેક દેવોની ઉપાસના અને એક બ્રહ્મ જ છે એ સિદ્ધાન્ત વચ્ચે વિરોધ ન આવે એ રીતે, આ બાબત સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે અને અનેક દેવોની ઉપાસનાનુ સમર્થન કરે છે પણ આ ખુલાસો કેવળ પાંડિત્ય જ થાય છે સામાન્ય લોકોની સમજણ એથી સ્પષ્ટ થતી નથી એમને વિદ્વાનોનુ પાંડિત્ય દેવોનુ ઢાંકેલુ ખંડન જ લાગે છે, અને તેમના ખુલાસાને સ્વીકારી શકતા નથી આવા ખુલાસા-

એને ધ્યાનમા રાખીનેજ શ્રી સહજાનદ સ્વામીએ શિક્ષાપત્રીમા લખેલુ જણાય છે કે,

कृष्णकृष्णावताराणा खडनं यत्र युक्तिभिः ।
कृत स्यात्तानि शास्त्राणि न मान्यानि कदाचन ॥*

આ ઉપાસનાથી શ્રેયાર્થીનુ કે પ્રજાનુ કશું કલ્યાણ થતુ નથી, પણ માત્ર અનેક પ્રકારના ઝઘડા જ નિર્માણ થાય છે મહમદ પેગબરે એકેશ્વરની ઉપાસના પર ભાર મૂકીને અને અનેક દેવોને પાયા સહિત લગભગ કાઢી નાખીને સત્યની અમૂલ્ય સેવા કરી છે એમાં શકા નથી હિંદુધર્મના કેટલાક સપ્રદાયોમા અનન્યાશ્રયને નામે એવા થોડાક પ્રયત્નો થયા છે, પણ એ કેટલીક બાબતમાં મોળા અને બાધછોડથી મિશ્ર, તો કેટલીક બાબતમાં અતિશય સકુચિત પ્રયત્નો છે વળી, એમા પોતાના ઇષ્ટદેવની પસંદગીમા કોઇક કાલ્પનિક દેવનો સ્વીકાર હોય છે જ

૨. ચિત્તને પ્રસન્ન કરવા અને એકાગ્ર કરવા પૂજ્યજનોની મૂર્તિનો ઉપયોગ કરવાને હરકત ન હોય, પણ મૂર્તિને પ્રાણવાન સમજી એના પ્રત્યક્ષ અથવા માનસ પૂજા, અર્ચા, નૈવેદ્ય, સરઘસ વગેરે વિધિઓમાં ભ્રમણા રહેલી છે એ ભ્રમણા જ બહુ અશે ધર્મને જીવનથી અળગો કરાવનારી અથવા જીવનને કૃત્રિમ માર્ગે વાળનારી થાય છે

૩. એ જ હેતુથી તેમ જ સત્સગની સગવડ માટે મદિર મસ્જિદ જેવા નક્કી કરેલાં સ્થાનો રાખવામાં હરકત નથી એ સ્થાનોમા પવિત્રતાની ભાવના બધાય એ સ્વાભાવિક છે પણ તેના કરતા વધારે દિવ્યતાનો કે મહિમાનો ખ્યાલ ભ્રમ અને વહેમને પોષનારો થાય છે એથી સાધન તે જ સાધ્ય બની જાય છે અને એ ભ્રમ જ ઘણે અશે જુદા જુદા અનુગમો અને સપ્રદાયોના લોકો વચ્ચે થતા કલેશોનુ કારણ છે.

૪. એવાં સ્થળોમાં પરમાત્મા સાથે અનુસધાન કરવાનો હેતુ યોગ્ય છે, પણ તેનો આગ્રહ જો એવુ સ્વરૂપ પકડે કે જેથી અસહિષ્ણુતા વધે, જાણેઅજાણે ઉત્પન્ન થતાં વિઘ્નોથી ચિત્તનો વિક્ષેપ જ થાય, વિઘ્ન કરનારા

* જે શાસ્ત્રોમા કૃષ્ણ કે કૃષ્ણના અવતારોનુ યુક્તિથી ખડન કર્યું હોય તેવા શાસ્ત્રોને કદી માનવા નહી'

પ્રત્યે ક્રોધ કે તિરસ્કાર થાય, અથવા કર્તવ્યભ્રષ્ટ થઈને જ આગ્રહ રાખી શકાય, તો તે આગ્રહ શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિકતા જ છે એવી રીતે જીવનના અત સુધી કરેલાં અનુસધાન કરતા એક નાનકડા પણ જીવને સુખી કરવા માટે નિસ્પૃહતાથી કરેલી ચિતાનુ અનુસધાન એ પરમાત્માનુ વધારે ઉદાત્ત આલબન છે

જ્ઞાનેશ્વરે 'અજ્ઞાન'નુ નિરૂપણ કરતા આવી શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિકતાનુ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે

"કણબી જેમ પોતાની ખેતી વધારે છે, તેમ તે એક મૂકીને બીજો એમ પુષ્કળ દેવોની સેવા કરે છે અને પહેલા દેવના જેવો જ બીજા દેવનો પણ પસારો આદરે છે . . પ્રાણીઓ સાથે કઠણ શબ્દો બોલી તેમનો એ તિરસ્કાર કરે છે અને પાષાણની મૂર્તિ પર વિશેષ પ્રેમ રાખે છે તેનાથી એકનિષ્ઠપણે ભક્તિ કરી સ્વસ્થ રહી શકાતુ નથી. તે મારી મૂર્તિ ઘરના એક ખૂણામાં બેસાડે છે અને પોતે બીજા દેવોની યાત્રા કરતો ફરે છે તે રોજ તો મારી પૂજા કરે છે, પણ કોઈ કાર્યપ્રાપ્તિ માટે કુલદેવતાની પૂજા કરે છે, અને એકાદ પર્વણી આવતા કોઈ ત્રીજા જ દેવને પૂજે છે ઘરમા મારી સ્થાપના હોવા છતા તે ઇતર દેવની પ્રાર્થના કરે છે તથા શ્રાદ્ધકાળે પિતરોની પૂજા કરે છે, એકાદશીને દિને જેમ વિષ્ણુની ભક્તિ કરે છે, તે જ પ્રમાણે નાગપચમીને દિવસે નાગની પૂજા કરે છે, ચતુર્થીને દિવસે ગણેશની ભક્તિ કરે છે, અને ચતુર્દશીને દિવસે દેવીની પૂજા કરી 'હે અબે, હું તારો આશ્રિત છુ,' એમ પ્રાર્થના કરે છે તે અવશ્ય કરવાનાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્તવ્યોનો ત્યાગ કરી, નવરાત્રમા નવચડીનો પાઠ વગેરે કરે છે, રવિવારે ભૈરવ અને મેલડી માતાના નામનો ખીચડો વહેચે છે, અને સોમવારને દિવસે બિલ્વપત્ર લઈને શકરને ચડાવે છે આ પ્રમાણે અનેક દેવોની સેવા કરે છે અને પ્રત્યેક પાસે સદાકાળ વિષયોની યાચના કરે છે"

પણ એક જ દેવને માનવાવાળાઓમા પણ શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિકતાનાં લક્ષણો જણાઈ આવે છે. દાખલા તરીકે, તે પોતાના દેવની એક જ મૂર્તિને સ્થાપી સતોષ માનતો નથી, પણ બેચાર એક જ સરખી કે જુદી જુદી જાતની પ્રતિમાઓની પૂજા આદરે છે, અને તેમાંથી કોઈક

પ્રતિમાને વધારે પૂજ્ય—'મોટા ઠાકોરજી'—અને કોઈકને ઓછી પૂજ્ય સમજે છે વળી, પોતાની પૂજવાની પ્રતિમાને ઘેર મૂકી બહારગામ ગયો હોય અને ત્યા તે જ દેવની તેવા જ પ્રકારની બીજી પ્રતિમાની પૂજા કરી હોય, છતા પોતે પૂજા કર્યા વિનાનો રહ્યો છે એવો અસતોષ રાખે છે. તે જ પ્રમાણે, બીજા ભક્તની એવી જ પ્રતિમાને પોતાની પ્રતિમાની સાથે પૂજવાનો પ્રસગ આવે ત્યારે, જેમ ક્ષુદ્ર સ્વભાવની માતા પોતાનાં અને બીજાનાં બાળકોમા ભેદદૃષ્ટિ કરે તેમ, પ્રતિમામા ભેદદૃષ્ટિ કરી, પોતાની પ્રતિમાને અગ્રસ્થાન, અગ્રપૂજા ઇત્યાદિ આપવાનો આગ્રહ રાખે છે પૂજાર્ચનાદિક વિધિ યોગ્ય હોય તોયે તેનુ તત્ત્વ પૂજાની સામગ્રીમાં કે વિધિમાં નહીં પણ પૂજકની શ્રદ્ધામાં છે એ ભૂલી જઈ કેવળ રૂઢિને વશ થઈ 'મારા ઠાકોરજીને અમુક જ પ્રકારનો વિધિ જોઈએ,' પણ તે જ દેવની તેવી જ પ્રતિમા હોય તોયે 'બીજાના ઠાકોરજીને તેવા નેકનો નિયમ નથી' —એવા વિચારો ધરાવે છે શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિક એક મૂર્તિના કે એક મદિરના દેવનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થઈ શકતો નથી, પણ ગામમાં જેટલાં મદિરો હોય તે સર્વેનાં દર્શન કરવા દોડે છે

આ ઉપરાંત શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિક જડ દેવને કે સ્થાનને પૂજવાના આગ્રહ માટે ચેતનની હિંસા કરે છે, બીજા માણસો સાથે લડાઈ કરે છે, અને તેમાં અનીતિ આચરતાયે અચકાતો નથી પોતાના દેવ કે સ્થાનનો મહિમા વધારવા એ ખોટા કથાનકો રચે છે, પ્રાચીન પુસ્તકોમાં ક્ષેપકો નાખે છે અને માનવકચેરીમાં દેવને પક્ષકાર બનાવી તેને માટે ન્યાય મેળવવાની ચેષ્ટા કરે છે.

તે દેવ જ પોતાનો સ્રષ્ટા અને પાલનકર્તા છે એમ કહે છે, છતા તે દેવની પૂજા પોતાની પછી કેવી રીતે ચાલશે તેની તે ચિતા કરતો જણાય છે

જે દેવને સર્વમા રહેલો છે એમ તે કહે છે, તે દેવનુ દર્શન કરવાનીયે તેનાં કેટલાક પ્રાણીને તે પરવાનગી આપતો નથી

આવી શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિકતા કેવળ મૂર્તિપૂજકોમાં જ છે એમ માનવાનુ નથી મૂર્તિપૂજક, મૂર્તિભજક, ગુરુભક્ત, હિદુ, જૈન, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન સર્વે અનુગમોમા તે વિવિધ રૂપ ધારણ કરી દેખા દે છે એ

શ્રદ્ધાના મૂળમાં સત્ત્વસંશુદ્ધિ નથી હોતી, પણ કાઈક સ્વાર્થ — ભય, લાલસા — રહેલાં હોય છે અને જ્યા ભય કે લાલસા છે, ત્યાં ગમે તેટલી વિદ્વત્તા હોય તોયે વિચારમા વિસંગતિ ટળવી મુશ્કેલ છે

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥

(गीता — १८ · २० थी २२)

જે વડે સર્વભૂતોમા રહેલો એક અવિનાશી ભાવ જોઈ શકાય, સર્વે ભિન્ન ભિન્ન (તત્ત્વો)માં એક ભેદહીન (તત્ત્વ) જોઈ શકાય, તે જ્ઞાન સાત્ત્વિક છે

જે ભેદોનુ જ્ઞાન છે, જે જ્ઞાન સર્વ ભૂતોમા જુદી જુદી જાતના અનેક ભાવોને જાણે છે, તે રાજસ જ્ઞાન છે

પણ જે એકની અંદર જ જાણે બધુ સમાયુ હોય તેમ જુએ છે, જે ક્રિયામાં આસક્તિવાળુ અને વિચારથી ટકી શકે નહીં એવુ છે, જે તત્ત્વાર્થ વિનાનુ અને અલ્પ છે, તેને તામસ જ્ઞાન ગણેલુ છે

આવુ તામસ જ્ઞાન એ શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિકતાના મૂળમા રહેલ છે

૧૦

ઉપાસના

ઈશ્વરના કાંઈક પ્રકારના આલબનની અને તેથી કાંઈક રીતની ઉપાસનાની આવશ્યકતા વિષે આગલા પ્રકરણોમા પૂરતુ કહેવાઈ ચૂક્યુ છે. પણ એ ઉપાસનાનુ સ્વરૂપ કેવુ હોવુ જોઈએ, એ સામુદાયિક કે ખાનગી હોવી જોઈએ, અને ફરજિયાત કે મરજિયાત હોવી જોઈએ, વગેરે વિષયો પર આજે અનેક જનોને પ્રશ્નો ઊઠે છે, તેથી આ પ્રકરણમા એ વિષય પર કેટલોક સ્પષ્ટ વિચાર કર્યો છે

સામુદાયિક તેમ જ ખાનગી ઉપાસનાનુ પ્રચલિત સ્વરૂપ કાંઈક આવા પ્રકારનુ હોય છે, એમ કહી શકાય એકાદ નક્કી કરેલો સ્તોત્રપાઠ, કાંઈક ભજન, ધૂન, (મદિરો વગેરેમા) આરતી હોમ, એકાદ શાસ્ત્રનો પાઠ કે અધ્યયન, પ્રવચન, ઇત્યાદિ ખાનગી ઉપાસનામાં આ ઉપરાત સધ્યા, જપ (માળા), વદન, દડવત્ પ્રણામ, પ્રદક્ષિણા કે નૈવેદ્ય વગેરે હોય છે. આવી ઉપાસનાને હુ આ લેખમા, સગવડને સારુ, 'સ્તવન-ઉપાસના'ના નામથી સૂચવીશ

स्तवन-उपासना अने सहज-उपासना

જેઓ ઈશ્વરનુ આલબન સ્વીકારે છે, તેઓમાયે સ્તવન-ઉપાસનાની યોગ્યતા વિષે અશ્રદ્ધા અને શકા ઉત્પન્ન થયેલી છે બ્રહ્માર્પણની બુદ્ધિથી જીવનના નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કરવા, (Work is worship) એ જ ઈશ્વરની ઉપાસના છે, એ સિવાય બીજાં કોઈ સ્તવનાદિની જરૂર નથી,— એ સૂત્ર, સ્તવન-ઉપાસનાનો વિરોધ કરવા માટે આગળ ધરવામાં આવે છે, અને ભક્ત-સાહિત્યમાથી તેને માટે અનેક અનુકૂળ પ્રમાણો મળી આવે છે દાખલા તરીકે, કબીર એક જગ્યાએ કહે છે .

'ના મૈ જાનૂ સેવા બદગી, ના મૈં ઘટ બજાઈ,
"ના મૈં મૂરત ધરી સિંહાસન, ના મૈં પુષ્પ ચડાઈ"

વળી, એક બીજા ભજનમાં કહે છે :

"કહું સો નામ, સુનૂ સો સુમિરન, જો કરું સો પૂજા;
"ગિરહ[1] ઉદ્યાન એક સમ દેખૂં, ભાવ મિટાઉં દૂજા;
"જહૅ જહૅ જાઉં સોઈ પરિકરમા,[2] જો કુછ કરું સો સેવા,
"જબ સોઉં તબ કરૂ દંડવત, પૂજૂ ઔર ન દેવા—
"સાધો, સહજ સમાધ ભલી"

સગવડ ખાતર, આ બીજી વિચારસરણીને 'સહજ-ઉપાસના' અથવા 'કર્મયોગી–ઉપાસના' કહીશુ.

આમ બે પક્ષો હોવાથી, આ બે પ્રકારની ઉપાસનાની વાસ્તવિક મર્યાદા અને ઉપયોગિતા કેટલી છે, તથા તેમનુ જીવનમા વાસ્તવિક શું સ્થાન છે તે તપાસવુ યોગ્ય થશે

પણ આ બાબતની વિગતવાર ચર્ચા કર્યા પહેલાં વાચકને હું એક બાબતની ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું એ બાબત તે બુદ્ધિ અને જીવન વચ્ચેનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખવાની

બુદ્ધિથી જેટલુ આપણે સમજી શકીએ છીએ, તેટલુ બધુ આપણે તુરત જ જીવનમા ઉતારી શકતા નથી સારામા સારો સત્યાગ્રહી પણ જીવનને બુદ્ધિના નિર્ણયો પાછળ ખેચવાનો માત્ર પ્રયત્ન જ કરે છે; બુદ્ધિને બધબેસતું થાય એવુ જીવન ઘડી શકતો નથી આમા બુદ્ધિનો દોષ નથી પણ જે પરિસ્થિતિ અને સસ્કારોમાં પૂર્વજીવન વીત્યુ છે તે માણસની પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ મર્યાદિત કરે છે, અને તેથી જીવનનો વ્યવહાર બુદ્ધિની સમજણશક્તિ કરતા પાછળ રહી જાય છે કર્તૃત્વશક્તિ કરતા બુદ્ધિ વધારે વ્યાપક ક્ષેત્રમા વિહાર કરી શકે છે, પણ બુદ્ધિને અનુરૂપ પુરુષાર્થ કરવામાં શરીર, ઇંદ્રિયો, સસ્કારો, ટેવો, સમાજ, વાતાવરણ વગેરે અનેક અતરાયો સાથે ઝઘડવાનુ હોય છે, અને તે ઝટ ઝટ નિવારી શકાતા નથી આથી, "ધર્મ શુ છે તે જાણુ છુ, પણ તે પ્રમાણે વર્તી શકતો નથી, અધર્મ શુ છે તે જાણું છુ, પણ તેમાંથી અટકી શકતો નથી," એવી દુર્યોધન જેવાની જ નહી, પણ આપણામાથી હજારે ૯૯૯-ની સ્થિતિ હોય છે

---

૧ ગૃહ ૨ પ્રદક્ષિણા

આ કારણથી, બુદ્ધિથી એક વિચારસરણી કે સિદ્ધાંત સમજાઈ જાય, ત્યાર બાદ પણ એક વાત વિચારવાની હોય છે, અને તે પોતાનુ વાસ્તવિક જીવન અને બુદ્ધિ વચ્ચેનુ અંતર જે આ વાત ધ્યાનમા રાખે નહીં તેની સ્થિતિ નીચે કહેલા મજૂરના જેવી થાય

એક મજૂરે લૉટરીની ટિકિટ લીધેલી ભાર ઊંચકવા માટે જે કડિયાળો વાસ એ રાખતો તેના પોલાણમા તેણે એ ટિકિટ રાખી મૂકી હતી પરિણામને દિવસે એની ટિકિટનો નંબર પહેલો ખેંચાયો આ વાત સાભળતાં જ એ હર્ષમા આવી ગયો, અને 'હવે મજૂરના વાસનુ શું કામ છે ?' એમ વિચારી, તેણે એ નદીમા ફેંકી દીધો વાસ ખેંચાઈ ગયા પછી એને ખ્યાલ આવ્યો કે ઇનામના આધારરૂપ ટિકિટ તો વાંસની સાથે જ ગઈ! પછી તે પોક મૂકીને રડ્યો[1]

પરિણામ બહાર પડવાથી, ઇનામ પણ જાણે હાથમાં આવી ગયુ એમ માનવાની મજૂરે ભૂલ કરી સ્તવનોપાસના અને કર્મયોગી ઉપાસનાના વાદમાયે આવી ભૂલ થવાનો સભવ છે બુદ્ધિ ફેરવાતા જીવન ફેરવાઈ ગયુ એમ બનતુ નથી

આથી ઊલટા પ્રકારની ભૂલ પણ થઈ શકે છે એ ઉપર યોગ્ય ઠેકાણે ધ્યાન ખેંચીશ

આટલી સૂચના કરી હવે મૂળ વિષય પર આવીએ

સહજ-ઉપાસનાનો સિદ્ધાંત

"થતુ જે કાયાથી, ઘડીક ઘડી વાણીથી ઉચરું,
"કૃતિ ઇંદ્રિયોની, મુજ મન વિષે ભાવ જ સ્મરું;
"સ્વભાવે, બુદ્ધિથી, શુભ–અશુભ જે કાંઈક કરું,"
મહુ પૂજારૂપે[2]—"તવ ચરણમા, નાથજી, ધરું"

---

૧ આ વાત ચીનના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના સ્થાપક ડૉ સુન-યાટ્-સેનના એક ભાષણમાથી લીધી છે આ વાત સાચી છે એમ તેમનુ કહેવુ છે

૨ કવિશ્રી નાનાલાલની આ પ્રસિદ્ધ કડીના 'ક્ષમાદૃષ્ટે જોજે' એ શબ્દો આ પ્રમાણે ફેરવવા માટે એમની ક્ષમા માગુ છુ મારે જે અહીં કહેવુ છે તેને માટે મે યોજેલા શબ્દો વધારે અનુકૂળ છે, અને તેથી એમનો બાકીનો શ્લોક કાયમ રાખી અહીં આટલો ફેરફાર કર્યો છે આવી રીતે બીજાની કૃતિમા ફેરફાર કરવાની છૂટ લેવી એ અયોગ્ય છે એ હુ સમજુ છુ હવે તો છાપખાના

આ શ્લોકનુ ઉચ્ચારણ નહી, પણ એમા વર્ણવેલો ભાવ એ જીવનનો સ્વભાવ બની જવો, એ સહજ અથવા કર્મયોગી ઉપાસના કહી શકાય આ અતિશય ઉન્નત અવસ્થા છે અને એ દશામા જે સાચે જ સ્થિર થયો છે, તેને માટે સ્તવન-ઉપાસનાના નિદાન કેટલાક અગો નકામા બને એમાં શકા નથી પરતુ એ સાથે જ એ પણ સમજી રાખવુ જોઈએ કે, જ્યાં સુધી આવા શ્લોકના ઉચ્ચારણની કે એમા રહેલા ભાવનુ સ્મરણ કરવાની જરૂર એ માણસને લાગે છે, ત્યાં સુધી સહજ-ઉપાસના એ માત્ર બુદ્ધિથી સમજાયેલી વસ્તુ, અને કદાચ કર્મયોગનો પ્રયત્ન જ છે, પણ સ્વભાવરૂપ બનેલુ જીવન નથી

વળી, બીજું કર્મયોગ એ જ ઈશ્વરોપાસના છે, એ સિદ્ધાત પર રહી માણસ ચિત્તમાં શાતિ અને સમાધાન અનુભવી શકે, તે માટે ત્રણ શરતોની જરૂર રહે છે. (૧) પોતે જે કાંઈ આચરે છે તે કર્તવ્ય કર્મો જ છે, એવી ખાતરીની, (૨) તે તે કર્મોના આચરણમા, પ્રામાણિક ભક્તને જેવી સ્તવન-પૂજનમા ભક્તિ કે પ્રેમાર્દ્રતાની લાગણી હોય છે, તેવી લાગણીની, પરતુ ક્ષુદ્ર રાગદ્વેષની નહી, તેમ જ શુષ્ક તટસ્થતાનીયે નહીં, અને (૩) જ્ઞાનની એટલે કે કર્મ કરતા છતાં કર્મનુ તત્ત્વ, કર્મનુ પ્રયોજન, તેનુ આખર પરિણામ, અને જીવનનુ ધ્યેય બરાબર સમજેલો હોવાથી તે વિષે ભ્રમનો અભાવ, કર્મ કર્યા છતા તેના નાશવતપણાનુ અને સર્વ કર્મોના પરિણામો શુભ અને અશુભ એવાં બને જાતનાં હમેશા હોય છે એનુ સ્પષ્ટ દર્શન, અને પોતે જ નિર્માણ કરેલા કર્મોમા પોતે જ લપટાઈ ન જાય એટલી જાગૃતિ सगुणीं भजे लेश नाहीं भ्रमाचा* । (રામદાસ)

જ્યા સુધી આ ત્રણે શરતો સિદ્ધ નથી થઈ ત્યા સુધી ભલે માણસ સ્તવનોપાસના વિના જીવન ગાળે, પણ એને માટે સહજ-ઉપાસનામા સ્થિર રહેવુ શક્ય નથી એટલે કે, એ માણસને ક્યારેય પણ જીવનમા અશાત

થવાથી બહુ ધાસ્તી નથી, નહી તો પ્રાચીન કાળમા પાઠાતરો આવી છૂટ લેવાને પરિણામે પણ નિર્માણ થતા હશે હુ ફરીથી આશા રાખુ છુ કે કવિશ્રી આ દરગુજર કરશે

* ગુણોને ભજતા છતા ભ્રમનો લેશ ન હોવો

બનવાનો, કસોટીને વખતે ધીરજ ખોઈ બેસવાનો, કોઈનુ આલબન શોધવાનો, સ્તવન કરવાની જે શક્તિ પોતે ગુમાવી છે તે શક્તિ હોત તો કેવુ સારું થાત, એમ ઇચ્છા કરવાનો પ્રસગ આવે એમ સભવિત છે

નાસ્તિક તરીકે પોતાને ઓળખાવતા માણસો આવે પ્રસગે ગ્રહોના અનુષ્ઠાન કરવા બેસે, એટલા વહેમીપણે શ્રદ્ધાળુ થઈ ગયેલા જોવામા આવ્યા છે કારણ કે, કર્તવ્ય કર્મોમા જ નહીં પણ કામ્ય કર્મોમા આસક્તિ, કર્તવ્ય કર્મમાયે રાગદ્વેષનુ જોર, અને જ્ઞાનનો અભાવ, એ સહજ સ્થિતિમા કોઈને ટકવા દે એ શક્ય જ નથી

ત્રણ શરતોની વધારે ચર્ચા

આ ત્રણ શરતોની વધારે ચર્ચા નિરર્થક નહીં થાય કારણ, જો આ ત્રણ શરતો બરાબર સિદ્ધ ન થાય, તો સહજ અથવા કર્મ દ્વારા ઉપાસના એ ઉપાસના નહી પણ કર્મજડતા, જડવાદિત્વ અથવા તીવ્ર અસતોષ નિર્માણ કર્યા વગર ન રહે વળી, એનુ આવુ પરિણામ આવવુ શક્ય હોવાથી એ શરતો સિદ્ધ કરવાના સાધન તરીકે સ્તવન-ઉપાસના શી મદદ કરી શકે એમ છે, એ પણ આપણે એ રીતે તપાસી શકીશુ

ત્યારે, પહેલા, પ્રથમ શરતની બાબતમા —

આપણે અસામાન્ય મહાત્માનો વિચાર નહીં કરીએ પરતુ સામાન્ય, છતા વિચારશીલ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ રહેવા પ્રયત્ન કરતા માણસોને જ દૃષ્ટિ આગળ રાખીશુ

આવો માણસ પોતે કર્તવ્ય કર્મો સિવાય બીજા કોઈ કર્મો કરતો જ નથી એમ ભાગ્યે જ કહી શકશે ઊલટુ, સાચુ પૂછીએ તો, આપણે આપણુ જીવન તપાસીએ છીએ ત્યારે આપણને માલૂમ પડ્યા વિના રહેતુ નથી, કે આપણે હાથે રોજ રોજ ઘણા એવા કર્મો થાય છે કે જે કર્તવ્યરૂપ નથી હોતા એટલુ જ નહી, પણ ચોખ્ખા અકર્મ (ન કરવા જેવાં) પણ હોય છે અને તેમ જાણતા છતા આપણે તે કરતા અટકી શકતા નથી

પ્રયત્નમા રહે તોયે શાણાયે નરના હરે
મનને ઇંદ્રિયો મસ્ત વેગથી વિષયો ભણી

ઇંદ્રિયો વિષયે દોડે, તે પૂંઠે જે વહે મન,
દેહીની તે હરે બુદ્ધિ, જેમ વા નાવને જળે.
(ગીતાધ્વનિ ૨-૬૦, ૬૭)

જ્યાં સુધી હકીકતમાં આ પ્રકારની આપણી જીવનસ્થિતિ હોય, ત્યાં સુધી આપણી સર્વ કર્મપ્રવૃત્તિ ઈશ્વરોપાસનાના સ્વરૂપની છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે આપણા કેટલાક કર્મો વિષે આપણે કદાચ એવો દાવો કરી શકીએ, પણ સર્વ કર્મો વિષે એમ ન કહી શકીએ જે કર્મો વિષે તે ઈશ્વરોપાસનાના સ્વરૂપના છે એમ આપણે નથી કહી શકતા, તે કર્મોની બાબતમાં આપણે આપણું ચિત્ત શુદ્ધ કરવાનું રહ્યું છે, અને તેમાંથી પરાવૃત્ત થવાની શક્તિ મેળવવી રહી છે વળી, જે કર્મો આપણને કર્તવ્ય-રૂપ લાગે છે, છતાં તે આપણે કરી શકતા નથી. અને તેથી સત્યને માર્ગે ચાલી શકતા નથી, તેવાં કર્મો કરવા માટે આપણે શક્તિ મેળવવાનીયે રહી છે

જે કર્મો અનિચ્છા છતાં થઈ જાય છે, અને જે ઇચ્છા છતાં કરી શકાતાં નથી, તેવાં કર્મો માટે પ્રામાણિક માણસને પોતાનું અંતઃકરણ ડંખતું રહે છે. જેમ કોઈ બીજાનો અપરાધ કર્યો હોય, તેની તે ક્ષમા માગે, તેમ પ્રામાણિક માણસને, ભક્તની ભાષામાં કહીએ તો, ઈશ્વરની, અને જ્ઞાનીની ભાષામાં કહીએ તો, પોતાની સદસદ્વિવેક બુદ્ધિની ક્ષમા માગવાની વૃત્તિ રહે છે

આ ડંખતા અંતઃકરણની બળતરા એવો માણસ શી રીતે શમાવે?

હવે બીજી શરત એ શરત એ છે કે, માણસને પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવતાં-તેમાં ભક્તિભાવ હોવો જોઈએ

સામાન્ય માણસ માટે કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ભક્તિ વચ્ચે ઘણો ફરક રહે છે.

---

* यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चित.
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभ मन ॥
इन्द्रियाणा हि चरता यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञा वायुर्नावमिवाम्भसि ॥
(गीता)

દાખલા તરીકે, કોઈ શિક્ષક તેને સોંપેલા સર્વે વિષયો તનતોડ મહેનત લઈને તથા શાસ્ત્રીય રીતે શીખવતો હોય, તો તે પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર કરે છે એમ કહી શકાય પણ એવું બની શકે કે, એ વિષયોમાંથી કેટલાક એ બરાબર શીખવતો હોય છતા તે માટે એને પ્રેમ ન હોય; પરંતુ, શાળા કે ધંધા પ્રત્યેની વફાદારી અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેના કર્તવ્યની ભાવનાને લીધે જ તેને એ શીખવતો હોય કેટલાક માણસોનો, તેમને મળેલી તાલીમને લીધે, સ્વભાવ જ એવો બંધાઈ ગયેલો હોય છે કે, જે કર્મો માટે તેમને પ્રેમ કે શ્રદ્ધા ન હોય, કંટાળો કે તિરસ્કાર પણ હોય, છતા એ કર્મો તેમના ઉપર આવી પડે તો, જેમ કોઈ માણસ એમા જ આસક્ત હોય અને કરે તેમ મહેનત લઈ તેને બજાવે છે આ માણસ કર્તવ્યનિષ્ઠ છે, કર્મયોગી છે, પણ તેને પોતાના કર્મમા ભક્તિ પણ ઊપજે છે એમ નહીં કહી શકાય એ માણસ પોતાનો કર્મયોગ બરાબર આચરે છે, પણ એમાથી એ ઈશ્વરોપાસનાનું સમાધાન નહી મેળવી શકે કારણ ઈશ્વરો-પાસનાથી કેવળ બુદ્ધિનુ જ સમાધાન થતુ નથી, પણ લાગણીનુયે સમાધાન થાય છે ‘મે મારુ કર્તવ્ય બજાવ્યુ છે,’ એટલુ જ સમાધાન માણસને હમેશા સંતોષકારક નથી થતુ પણ જે કર્મોમા માણસને નિષ્ઠા હોય, તેવા જ કર્મો કર્તવ્યરૂપ પણ થાય અને તેને એ બરાબર બજાવી શકે, ત્યારે જ એને પૂરુ સમાધાન મળે છે જ્યા સુધી એવુ નથી થતુ, ત્યા સુધી માણસ પ્રાપ્ત કર્તવ્યોને બજાવ્યા કરે, છતા અજાણે પણ મનોનુકૂલ કર્મમાર્ગને શોધ્યા કરતો રહે છે, ત્યા સુધી કાંઈક અસંતોષી પણ રહે છે

એ અસંતોષની બળતરા અને અનુકૂળ કર્મમાર્ગ માટેની વ્યાકુળતા એ શી રીતે શમાવે?

હવે ત્રીજી શરત માણસ કર્તવ્ય કર્મમા જ પ્રવૃત્ત રહેતો હોય, અકર્તવ્ય કદી ન કરતો હોય, કર્તવ્યમા એને ભક્તિનિષ્ઠાયે હોય, છતા એ સહજ-ઉપાસનાની સિદ્ધિને ન પામી શકે એમ બને; અને એનુ કારણ અજ્ઞાન હોય

“જેને અધીન થૈ કર્મનુ ચક્ર ચાલે” એ નિયમને તે ન સમજતો હોય, કર્મોના પરિણામ વિષે ભુલાવામા હોય, શું કામ કર્મનો ખટાટોપ છે

તેની ગમ ન પડતી હોય, તો સર્વે કર્મોનું યથાર્થ પાલન કરનારો માણસ શાંતિ કે સમાધાન મેળવી શકતો નથી

કોઈ ચતુર કવિએ બ્રહ્માને 'કર્મજડ' કહ્યા છે સવારથી રાત સુધી બસ ઉપજાવવું ઉપજાવવું ઉપજાવવું, એ જ બ્રહ્માનું કામ કલ્પાયું છે કુદરતમાં લાખો જીવો કેવળ બીજા જ ક્ષણે મરવાને માટે જ ઉપજતા જણાય છે જેને બચાવી શકાતા નથી, તેવા અસંખ્ય જીવોને ઉપજાવવામાં શો હેતુ છે એ વિષે શંકા થવી સ્વાભાવિક છે અને તેમ કરનાર કોઈ બ્રહ્મા જેવી વ્યક્તિ હોય તો, તે 'કર્મજડ'— વિચાર્યા વિના માત્ર ઉપજાવી જાણનાર જ— હોવી જોઈએ એમ લાગે

કર્મ પરત્વે જડના ત્રણ પ્રકારની સમજી શકાય છે

એ પૈકી બે જાતની કર્મ–જડતાનું કવિવર રવીન્દ્રનાથે તેમના 'અચલાયતન'માં સરસ આલેખન કર્યું છે શોણપાંશુઓને કર્મ સિવાય બીજું કશું સૂઝતું જ નથી, બાબરા ભૂતની માફક સતત કાંઈ ને કાંઈ કરવાને જોઈએ જ કામનું હો, નકામું હો, હિતકર હો, અહિતકર હો, નીતિયુક્ત હો, અનીતિયુક્ત હો, — તે વિચાર્યા વિના 'કાંઈ કામ જોઈએ' એ જ એમનો સ્વભાવ કામ વિના શાંત બેસી શકાય જ નહીં કર્મમાં ક્યારે પ્રવૃત્ત થવું અને ક્યારે એમાંથી નિવૃત્ત થવું એ બન્નેમાં જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે. પ્રવૃત્તિ જેમ આવશ્યક છે તેમ પરાવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ પણ ક્યારેક આવશ્યક છે શોણપાંશુઓને પહેલી જ બાજુનું ભાન છે ઉપનિષદકારના શબ્દોમાં તેમનું આ પ્રમાણે વર્ણન છે:

> अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
> यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥*

'અચલાયતન'ના સ્થવિરો એ બીજી જાતના કર્મજડ છે એ લોકો નિવૃત્તિમાર્ગીઓ નથી, પણ કાલ્પનિક કર્મકાંડમાં મશગૂલ છે એમને શોણ-

---

* અનેક જાતની અવિદ્યામાં મચી રહેલા એ અજ્ઞાનીઓ (બાળકો) 'અમે કૃતાર્થ છીએ' એવું અભિમાન રાખે છે રાગને વશ હોવાથી એ કર્મમાર્ગીઓ અજ્ઞાન છે, આથી, દુઃખી થઈ સર્વ પ્રાપ્તિઓ ખોઈ બેસી નીચા પડે છે

(मुण्डक १ २. ९)

પાશુઓના સામાન્ય કર્મયોગમા રહેલી એકાગિતાનો ખ્યાલ છે, પણ તેને લીધે, તેમા રહેલા આવશ્યક ભાગનોયે તેમણે નિરાદર કર્યો છે, છતા સુખની વાસના શોણપાશુઓ કરતા ઓછી ન હોવાથી કાલ્પનિક કર્મકાડ નિર્માણ કરી બેઠા છે. એમના હૃદય શોણપાશુઓથીયે વધારે શુષ્ક છે, એટલે શોણપાશુઓની સ્વાભાવિકતાયે એમનામા નથી, તો દર્ભકોની સરળતા તો ક્યાથી જ હોય? એ રીતે તેઓ શોણપાશુઓ કરતાયે વધારે જડ છે

ત્રીજી જાતની કર્મજડતા તે એકાંગી નિવૃત્તિની કર્મમાર્ગ સંકટોથી ભરેલો છે, કર્મલોક નાશવત છે, દરેક કર્મ શુભ–અશુભ બન્ને ફળો આપનારુ હોય છે, એમ વિચારથી જાણીને એ કર્મમાત્રનો બળાત્કારે ત્યાગ કરે છે આ પણ એકાગી વિચાર છે જેમ કોઈ તોફાને ચડેલા વહાણનો કપ્તાન, હોડીમા ઉતારવામાયે જોખમ છે તથા બધાને નહીં બચાવી શકાય એમ જોઈ, બચાવવાનો કશો પ્રયત્ન ન કરે, અથવા કોઈ શસ્ત્રવૈદ્ય માતા કે બાળક પૈકી એકની હત્યા તો થશે જ એમ વિચારી શસ્ત્રો છોડી દે, તેવી આ નિવૃત્તિ કહેવાય આ પણ કર્મ પરત્વે એક જાતની જડતા જ ગણાય

વસ્તુત', કર્મલોક નાશવત અને સકટોથી ભરેલો છે, એ શુભ અશુભથી મિશ્ર છે, એમ જાણી રાખવુયે આવશ્યક છે, અને એવુ જાણીનેયે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમા શક્ય તેટલા જ્ઞાન અને વિવેકબુદ્ધિ વાપરી ઉચિત કર્મ કરવાનુ છે

જગતના શ્રમજીવી લોકોનુ જીવન મોટે ભાગે આવશ્યક કર્મો કરવામાં જ જાય છે અનાવશ્યક, અને તેથી કર્તવ્યરૂપ ન કહી શકાય એવા, કર્મો કરવાને એમને થોડી જ સગવડ હોય છે જો કર્તવ્ય કર્મોના કેવળ આચરણથી જ જીવન કૃતાર્થ થઈ શકતુ હોય તો ખેડૂત અને મજૂરને જીવનમા સૌથી વધારે કૃતાર્થતા લાગવી જોઈએ, અને તેમનો સૌથી વધારે વિકાસ થવો જોઈએ પણ કર્મયોગની સાથે જે જ્ઞાનદૃષ્ટિ હોવી જોઈએ તે ન હોવાથી, તેમની સ્થિતિયે અપૂર્ણ છે, અને હકીકતે 'જગતનો તાત' હોવા છતા તે સૌથી વધારે પીડિત સ્થિતિમા જીવન ગાળે છે

પણ બુદ્ધિનુ બળ જીવનના સસ્કારો ફેરવવાની બાબતમાં મર્યાદિત છે તેને માટે બુદ્ધિ ઉપરાત ભાવનાનુ બળ પણ જોઈએ તે બળને અભાવે બુદ્ધિવાન વર્ગ પણ બીજી જાતનો કર્મજડ થઈ રહે છે

આનો સાર એ કે, કર્મયોગ એ જ ઈશ્વરોપાસના છે, (Work is worship) એ સૂત્ર પૂરુ સાચુ નથી ઈશ્વરોપાસનાનુ એક અગ અને મહત્ત્વનુ અગ કર્મયોગ છે એ સાચુ છે પૂર્ણ વિવેક અને સયમ પામેલા માણસને એ જ એક અગ રહે એમ કહીએ તોપણ ભલે પણ ત્યા સુધી કર્મયોગ આચરતાયે કર્મયોગને સહજ-ઉપાસના કરવા માટે જે શરતો આવશ્યક છે, તે શરતોની પૂર્તિ કેવળ કર્મયોગથી થઈ શકતી નથી, પણ બીજી રીતે કરવી પડે છે જેમ વૈદ્યકશાસ્ત્રના અભ્યાસીને કેવળ શરીરવિજ્ઞાન અને દવાઓની માહિતી હોવાથી કામ ચાલી શકતુ નથી, પણ તે શાસ્ત્રની ભૂમિકારૂપે પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયનશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષયોનોયે અભ્યાસ કરવો પડે છે, અને પછી તે સર્વેનો વૈદ્યકમાં ઉપયોગ કરવો પડે છે, તેમ જેની ધારણા કર્મયોગ દ્વારા જ જીવનનુ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાની હોય, તેને માટે પણ જ્ઞાન અને ભક્તિને પુષ્ટ કરી તેને કર્મયોગમા ઉતારવાના રહે છે એટલે કે, કર્મયોગ ઉપરાત બીજી રીતે પણ ઈશ્વરોપાસના કરવી બાકી રહે છે. તે બીજી રીત તે સ્તવન-ઉપાસનાની

स्तवन-उपासनानु 'नेति' स्वरूप

આ રીતે, અસત્યમાથી છૂટવાની અને સત્યને અનુસરવાની શક્તિ મેળવવા, જે એકાગ્રતાની જરૂર છે તે મેળવવા માટે, ભાવનાના અનુશીલન માટે, તેમ જ જે જ્ઞાન વિના આપણે જ નિર્માણ કરેલી કર્મજાળ આપણને જ ગૂચવી મૂકે તે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે, સાસારિક કર્મો કર્યા જવા અને તેમા જ ઈશ્વરોપાસના માનવી એટલુ પૂરતુ નથી, પણ જેમા સાસારિક કર્મોનો સબધ ન હોય એવી પ્રવૃત્તિને સ્વીકારવી આવશ્યક થાય છે

સાસારિક કર્મોને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ માનવાની આપણને ટેવ છે, તેથી સ્તવન વગેરેની પ્રવૃત્તિ કૃત્રિમ છે એમ લાગવાનો સભવ છે, અને એક વાર એને માટે કૃત્રિમ વિશેષણ વાપરીએ, એટલે તે તરફ અણગમો થવો સહેલો થઈ પડે છે વાસ્તવિક રીતે, સાસારિક કર્મ હોવાથી જ કોઈ પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક નથી થતી, અને સ્તવનાદિની હોવાથી કૃત્રિમ નથી થતી

સામાજિક કર્મોમાયે કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિઓનો તોટો નથી હોતો જ્યાં જ્યાં બીજાઓને આંજી નાખવા માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યાં ત્યાં કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિ જ હોય છે ધર્મપ્રવર્તકો મંદિર, મસ્જિદ, હોમ, પૂજા વગેરેની આડંબરયુક્ત વિધિઓ રચી જેમ ધર્મને કૃત્રિમ કરે છે, તેમ રાજપુરુષો પણ ભવ્ય દેખાવોના આડંબર રચે છે દિલ્હી દરબારનો ભવ્ય આડંબર અને કોઈ આચાર્યની પધરામણીનો ભવ્ય આડંબર બંને એક જ કોટિના છે

આથી સ્તવન-ઉપાસનાને તે સ્તવન છે માટે જ કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિ કહેવી બરાબર નથી દરેક માણસ ક્યારેય પણ સ્તવન કરે છે જ, કાઈક કારણસર સ્તવન કરવાની શક્તિ ખોઈ બેઠો હોય, ત્યારે એકાદ કાળ એવો આવે છે કે જ્યારે તે સ્તવનની ઇચ્છા કરે છે, પણ તે કરવાની શકિત ખોઈ બેઠેલો હોવાથી તે માટે દિલગીર થાય છે. કૃત્રિમતાની પાછળ પણ આધાર તો સ્વાભાવિક જ હોય. એટલે સ્તવન-ઉપાસના ઉપર કૃત્રિમતાનું બહુ મોટું ચણતર ઘણી વાર કરેલું દેખાય છે એમ કોઈ કહે તો તે આક્ષેપ સ્વીકારવો પડે આવાં બિનજરૂરી અને આડંબરી ચણતરો તોડી પાડવા ઘટે છે અને એને ન તોડવા દેવાનો આગ્રહ જ સ્તવન–ઉપાસના પ્રત્યે અણગમો ઉપજાવી એના આવશ્યક તત્ત્વનોયે અસ્વીકાર કરવાનો પ્રત્યાગ્રહ નિર્માણ કરે છે એ ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે

આથી આપણે આટલી વાત પહેલા સ્વીકારવી જોઈશે કે. આપણે સ્તવન–ઉપાસના સ્વીકારીશું, પણ એને શુદ્ધ કરવા માટે એના સ્વરૂપમા જે ફેરફાર જ્યારે જ્યારે કરવો પડે તે કરતા અચકાઈશું નહી સામુદાયિક ઉપાસનાને આ ખાસ લાગુ પડે છે કારણ કે, ખાનગી ઉપાસનામા ફેરફારમા અડચણ આવતી જ નથી એ ફેરફાર જૂની પરંપરાઓને તોડી નાખનારા લાગે તોપણ નિરુપાય જો આ સ્વીકારવાને આપણે તૈયાર ન હોઈએ, તો સામુદાયિક સ્તવન-ઉપાસના લૂલી જ રહેવાની, અને કેવળ થોડા દિવસના મદ. જુવાની કે સત્તાના મદથી આંધળા થયેલાને જ નહી, પણ અતિ પ્રામાણિક આસ્તિકોને પણ અસ્વીકાર્ય કે અનાકર્ષક રહેવાની.

વળી, કર્મયોગનું જે મહત્ત્વ ઉપર દર્શાવ્યું છે, તે પરથી એ પણ ફલિત થાય છે કે, સ્તવન-ઉપાસના કર્મયોગને વિરોધી કે વિસંગત ન

હોવી જોઈએ, પણ કર્મયોગને શુદ્ધ કરનારી અને કેવળ કર્મયોગમાં રહી જતી ઊણપને પૂરવાવાળી હોવી જોઈએ.

કોઈ પણ ધર્મ કે સંપ્રદાયના વિધિઓ વગેરેને અલગ પાડી તેની ઉપાસનાનુ પૃથક્કરણ કરતા તેમા ત્રણ ભાગતો રહેલી જણાશે અથવા જણાવી જોઈએ (૧) પરમાત્માની સાથે અથવા જે ઐતિહાસિક કે કાલ્પનિક વ્યક્તિ વિષે પરમેશ્વર-બુદ્ધિ હોય તેની સાથે અનુસંધાન કરવાનો પ્રયત્ન, (૨) ચિત્તમા સાત્ત્વિક, પવિત્ર અને પ્રસન્ન કરનારા ભાવો ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન, અને (૩) પરમાત્મા વિષે, જગત વિષે, જીવન વિષે કે ધર્માધર્મ વિષે વિચારશુદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન

स्तवन-उपासनानी 'इति'ओ

પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન કરવાના પ્રયત્નમા ઉપાસક પરમાત્માની કાંઈક સમીપ થવા અને તેની સાથે ચિત્તને જોડવા મથે છે ઉપાસના શબ્દના ધાત્વર્થમા જ આ વસ્તુ સમાઈ છે પરમાત્મા એટલે શુ તે એ જાણતો નથી, એ ક્યાં હશે તે એ કહી શકતો નથી અથવા બન્ને વિષે ખુલાસા આપવા જાય છે તો તે ખોટાયે હોય છે છતા, જાણે ઉપજત અથવા જન્મસિદ્ધ બુદ્ધિથી (instinctively) તેને સમજતો હોય, અને જેમ અતિશય વહાલો મિત્ર દૂર રહેલો હોય તોયે હૃદયમા વસતો લાગે તેમ–તે જાણે પોતાની નજીક રહી પોતાના હૈયાને કબજે કરતો હોય તેમ તેને જણાય છે

ચિત્તમાં સાત્ત્વિક, પવિત્ર અને પ્રસન્ન કરનારા ભાવો ઉપજાવવાના પ્રયત્ન અનેક સ્વરૂપો લે છે દાખલા તરીકે, નામસ્મરણ, ધૂન, વિવિધ ભાવયુક્ત ભજનો, પુણ્યકારી ચરિત્રનું કીર્તન, સ્તોત્રપાઠ વગેરે એની સાથે મદદરૂપે સ્નાન, ધોયેલા કપડાં, ચોખ્ખુ આસન, સ્વચ્છ કરેલુ સ્થાન, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, વાદ્ય, મૂર્તિઓ, છબીઓ વગેરે ઇંદ્રિયોનુ રંજન કરનારી સામગ્રી હોય છે મનુષ્યસ્વભાવની એક દુર્બળતાને લીધે, એવો કાંઈક પ્રકાર અને તેની સાથે રાખેલાં ઉપકરણો જ જાણે મહત્ત્વના હોય, એવુ માનવાની ભૂલમા ઘણા માણસો અને પુરોહિતો પણ પડી જાય છે ઘણી વાર પુરોહિતો તરફથી એવી ભૂલોમા માણસને રાખી જ મૂકવાનો પ્રયત્ન પણ થાય છે

પણ આ વિષે વધારે વિચાર કરવાની જરૂર પડશે અહી એના મૂળ ઉદ્દેશને સમજાવવા માટે જ ઉલ્લેખ કર્યો છે

વિચારશુદ્ધિના પ્રયત્નમા કોઈ તાત્ત્વિક ગ્રથનુ કે સત્પુરુષની વાણીનુ વાચન, ભજન અથવા તાત્ત્વિક ચર્ચા કે પ્રવચન વગેરે હોય છે

આ નિરૂપણ બરાબર હોય તો, સ્તવન-ઉપાસના ખાનગી હોય કે સામુદાયિક હોય, તેમા આ ત્રણ તત્ત્વોનુ પોષણ થવુ જોઈએ

હવે સ્તવન-ઉપાસના ખાનગી હોય કે સામુદાયિક તેનો વિચાર પહેલા કરી લઈએ

खानगी के सामुदायिक ?

'પ્રાર્થના' (સ્તવન ઉપાસના)નુ અતિશય મહત્ત્વ સમજનાર અને કહેનાર ટૉલ્સ્ટૉયનો અભિપ્રાય છે કે

"૩૭૫, આ પ્રકારની પ્રાર્થના જનસમુદાયમા ન થઈ શકે પરતુ સપૂર્ણ રીતે એકાન્ત સ્થળમા અને હરકોઈ બાહ્ય ચિત્તાકર્ષક વસ્તુનો અભાવ હોય ત્યા જ સર્વથા થઈ શકે"

(જીવનસિદ્ધિ)

અહી ટૉલ્સ્ટૉયના 'આ પ્રકારની' શબ્દો તો મહત્ત્વના છે જ, પણ એ શબ્દો પર જ ભાર મૂકી આ વસ્તુની ચર્ચા કરવી યોગ્ય નહી થાય કારણ કે, ટૉલ્સ્ટૉયનો એકદર ઝોક સામુદાયિક સ્તવન-ઉપાસનાને પ્રતિકૂળ છે એમ કહેવાને હરકત નથી બીજાઓને માર્ગદર્શક થાય એ ઉદ્દેશથી પ્રચડ સાહિત્ય નિર્માણ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતા છતા, અને ઈશુ ખ્રિસ્તના સાચા અનુયાયી જ થવાની ઇચ્છા રાખવા છતા,

"ખોટી શ્રદ્ધામા ફસાઈએ નહીં એટલા માટે, પોતાની બુદ્ધિ સિવાય બીજા કશા પર બીજા કોઈ માણસ પર પણ, વિશ્વાસ રાખવો નહીં એ જરૂરનુ છે" — (સદર, કલમ ૩[illegible])

એમ તેઓ કહે છે આ વદતોવ્યાઘાત જેવુ તો છે જ પણ માણસે જ્યારે સખત થપ્પડ ખાધી હોય છે, ત્યારે એવી જ મનોદશા થાય છે એમનો અનુભવ અને પ્રકોપ ઉપયોગી થાય છે, પણ એમનુ નિરૂપણ આવેશમય તેથી સપૂર્ણપણે યુક્ત ન હોય તો આશ્ચર્ય પામવાનુ નથી

ટૉલ્સ્ટૉયની અસર તળે આવેલા હોવા છતા, ગાધીજી સામુદાયિક ઉપાસના પર બહુ ભાર મૂકે છે. એ પણ આપણે જાણીએ છીએ મદદ

પેગંબર પણ એને બહુ મહત્ત્વ આપતા હોય એમ લાગે છે, જોકે ખાનગી ઉપાસનાને પણ તે અતિશય આવશ્યક ગણતા એમ મારી સમજ છે

આથી, આપણે કોઈના મતને પ્રમાણભૂત ન ગણતાં, સામાન્ય અનુભવથી અને તાત્ત્વિક રીતે જ આનો વિચાર કરીશુ

'પરમાત્માની સાધના'વાળા પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે બે મુદ્દાઓ રજૂ કરવામા આવ્યા છે.

"૧ અનુસધાન કેટલેક અશે એકાકી ચિતનની અપેક્ષા રાખે જ છે, એકાકી એટલે મનુષ્યસમાજથી દૂર નિવાસ કરીને એમ નહીં, પણ કાઈક શાતિભર્યાં સ્થાનમા બીજા કોઈ વિક્ષેપ ન કરે તેવી રીતે, અને,

"૨ અનુસધાન કેટલેક અશે સત્સગનીયે અપેક્ષા રાખે છે સત્સગ એટલે પોતાથી વિશેષ પવિત્ર જનોનો સહવાસ તથા સમાન પ્રકૃતિવાળા શ્રેયાર્થી સાથે અનુસધાનમા સહકારિત્વ"

હકીકત એ છે કે, પરમાત્મા સાથે અનુસધાન કરવાની જેને વૃત્તિ ઊઠે છે તેને તે વખતે નિરુપાધિકતા—બીજા કોઈ કામોનુ કે માણસોનુ વિઘ્ન ન હોવુ એ—આવશ્યક લાગે છે ગડબડ, ઘોઘાટ, કામની કે માણસોની ખલેલ રુચિકર થઈ શકતી નથી એ વૃત્તિની તીવ્ર સ્થિતિમા —ટૉલ્સ્ટૉયના શબ્દોમા "ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક મનોદશાને સમયે"—એ પોતાની ઉપાસનાને એકાતમાં જ કરવા ઇચ્છે છે પણ એટલી 'ઉચ્ચતમ મનોદશા' ન હોય ત્યારે અધમ મનોદશા જ હોય એવુ કાઈ નથી મોટામા મોટા ભક્તોને પણ, 'ઉચ્ચતમ મનોદશા' સિવાયની મધ્યમ મનોદશા આવતી હોય છે અને સામાન્ય માણસોને તો, મોટે ભાગે, મધ્યમ મનોદશાનો જ અનુભવ રહે છે તેવે સમયે પરમાત્માનુ અનુસધાન ન કરી શકે, તોયે તે સ્થિતિમા પહોચવામા પગથિયા જેવુ થાય એવુ તેનુ સ્મરણ તથા ભક્તિ આદિક કોમળ ભાવો અને ધર્માધર્મ તથા તત્ત્વવિચાર કરવાની વૃત્તિ હોય છે એ સ્થિતિમા એ પોતાના જેવી રુચિના બીજા માણસોનો સહકાર શોધે છે આમ સહકાર શોધનાર ગમે તેને ભેળા કરવા નથી ઇચ્છતો. ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ ગમે તેવા માણસો આવે, તે કરતા તો પોતે એકલા હોવુ પસદ કરે

મનુષ્યોનો કેટલોક ભાગ આવી વચલી સ્થિતિનો હોય છે. એટલે , માત્ર એકાંતમા જ પ્રયત્ન કરી શકે એવી તીવ્ર વૃત્તિવાળોયે નહી, અને

કેવળ સમુદાયમા જ એવો પ્રયત્ન કરવા ઇચ્છે એવોયે નહી, પણ કાઇક એકાતમાયે અનુસધાન કરવા ઇચ્છે, અને સરખી રુચિવાળા બીજા સાથીઓ મળી આવે તો તેમનો સહવાસ પણ ઇચ્છે ઘણા તો સામુદાયિક સ્તવનમાં ભાગ લેતાં લેતા ખાનગી ઉપાસના કરતા થયેલા હોય છે જેમ જેમ એવા માણસ પોતાના પ્રયત્નમા વધતા જાય છે, તેમ તેમ એકાત પ્રયત્ન તરફ વધારે ઢળતા જાય છે, અને સમુદાયમા બેસે તો ધીમે ધીમે પોતે મધ્યબિંદુ તરફ આવતા જાય છે, પરિધ પર રહેતા નથી સાદી ભાષામા કહીએ તો, તેઓ પોતાની પાછળ મડળ જમાવતા જાય છે અને પોતાની રુચિનો પાસ બીજાને લગાડતા જાય છે. આવા પરિણામને લીધે જ આવો સહવાસ તે સગ, અને તે સાગ હેતુથી તથા સારી રુચિવાળા માણસોનો હોવાથી સત્સગ ટોલ્સ્ટોયે પાખડખડનના આવેશમા ભલે સમુદાયમાત્રનો નિષેધ થઈ જાય એવી ભાષા વાપરી છે, પણ એણે પોતેયે સત્પુરુષનો સગ ખોળેલો અને એનો લાભ લીધેલો જગતનો અનુભવ પણ એવો જ છે તુલસીદાસે કહ્યુ છે તેમ,

मुदमगलमय सत-समाजू ।
जो जग जगम तीरथराजू ॥

(કલ્યાણકારી સતોનો સમાજ એ જગતમા જગમ પ્રયાગતીર્થ છે) અને,

बिनु सत्संग बिवेक न होई ।

સત્સગ વિના વિવેકનો—સ્તવન-ઉપાસનાના ત્રીજા અંગનો-- વિકાસ થઈ શકતો નથી એટલે ટોલ્સ્ટોયનો નિષેધ સપ્રદાયો અને તેમા પોષાતી રૂઢિઓ પૂરતો જ સમજવો ઘટે છે

આ રીતે સરખી રુચિવાળા માણસોની પરમાત્મા સાથે અનુસધાન કરવાની સમાન વૃત્તિમાથી એકાન્તિક ઉપાસના ઉપરાત સામુદાયિક ઉપાસના નિર્માણ થઈ આવે છે. યોગ્ય રીતે પોષાયેલી એવી ઉપાસના કદી એકાન્તિક ઉપાસનાને ઘાતક નથી થતી, પણ તે સમુદાયની વ્યક્તિઓને તે પ્રત્યે વાળનારી થાય છે જે સામુદાયિક ઉપાસના આવુ પરિણામ ન ઉપજાવી શકે તેમા દોષ હોવો જોઈએ

તાત્પર્ય કે જો સામુદાયિક સ્તવન-ઉપાસનાનુ સ્વરૂપ બગાડ્યું હોય તો તે

૧ ખાનગી ઉપાસનાની મારક નહી પણ પોષક થાય, જેમનામા ખાનગી ઉપાસનાની વૃત્તિ તૈયાર નથી થઈ તેમનામાં તે નિર્માણ કરે,

૨ મનુષ્યને પોતાનુ શ્રેય શોધવા અને સમજવા માટે સદ્‌ગ્રથ અને સત્પુરુષના પરિચયની જે જરૂર પડે છે તે પૂરી પાડવામા સાધનરૂપ બને;

૩ જેમ શાળાઓમા ચાલતો સાસારિક વિદ્યાઓનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થીમાં તે વિદ્યાઓનુ ખાનગી અનુશીલન કરવાની વૃત્તિ ન ઉપજાવી શકે તો તે નિષ્ફળ ગયો ગણાય, તેમ જ અધ્યાત્મવિદ્યાની બાબતમા સ્તવન–ઉપાસનાનુ સમજવુ,

૪ અમુક માનસિક સ્થિતિમા માણસ ખાનગી ઉપાસના જ કરવા ઇચ્છે એ સભવે છે, એવુ પરિણામ આવે એ ઇષ્ટ છે અને ત્યારે સામુદાયિક સ્તવન–ઉપાસનામાં એ ન ભળે તેમાં દોષ નથી,

૫ સામુદાયિક સ્તવન–ઉપાસનામાં મળતા સત્સગમાથી પસાર થયા વિના કોઈ વ્યક્તિ આગળ જઈ શકે જ નહીં એવો નિરપવાદ નિયમ છે, એમ ભલે તત્ત્વત ન કહી શકાય છતાં કોઈ માણસ એના વિના આગળ વધેલો સાંભળામા આવ્યો નથી. તોયે, અપવાદ હોય તો તેવી વ્યક્તિઓ પોતાનો માર્ગ પોતાની મેળે જ કાઢી લે

સામુદાયિક સ્તવનની ઉપયોગિતા અને આવશ્યકતા આપણે જોઈ

सामुदायिक उपासनामा ऊपजता दोषो

હવે એનુ સ્વરૂપ ઠરાવવુ ઘટે છે એ કર્યા પહેલા સામુદાયિક ઉપાસનામા ઊપજતા દોષો અને તેનાં કારણો વિચારી લેવાં ઠીક થશે, જેથી શક્ય હોય તેટલુ, આપણે તેમાંથી ઊગરવા પ્રયત્ન કરી શકીએ અને તે પ્રત્યે જાગ્રત રહી શકીએ

એક વાર સામુદાયિક સ્તવનની ઉપયોગિતા તથા આવશ્યકતા જણાઈ, એટલે માણસમા રહેલી સમાજપ્રિયતા એને સમુદાય એકઠો કરવાની પ્રવૃત્તિમા ઉતારે છે. એકાકી ઉપાસના કરનારને બીજો કોઈ સો ટકા સમાન રુચિવાળો સાથી મળે એટલે ‘એક કરતા બે ભલા’ એ ન્યાયે મનમા સારું લાગે છે ત્રીજો સાથી સો ટકા સમાન રુચિનો ન હોય,

બાજુ ૯૦ અંશે મળતા હોય તેણે ચાલે એ રીતે ધીમે ધીમે સંખ્યાનું મહત્ત્વ વધતું જાય છે પોતાની સાથે ઉપાસનામાં હવે દશ ભળ્યા સો ભળ્યા, હજાર ભળ્યા, લાખ ભળ્યા, એવું જોઈ સમુદાય નિર્માણ કરનારને અને તેના મૂળ સાથીઓને એક જાતની કૃતાર્થતા લાગે છે જેમાં કૃતાર્થતા લાગે તેનું અભિમાન પણ લાગે જ જેમ જેમ સંખ્યા માટે રુચિ વધતી જાય, તેમ તેમ રુચિની સમાનતાનું પ્રમાણ ઘટતું જાય, અને, જેમ વિભાજ્ય તેમ અવિભાજ્ય આંકડાઓનો દૃઢભાજક એક જ થાય તેમ, આ સમુદાયમાં રુચિની સમાનતા જે ઓછામાં ઓછી થઈ શકે તે જ રહે છે સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે સહેલામાં સહેલી 'સા રી ગ મ' અને સહેલામાં સહેલા તાલમાંથી મળતો આનંદ પારખી શકનાર અને તેને માટે રુચિ ધરાવનાર માણસ ઘણુંખરું આ સમુદાયનો દૃઢભાજક થાય સામાન્ય રીતે સંગીતની આટલી અભિરુચિ અને અભિરુચિ ૯૯ ટકા માણસોમાં હોય છે

સમુદાય નિર્માણ કરનારનો સાથીઓ શોધવામાં અને મેળવવામાં જે હેતુ સમાયેલો હોય છે, તે તેના સાથીઓમાં પૂરેપૂરો નથી હોતો તેથી સંખ્યા વધારવા માટે તેઓ સૌથી વધારે મહેનત કરે છે એ મહેનત સમુદાય અને સ્તવનને આકર્ષક કરવાના સ્વરૂપની આ વૃત્તિમાંથી જ આકર્ષક મકાન, આકર્ષક સંગીત, ધૂપ, દીપ, આરતી, ઘંટ, ચિત્રો, ફૂલોનો શણગાર ઇત્યાદિ ઇંદ્રિયોનું આકર્ષણ કરનાર સામગ્રીનો શોખ જાગે છે

આ એક દોષ હવે બીજો દોષ વિચારીએ

પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન કરવાની ઇચ્છામાંથી સાધક કે સાધકોનો સમુદાય અમુક જાતના સ્તવન ભજન, પૂજન વગેરેના વિધિઓ નિર્માણ કરે છે સાધક એકાકી હોય ત્યારે પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે પોતાની ઉપાસના પદ્ધતિમાં એ જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે ગમે તેવો ફેરફાર કરી શકે છે એમાં એને કોઈ બીજાની સગવડ-અગવડ કે વૃત્તિનો વિચાર કરવો પડતો નથી પણ સમુદાય થતાં બધાની રુચિ અને અનુકૂળતાઓ જોવી પડે છે, ઝટ ઝટ ફેરફારો કરી શકાતા નથી. સ્તવન, ભજન, પૂજન ઇત્યાદિના શબ્દો, રાગો, વિધિઓ વગેરે નિયત કરવા પડે છે માનવસ્વભાવ એક રીતે પ્રમાદી જોડે છે જેમ પોતાના વિશ્રામ માટે જ સ્થળ પોતાની આજુબાજુ

કોશેટો રચે છે, પણ પછી પોતે અંદર એવી સપડાઈ જાય છે કે કોશેટાને કાપે તો જ બહાર નીકળી શકે; તેમ માણસ પોતે નિર્માણ કરેલા વિધિઓમા જ એવો બંધાઈ જાય છે કે એમાથી સરળતાથી છૂટી શકતો નથી પણ ઇયળને કોશેટાને કાપવાની હિંમત અને જ્ઞાન હોય છે, માણસ એટલા હિંમત અને જ્ઞાન નથી દાખવી શકતો એવુ ઘણી વાર બને છે

અતિ પરિચિત થવાને લીધે, મૂળ પ્રયોજન ચાલ્યુ ગયુ હોવાને લીધે, બદલાયેલી સ્થિતિને લીધે, અથવા બીજા કોઈ કારણથી, કેટલોક સમય ગયા બાદ, આ વિધિઓ ભાવો નિર્માણ કરવા અને પરમાત્માનુ ભાન કરાવવા અસમર્થ થાય છે, અને તેમનુ પાલન કેવળ યંત્રવત્ બની જાય છે આમા આશ્ચર્ય પામવાનુ કે સાધકોને દોષ દેવાનુ કારણ નથી જીવનમા બીજે ઠેકાણે પણ એવુ બનતુ હોય છે દાખલા તરીકે, રોગીની શુશ્રૂષા કરવી એના જેવુ દયાધર્મનુ કે પ્રેમધર્મનુ કોઈ કાર્ય નથી એમ આપણને લાગે; પરંતુ રોજના પરિચયને લીધે નર્સનો ધંધો કરનારને એવો કોઈ ભાવ ઊઠતો નથી એવુ આપણે ઘણી વાર જોઈએ છીએ. પીડાથી તડફડતા રોગીને દાકતરો અને નર્સો ઘણી વાર મારે પણ છે, તથા એમના જખમનેયે દુખવે છે એવુ જોવામાં આવે છે રોગી પ્રત્યે જે અનુકંપા ઊઠવી જોઈએ તે, નિરંતરનુ એ દૃશ્ય થઈ જવાને લીધે, ઊઠી શકતી નથી વકીલનો ધંધો મૂળે અન્યાયપીડિતને ન્યાય અપાવવાની ઉદાત્ત વૃત્તિમાંથી ઉદ્‌ભવેલો, પણ આજે એ ધંધામા એ ભાવ ક્વચિત જ ઊઠતો જોવામા આવે છે અસીલની કઠણ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ એમાથી પોતાનો લાભ કરવાનો જ આજે એ ધંધો થયો છે તે જ પ્રમાણે અતિશય ઉદાત્ત સ્તોત્ર કે ભજન પણ રોજના પાઠથી ભાવ નિર્માણ કરવા નિષ્ફળ નીવડે એવુ બને છે

પણ, એમ થવા માડે છે તેટલામા પેલા વિધિઓ અને સ્તવનો ઉપર પ્રાચીનતાની છાપ બેસે છે અથવા કોઈ સત્પુરુષના સંપાદનપણાની છાપ બેસે છે, અને પ્રાચીનતા અથવા મોટાનુ સંપાદન એ ખ્યાલે ઉપાસકોના મન પર એટલો જાદુ કર્યો હોય છે કે, પ્રાણને જાગ્રત કરવાનુ એનુ મૂળ પ્રયોજન અટકી ગયેલુ હોવા છતા, એને ફેરવવાની હિંમત થતી નથી

સમુદાય એને જ વળગે છે, અને એનું નિયમિત ઉચ્ચારણ તથા તેની સાથે જોડેલા વિધિઓનું પાલન એ જ સ્તવન-ઉપાસના એમ માનતો અને મનાવતો થઈ જાય છે એ સમુદાયના મનુષ્યને પોતે સમુદાય સાથે ન હોય તે દિવસે ખાનગીમાં તેનું ઉચ્ચારણ કરવું એવો નિયમ થઈ રહે છે, અને એની ખાનગી તેમ જ સામુદાયિક ઉપાસનાની પાછળ અમુક વિધિથી અમુક પાઠ કરી જવો એટલી જ એક માન્યતા બંધાતી જણાય છે. સ્તવન-ઉપાસનાના પ્રાણમાં નહીં પણ કલેવરમાં એની શ્રદ્ધા સ્થિર થયેલી હોવાથી એને છોડવાની એની હિંમત નથી હોતી એમાં એ એટલો બંધાયેલો હોય છે કે, કોઈ દિવસ, એ કોઈ બીજા પ્રકારના સમુદાયમાં જઈ ચઢ્યો હોય અને તેટલી જ શુદ્ધ, પણ કોઈ બીજી રીતની, સ્તવન-ઉપાસના કરી હોય, છતાં પોતે આજે સ્તવન-ઉપાસના નથી કરી એવું એને ખટક્યા કરે છે, અને ત્યાથી આવી પોતાના સમુદાયનો સ્તોત્ર–પાઠ બોલી જાય છે. પોતાના સમુદાયના વિધિપાલનમાં જ ઉપાસના–સર્વસ્વ સમાઈ જાય છે એમ એ સમજે છે. વસ્તુત, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં જેને બાધિતાનુવૃત્તિ * કહે છે, તેનો આ પ્રકાર છે

સ્તવન સામુદાયિક હોય કે ખાનગી હોય, એ કેવળ બાધિતાનુવૃત્તિનો પ્રકાર બની રહે તેથી ઉપાસકને વિશેષ લાભ થતો નથી સ્તવનનું કર્મ જ્યારે કશો સ્પષ્ટ ભાન નિર્માણ કરતું બંધ થાય અને તેને ન કરવાથી કાંઈક ચૂક્યા જેવું લાગે એટલું જ થાય, ત્યારે સમજવું જોઈએ કે એ

* કોઈ પણ કર્મ કરવાની એવી દૃઢપણે બંધાયેલી ટેવ કે, જરાયે વિચાર કર્યા વિના એ કર્મ થઈ જ જાય તે બાધિતાનુવૃત્તિ દાખલા તરીકે, જે માણસને પોતાની મૂછ ઉપર આંગળા ફેરવવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે, તે મૂછ બોડાવી હોય ત્યારે પણ એમ કરતા જોવામાં આવે છે. પછી મૂછ હાથ ન આવે ત્યાં કંઈક મૂંઝવણમાં પડ્યા જેવા થાય છે સર વોલ્ટર સ્કોટ વિષે એમ કહેવાય છે કે, તેના વર્ગમાં એક છોકરો હમેશા તેનાથી ઊંચા નંબરે રહેતો સ્કોટ એની ઉપર ચઢવા પ્રયત્ન કરતો, પણ ફાવતો નહીં એક દિવસ સ્કોટે શોધી કાઢ્યું કે, એ છોકરાને પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતી વખતે પોતાના ડગલાના બોરિયા સાથે રમવાની ટેવ હતી સ્કોટે એક દહાડો ધીમેથી એ બોરિયું કાપી નાખ્યું શિક્ષકે એને પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે એના હ.

ઉપાસક માટે એ સ્તવનવિધિ હવે નિરુપયોગી થયો છે સ્તવન-ઉપાસના પ્રાણવાન અને જીવત રહે, એની અસર એના આખા દિવસનાં કર્મોમાં એને કાઈક પણ માલૂમ પડે, એનામા સાત્ત્વિક ભાવોને પ્રેરવાવાળી, વિચાર જાગ્રત કરનાવાળી, અને બળ આપવાવાળી થાય, તો જ એ સફળ ઉપાસના થાય

આ જ દોષના પેટામાં આવી શકે એવો, પણ એની વિશેષતાને લીધે ખાસ જણાવવા જેવો દોષ તે ભાષાથી ઊપજતી બાધિતાનુવૃત્તિનો છે ઉપાસના સફળ થવા દેવી હોય તો તેનુ પ્રયોજન, તેની વિધિના અર્થ અને ઉદ્દેશ, અને તેમા આવતા શબ્દોનુ રહસ્ય ઉપાસકને સમજાય અને તેની લાગણીને જગાડે એવુ જોઈએ એ અત્યત જરૂરી છે જે ભાષા ઉપાસક બરોબર સમજતો ન હોય, અથવા એવી સમજતો ન હોય કે ઉચ્ચારણ સાથે એનો કાઈયે અર્થ એના મન પર ઊઠી શકે, તેવી ઉપાસના બાધિતાનુવૃત્તિનો સસ્કાર જ નિર્માણ કરે

"જેમ બાળક અકારણ જ 'મા' કહીને બોલી ઊઠે છે, અને એમ બોલવામા જ અમૃતના જેવુ સુખ ભોગવે છે, તેમ ભાષા કે જ્ઞાન કે અર્થ કશાનો વિચાર કર્યા વિના, હે અનત, હુ તારુ નામ બોલ્યા કરુ છુ"*

આવા આશયનુ શ્રી રવીન્દ્રનાથનુ એક ગીત છે મે ઉપર જે દોષ બતાવ્યો તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે આવી દલીલ કરવામા આવે છે.

ઊભા થયા અને હાથ ખોરિયા તરફ વળ્યા હાથને તે જડયુ નહી તેથી એ એટલો મૂઝાઈ ગયો કે ઉત્તર આપી શકયો નહી, અને સ્કોટ ઉપર ચડી ગયો

એવી જ એક વાત એક પ્રસિદ્ધ બેરિસ્ટરની ભાષણ આપતી વખતે પોતાની ટોપી સાથે રમત કરવાની ટેવને લગતી છે

જે વૈષ્ણવને દિશા જઈ આવ્યા બાદ નાહવાની ટેવ પડેલી હોય છે, તેને તે એવી દૃઢ થાય છે કે સખત મદવાડમાયે એ નાહી ન શકે તો કાઈક ખટકો લાગ્યા કરે છે આવુ બાધિતાનુવૃત્તિના સસ્કારોનુ બળ હોય છે!

બાધિતાનુવૃત્તિથી થયેલુ કર્મ વિશેષ ભાવ જાગ્રત કરતુ અટકી ગયુ હોય છે, પણ તે ન થાય ત્યારે કાઈ ચૂકયા જેવી મૂઝવણ કરાવે છે ગમે તેવી જૂની ટેવ હોય છતા એ કાર્ય કરતા અટકી જવાથી થોડા વખતમા મૂઝવણનુ ભાન ઊપજતુ બધ થાય છે

* ગીતાજલિ ગીત ૨ જુ

વાસ્તવિક રીતે પ્રસ્તુત ચર્ચાને અને આ ગીતમાંના ભાવને સંબંધ નથી પોતાના પ્રયત્નમાં વધતો જતો ઉપાસક જેમ સમુદાયની બાબતમાં પરિઘમાંથી કેન્દ્ર તરફ, અને સમુદાયમાંથી એકાંતમાં ઢળતો જાય છે, તેમ એની ઉપાસના પણ વિવિધતા અને વિસ્તારમાંથી એકવિધતા અને ગાઢતા તરફ પ્રગતિ કરે છે શરૂઆતમાં એની ઉપાસનામાં ભાવો અનેક હોય છે, નામો અનેક હોય છે, ભજનો અનેક હોય છે, ઘડીક એ સ્તોત્ર બોલે છે, ઘડીક ધૂન કરે છે, ઘડીક સ્વાધ્યાય કરે છે, ઘડીક ધ્યાન ધરે છે એના ભજનો અને પ્રાર્થનામાં કદીક પ્રેમ હોય છે, કદીક યાચના હોય છે, કદીક સકામતા હોય છે, કદીક નિષ્કામતા હોય છે પણ, જેમ બધી નદીઓ ધીમે ધીમે સમુદ્ર ભણી જ વળે છે, તેમ એની બધી પ્રવૃત્તિઓ અને વૃત્તિઓ ધીમે ધીમે કોઈ એક પ્રમુખ પ્રવૃત્તિ અને વૃત્તિમાં લીન થતી જાય છે પછી એક જ વાક્ય, એક જ શબ્દ, એક જ ભાવ એને બસ થાય છે સ્તવન-ઉપાસનાનાં સ્વરૂપ બરાબર હોય અને ઉપાસકની પ્રગતિ બરાબર થતી જતી હોય તો આવું પરિણામ આવવું જોઈએ કવિનું ઉપરનું ગીત અનેકવિધ ઉપાસનામાંથી ઉપર કહ્યા મુજબ એકવિધ ઉપાસના તરફ ઢળતા ભક્તની સ્થિતિનું સૂચક છે એમાં કવિસુલભ અતિ-શયોક્તિ પણ છે કારણ, આવો ઉપાસક પોતે સમજતો નથી તેવું તો કશું બોલતો નથી જ પણ એથી ઊલટું, સમજે છે તેમાંથી બીજું સઘળું છોડી દઈ, માત્ર

वदनीं तुझें मंगल नाम । हृदयीं अखंडित प्रेम ॥

એ નામદેવની સ્થિતિમાં છે એને જ્ઞાન કે અર્થનો વિચાર કરવાપણું રહેતું નથી, કારણ કે એણે ભાષાબાહુલ્યનો ત્યાગ કરી, એક પરિચિત ભાવ અને અર્થવાળું 'નામ' જ પકડ્યું છે

આથી, ઉપાસનાના પાઠમાં ગમે તે ભાષા, ગમે તે અર્થ કે અર્થનો અભાવ હોય તોયે ચાલે, એ વિચાર મારી દૃષ્ટિએ ભૂલભરેલો લાગે છે અર્થને જાણીને નહિ કેવળ પદલાલિત્ય એ ઉપાસના દ્વારા પરમાત્મા સાથે અનુ-સંધાન સાધવા સમર્થ નથી માત્ર, પાઠ કેવળ ઉપાસનાની આધિતાનુવૃત્તિ જ [illegible] કરે એક ધર્મના બધા લોકોની કમમાં કમ ઉપાસના માટે તો એક જ ભાષા હોવી જોઈએ એ એટલી મહત્ત્વની વસ્તુ નથી, જેટલી તે

ઉપાસના સત્ય અને ઈશ્વર સન્મુખ કરાવનારી હોવી જોઈએ એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે મને લાગે છે કે, ખ્રિસ્તી પ્રજાઓએ બાઇબલની મૂળ ભાષાને ન પકડી રાખી, લોકભાષા દ્વારા તેનો ઉપયોગ કરવામા વધારે ડહાપણ બતાવ્યુ છે, અને મુસલમાનોએ અરબીની અને હિંદુઓએ સસ્કૃતની બુત-પરસ્તી કરી છે

એક રીતે ભાષાનો પ્રશ્ન સાવ સહેલો નથી એ સ્વીકારવુયે ઘટે છે જેને આપણે ગુજરાતી કે મરાઠી એવી માતૃભાષા કહીએ, તેમાયે સસ્કૃત અને પ્રાકૃત એવા ભેદો પડે છે જ. આપણા પુસ્તકોમા આવતી ભાષા અને આપણા ગામડાના લોકો તેમ જ ઘરના માણસો જે ભાષા બોલે છે, તે બેમાં ફરક છે જ, અને એવી સસ્કારી ભાષામા રચેલુ સ્તવન પણ સમજાવ્યા વિના સમજાય એવુ સહેલુ નથી થતુ પણ ગીર્વાણ સસ્કૃત અને ગુજરાતી સસ્કૃત વચ્ચે જે ભેદ છે તે એ કે, સસ્કારી ગુજરાતી એક બે વાર ભલે સમજાવવી પડે, પણ પછી એ દુર્બોધ ન રહી શકે, કારણ કે એ પ્રચલિત ભાષા છે ગીર્વાણ સસ્કૃત દશ વાર સમજાવો તોયે તે ભાષાનુ શિક્ષણ ન લીધેલાને એ અગમ્ય જ રહેવાની જ્યારે હાલની સસ્કારી ગુજરાતી વ્યવહારમા બોલાતી ભાષાથી એટલી બધી ભિન્ન પડી ગઈ હશે કે માત્ર ભાષાશાસ્ત્રીઓ જ સમજી શકે, ત્યારે તો એમા બનેલા સ્તવનો પણ છોડી જ દેવા જોઈશે

આ રીતે સામુદાયિક સ્તવનમા ઊપજતા દોષોમા ઉપાસકોની સખ્યા-વૃદ્ધિનો મોહ અને બાધિતાનુવૃત્તિને ઉપજાવનાર ભાષામોહ, વિધિમોહ, તથા પ્રાચીનતાનો મોહ એ ગણાવી શકાય એ દોષો નીપજતા જ તેમને દૂર કરવાની જેટલી આપણે સાવધગીરી રાખી શકીએ, તેટલી આપણે સામુદાયિક ઉપાસના શુદ્ધ રાખી શકવાના

उपासनानु स्थान

પણ સામુદાયિક ઉપાસનાની આવશ્યકતા સ્વીકારતા જ, તેના સ્થળનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે ઉપાસનાનુ સ્થાન કેવુ હોવુ જોઈએ તે વિષે શ્રી જ્ઞાનેશ્વર કહે છે

"જ્યા વનશ્રીની શોભાથી જ બેઠેલાને ઊઠવુ ન ગમે, જે જોતા જ વૈરાગ્યનો પાનો ચડે, જે સ્થાનનો વાસ સતોષનો સહાયક થાય અને મનને

ધૈર્યનું કવચ પહેરાવે, જ્યાં અભ્યાસ (ઈશ્વરચિંતન) થતાં જાતે જ આગળ આવે, અને હૃદયમાં અનુભવ પ્રગટે એવી રમ્યતા જ્યાં અખંડ વસતી હોય, જેની પાસે થઈને જતાં તપશ્ચર્યાના મનોરથો (ઊછળે) અને પાખંડીમાંયે આસ્થા [illegible] આવે. સહજ અથવા અકસ્માત જે માર્ગે જતાંયે સકામ મનુષ્ય [illegible] પાછા ફરવાનું ભૂલી જાય, એ રીતે જે સ્થાન ન રહેવા ઇચ્છનારનેયે રોકી દે, ભમતાનેયે બેસાડી દે અને વૈરાગ્યને ઢંઢોળીને જગાડી દે, જેને જોતાં કોઈ વિલાસીનેયે એમ થાય કે ભોગવૈભવ છોડી દઈ અહીં શાંત થઈને બનીએ, જે આવું સુંદર તેમ જ અતિ ચોખ્ખું સ્થાન દેખાતું હોય (તે ઉપાસનાને યોગ્ય સ્થાન કહેવાય.)"

(જ્ઞાનેશ્વરી)

પરંતુ, આ વિચાર મુજબ તો સ્થાનને કલામય કે કલાહીન રચનાથી સુધારવા કે બગાડવા પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ. આથી, એવે ઠેકાણે તો ન મળે મંડપ કે તોરણ, ફૂલ કે ફલ, યજ્ઞની વેદી કે હોમ, ન કોઈ બીજાં પૂજાનાં સાધનો, ન તંબૂરો કે મંજીરા, સુંદર ભાવવાહી શબ્દો લખેલા પડદા કે ભાવવાહી ચિત્રો કે મૂર્તિઓ પણ ત્યાં રાખેલાં ન હોય. માણસ પોતાના કંઠમાં જેટલો ભાવ ભરી શકે તેટલાં જ સંગીત અને ભાવને લઈને ત્યાં આવે, અને તેટલાથી જેટલા માણસો આવવા પ્રેરાય તેટલા જ આવે.

પણ માણસનું વર્તન એ પ્રકારનું નથી રહ્યું એ યાદ રાખવાની જરૂર છે. ઠેર ઠેર માણસે પોતાનું ડહાપણ ડહોળી કુદરતને બગાડવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે. પર્વતનાં ભવ્ય શિખરોએ, સમુદ્રની વિશાળ ચોપાટીઓએ, નદીઓના કિનારાએ, માણસને પહેલાં આકર્ષ્યો. પણ માણસે ત્યાં બેસી ભજન કરવામાં જ સંતોષ નથી માન્યો. એણે કોઈ ઠેકાણે દેરું કરી, કોઈ ઠેકાણે ગુફા કોરી, કોઈ ઠેકાણે ઘાટ બાંધી, કોઈ ઠેકાણે કુંડ બાંધી સ્થાનને પહેલાં બગાડ્યાં. પછી બગડેલાને સુધારવા માટે છૂટે હાથે પૈસા ખર્ચી એને પોતાની કલાથી શોભાવવા પ્રયત્ન કર્યો. ડાકોર જાઓ, નાસિક જાઓ, મથુરા જાઓ કે કાશી જાઓ. નદીના કિનારા અને પર્વતનાં શિખરો પર ઈંટ-ચૂના ને દગડાઓની હારો ની દાબેલી દેખાશે. જાણે કોઈ ભજન-સેવનનું ઠેકાણું રહેવા જ ન દેવું એવો આગ્રહ હોય તેમ દાનવીરો અને કલાકારોએ કુદરતને બગાડી છે.

પણ, સામુદાયિક ઉપાસનાની આવશ્યકતા સ્વીકારી કે સાથ કુદરતને ખોળે રહેવુયે શક્ય નથી, એ વાત પણ ધ્યાનમા લેવાની જરૂર છે ભલે ઉપર વર્ણવ્યુ તેવુ કોઈ રમણીય સ્થાન સામુદાયિક ઉપાસના માટે મુકરર કરીએ ત્યા ભેગા થવાનુ નક્કી થતા જ જે પ્રયોજન માટે ભેગા થવાનુ છે તે સિદ્ધ કરી શકાય એવી સગવડો કરવી નહી પડે? બેસવાની જગ્યા સાફ કરી નાખવી, જેટલા આવનાર હોય તેટલી જગ્યા ખુલ્લી કરવી, પ્રવચનકારને બધા જોઈ-સાંભળી શકે એવી વેદી રચવી — એ બધાથી કુદરતની સુદરતામા વિક્ષેપ આવે, છતા તેમ કર્યા વિના કાંઈ છૂટકો છે? વારુ, આટલુ ક્ષમ્ય ગણો, તો વરસાદના દિવસો માટે ત્યા છાપરુ હોય તેમા શુ અયોગ્ય છે? છાપરુ બાધવાનુ સ્વીકારો એટલે કુદરતને મરડ્યા વિના ચાલે જ નહી, અને કુદરતને માણસે બગાડવી અનિવાર્ય જ હોય તો, તેને બગાડવાના પાપના બદલા તરીકે કહો, માણસે પોતાની કળાથી એને શોભાવવાયે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ

વળી, જ્યા દશ માણસ ભેગા થવાના હોય, ત્યા સમય સાચવવાની સગવડ ખાતર કાઈક સકેત કરવો પડે એ કોઈ ઠેકાણે બાગનુ, તો કોઈ ઠેકાણે ઘટ, શખ વગેરેના ધ્વનિનુ સગવડ પ્રમાણે સ્વરૂપ લે ધ્વનિને અને શોભાને રાખો, તો તેમા સગીત, ચિત્રકળા, કારીગરી વગેરે આવી જવાના જ આમ જેમ કથાને ઉદરથી બચાવવાના પ્રયત્નમાથી સન્યાસી સસારી બની જાય છે,* તેમ સામુદાયિક સ્તવન-ઉપાસનામાથી ભવ્ય દેવાલય ચણાઈ જવાનુ જ

---

* વાત એવી છે કે એક સન્યાસીની કથા ઉદર કાતરી જતા એક 'પ્રેમી' ભક્તે એમને બિલાડી પાળવા સલાહ આપી સન્યાસીએ સલાહ સ્વીકારી બિલાડીનુ બચ્ચુ આણ્યુ, સન્યાસી રહ્યા ભૂત-વત્સલ! પોતે તો દૂધ ન પીએ, પણ બાપડા બચ્ચાને તો પાવુ જ જોઈએ ને? રોજ રોજ દૂધ માગી લાવવા કરતા એક સજ્જન પાસે ગાયની ભિક્ષા માગી લીધી પછી ગાયને રોજ ચરાવવા લઈ જવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થયો રોજ કોના ખેતરમા લઈ જાય? આથી એક બીજા સજ્જન પાસે એક જમીનના ટુકડાનુ દાન લીધુ જમીન આવી એટલે પાછળ ખેતી આવી જ! એમ ધીમે ધીમે સન્યાસીના પાછા સસારી બની ગયા! અને બધુ એક કથા સાચવવા માટે!

વળી, શહેરી જીવનમાં કુદરતી સ્થાન જ શક્ય નથી. તેથી, ત્યાંને માટે કુદરતને જ ખોળે બેસવાનો નિયમ ન થઈ શકે. ત્યાં તો કાંઈક કૃત્રિમ રચના કરવી જ પડે, અને તેને માણસ પોતાની બુદ્ધિથી જેટલી ભવ્ય અને પૂજનયોગ્ય લાગે એવી કરી શકે તેટલી કરવી ઘટે.

આ રીતે આવશ્યક રચના અને પાખંડ વધારનારી રચના એ બે વચ્ચેની સીમા નક્કી કરવી એ એક મુશ્કેલ કોયડો છે.

પાખંડને પેસવાને આપણે શક્ય તેટલી ઓછી સગવડ આપવી છે એવી જો આપણી અત્યંત ધગશ હોય તો, આનો ઉપાય યોજી શકાય એમ છે, પણ એ સૂચનાનો અમલ થશે એવી હું આજે આશા રાખતો નથી. કારણ, સામુદાયિક ઉપાસનાને લોકો કેવળ ઉપાસના માટે જ નથી વાપરતા, પણ અનેક રાજકીય, સામાજિક, સ્વાર્થી, પરમાર્થી ઉદ્દેશોને માટેય સ્વીકારે છે અને તેથી પાખંડ પેસવાથી દિલગીર નથી થતા.

છતાં, જેમ બીજી અનેક બાબતોમાં લોકો કોઈની સૂચના ન સ્વીકારે તોયે તેનું સત્ય સ્વીકાર્યા વિના તેમને ચાલતું નથી, તેમ હું સૂચવું છું તે ઉપાયનીય યોગ્યતા તો સ્વીકારશે એમ આશા રાખું છું.

એક પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રી સંતનો દર વર્ષે પંઢરપુરની જાત્રાએ જવાનો નિયમ હતો. એમણે પોતાના વર્તનમાં એવો નિયમ કર્યો હતો કે, જ્યારે પંઢરપુર જવું ત્યારે પોતાના ઝૂંપડાને આગ લગાડીને જવું અને યાત્રા કરીને પાછા ફરે ત્યારે નવું ઝૂંપડું બાંધવું.

સામુદાયિક ઉપાસનાના સ્થાન માટે આપણે આના જેવો જ નિયમ કરીએ, તો પાખંડી રચના અને આવશ્યક રચના વચ્ચેની વહેવારુ સીમા મળી આવશે. ઉપાસના માટે એક જ સ્થાનમાં એક વર્ષથી વધારે વખત બેસવું નહીં અને સ્થાનાંતર કરતી વખતે આગલા સ્થાનની સામગ્રી નવા સ્થાનમાં વાપરવી નહીં. આમ કરશે તો માણસ મોટી ઇમારતો, મૂર્તિઓ, સોનાચાંદીના સિંહાસનો અને વાસણો, આરસપહાણની ફરસબંધી અને ગાલીચાઓની રચનામાં નહીં પડે. ગર્વનું કારણ થાય એવો મોટો મઠ પણ નહીં રચાવે, વાદ્યસમૂહ પણ નહીં હોય. છતાં, બેસવાની સગવડ કરશે, તેને માટે લીંપણ કે રેતી પાથરશે. ચોમાસાને માટે છાપરું કરશે, અને, એની શ્રદ્ધા હશે તો જ એકાદની છબી લાવીને મૂકશે, આર

પૈસાની દીવીથી કે એકાદ ફાનસથી ચલાવી લેશે. હોશ થશે ત્યારે પાંદડાના તોરણો બાંધશે અને કામચલાઉ માંડવો કરશે કોઈ ઉત્સાહી ભક્તને દર વર્ષે નવો એકતારો અને કરતાળની જોડી વસાવી દેતા કચવાટ નહી થાય

આમ ઉપાસનાના સ્થાનની વ્યવસ્થા થાય

એ જ રીતે ઉપાસના કેવળ યાંત્રિતાનુવૃત્તિનો સંસ્કાર બની ન જાય એ માટે, એક જ સ્તવનપાઠને ન વળગવાનો નિયમ કરવો યોગ્ય થાય

ઉપાસનાપાઠ

વર્ષમા એક વાર કે બે વાર પણ આખો પાઠ કે તેનો કેટલોક ભાગ ફેરવી નાખવામા આવે, એ અમુક પાઠ દ્વારા જ ઈશ્વરસ્તવન કરી શકાય એવો મૂઢાગ્રહ છોડાવવામા ઉપયોગી થઈ શકે, તેમ જ પરિચિત પાઠથી ભાવો ઉપજતા અટકી ગયા હોય તો તેને પાછા જાગ્રત કરી શકે

અલબત, નવા પાઠનો અર્થ એમ નહી કે જૂના પાઠનો ભાવ પણ નવામા ન આવે એ વિષે તો, આગળ કહીશ તેમ, ભાવ અને પૂજ્યના એક જ હોઈ શકે, ભલે સ્તવનની ઊર્મિ અને કાવ્ય જુદા હોય તથા પ્રબંધ-રચના જુદી જાતની હોય

આ ભાવની વાત ઉપરથી સામુદાયિક સ્તવનમા શુ શુ ન હોવુ જોઈએ તે પણ વિચારી લઈએ

૧ વ્યક્તિઓ અગત ઉપાસના પોતે સકામ હશે તો કામના માટે અને શ્રેયાર્થી હશે તો નિષ્કામ થવાની ઇચ્છાથી કરશે પણ સામુદાયિક ઉપાસના વ્યક્તિઓની કે સમુદાયની કામનાઓની સિદ્ધિની ઇચ્છાથી થાય એ અયોગ્ય છે ઘણાખરા ધાર્મિક સંપ્રદાયોએ સકામ ઉપાસનાનુ પાખડ એટલુ બધુ વધારી દીધુ છે કે, ટોલ્સ્ટોય જેવા સત્યશોધક એથી કંપી ઊઠે એમા નવાઈ જ નથી "હે પ્રભુ, અમારા શહેરમા મરકી ફાટી નીકળી છે, તેનો નાશ કર; અમારા રાજાને લડાઈમા વિજય આપ, અમારા શત્રુનો સહાર કર, અમને સ્વરાજ્ય અપાવ.' વગેરે જનોની રાગદ્વેષાત્મક પ્રવૃત્તિઓ તથા ઐહિક તૃષ્ણાઓ માટે સામુદાયિક ઉપાસનાનો ઉપયોગ કરવો, એ સામુદાયિક ઉપાસના — એટલે સત્સંગ — ને વિરોધી છે

"હે પ્રભુ, અમારા કર્મો અમે રાગદ્વેષથી રહિત થઈને કરીએ, અમારા કર્મો દ્વારા અમારી ચિત્તશુદ્ધિ થાય, અમારા કર્મોમા અમે જ

અપકાર્ય ન કરીએ, અમારાં કર્મોથી કોઈનું અહિત ન થાઓ. અમારાં કર્મો અશુદ્ધ હોય તો અમને યશ ન મળો, અમારાં કર્મો શુદ્ધ હોય તો તે દુઃખદ હોય છતાં અમે ન છોડીએ એવી બુદ્ધિ અને શક્તિ આપ" — એ વ્યક્તિગત નિષ્કામ ઉપાસનાનું સ્વરૂપ હોઈ શકે, અને સામુદાયિક ઉપાસનામાં તો એ જ સ્વરૂપ હોવું જોઈએ ભલે સમુદાયનો [illegible] [illegible] સકામ ઉપાસનાને જ પ્રામાણિકપણે [illegible] રાગદ્વેષથી ભરેલો હોય અને સમુદાયને સત્યમાર્ગ [illegible] હોય પણ સામુદાયિક ઉપાસનાનો હેતુ એ સમુદાયને [illegible] પાડવાનું [illegible] હોવાથી ઉપાસના ટાણે એના રાગદ્વેષોને આનંદ પૂરું ઉખાડી [illegible] [illegible] ન થવું જોઈએ, પણ રાગદ્વેષો ઓગળવાના જોડ માફક ગણી [illegible] જ પ્રયત્ન થવો જોઈએ

"હે પ્રભુ, તારા સ્વરૂપની મને નિઃસંશય પ્રતીતિ કરાવી દે, તારા [illegible] તારી ભક્તિ મને આપ, તારી ભક્તિમાં કોઈ [illegible] સહિત તારી [illegible] તારા ભક્તાનો હું દ્રોહ ન કરું, [illegible] ન કરે એવું કર, તારે કે તારા [illegible] અખંડ દર્શન આપ; તારા દાસનો [illegible] સમાગમ આપ, તારું [illegible] છે, તે આપ" — એ [illegible] સંતોનો [illegible] ભાષામાં છે એ [illegible] — આ [illegible] ઉપાસના પ્રાકૃત ભાષામાં છે એ વચ્ચે ઉદાત્ત [illegible] સામુદાયિક [illegible] છતાં જ્યાં [illegible] અમારી [illegible] ન [illegible], પ્રકાશ આપ [illegible] એમની બુદ્ધિને [illegible] "[illegible] આપ, [illegible] આપ, [illegible] અમારા [illegible] ફેલાવ [illegible] ભરી દે, [illegible] દે, અમારા [illegible] [illegible] — [illegible] ઉપાસના, વેદની, [illegible] દર્શન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉપાસના નથી [illegible] સ્થાન [illegible] હોય [illegible] હોય છતાં, [illegible] ઉપાસના [illegible] હોય [illegible] જોઈએ

[illegible] તેને સ્થાન ન હોવું જોઈએ

પૈસાની દીવીથી કે એકાદ ફાનસથી ચલાવી લેશે. ફોરા થશે ત્યારે પાંદડાનાં તોરણો બાંધશે અને કામચલાઉ માંડવો કરશે. કોઈક ઉત્સાહી ભક્તને દર વર્ષે નવો એકતારો અને કરતાળની જોડી વગાડી દેતા કચવાટ નહીં થાય.

આમ ઉપાસનાના સ્થાનની વ્યવસ્થા થાય.

એ જ રીતે ઉપાસના કેવળ યાંત્રિતાનુવૃત્તિનો સંસ્કાર બની ન જાય એ માટે, એક જ સ્તવનપાઠને ન વળગવાનો નિયમ કરવો યોગ્ય થાય.

ઉપાસનાપાઠ

વર્ષમાં એક વાર કે બે વાર પણ આખો પાઠ કે તેનો કેટલોક ભાગ ફેરવી નાખવામાં આવે, એ અમુક પાઠ દ્વારા જ ઈશ્વરસ્તવન કરી શકાય એવો મૂઢાગ્રહ છોડાવવામાં ઉપયોગી થઈ શકે, તેમ જ પરિચિત પાઠથી ભાવો ઊપજતા અટકી ગયા હોય તો તેને પાછા જાગ્રત કરી શકે.

અલબત, નવા પાઠનો અર્થ એમ નહીં કે જૂના પાઠનો ભાવ પણ નવામાં ન આવે. એ વિષે તો, આગળ કહીશ તેમ, ભાવ અને પૂજ્યના એક જ હોઈ શકે, ભલે સ્તવનની ઊર્મિ અને વાક્ય જુદાં હોય તથા પ્રબંધ-રચના જુદી જાતની હોય.

આ ભાવની વાત ઉપરથી સામુદાયિક સ્તવનમાં શું શું ન હોવું જોઈએ તે પણ વિચારી લઈએ.

૧. વ્યક્તિઓ અંગત ઉપાસના પોતે સકામ હશે તો કામના માટે અને શ્રેયાર્થી હશે તો નિષ્કામ થવાની ઇચ્છાથી કરશે. પણ સામુદાયિક ઉપાસના વ્યક્તિઓની કે સમુદાયની કામનાઓની સિદ્ધિની ઇચ્છાથી થાય એ અયોગ્ય છે. ઘણાખરા ધાર્મિક સંપ્રદાયોએ સકામ ઉપાસનાનું પાખંડ એટલું બધું વધારી દીધું છે કે, ટૉલ્સ્ટૉય જેવા સત્યશોધક એથી કંપી ઊઠે એમાં નવાઈ જ નથી. "હે પ્રભુ, અમારા શહેરમાં મરકી ફાટી નીકળી છે, તેનો નાશ કર; અમારા રાજાને લડાઈમાં વિજય આપ. અમારા શત્રુનો સંહાર કર, અમને સ્વરાજ્ય અપાવ" વગેરે જનોની રાગદ્વેષાત્મક પ્રવૃત્તિઓ તથા ઐહિક તૃષ્ણાઓ માટે સામુદાયિક ઉપાસનાનો ઉપયોગ કરવો, એ સામુદાયિક ઉપાસના — એટલે સત્સંગ — ને વિરોધી છે.

"હે પ્રભુ, અમારાં કર્મો અમે રાગદ્વેષથી રહિત થઈને કરીએ, અમારાં કર્મો દ્વારા અમારી ચિત્તશુદ્ધિ થાય, અમારાં કર્મોમાં અમે જ

બધાઈ ન જઈએ, અમારા કર્મોથી કોઈનુ અહિત ન થાઓ, અમારાં
કર્મો અશુદ્ધ હોય તો અમને યશ ન મળો, અમારા કર્મો શુદ્ધ હોય તો
તે દુખરૂપ હોય છતા અમે ન છોડીએ એવી બુદ્ધિ અને શક્તિ આપ”
— એ વ્યક્તિગત નિષ્કામ ઉપાસનાનુ ધ્રુવપદ હોઈ શકે, અને સામુદાયિક
ઉપાસનામા તો એ જ ધ્રુવપદ હોવુ જોઈએ ભલે સમુદાયનો ૯૯ ટકા
ભાગ રાગદ્વેષથી ભરેલો હોય અને સકામ ઉપાસનાને જ પ્રામાણિકપણે
કરી શકતો હોય, પણ સામુદાયિક ઉપાસનાનો હેતુ એ સમુદાયને સત્સગ
આપવાનો હોવાથી ઉપાસના ટાણે એના રાગદ્વેષોને ખાતર પૂરુ પાડવાનુ
કામ ન થવુ જોઈએ, પણ રાગદ્વેષો ગોખરુના છોડ માફક ગણી ઉખાડી
નાખવાનો જ પ્રયત્ન થવો જોઈએ

“હે પ્રભુ, તારા સ્વરૂપની મને નિસશય પ્રતીતિ કરાવી દે, તારા
મહિમાના જ્ઞાન સહિત તારી ભક્તિ મને આપ, તારી ભક્તિમા કોઈ
સકામતાનો દોષ ન રહે એવુ કર, તારો કે તારા ભક્તોનો હુ દ્રોહ ન કરુ;
તારા સતોનો સમાગમ આપ, તારુ અખડ દર્શન આપ; તારા દાસનો
દાસ બનાવ — આ મારી સાત યાચનાઓ છે, તે આપ” — એ
સ્વામીનારાયણીય સામુદાયિક ઉપાસના ‘પ્રાકૃત ભાષામા છે એ મુજબ
‘સત્સગી’ઓનુ જીવન વીતે છે એમ ન કહેવાય, છતા એ વધારે ઉદાત્ત
ઉપાસના છે અને “રાજ્ય આપ, ધન આપ, પ્રજા આપ, અમારી
ગાયોના ધણ વધારી દે, અમારા શત્રુઓમા મરકી ફેલાવ, એમની બુદ્ધિને
ભુલાવામા નાખી દે, અમારા સૈનિકોના બાહુમા અખૂટ બળ ભરી દે,
અમારા માર્ગમાથી સર્વે વિઘ્નો દૂર કર,” — એવી ઉપાસના, વેદની,
કુરાનની કે બાઈબલની ભાષામા હોય, લોકોની વૃત્તિનુ સાચુ દર્શન
કરાવનારી હોય છતા, એ સત્સગની ઉપાસના નથી, અને સામુદાયિક
ઉપાસનામા તેને સ્થાન ન હોવુ જોઈએ

૨ જેમ સામુદાયિક ઉપાસનામા સકામ યાચનાઓ ન હોય, તેમ
એમા અનેક દેવોની ઉપાસના પણ ન હોવી જોઈએ એ સમુદાયનો કોઈ
એક સર્વમાન્ય ઇષ્ટ દેવ હોય, તો તેની ઉપાસના હોય તેમા કોઈ કાઈ
કહી શકે નહી, પણ એ સાથે બીજા દેવોની ઉપાસના પણ રાખવી ઇષ્ટ
નથી ‘અનન્યાશ્રય’ના વિચારમા સકુચિતતા કે પરમત પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા

પૈસાની દીવીથી કે એકાદ ફાનસથી ચલાવી લેશે, હોશ થશે ત્યારે પાંદડાના તોરણો બાંધશે અને કામચલાઉ માંડવો કરશે કોઈક ઉત્સાહી ભક્તને દર વર્ષે નવો એકતારો અને કરતાળની જોડી વસાવી દેતા કચવાટ નહી થાય

આમ ઉપાસનાના સ્થાનની વ્યવસ્થા થાય

એ જ રીતે ઉપાસના કેવળ બાધિતાનુવૃત્તિનો સંસ્કાર બની ન જાય એ માટે, એક જ સ્તવનપાઠને ન વળગવાનો નિયમ કરવો યોગ્ય થાય

ઉપાસનાપાઠ

વર્ષમા એક વાર કે બે વાર પણ આખો પાઠ કે તેનો કેટલોક ભાગ ફેરવી નાખવામા આવે, એ અમુક પાઠ દ્વારા જ ઈશ્વિરસ્તવન કરી શકાય એવો મૂઢાગ્રહ છોડાવવામા ઉપયોગી થઈ શકે, તેમ જ પરિચિત પાઠથી ભાવો ઊપજતા અટકી ગયા હોય તો તેને પાછા જાગ્રત કરી શકે

અલબત, નવા પાઠનો અર્થ એમ નહી કે જૂના પાઠનો ભાવ પણ નવામા ન આવે એ વિષે તો, આગળ કહીશ તેમ, ભાવ અને પૂજ્યતા એક જ હોઈ શકે, ભલે સ્તવનની ઊર્મિ અને કાવ્ય જુદા હોય તથા પ્રબંધ-રચના જુદી જાતની હોય

આ ભાવની વાત ઉપરથી સામુદાયિક સ્તવનમા શુ શુ ન હોવુ જોઈએ તે પણ વિચારી લઈએ

૧ વ્યક્તિઓ અંગત ઉપાસના પોતે સકામ હશે તો કામના માટે અને શ્રેયાર્થી હશે તો નિષ્કામ થવાની ઇચ્છાથી કરશે પણ સામુદાયિક ઉપાસના વ્યક્તિઓની કે સમુદાયની કામનાઓની સિદ્ધિની ઇચ્છાથી થાય એ અયોગ્ય છે. ઘણાખરા ધાર્મિક સંપ્રદાયોએ સકામ ઉપાસનાનુ પાખંડ એટલુ બધુ વધારી દીધુ છે કે, ટૉલ્સ્ટૉય જેવા સત્યશોધક એથી કંપી ઊઠે એમાં નવાઈ જ નથી "હે પ્રભુ, અમારા શહેરમા મરકી ફાટી નીકળી છે, તેનો નાશ કર; અમારા રાજાને લડાઈમા વિજય આપ, અમારા શત્રુનો સંહાર કર, અમને સ્વરાજ્ય અપાવ." વગેરે જનોની રાગદ્વેષાત્મક પ્રવૃત્તિઓ તથા ઐહિક તૃષ્ણાઓ માટે સામુદાયિક ઉપાસનાનો ઉપયોગ કરવો, એ સામુદાયિક ઉપાસના — એટલે સત્સંગ — ને વિરોધી છે

"હે પ્રભુ, અમારા કર્મો અમે રાગદ્વેષથી રહિત થઈને કરીએ, અમારા કર્મો દ્વારા અમારી ચિત્તશુદ્ધિ થાય, અમારા કર્મોમા અમે જ

જખાઈ ન જઈએ, અમારા કર્મોથી કોઈનુ અહિત ન થાઓ, અમારાં કર્મો અશુદ્ધ હોય તો અમને યશ ન મળો, અમારા કર્મો શુદ્ધ હોય તો તે દુખરૂપ હોય છતા અમે ન છોડીએ એવી બુદ્ધિ અને શક્તિ આપ"—એ વ્યક્તિગત નિષ્કામ ઉપાસનાનુ ધ્રુવપદ હોઈ શકે, અને સામુદાયિક ઉપાસનામા તો એ જ ધ્રુવપદ હોવુ જોઈએ ભલે સમુદાયનો ૯૯ ટકા ભાગ રાગદ્વેષથી ભરેલો હોય અને સકામ ઉપાસનાને જ પ્રામાણિકપણે કરી શકતો હોય, પણ સામુદાયિક ઉપાસનાનો હેતુ એ સમુદાયને સત્સગ આપવાનો હોવાથી ઉપાસના ટાણે એના રાગદ્વેષોને ખાતર પૂરુ પાડવાનું કામ ન થવુ જોઈએ, પણ રાગદ્વેષો ગોખરુના છોડ માફક ગણી ઉખાડી નાખવાનો જ પ્રયત્ન થવો જોઈએ

"હે પ્રભુ, તારા સ્વરૂપની મને નિસશય પ્રતીતિ કરાવી દે, તારા મહિમાના જ્ઞાન સહિત તારી ભક્તિ મને આપ, તારી ભક્તિમા કોઈ સકામતાનો દોષ ન રહે એવુ કર, તારો કે તારા ભક્તોનો હુ દ્રોહ ન કરુ, તારા સતોનો સમાગમ આપ, તારું અખડ દર્શન આપ; તારા દાસનો દાસ બનાવ—આ મારી સાત યાચનાઓ છે, તે આપ"—એ સ્વામીનારાયણીય સામુદાયિક ઉપાસના પ્રાકૃત ભાષામા છે એ મુજબ 'સત્સગી'ઓનુ જીવન વીતે છે એમ ન કહેવાય. છતા એ વધારે ઉદાત્ત ઉપાસના છે અને "રાજ્ય આપ, ધન આપ, પ્રજા આપ, અમારી ગાયોના ધણ વધારી દે, અમારા શત્રુઓમા મરકી ફેલાવ એમની બુદ્ધિને ભુલાવામા નાખી દે, અમારા સૈનિકોના બાહુમા અખૂટ બળ ભરી દે, અમારા માર્ગમાંથી સર્વે વિઘ્નો દૂર કર,"—એવી ઉપાસના, વેદની, કુરાનની કે બાઈબલની ભાષામા હોય, લોકોની વૃત્તિનુ સાચુ દર્શન કરાવનારીયે હોય છતા, એ સત્સગની ઉપાસના નથી, અને સામુદાયિક ઉપાસનામા તેને સ્થાન ન હોવુ જોઈએ

૨ જેમ સામુદાયિક ઉપાસનામાં સકામ યાચનાઓ ન હોય તેમ એમા અનેક દેવોની ઉપાસના પણ ન હોવી જોઈએ એ સમુદાયનો કોઈ એક સર્વમાન્ય ઇષ્ટ દેવ હોય, તો તેની ઉપાસના હોય તેમા કોઈ કાઈ કહી શકે નહી પણ એ સાથે બીજા દેવોની ઉપાસના પણ રાખવી ઇષ્ટ નથી 'અનન્યાશ્રય'ના વિચારમા સકુચિતતા કે પરમત પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા

નથી, પણ સિદ્ધાંત રહેલો છે અલબત, અનન્યાશ્રયનો અર્થ અન્ય સમુદાયમાં મનાતા ઇષ્ટદેવની નિંદા કરવી એવો ન થવો જોઈએ અન્ય લોકોના ઇષ્ટદેવો પોતાના ઇષ્ટદેવ કરતાં હલકા છે એવું સૂચવનારા અનેક સ્તોત્રો, ભજનો વગેરે હોય છે આ અયોગ્ય છે અનન્યાશ્રયીએ ઇતર દેવાદિકનો પૂજાર્થે કે નિંદાર્થે નામનિર્દેશ કરવાની જરૂર જ નથી

આ દૃષ્ટિએ या कुन्देन्दुतुषारहारधवला વગેરે શ્લોકો, જેમાં એકને સર્વોપરી ગણાવવા બીજાને હલકા બનાવ્યા હોય, એ મને એ જ દેવતાને ઇષ્ટ માનનારા માટેયે ત્યાજ્ય લાગે છે

અનન્યાશ્રયમાં બે ભાવો રહેલા છે એક, એકેશ્વરવાદનો અને બીજો, પોતાના ઇષ્ટદેવ એ જ તે એકેશ્વર છે એવો બીજા દેવોનો — ગૌણરૂપે પણ — નામનિર્દેશ એકેશ્વરનિષ્ઠાને વિરોધી છે અને અન્ય સંપ્રદાયો પ્રત્યે અપમાનકારક છે

એક સંપ્રદાયનો સમુદાય ન હોય ત્યાં સનાતની હિંદુઓમાં બધાયે દેવોને — અથવા કમમાં કમ પંચાયતનના દેવોને — હાથ જોડવાનું સામાન્ય થઈ પડ્યું છે આમાં મને કાંઈ જ અર્થ લાગ્યો નથી એ સામાન્ય જનોને ભ્રમમાં નાખનારી, ક્યાંયે ઉપાસકની નિષ્ઠાને સ્થિર ન કરાવનારી, એકેશ્વરનિષ્ઠાને વિરોધી થનારી પદ્ધતિ છે વળી, પંચાયતન દેવોમાંથી સૂર્ય સિવાયના બીજા દેવતાઓ (વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ અને પાર્વતી) કેવળ કાલ્પનિક જ છે સૂર્યની ઉપાસના વૈજ્ઞાનિક રીતે કરવા જેવી ગણાય, પણ તેને આપણે સ્તવન-ઉપાસના નહીં કહીએ પરમાત્માના પ્રતીકરૂપે એ આદરણીય પ્રત્યક્ષ વિભૂતિ લેખાય, પણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિવાળાને એવી ભક્તિ ઊપજવી કઠણ છે અને સૂર્યભક્તને વૈજ્ઞાનિક ઉપાસના સકામ લાગશે આમ પંચાયતન દેવતાના સ્તવનની એકેશ્વરવાદી અસાંપ્રદાયિક સામુદાયિક ઉપાસનામાં જરૂર નથી

બધાયે દેવોને નમસ્કાર કરી બધા લોકોને સંતોષવાની ઇચ્છા વૃથા છે એથી કોઈ દૃઢ અનન્યાશ્રયીને સંતોષ થતો નથી, કોઈની એકનિષ્ઠા દૃઢ થતી નથી અને એક પ્રકારની શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિકતા જ પોષાય છે

૩ જેમ અનેક દેવોને સામુદાયિક ઉપાસનામા સ્થાન ન હોય, તેમ ટાણા ટાણાની સામુદાયિક ઉપાસના જુદા જુદા દેવોને ઉદ્દેશીનેયે ન થવી જોઈએ ઊઠતી વખતે આત્મતત્ત્વની કે પરમાત્માની, નાહીને રામ કે કૃષ્ણની, કાર્યના આરભમા ગણપતિ કે સરસ્વતીની, ઉદ્યોગમદિરમા જતા વિશ્વકર્માની, ભોજન વખતે અન્નપૂર્ણા કે વૈશ્વાનરની, વ્યાયામ સમયે હનુમાનની, હોળીને દિવસે હોલિકાની, નાગપાચમને દિવસે નાગની, દુર્ગાષ્ટમીને દિવસે કાળિકાની, લગ્નમા નવ ગ્રહોની અને મરણમા પિતૃઓની,— એવી એક જ સમુદાયમા થતી સામુદાયિક ઉપાસના ઉપર જણાવેલા દોષોવાળી જ છે સમુદાય કે વ્યક્તિ ભલે પ્રત્યેક જુદુ કર્મ કરતા ઉપાસના કરે, પણ તે બધીયે એક જ દેવના નામનિર્દેશ સાથે થવી ઘટે છે

‘જેમ બધી નદીઓનુ પાણી એક જ સમુદ્રમા જાય છે, તેમ બધા દેવોની પૂજા એક જ દેવને પહોચે છે’ એ વેદાતીએ કરેલો સમન્વય છે, અને એ સાચો પણ છે પણ એ મૂળ વસ્તુ જ ભ્રામક છે અને એની જરૂર એક સમુદાયમા છે જ નહી એ સમન્વય પરમતસહિષ્ણુ થવા માટે જ ઉપયોગી છે

એક જ દેવના જુદા જુદા નામોવાળા સ્તવનો પણ કેવી જાતની ભ્રમણાઓ ઉત્પન્ન કરે છે તે બતાવવા નીચેનુ ઉદાહરણ ટાકુ છુ

મારા એક પૂજ્ય હિતેચ્છુ એક વાર પ્રવાસ કરતા એક નદી ઓળગવા માટે હોડીમા બેઠા એમની જોડે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પણ ચડ્યો, અને એમની જોડાજોડ બેઠો એ બ્રાહ્મણ હોડીમા ચડતા જ કાઈ ગણગણવા લાગ્યો એમ જોયુ ધ્યાન દઈને સાભળતા, ‘जलेषु मा रक्षतु मत्स्यमूर्ति’ કે એવા જ કોઈ કવચનુ ચરણ એ બોલતો હતો એમ જણાયુ બીજે પાર હોડીમાથી ઊતરતા સુધી એના એ ચરણનો પાઠ ચાલુ જ હતો. હોડીમાથી સહીસલામત ઊતર્યા બાદ એ પ્રાર્થના સફળ થઈ જવાથી એની જરૂર ન રહી, એટલે એ મૂગો થયો જમીન પર ચાલતા એને આત્મવિશ્વાસ હતો એટલે એણે દેવની સહાય ન માગી, જળપ્રવાસ દરમ્યાન આત્મવિશ્વાસ હોવાથી જળવામી ભગવાનનુ રક્ષણ ઇચ્છયુ

જે પુરુષાર્થી નથી અને સકામ છે તેની એવી સ્થિતિ હમેશા જ રહેવાની ભલે જે ગરુડપતિ છે તે જ મત્સ્યમૂર્તિ હોય, પણ એ વિમાનમા

મત્સ્યમૂર્તિનુ નામ દઈ રક્ષણ નહી માગે અને જળમા ગરુડપતિનુ નામ દઈ સુરક્ષિત થયો એમ નહી માને વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ આવા સર્વ બાજુથી ભયમા પડેલા જીવોની રક્ષા માટે શક્ય તેટલાં નામોના આધાર લઈ કવચો રચી આપ્યા, એ ભલે તેમની ઉપર મહાન ઉપકાર થયો એમ માનીએ પણ એવી મનોદશાને ઉત્તેજન મળે એવુ સામુદાયિક ઉપાસનામા ન જ હોવુ જોઈએ

આનો અર્થ કોઈ એમ ન કરે કે, હુ પરમેશ્વરવાચક કોઈ એક જ નામનો ઉપયોગ જોઈએ એમ સૂચવુ છુ પણ એકેશ્વરવાદી હોઈને યે કોઈ ઉપાસના એવુ કરાવે કે એ એકેશ્વરની પ્રભાતમા પરમાત્માને નામે જ, જમતા વૈશ્વાનરને નામે જ, શાળામા ભેગા થતા જ્ઞાનઘનને નામે જ, ઉદ્યોગગૃહમા પેસતા કર્માધિષ્ઠાતાને નામે જ અને મૃતી વખતે શાત સ્વરૂપને નામે જ ઉપાસના કરાય, તો તે અનેક દેવની ઉપાસના જેવુ જ થઈ જવાનુ અર્થાત્ આટલુ કહ્યા બાદ એમ કહેવાની જરૂર રહેતી જ નથી કે, જ્યા જનતાને જુદા જુદા નામો સાથે જુદા જુદા દેવોનો ખ્યાલ રહેલો છે, ત્યા એવો ઉપયોગ ત્યાજ્ય જ સમજવો જોઈએ

દેવોના નામો અને અવતારોના નામો વચ્ચેનો થોડોક ભેદ સમજવાની જરૂર છે જો કોઈ સમુદાયના ઇષ્ટદેવ રામ હોય, તો તેની ઉપાસનામા કૃષ્ણને લાગુ પડતા નામોનો ઉપયોગ અનન્યાશ્રયના સિદ્ધાતથી નહી હોય. પણ અસાપ્રદાયિક સમુદાયોમા રામ, કૃષ્ણ, રઘુપતિ વગેરે નામોનો ઉપયોગ કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ સૂચવવા નથી થતો એવુ જોવામા આવે છે. એ શબ્દો ૐ, પરમાત્મા, પરમેશ્વર, ભગવાન વગેરેના પર્યાયરૂપે જ વપરાય છે "જય જય યશોદાનદન કી, દશરથસુત આનદકદન કી"— એમ એવો સમુદાય બોલે ત્યારે, કા તો, જેમ "નિવૃત્તિ, જ્ઞાનદેવ, સોપાન, મુક્તાબાઈ"— વગેરે સતોનુ સ્મરણ થાય છે, તેમ એ મહાન વ્યક્તિઓનુ પુણ્યદાયક સ્મરણ થાય છે, અથવા ભલે, યશોદાનદન કહે કે દશરથસુત કહે, એનો અર્થ "જય પરમાત્માકી"થી વધુ નથી આથી, ઉપર જણાવેલા દોષો આવી ધૂનમા છે એમ નહી કહી શકાય

છેવટે ઉપસહારરૂપે બે વાતો કરુ

પેલા લોટરીની ટિકિટ જીતનાર મજૂરને પોતાનો વાસ ફેંકી દેવાની જરૂર નહોતી જે વાસે એને આટલા વર્ષ રોટી આપી પોષ્યો તે વાસની મજૂરી માટેની જરૂરિયાત ખલાસ થતા એ પોતાની મેળે એક ખૂણામા શાતિથી બેસી ગયો હોત તેમ સ્તવન-ઉપાસના નિષ્પ્રયોજન થતા એની મેળે ખરી પડશે ખરું પૂછતા, જેને એની જરૂર ટળી ગઈ છે તે એવા કોઈ સમાજ સાથે વળગેલોયે નથી રહેતો કે જેમા એનુ સ્તવન-ઉપાસના સમયે હાજર રહેવુ ફરજિયાત મનાતુ હોય. જે અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ એથી પર થયેલી હોય છે તેની અપવાદ થવાની યોગ્યતા સૌ કોઈ સ્વીકારે છે, અને નથી સ્વીકારતા તો તેને એ સમુદાયમા બધાઈ રહેવા જેટલી પરવાયે નથી હોતી આથી આ ઝઘડો જ્યા ઊપજે છે ત્યા એના કારણો તાત્ત્વિક નહી પણ શ્રદ્ધામદતાના જ હોય છે

ઉપસહાર

પણ આમ સ્તવન-ઉપાસનાની આવશ્યકતા સ્વીકાર્યા બાદ એની મર્યાદા ન સ્વીકારવામાયે ભૂલ થશે અમુક વ્યક્તિ સ્તવન ઉપાસનામા ભાગ નથી લેતી માટે એને વિષે કશોયે અભિપ્રાય બાધવો અથવા એને એક જ લાકડીએ હાકવો એ અનુદારતા ગણાય

એ જ પ્રમાણે, સ્તવન-ઉપાસનાનો કેટલોક ભાગ કોઈ ખાનગી રીતે કરવા માટે અથવા પોતાને માટે બિનજરૂરી લાગતો જણાવે તે મિથ્યાભિમાની છે એમ માનવુ એ બરાબર ન ગણાય

વળી, સ્તવન-ઉપાસના આવશ્યક છે માટે ગમે તેવી સ્તવન-ઉપાસના ચાલી જ શકે એ પણ દુરાગ્રહ ગણાય ઉપાસકના બુદ્ધિ તેમ જ હૃદય બન્નેને સતોષદાયક થાય તો જ એ ઉપાસના પોષકરૂપ ગણાય *

* સામુદાયિક ઉપાસના વિષેનો તાત્ત્વિક ભાગ આ પ્રકરણમા ચર્ચ્યો છે [illegible]ાળવ્યો, આશ્રમો જેવી સસ્થાઓની દૃષ્ટિએ એને વિષે કેટલીક વ્યાવહારિક ચર્ચા 'કેળવણીના પાયા'મા [illegible] છે

૧૧

મરણોત્તર સ્થિતિ

'શુદ્ધ આલંબન'વાળા પ્રકરણમાં આપણે જણાવ્યું કે "આલંબન પરની શ્રદ્ધા એ કોઈ પ્રમાણાતીત વિષય પરની શ્રદ્ધા છે

"હવે અદૃશ્ય શક્તિ કે નિયમ બે રીતે પ્રમાણાતીત થઈ શકે: (૧) સ્વયંસિદ્ધ હોવાથી અને (૨) કાર્યકારણભાવના વિચારથી જેનું અસ્તિત્વ અતિશય સંભવનીય લાગતું હોય, પણ અદૃશ્ય હોવાથી જેને સિદ્ધ કરી બતાવવું અશક્ય લાગતું હોય, અને તેથી જેના સ્વરૂપ વિષે ઉપમાનોથી કેવળ તર્ક જ કરી શકાય એમ હોય તે જેમ કે, વિજ્ઞાનમાં તેજ, ધ્વનિ, વિદ્યુત વગેરેના સ્વરૂપો વિષે મતો અથવા અધ્યાત્મવિચારમાં માયા, સંકલ્પ, કર્મ, મરણોત્તર સ્થિતિ વગેરે વિષે મતો"

મરણ પછી આપણું શું થશે એ પ્રશ્ન મનુષ્યને ક્યારેક પણ ઊઠે છે અને તેનો ખુલાસો મેળવવા એ મથતો રહે છે શરીરમાં જે જ્ઞાતાપણું, કર્તાપણું ઇત્યાદિરૂપ પોતાનું અસ્તિત્વ લાગે છે, તેનો જો શરીરના નાશ સાથે નાશ થઈ જતો હોય તો સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે ઉત્પન્ન થયેલી સત્કર્મો, સદ્વિચાર, સદ્ભાવના વગેરેની કડાકૂટ તથા કુકર્મો, કુવિચાર, દુષ્ટ ભાવના વગેરે માટેની હૈયાબાળ શું કામ જોઈએ?

આ પ્રશ્નના ખુલાસારૂપે ભારતીય અનુગમોનો પુનર્જન્મ અને મોક્ષવાદ છે અને અભારતીય અનુગમોનો 'કયામત'વાદ છે આ બે પૈકી 'કયામત'વાદ પરની શ્રદ્ધા વિકાસ કે ઉત્ક્રાંતિતત્ત્વની શોધ પછી તે અનુગમોને માનનારાઓમાંથી પણ ઊડતી ચાલી છે, અને અર્વાચીન ભારતીય વિચારકો પણ પુનર્જન્મ અને મોક્ષવાદને ફરીથી વિચારતા થઈ ગયા છે તેથી અર્વાચીન રીતે વિચાર કરનારાને એ એક સંશયગ્રસ્ત પ્રશ્ન થાય છે

ઉપર કહ્યું તેમ, મરણોત્તર સ્થિતિ વિષે જે કાંઈ ખુલાસો કરવામાં આવે અથવા આવ્યો છે, તે માત્ર સંભવનીય લાગતો તર્ક છે એ યાદ

રાખવુ જોઈએ જો પુનર્જન્મ છે જ એમ કહેનાર સામે એમ કહેવા માટે કોઈ પ્રમાણ નથી એવો આક્ષેપ મૂકવામા આવે, તો પુનર્જન્મ નથી જ એમ કહેનાર સામે પણ એ જ આક્ષેપ મૂકી શકાય એમ છે

આથી, શ્રેયાર્થી માણસે આ બાબતમા એકે મતનો આગ્રહ રાખી વાદવિવાદમા પડવાની જરૂર નથી સલામત અને શાતિને આપનારો રસ્તો તો એ છે કે, બેઉ વાદોથી પર થઈ શ્રેયપ્રાપ્તિના પુરુષાર્થ માટે વધારે ઊચા અને પ્રત્યક્ષપણે અનુભવી શકાય એવા મુદ્દાઓ પર જીવનનો માર્ગ ઘડવવો બુદ્ધિની ભૂખ ભાગવા માટે ભલે તે વાદો વિષે વિચાર કરી તેમાનો એક કે બીજો, અથવા એને યોગ્ય લાગે તો કોઈ ત્રીજો જ તર્ક એ સ્વીકારે પણ એ તર્ક સાચો જ છે એમ માની બેસવાની ભૂલમાં એણે ન પડવુ, પરતુ એ એની બુદ્ધિને સભાવ્ય લાગે છે એટલુ જ, એમ સ્પષ્ટ ખ્યાલ રાખવો

આટલી ચેતવણી આપ્યા બાદ આ પ્રશ્નને આપણે વિચારીએ

મરણોત્તર સ્થિતિ વિષે કોઈપણ કલ્પના દૃઢ કર્યા વિના શ્રેયપ્રાપ્તિના પુરુષાર્થ માટે વધારે ઊચા અને પ્રત્યક્ષપણે અનુભવી શકાય એવા મુદ્દા પહેલા વિચારીએ

આ બાબતમા 'બુદ્ધલીલા'માથી નીચેનુ અવતરણ સુસ્થાને થશે

"—બુદ્ધગુરુ બોલ્યા, ' કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણો દાન નથી, ધર્મ નથી, સત્કર્મ કે કુકર્મના ફળ નથી, મા નથી કે બાપ નથી, નરકે જનાર કોઈ નથી કે સ્વર્ગે જનાર કોઈ નથી,' એવુ કહેનાર છે. પણ આનાથી ઊલટુ, બીજા શ્રમણ બ્રાહ્મણ એમ કહે છે કે, દાનધર્મ છે, દાનધર્મના ફળ છે, સત્કર્મ અને અસત્કર્મનાયે ફળ છે, મા છે, બાપ છે, નરક છે અને સ્વર્ગ છે

"—'જે નાસ્તિકવાદી હોય તેમનાથી કાયા-વાચા-મને કરી પાપકર્મ થઈ જાય એ સાહજિક છે, પરતુ જે આસ્તિક હોય છે તેમને પાપકર્મોનો ભય હોવો અને પુણ્યકર્મ તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ થવી એયે સાહજિક જ છે હવે સુજ્ઞ આદમી એવો વિચાર કરે છે કે, જો નાસ્તિકના કહેવા પ્રમાણે પરલોકનો ભય ન હોય તો મરણોત્તર પ્રાણીને દુ ખની

* સ્વર્ગ, નરક કે પરલોકને બદલે 'પુનર્જન્મ' શબ્દ વાપરીએ તોયે ચાલે

ભીતિ નથી, પરંતુ જો પરલોક હોય અને તે નથી એમ માનીને પ્રાણીએ આ લોકમાં અધર્માચરણ કર્યાં હશે તો પરલોકમાં તેની શી ગતિ થશે? તેની દુર્ગતિ થશે નહી કે? હવે, પરલોક નથી એમ માનીએ, તો ધાર્મિક આચરણથી મરણ પછી કાંઈ પણ દુઃખ થવા જેવું નથી, એટલું જ નહી, ખરાબ માણસની જેમ, ધર્માચરણ કરનાર ગૃહસ્થની આ લોકમાં અપકીર્તિ થતી નથી સુજ્ઞ લોકોમાં તે પ્રશંસનીય થાય છે

"—'બીજા કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણો કોઈ પણ ક્રિયાનું મનુષ્યને ફળ ભોગવવું પડતું નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે મનુષ્ય હજારો પ્રાણીને મારી નાખે કે પરદારાનો અપહાર કરે, તો તેથી તેના આત્મા પર કાંઈ જ પરિણામ થતું નથી, એવો આ શ્રમણ બ્રાહ્મણનો મત છે પરંતુ બીજા શ્રમણ બ્રાહ્મણ પ્રત્યેક પાપકર્મની મનુષ્ય પર અસર થાય છે, એવું કહેનારા છે . આવે સમયે ડાહ્યો મનુષ્ય એવો વિચાર કરે છે કે, જો ક્રિયાનું પરિણામ આત્મા પર થતું ન હોય તો આત્મા પરલોકમાં સુખી થશે, એ ઠીક છે પણ જો આત્મા પર ક્રિયાનું પરિણામ થયું તો દુરાચરણથી તે દુર્ગતિને પામશે! ઠીક આત્મા પર ક્રિયાનું પરિણામ થતું નથી' એવું જો ધારી લઈએ તોયે સદાચરણથી કાંઈ જ નુકસાન થવાનું નથી સદાચરણી મનુષ્યની સુજ્ઞ લોક પ્રશંસા જ કરે છે '"

પણ આ રીતે સદાચારના પ્રેમ ખાતર નહી પણ પ્રશંસા કે સલામતી ખાતર જ શ્રેયને માટે પુરુષાર્થ કરવાપણું છે એમ માનવાની જરૂર નથી

'ચિત્ત અને ચૈતન્ય'વાળા પ્રકરણમાં આપણે વિચાર્યું કે જ્યાં સુધી ચિત્ત અને ચૈતન્યની સમાનશુદ્ધિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી પ્રાણીને ચિત્તમાં જ પોતાનું અહંપણું લાગે છે એ બુદ્ધિથી અથવા ધ્યાસના અભ્યાસથી ભલે 'હું ચિત્ત નથી, પણ ચિત્તનો સાક્ષી ચૈતન્ય છું' એમ સમજવાનો પ્રયત્ન કરે, પણ સત્ત્વસંશુદ્ધિ વિના ક્યારેય પણ ચિત્ત સાથેનો લેપ એને લાગ્યા વિના રહેતો નથી.

હવે, આ ચિત્તના પ્રત્યક્ષપણે અનુભવી શકાય એવા કેટલાક લક્ષણો ાપણે વિચારીએ .

૧ આપણે કાંઈ જોઈએ, સાંભળીએ, વાંચીએ, યાદ કરીએ, કે બીજો અનુભવ લઈએ, તે પ્રત્યેક અનુભવ આપણા શરીરના જ્ઞાનતંતુઓમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન કરી તે દ્વારા ચિત્ત ઉપર સંસ્કાર પાડે છે એવો પ્રત્યેક સંસ્કાર આપણા શરીરના કોઈક ભાગમાં વળતી પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે પ્રત્યેક સંસ્કાર એક બાજુથી દયા–ક્રૂરતા, લોભ–ઉદારતા, ક્ષમા–વેર, શૌર્ય–કાયરતા ઇત્યાદિ કોઈક ગુણ નિર્માણ કરે છે અને બીજી બાજુથી કાંઈક શારીરિક ફેરફાર કરે છે

૨ એ સંસ્કારો આનુવંશિક થાય છે ચિત્તના અશુદ્ધ તેમ જ સંશુદ્ધ સંસ્કારોનો વારસો ઊતરે છે અને ભાવિ પ્રજાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કે અવનતિમાં તે એક મહત્ત્વની બાબત બને છે પૂર્વજોએ કેળવેલા સંસ્કારોને સિદ્ધ કરવા અનુજોને એટલો જ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, પણ તેનું દિગ્દર્શન થયા બાદ તેમનામાં તે સ્થાનથી પણ આગળ ઉત્ક્રાંતિનો ક્રમ ચાલે છે

૩ એ સંસ્કારોના ફળ પણ કેવળ પોતાને જ નહીં પણ પાછલી પેઢીનેયે ભોગવવાં પડે છે ભારતવર્ષની ભૂતકાળની પ્રજાએ જે કર્તવ્ય-ભ્રષ્ટતા, બુદ્ધિભ્રષ્ટતા, અજ્ઞાન કે ટૂંકી દૃષ્ટિ દાખવ્યાં તેનાં માઠાં ફળ, અને જે ઉચ્ચ આદર્શો અને સંસ્કારો કેળવ્યા તેની સંસ્કારિતા, આપણે આજે પામીએ છીએ, અને આપણે જે પ્રકારની ચિત્તની સંસ્કારિતા નિર્માણ કરીશું તેનાં ફળ ભવિષ્યની પ્રજાને મળશે જ એ વિષે ખાતરી છે

જે શ્રેયાર્થી ગૃહસ્થવિહિત બ્રહ્મચર્ય પાળી સંતતિ મૂકી જવાની આશા રાખે છે, તેને સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવાને આ પ્રત્યક્ષપણે અનુભવમાં આવી શકે એવું પ્રેરક કારણ છે *

૪ પણ, ચિત્તના સંસ્કારોની અસર કેવળ વંશજોને જ થાય છે એવું નથી મનુષ્યના સદ્‌ગુણો તેમ જ દુર્ગુણો, એની સંશુદ્ધિ તેમ જ અશુદ્ધિ ચેપી છે, એનોયે આપણને સારી પેઠે અનુભવ થાય છે ચિત્ત ઉપર વિશ્વની શક્તિઓની અસર થાય છે, અને તે પોતે બીજાઓ ઉપર અસર ઉપજાવે પણ છે, અને આમાં પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં આવે તો જ

* આ બાબતના 'કેળવણીના પાયા'માંથી 'ઇતિહાસ વિષે દૃષ્ટિ' એ પ્રકરણમાં વિસ્તૃત ચર્ચા છે તે વાંચી જવા ઇચ્છું છું

એકના ચિત્તની બીજાના ચિત્ત ઉપર અસર થાય છે એવુયે નથી મેસમેરિઝમ, હિપ્નોટિઝમ, તથા માનસિક શક્તિઓના બીજા પ્રયોગો દ્વારા બીજાના ચિત્ત ઉપર એ માણસ પોતાનુ જન્મસિદ્ધ વ્યક્તિત્વ ભૂલી જાય એટલે સુધી એનો કબજો થઈ શકે છે,—એટલે કે એક જાતનો પરદેહપ્રવેશ થઈ શકે છે એવુ આપણે જોઈએ છીએ એકાતમા પોષેલી સદ્વૃત્તિઓ કે દુર્વૃત્તિઓ, એકાતમા કરેલા સત્કર્મો કે દુષ્કર્મો પણ કેવળ કરનારના જ ચિત્ત ઉપર અસર નથી ઉપજાવતા પણ જગત ઉપર પણ અસર પાડે છે

"મનુષ્ય ભલેને માને કે મારુ અમુક કૃત્ય સ્વતત્ર છે, એથી સમાજને કશી હાનિ નથી, પણ કુદરતનો નિયમ જ એવો છે કે અતિશય ગુપ્તમા ગુપ્ત અને અગતમા અગત કૃત્યનો પડઘો દૂર દૂર સુધી પહોચે છે પાપ ગુપ્ત રહેતુ નથી, પણ વમળના મોજાની જેમ પાપનો પથરો આખા સમાજને વિષે પોતાના મોજા ફેલાવે છે એટલે કહેવાતુ ગુપ્ત પાપકૃત્ય પણ સમાજને પારાવાર હાનિ પહોચાડનારુ થઈ પડે છે "*

૫ વળી બીજા પણ કેટલાક અનુભવો બતાવે છે કે, ચિત્તનુ અસ્તિત્વ શરીરના અસ્તિત્વ ઉપર જ નભેલુ છે અને શરીરના નાશ સાથે એનો તુરત જ વિલય થઈ જાય છે એમ કહી શકાતુ નથી અન્ય દેહમા પ્રવેશ કરવાની એની સિદ્ધ શક્તિ, અન્ય દેહ ધારણ કરવાની શક્તિ ચિત્તને છે, એવી માન્યતાની પ્રતીતિ ઉપજાવે એટલી જબરી ન હોય તોયે અનુકૂળ થઈ શકે તેવી છે અને જો એનો તુરત વિલય ન થતો હોય તો, જ્યા સુધી એ ચિત્ત પોતાનુ વ્યક્તિત્વ અખડ જાળવી રહે છે ત્યા સુધી, એ શરીરી હોય કે અશરીરી હોય, ક્રાતિનો નિયમ એને લાગુ રહેવાનો જ અને એનો ઉત્કર્ષ તેમ જ વિલય અથવા મોક્ષ કોઈક એવા જ નિયમથી થવાનો એ દેખીતુ છે

આગળ, 'જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ'ના પ્રકરણમા જે ચર્ચા થઈ છે તે ઉપરથી એ પણ જણાશે કે, કોઈ પણ જ્ઞાન અને ભાવનાનુ કર્મયોગમાં પર્યવસાન થાય નહી ત્યાં સુધી ક્રાતિનુ એક ચક્ર પૂરુ થતુ નથી અને બીજુ પગથિયુ મળતુ નથી આમાંથી, જ્ઞાનમાથી ભાવનામા જવા માટે

* ગાધીજીકૃત 'નીતિનાશને માર્ગે'માથી એમણે ટાકેલો મો બ્યૂરોનો અભિપ્રાય, પા ૧૬ જે પાપ વિષે તે જ પુણ્યને પણ લાગુ પડે છે

શારીરિક સાધનની જરૂર ન હોય તોયે, ભાવનામાંથી કર્મયોગ માટે જવા શારીરિક સાધન આવશ્યક થાય.

જેમ, પ્રાણી જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતા, તેની જોવા સાભળવાની શક્તિ આખ, કાન વગેરે સાધનોની મદદ વિના વિફળ રહે છે, તેમ ચિત્તને (નિદાન કેટલીક બાબતમા) પોતાની ઉત્ક્રાતિ અને અસિદ્ધ રહેલા સકલ્પોની સિદ્ધિ માટે બીજા શરીરની આવશ્યકતા લાગે એ અસભવિત નથી બીજા કોઈના શરીરમાં અવતરીને એ કેટલાક સકલ્પો સિદ્ધ કરી શકે એમ બને અને તેટલા પૂરતી બીજા શરીરની અપેક્ષા ન રહે, પણ કેટલાક સંકલ્પો એવા હોય છે કે જેની સિદ્ધિ માટે એને પોતાનુ જ સ્વતત્ર શરીર જોઈએ એવો સભવ છે આપણે આ શરીર સાથે જેટલુ વિચારી શકીએ છીએ તે ઉપરથી આ બધા તર્કો સભવિત કોટીના કહી શકાય

વળી, 'આત્મા સત્યકામ, સત્યસકલ્પ છે — એ વચનમા 'હુ અમુક વસ્તુ સિદ્ધ કરવા બીજો જન્મ લઈશ,' તેમ જ 'હુ જન્મમરણનો અત આણીશ' એ સકલ્પોને સિદ્ધ કરવાનુયે બળ રહેલુ છે, એમ કા ન કહેવાય? એ ઉપરથી, નિદાન, જે ફરીથી જન્મ લેવાના સકલ્પો નિર્માણ કરે તેને માટે તો પુનર્જન્મ તેમ જ મોક્ષ એ બન્ને સત્ય થઈ શકે. પુનર્જન્મ એ જગતનો કાયદો જ હોય તો એ નિયમ પુનર્જન્મમાં ન માનનારને ન લાગુ પડે એમ નહી, પણ તેમા એનો જાગ્રતાપૂર્વક સકલ્પ ન થય એટલુ જ બને વળી, 'હુ કયામત સુધી કબરમા કે અતરીક્ષમા જ રહીશ અને ત્યાર બાદ નવો દેહ ધારણ કરીશ' — એ એનો સકલ્પ પણ એ નિયમ (હોય તો) એના અમલમા કેટલોક ભાગ ભજવે

ગમે તેમ હો, પુનર્જન્મનો વાદ અત્યાર સુધી શ્રેયાર્થીને શ્રેય માટે પુરુષાર્થ કરવામા જબરુ પ્રેરકબળ આપનારો થઈ પડ્યો છે, એને વિષે સભાવિત રહેનારમાયે એ સસ્કારની કેટલીક અસર અજાતપણે કામ કરી એને ઉપકારક થાય છે, એને વિષે પ્રતીતિદાયક ન હોય તો વિરુદ્ધ પ્રતીતિ કરાવનારા પ્રમાણો પણ નથી, અને એનો સ્વીકાર ઉત્ક્રાતિના તત્ત્વને પ્રતિકૂળ નથી આટલી બાબતો ખ્યાલમા રાખીએ તો પુનર્જન્મની વિરુદ્ધ મનનુ વળણ થવામા એક જ કારણ જણાય છે, તે, મનમા એ બાબતમા શકાનુ બીજ નિર્માણ થયુ છે તે જ આવુ હોવાથી, પુનર્જન્મને સભવનીય વસ્તુ

તરીકે સ્વીકારી તેનુ પ્રેરકબળ સ્વીકારનાર મનુષ્ય દોષ કરે છે એમ નહીં કહી શકાય વિજ્ઞાનમાયે એવા વાદો પરની શ્રદ્ધા જ અનેક પ્રકારના પ્રયોગો અને ઉપચારોની પ્રેરક થાય છે

આથી, જે બ્રહ્મચારી છે અથવા સતતિ મૂકી જવાની ઇચ્છા કે આશા રાખતો નથી, તેને માટેયે મરણ પછી ઉત્ક્રાતિના ક્રમનો છેડો આવતો નથી, અને તેણે કરેલી પોતાની સત્ત્વસશુદ્ધિ પોતાને કે જગતને નિરુપયોગી થતી નથી

૬ પણ જેને પુનર્જન્મવાદનો સસ્કાર નથી અથવા શિથિલ થયો છે, તેને માટેયે આ બધા કરતાયે શ્રેયપ્રાપ્તિ માટેના પ્રયત્નનુ વિશેષ કારણ તો શ્રેયાર્થીને પોતાને અત્યત શાતિ, સમાધાન અને કૃતાર્થતાની પ્રાપ્તિ છે સદાચાર અને સદ્ધર્મનુ પાલન એનામા એવા ગુણોના સસ્કારો નિર્માણ કરે છે, અને એવા પ્રકારની સાત્ત્વિક પ્રસન્નતા, અને પ્રસન્નતા ન હોય ત્યારે પણ શાતિ અને સમાધાન એને અર્પણ કરે છે કે, તેની આગળ જગતના બીજા સર્વે સુખો એને ગૌણ લાગે છે, અને દુઃખો માટે તૈયાર રાખે છે વળી એ સસ્કારોની ખિલવણી જેટલે અશે બરાબર થઈ હોય છે તેટલે અશે એના જ્ઞાન અને કર્મમા વ્યવસ્થિતતા અને કુશળતાને તે પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે પ્રમાણમા તે સત્ય અને સત્યકર્મા બને છે

જન્મમરણમાથી છૂટવાની અભિલાષા એ શ્રેય માટેના પ્રયત્નોનુ પ્રેરકબળ હોય તોયે તે ગૌણ બળ છે, અને અશત અનુમાન ઉપર રચાયેલુ છે એ અનુમાન સાચુ હોય કે ખોટુ હોય, પુનર્જન્મનો તર્ક ખોટો હોય કે પુનર્જન્મ હોય છતા એમાથી મોક્ષ મેળવવાની આશા ખોટી હોય તોયે શ્રેયાર્થીને શ્રેયને માટે પ્રયત્નશીલ રહેવા માટે પૂરતાં કારણ છે તે કારણો એ કે જે જીવન પ્રાપ્ત થયુ છે તેમા જ ચિત્તચૈતન્યની તાદાત્મ્યસિદ્ધિ, ચિત્તનુ સમાધાન, અને સશુદ્ધિના પ્રમાણમા પ્રસન્નતા અને શાતિની પ્રાપ્તિ અને જગતનુ હિત આ કારણોમા એ સભવનીય લાગતા તર્કોથી ઊપજતુ આલબન ઉમેરે નહી તોયે ચાલે એમ છે

પોતાને માટે પ્રાપ્ત જીવનમા જ સમાધાન મેળવવાની અભિલાષા ઉપરાત ભાવિ પ્રજાને માટે અમૂલ્ય વારસો મૂકી જવાની આશા, જન્મ-મરણમાથી છૂટવાની અભિલાષા, તેમ જ મનુષ્યની ઉત્ક્રાતિના શિખરે

પહોંચવાની અભિલાષા, એ બધા વિચારોના મૂળમા જે એક શ્રદ્ધા અડગ રહી છે અને જે શ્રદ્ધા સત્યમૂલક અને અનુભવસિદ્ધ છે તે એ કે,

न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ।

—'શ્રેયાર્થીને પસ્તાવુ પડતુ જ નથી '—આ સિદ્ધાતમા નિષ્ઠા હોય અને એ સિદ્ધાત સત્પુરુષાર્થ માટે પ્રેરકબળ પૂરુ પાડી શકતો હોય તો કયા કારણે એ સિદ્ધાતમા શ્રદ્ધા ઉપજાવવી એ મહત્ત્વનુ નથી

જે સત્ય ચૈતન્યમાથી પોતે વ્યક્ત થયો છે તેને ઓળખવા તે સાથેની એકરૂપતા જોવી, એને માટે સત્ત્વસશુદ્ધિ અનિવાર્ય છે, સત્ત્વસશુદ્ધિ માટે શ્રેયાર્થી થવુ અનિવાર્ય છે, અને આથી, શ્રેયાર્થીની દુર્ગતિ નથી એ સિદ્ધાત સત્યમૂલક છે

૧૨

ઉપસંહાર

હવે આ વિષયનો ઉપસંહાર કરીએ

પુરાતન કાળથી બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચે ઝઘડો ચાલ્યા કર્યો છે, અને કદાચ લાંબા કાળ સુધી ચાલશે આ વિવેચનથી એ ઝઘડાનો અંત આવી જશે એમ આશા રાખવી એ મનુષ્યસ્વભાવનુ અજ્ઞાન ગણાશે

છતાં, એ ઝઘડામા પડવુ અનિવાર્ય થાય છે, અને પડ્યા પછી એનાં બે જાતનાં પરિણામો આવી શકે છે કાં તો, ઇરાદાપૂર્વક બુદ્ધિના દ્વારો વાસી દેવાનો નિર્ણય કરવાનુ, અથવા શ્રદ્ધાહીન બની કેવળ ભૌતિકવાદી બનવાનુ પહેલુ સત્યને વિરોધી છે, અને બીજુ અનેક સદ્ભાવોની ખિલવણીને ઘાતક છે શ્રેયાર્થીને બેય પરિણામો અનિષ્ટ છે બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચે મેળ ન જ બેસી શકે એવુ ન હોવુ જોઈએ

બુદ્ધિને મર્યાદા હોય તોયે તે શોધવી જ જોઈએ, અને શ્રદ્ધાને મર્યાદા હોય તો તેયે આંકવી જ જોઈએ

પણ, શ્રદ્ધાને પોષવા ઇરાદાપૂર્વક બુદ્ધિચક્ષુને ફોડવુ પડે, અથવા બુદ્ધિવાદી થવાથી ભાવહીન થવુ પડે, એ વિપરીત જ કહેવાય

આ દૃષ્ટિએ આ પ્રકરણોમા આત્માપરમાત્મા વિષેનો વિચાર કર્યો છે. એનો સાર આ પ્રમાણે છે

૧ જ્ઞાન નામે પુરુષાર્થનો — વેદાંતનો — અંતિમ નિર્ણય એ છે કે, પ્રાણીમાત્રમા સ્ફુરતુ જે ચૈતન્યતત્ત્વ છે, તેનાથી પર, તેની ઉપર સત્તા ધરાવનારુ, કોઈ બીજુ તત્ત્વ નથી તેને આત્મતત્ત્વ કહો કે બ્રહ્મતત્ત્વ કહો, તે એક જ ચૈતન્યતત્ત્વ વિશ્વના મૂળમા છે એ નિષ્ઠામા રહેવુ તે 'નિરાલંબ સ્થિતિ' છે

૨ એ ચૈતન્યતત્ત્વ છે જ એ વિષે શંકા નથી પણ એ પ્રમાણાતીત છે, પરંતુ પ્રમાણાતીત છે એટલે કેવળ શ્રદ્ધેય છે એમ નહી, પણ

સ્વયંસિદ્ધપણે એની દરેકને પ્રતીતિ થઈ શકે છે. આ વેદાન્તની પ્રતિજ્ઞા છે. એ પ્રતીતિ એનું જ નામ આત્મજ્ઞાન

૩. આત્મતત્ત્વ છે જ, માટે એ સત્ છે, એ ચિત્ છે, એટલે કે જ્ઞાનક્રિયારૂપ છે બીજા શબ્દોમા જે કાંઈ 'છે' એમ લાગે છે, તેનું મૂળ તેમાં રહેલા ચૈતન્યની સત્તા છે. 'છે' તેમા જે કાંઈ ક્રિયા કે જ્ઞાન જણાય છે તેનું મૂળ તેમા રહેલું ચૈતન્યતત્ત્વ જ છે

૪. પ્રાણીઓમા જણાતુ ચિત્ત એ આત્મતત્ત્વમાથી નિર્માણ થયેલી વિશેષ પ્રકારે ઉત્ક્રાંતિ પામેલી એક શક્તિ છે. એ શક્તિ પણ પ્રાણીઓમા એક જ સરખી વિકાસ પામેલી નથી, પણ વિકાસ પામતી રહે છે મનુષ્યદશા સુધી ઉત્ક્રાંત થયેલું ચિત્ત 'હું છું,' 'હું જ્ઞાતા છું,' 'હું કર્તા છું,' 'હું ભોક્તા છું,' 'હું સકામ છું,' 'હું વિવેચક (પાપ-પુણ્ય, સુખદુઃખનો વિવેક કરવાવાળો) છું,' 'હું વિકાસશીલ છું,' 'હું મર્યાદિત છું' વગેરે ભાનવાળુ છે સામાન્ય રીતે એવી રીતના વિકારી ચિત્તમા જ મનુષ્યોની આત્મભાવના હોય છે

૫ ચિત્તનો વિકાસ મનુષ્યદશા પ્રાપ્ત થવાથી પૂર્ણ થયો એમ સમજવાનુ નથી એક ઝાડને જેમ જેમ મોટું થતુ જાય તેમ તેમ બુદ્ધિવાન થતુ જાય છે એમ કલ્પી શકીએ, અને પોતે કેવી રીતે અસ્તિત્વમા આવ્યુ એની જિજ્ઞાસા કરતુ કલ્પી શકીએ તો જ્યારે એમા બીજ નિર્માણ થાય, ત્યારે એ પોતાની ઉત્પત્તિના મૂળ કારણને જાણી શકે અને એ સ્થિતિમાં એમ રીતે તો તે કૃતાર્થ થતુ એમ કહી શકાય એ જ રીતે ચૈતન્ય-શક્તિમાથી નિર્માણ થયેલુ ચિત્ત જીવનના અનુભવોને લેતુ લેતુ, સંશુદ્ધ થઈ, પોતાનો જેમાથી ઉદ્ભવ થયો તે બીજરૂપ ચૈતન્યશક્તિની પ્રતીતિ કરી લે, તથા એ પ્રતીતિને અનુરૂપ ભાવના તથા કર્મયોગ સિદ્ધ કરી લે, ત્યારે એનો વિકાસક્રમ એક રીતે પૂર્ણ થયો એમ કહી શકાય

૬ જ્યા સુધી ચિત્તની સંશુદ્ધિ થઈ નથી ત્યા સુધી તેને કાંઈક પણ આલંબન આવશ્યક લાગે છે અને હોવુ યોગ્ય છે એ આલંબન કાલ્પનિક નહીં પણ સત્ હોવુ જોઈએ અને તેની ભાવના વિષે આત્મપ્રતીતિ ન હોય

૭. પરમાત્મા એ જ એવું આલંબન છે. પણ, પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજવામા અનેક ભ્રમણાઓ વસે છે, અને તેને લીધે જ્ઞાન અને ભાવોની સંશુદ્ધિમા ખામી આવે છે, તથા અભ્યુદય અને પુરુષાર્થમા વિઘ્ન આવે છે

૮ આલંબનની શુદ્ધતાનો વિચાર કરતાં પરમાત્માનુ આ પ્રમાણે કરેલુ અનુસંધાન યોગ્ય લાગે છે

(૧) તે સત્ય, જ્ઞાન તથા ક્રિયાસ્વરૂપ છે

(૨) તે જગતનુ ઉપાદાન-કારણ છે

(૩) તે સર્વવ્યાપક અને વિભુ છે.

(૪) અમુક જ એના નામ, આકાર કે ગુણ છે એમ ન કહી શકાય પણ, એ નામ-માત્ર, આકાર-માત્ર અને ગુણ-માત્રનો આશ્રય છે

(૫) તે કારણરૂપે સત્ય સંકલ્પનો દાતા અને કર્મફળપ્રદાતા છે

(૬) તે અલિપ્ત છે અને સાક્ષીરૂપે પ્રતીત થાય છે

(૭) તે મહાન, અનંત અને અપાર છે.

(૮) તે સ્થિર અને નિશ્ચળ છે

(૯) તે જગતનો તંત્રી અથવા સૂત્રધાર છે

(૧૦) તે ઋત છે

(૧૧) તે ઉપાસ્ય, એષ્ય, વરેણ્ય, શરણ્ય, અને સમર્પણીય છે

(૧૨) જગતમા જે કાઈ શુભ-અશુભ વિભૂતિ છે તે તેના જ વડે છે, માટે તે સર્વ શક્તિઓના ભંડારરૂપ છે પણ તેમાથી જે શક્તિઓ શ્રેયાર્થી માટે શુભ અને અનુશીલન કરવા યોગ્ય છે તેનુ જ અનુસંધાન કરવુ ઘટે છે એની અનુશીલન અને અનુસંધાન કરવા યોગ્ય વિભૂતિઓ, ટૂંકામા, જ્ઞાન, પ્રેમ અને ધર્મને અનુરૂપ ક્રિયાશક્તિઓ છે

૯ સત્ત્વસંશુદ્ધિનુ ફળ પ્રત્યક્ષ જીવનમા બુદ્ધિ અને ભાવનાના ઉત્કર્ષ વડે મરણુ તથા મરણોત્તર સ્થિતિ વિષે નિર્ભય કરી શાંતિ અને સમાધાન આપવાનુ છે સત્ત્વસંશુદ્ધિ એ જીવનની સાધના તેમ જ સાધ્ય છે

જીવનશોધન

[શોધન એટલે ન જાણેલુ ખોળવુ અને જાણેલુ સુધારવુ]

ખંડ ૩ જો

ભક્તિશોધન

૧

પ્રાસ્તાવિક

ભક્તિ શબ્દ આપણી ભાષાઓમા વિવિધ અર્થોમા વપરાયેલો છે. દા ત, બીજા ખંડમા પરમાત્મા વિષે પૂજ્યતા, કૃતજ્ઞતા, અને પ્રેમની લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા માટે જે જાતનુ પરમાત્માનુ ચિંતન વર્ણવ્યુ છે તે સામાન્ય ભાષામા ભક્તિ તરીકે જ કહેવાય છે.

એ જ પ્રમાણે નામસ્મરણ, પૂજા આરતી, ધૂન, પ્રાર્થના, નમાજ ઇત્યાદિક પ્રકારો પણ 'ભક્તિ' કહેવાય છે

ભક્તિના આ બે પ્રકારનો આપણે અહી વિચાર કરવો નથી એમાના પહેલા પ્રકારની ચર્ચા બીજા ખંડમાં થઈ ગઈ છે ત્યા આપણે એને સગુણ બ્રહ્મનો વિચાર કર્યો છે પણ એ સગુણતાને આકાર સાથે સબંધ નથી એ ખ્યાલમા રાખવાનુ છે.

બીજો પ્રકાર આરાધનાનો છે તેનો જરૂર જોગો વિચાર એક બીજા પ્રકરણમા થશે

આપણે અહી જે વિચાર કરવાનો છે તે સાકારની ભક્તિનો છે.

શ્રેયાર્થી માણસ પોતામા રહેલી પૂજ્યતા, કૃતજ્ઞતા તથા પ્રેમની લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા માટે, પોતાના સુખ, શાતિ અને ધૈર્ય માટે, અને પોતાનાં કર્મોના સમર્પણ માટે કેવળ નિરાકાર, સર્વવ્યાપી, પરમાત્માના આલંબન અને ચિતન સ્વીકારે અને એટલાથી સતોષ માને એમ હમેશા જોવામા આવતુ નથી એનામા રહેલો પ્રેમભાવ એ કોઈ નામરૂપધારી દેવ અથવા વ્યક્તિ અથવા ચિહ્ન પર ઢોળવા ઝખે છે

એ નામરૂપધારી કોઈક વાર એક કેવળ કાલ્પનિક સ્વરૂપ કે તેની પાષાણાદિની મૂર્તિ હોય છે, કોઈ વાર કોઈ ભવ્ય કલ્પનાનુ કે સ્વરૂપનુ નાનકડુ પ્રતીક માનેલુ ચિહ્ન હોય છે. કોઈ વાર કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય છે, અને કોઈ વાર કોઈક પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિ હોય છે.

એ નામરૂપધારી પ્રત્યે એના ભક્તની ભાવના અત્યત પ્રેમની હોય છે એને તે જીવનનુ સર્વસ્વ અને જગતનુ સાર લાગે છે તારણહારની અથવા જીવનની સિદ્ધિરૂપે જે કાઈ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ એને પ્રાપ્ત કરવા જેવી લાગતી હોય તેની પ્રાપ્તિ એના તરફથી એને થઈ શકશે એવી એના પ્રત્યે એને શરૂઆતમા શ્રદ્ધા બધાયેલી હોય છે, અને એ સ્થિતિની ઇચ્છા એ ભક્તિ થવામા કારણભૂત બને છે એ ખરુ, છતા, વખત જતા એનો પ્રેમ એવુ તીવ્ર સ્વરૂપ પકડે છે કે પેલી પ્રાપ્તિ કા તો ગૌણ લાગે છે, અથવા એ ભક્તિમા જ પ્રાપ્તિ સમાઈ ગયેલી લાગે છે, એની ભક્તિ એને કોઈક ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપે નહી, પણ જીવનના સાધ્યરૂપ જ બની જાય છે

'ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટુ, બ્રહ્મલોકમા નાહી રે,

× × × ×

'હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે, માગે જન્મોજન્મ અવતાર રે'

(નરસિહ મહેતો)

પરમાત્માશક્તિ વિષે નિષ્ઠા અને તેનુ દૃઢ આલબન અને તેને માટે મહિમાયુક્ત પ્રેમ — એથી આ ભક્તિ જે બાબતમા ખાસ જુદી પડે છે તે એની એકદેશીયતા અને સાકારનિષ્ઠા છે

'તમારા તો હરિ સઘળે રે, અમારા તો એક સ્થળે,
'તમો રીઝો ચાદરણે રે, અમો રીઝુ ચદ્ર ભળે'

(દયારામ)

'મુકુન્દમાલા'ના કવિએ કહ્યુ છે તેમ —

दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो नरके वा नरकान्तक प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दौ चरणौ ते मरणेऽनुचिन्तयामि ॥

(હે નરકનો નાશ કરનારા, સ્વર્ગમાં, પૃથ્વીમા કે નરકમાય મારો વાસ ભલે થાઓ, પણ એટલુ કરો કે બ્રહ્માદિકે ધારણ કરેલા તારા ચરણકમળનુ મરણસમયે હુ ચિંતન કરું.)

મનુષ્યમા રહેલી આવા પ્રકારની ભક્તિની ભાવનાનુ યોગ્ય અને વિવેકયુક્ત સ્વરૂપ કયુ, એનો આપણે આ પ્રકરણોમાં વિચાર કરવો છે

૨

ભક્તિ અને ઉપાસના

કોઈક વાર કોઈ માણસની ખોટી બીકને દૂર કરવાનો એક જ ઉપાય રહે છે, તે એ કે એને એકલા ભયમા મૂકી દૂર ખસી જવુ પહેલા તો એ ગભરાય છે, પણ થોડી વારમા જોઈ લે છે કે એનો ભય નકામો હતો, અથવા એટલા ભયની સામે થવાની એનામા શક્તિ છે તે પ્રમાણે એક પરમતત્ત્વનો નિશ્ચય રાખી તથા તેના જ આલબન પર દૃઢ રહી, બીજી રીતે પોતાના પુરુષાર્થ વડે જ ધીરજથી, શ્રમથી અને ખતથી પોતાની ઇચ્છેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે જે માણસ કોઈ વસ્તુની કામનાથી કે કોઈ ભયના નિવારણ માટે દેવ-દેવીઓનુ આલબન માને છે અને તેમની આરાધના કરે છે, તેમને માટે તેમનુ એ આલબન દૂર કરવુ એ જ એક ઉપાય હોય એમ સભવિત છે પણ આ ઠેકાણે આપણે એવા સકામ ભક્તોનો વિચાર કરતા નથી

સાચુ પૂછતા, એમને 'ભક્ત' કહેવુ એ ભક્તિ શબ્દ મરોડવા જેવો છે જેમ ખુશામતિયાને એમનુ સાચુ સ્વરૂપ માલૂમ ન પડે ત્યા સુધી જ મિત્ર તરીકે માનવાની ભૂલ થાય છે, તેમ કામનાવાળા આરાધકોનુ સ્વરૂપ સમજાય નહી ત્યા સુધી જ એમને ભક્ત કહેવાની ભૂલ થાય

પણ, આપણે તો એવા ભક્તોનો વિચાર કરીએ છીએ કે, જે પોતાના પ્રેમભીના ચિત્તના સમાધાન સિવાય કોઈ પણ જાતના સાચા કે કાલ્પનિક સુખ કે ફળની ઇચ્છા રાખતા નથી, છતા, વાછરુ જેમ ગાય માટે વ્યાકુલ થાય તેમ પોતે સ્વીકારેલા ઇષ્ટદેવને માટે — કેવળ એમના અનન્ય પ્રેમની સ્વાભાવિકતાને લીધે — તલસે છે 'મુકુન્દમાલા' સ્તોત્રમા વર્ણવ્યા પ્રમાણે એમની મનોદશા એવી છે ઃ —

नास्था धर्मे न वसुनिचये नैव कामोपभोगे
यद्भाव्य तद्भवतु भगवन्पूर्वकर्मानुरूपम् ।
एतत्प्रार्थ्य मम बहुमत जन्मजन्मान्तरेऽपि
त्वत्पादाम्भोरुहयुगगता निश्चला भक्तिरस्तु ॥
बद्धेनाञ्जलिना नतेन शिरसा गात्रैः सरोमोद्गमै
कण्ठेन स्वरगद्गदेन नयनेनोद्गीर्णबाष्पाम्बुना ।
नित्य त्वच्चरणारविन्दयुगलध्यानामृतास्वादिना-
मस्माक सरसीरुहाक्ष सतत संपद्यता जीवितम् ॥
त्यजन्तु बान्धवा सर्वे निन्दन्तु गुरवो जना ।
तथापि परमानन्दो गोविन्दो मम जीवनम् ॥*

આવા પ્રકારનુ અહેતુક (કોઈ પણ કામના વિનાનુ શુદ્ધ પ્રેમવાળુ હૃદય હોવુ એ માણસની અમૂલ્ય સપત્તિ છે નિરતિશય અને અહેતુક પ્રેમાર્દ્રતા એ જ ભક્તિનુ હાર્દ છે

પણ એમ મનાય છે કે, એ ભક્તિ ક્યાં ઢળે તથા એ ભક્તિમા પોતાના ઇષ્ટ સ્વરૂપ પ્રત્યે કેવા પ્રકારના સબધનો ભાવ હોય એ મહત્ત્વનુ નથી પણ, મને લાગે છે કે, આ અવગણના કરવા જેવી બાબત પણ નથી

આ કારણસર, પહેલા, ઉપાસના અને ભક્તિ વચ્ચેનો ભેદ સમજવાની જરૂર છે, અને આરાધના એટલે શુ તે પણ સમજવુ આવશ્યક છે.

ત્યારે પહેલા ઉપાસના

---

* મને ધર્મમા આસ્થા નથી, ધનના ભડારમા નથી, સુખોપભોગમાયે નથી મારા પૂર્વકર્મને અનુસરીને, હે ભગવાન, જેમ મારુ થવાનુ હો તેમ થાઓ મારે મતે તો આ જ માગણી બહુ મહત્ત્વની છે કે જન્મજન્માતરમા પણ તારા ચરણકમળની જોડીમા મારી ભક્તિ નિશ્ચળ હો

જોડેલે હાથે, નમતે માથે, રોમાચિત ગાત્રો વડે, ગદ્ગદિત સ્વરે, આસુ ટપકતી આખોથી, નિરતર તારા ચરણકમળની જોડીના ધ્યાનરૂપી અમૃતને ચાખતા ચાખતા, હે કમળનયન, અમારુ જીવતર હમેશા (દરેક જન્મમા) પૂરુ થાઓ

ભલે બધુઓ છોડી જાય, વડીલો નિદા કરે, તોપણ પરમાનદ ગોવિદ એ જ મારુ જીવન છે

મારી સમજ પ્રમાણે, જેને તમે તમારા જીવનમા ઉતારવા ઇચ્છતા હો, જેની સમીપ તમે પહોચતા હો,* જેનો તમે જાણે બીજો અવતાર થઈ રહેવા ઇચ્છતા હો, તે જ તમારો ઉપાસ્ય દેવ છે જેનુ તમે વાણીથી ભજન કરતા હો, જેની પૂજાપ્રાર્થના કરતા હો, તે નથી ઉદાહરણાર્થ, સ્વામી રામદાસના સાંપ્રદાયિકો સ્વામી રામદાસને અને ગોસ્વામી તુલસીદાસના અનુયાયીઓ તુલસીદાસજીને રામના અવતાર નથી માનતા, પણ હનુમાનના કે વાલ્મીકિના અવતાર માને છે એમની અંત પ્રતીતિ એવી છે કે સ્વામી રામદાસ કે તુલસીદાસનુ સામ્ય હનુમાન કે વાલ્મીકિ સાથે વિશેષ છે આથી એ બન્ને સંતોને હું રામના ઉપાસક ન કહું, પણ હનુમાન કે વાલ્મીકિના ઉપાસક કહુ એમના ઉપાસ્ય દેવ રામ નહી, પણ હનુમાન કે વાલ્મીકિ હતા.

એ જ પ્રમાણે નરસિંહ મહેતા, ચૈતન્ય, દયારામ વગેરેની ઉપાસના કૃષ્ણની નહીં પણ રાધાની હતી

આ ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ

પણ ભક્તિની દૃષ્ટિએ તો, કદાચ રામદાસ અને તુલસીદાસજીને રામભક્ત અને નરસિંહ મહેતા વગેરેને કૃષ્ણભક્ત કહેવા જોઈએ કારણ, જેના જેવો માણસ થવા ઇચ્છે છે તેનો તે ઉપાસક છે, જેને માટે પોતાનુ જીવન સમર્પણ કરવા ઇચ્છે છે તેનો તે ભક્ત છે દા ત, દાસભાવ, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય, શૌર્ય, પરાક્રમ ઇત્યાદિ ગુણોના હનુમાન ઉપાસક હતા, પણ એમનુ જીવન એમણે રામને સમર્પણ કર્યું હતુ, એટલે એ ભક્ત હતા રામના રામ ઉપાસક હતા શૌર્ય, આજ્ઞાધીનતા, સત્યપ્રતિજ્ઞતા, સ્વાભિમાન, રાજકૌશલ્ય, યુદ્ધકૌશલ્ય વગેરે ગુણોના, એ ભક્ત હતા એમના માતાપિતા, બંધુઓ અને પ્રજાના કારણ કે, એમને માટે એ પોતાનુ સર્વસ્વ અર્પી દેવા તૈયાર હતા.

પણ ભક્તિ અને ઉપાસના વચ્ચે આટલો જ ભેદ નથી માણસ ઉપાસના એકાદ ભૂતકાળની વ્યક્તિનીયે કરી શકે, પોતાના સમકાલીનનીયે કરી શકે, એકાદ કાલ્પનિક પાત્રનીયે કરી શકે, અને એકની જ નહી પણ જીવનનાં જુદા જુદા ક્ષેત્રોમા જુદી જુદી વ્યક્તિઓને પણ ઉપાસ્ય કરી

* ઉપાસના = પાસે જઈને બેસવુ તે (उप પાસે, आसन બેઠક)

શકે વળી, તે પોતાના ઉપાસ્યના જીવનના એકાદ ગુણ પૂરતી જ તેની ઉપાસના કરે દા ત, હનુમાન કોઈને બળ માટે, કોઈને દાસત્વ માટે અને કોઈને બ્રહ્મચર્ય માટે જ ઉપાસ્ય લાગે કોઈને ગૃહજીવનમા રામ, વ્યાપારમા, કહો કે તાતા, રાજકારણમા લોકમાન્ય તિલક, સમાજસેવામા ગાધીજી, નગરકાર્યમા કોઈ બીજો — એમ જુદા જુદા ઉપાસ્ય હોય, અને એમ વિવિધ ઉપાસ્ય હોવામા (જો પસદગીમા અવિવેક ન હોય તો) કોઈ અડચણ જેવુ ન ગણાય

પણ ભક્તિનુ સાફલ્ય તો પ્રત્યક્ષ જીવનમા જ છે હનુમાનને રામ પ્રત્યક્ષ હતા, રામને એની પ્રજા પ્રત્યક્ષ હતી સીતાને રામ પ્રત્યક્ષ હતા, રામને સીતા પ્રત્યક્ષ હતા કૃષ્ણઅર્જુનનો મિત્રસબધ કે ગુરુશિષ્યસબધ પ્રત્યક્ષ જીવનમા હતો તેમ તમને જો હનુમાનનો દાસભાવ ઉપાસ્ય લાગતો હોય તો તમારા સ્વામી રામ તમારા પ્રત્યક્ષ જીવનમા જ તમારે શોધવા જોઈએ તમે સીતાના ઉપાસક હો તો તમારા પ્રત્યક્ષ પતિ તરફ જ તમારુ પાતિવ્રત્ય થઈ શકે તમે રામના ઉપાસક હો તો તમે જ્યા વસો છો ત્યાની જ પ્રજા, તમારી પોતાની પત્ની, તમારા પ્રત્યક્ષ માબાપ, તમારા પ્રત્યક્ષ નેતા તમારા પ્રત્યક્ષ ગુરુ, ત્યા જ તમારી સર્વ ભક્તિ ઢળવી જોઈએ એમને જ માટે તમે તમારુ સર્વસ્વ અર્પણ કરી શકો

તમે અયોધ્યામા થઈ ગયેલા રામની કે ગોકુળમા ઊછરેલા કૃષ્ણની પુત્રભાવે દાસભાવે, પતિભાવે, પત્નીભાવે કે બીજે કોઈ ભાવે ભક્તિ કરો, પણ તેમા તમારી કલ્પનાને તમારે ખૂબ ખેચીને, તેઓ પ્રત્યક્ષ છે એવી ભાવના કરવી પડે છે તમારુ જીવન સહજપણે પ્રાપ્ત થયેલા કર્મયોગથી અલગ કરી અસ્વાભાવિક માર્ગે વાળીને જ તમે તેમ કરી શકો

જો ઉપાસના અને ભક્તિ વચ્ચેનો આ ભેદ બરાબર સમજાયો હોય, તો આપણા દેશમા રામ કે કૃષ્ણની કેટલી ઉપાસના થઈ છે તે વિચાર કરવા જેવો બાબત છે ચૈતન્ય, નરસિહ, દયારામ વગેરેએ કૃષ્ણને નામે કોની ઉપાસના કરી? પોતે કોની સમીપ જઈને પહોચ્યા? ઉપાસનાનો આવો રાધા કે ગોપીભાવનો આદર્શ કેટલે અશે વિવેકયુક્ત કહી શકાય? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર વાચક પોતે આપી શકે એમ પોતામા સ્ત્રીભાવ (અને તેમાયે કામાસક્ત સ્ત્રીભાવ) લાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન એ, મારી નજરમા,

નથી એમના પોતાના ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ યોગ્ય કે નથી દાખલો લેવાની દૃષ્ટિએ યોગ્ય

એ સર્વે જબરદસ્ત ભાવનાવાળા અને પવિત્ર વૃત્તિના સાધુપુરુષો હતા એમા શકા નથી, પણ એમના જીવનનો મોટો ભાગ એક વ્યક્તિની રમ્ય કલ્પનાને બળે બળે પોષી તેમા રમમાણ રહેવામા ગયો।

ઉપાસના પ્રત્યક્ષની જ જોઈએ એવુ નથી એ સાચું, પણ ઉપાસ્ય પસદ કરવામા વિવેક કરવો જોઈએ, નહી તો ઉપાસના જીવનને વિકૃત માર્ગે વાળે કારણ, જીવન યોગ્ય માર્ગે વધશે કે અયોગ્ય દિશામા ફટાશે તેનો આધાર ઉપાસ્યની પસદગી પર છે

દરેક મનુષ્યે પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવા અમુક પ્રકારની લાયકાત મેળવવી જોઈએ યોગ્ય પ્રમાણમા અને પરિસ્થિતિ તથા શક્તિ મુજબ એણે માણસાઈનાં જુદા જુદા ગુણો, યમો અને શકિતઓ ખીલવવા જોઈએ આ વિકાસનુ સાધન એની ઉપાસના છે

પણ ગુણ, શક્તિ, યમ ઇત્યાદિની પ્રાપ્તિ એમા જ ઉત્કર્ષ સમાતો નથી એનુ હૃદય શુદ્ધ ભાવનાઓથી પણ ભરેલુ હોવુ જોઈએ એનુ હૃદય પ્રેમાળતા, સૌજન્ય, સરળતા વગેરેથી ભીંજાયેલુ હોવુ જોઈએ એ વિના એના જ્ઞાન અને ગુણો મૂલ વિનાના થવાનો સભવ છે. આનુ સાધન ભકિત છે જે માણસ એક પણ બીજા જીવ પર પ્રેમ કરતો કરતો તેનો એટલો ઉત્કર્ષ કરી શકે કે, કાઈ પણ સ્વાર્થ વિના અથવા કાઈ પણ અગત સુખની અપેક્ષા કર્યા વિના, અહૈતુક પ્રેમથી તેને અત્યત ચાહી શકે તે માણસ, જો તેનો ભજનીય પુરુષ એવી જ વિભૂતિયુકત અને લાયક વ્યકિત હોય તો, કેવળ તેની ભકિતને લીધે જ જીવનની ઉત્કૃષ્ટ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે એમા શકા નથી ચૈતન્ય વગેરેની પૂજનીયતા એમના રાધાભાવમા કે કૃષ્ણને એમણે ઇષ્ટદેવ તરીકે સ્વીકાર્યા તેમા નથી; એ તો ભૂલ પણ ગણાય પણ એમની નિરતિશય અને અહૈતુક પ્રેમાર્દ્રતામા છે, અને એ જ ભકિતનુ તત્ત્વ છે

ઇષ્ટની લાયકાતનો વિચાર, આ રીતે, તદ્દન ગૌણ ન હોવાથી ઘણી વાર એવુ બને છે કે, પ્રત્યક્ષ જીવનમા જેમને માટે ભક્તિ ઉપજવી જોઈએ એવા માતા, પિતા, ગુરુ, નેતા, રાજા વગેરેનુ જીવન જ એવુ હોય કે, હૃદય ભાવનાશાળી હોય છતા, એમને માટે એને પ્રેમ ઉપજી જ ન શકે, અથવા, એમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ હોવા છતાં, તેઓની અપૂર્ણતાનુયે ભાન હોવાને લીધે, તેમની બધાનીયે પ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખ્યા છતા, હૃદયમાં પૂર્ણ કૃતાર્થતા ન લાગે, અને કોઈ એક પૂર્ણ વ્યક્તિ સાથે શુદ્ધ પ્રેમથી બધાવા એનુ હૃદય તલસતુ હોય એના ભક્તિભાવને ઉત્તેજિત અને પુષ્ટ કરી શકે એવુ એને કોઈ ઐતિહાસિક કે કાલ્પનિક પરોક્ષ વિભૂતિનુ જ જીવન લાગતુ હોય એ એને પોતાનો આદર્શ —ઉપાસ્ય— કરી શકે એમ પણ ન હોય, પણ એનો એ આશક હોય, આવે પ્રસગે એના હૃદયમા એ વિભૂતિને માટે એક પ્રકારની તીવ્ર પૂજ્યતાની વૃત્તિ સ્થિર સ્થાન કર્યા વિના રહેતી નથી એ પૂજ્યભાવને પ્રગટ કર્યા વિના પણ એ રહી શકે નહીં એવી રીતે કોઈ પરોક્ષ વિભૂતિ માટેનો પૂજ્યભાવ પ્રગટ કરવાની રીતને 'આરાધના' કહીએ તો તે આરાધનાનુ યોગ્ય સ્વરૂપ કયુ તે સમજવુ જરૂરનુ છે

યોગ્ય મર્યાદામા રહીને ખીલેલા કોઈ પરોક્ષ વિભૂતિ માટેના આવા આદરના મૂળમા રહેલા ભાવો તપાસીએ તો તેમા એવી વિભૂતિને પ્રત્યક્ષ જીવનમા જોવાની અને તેની જોડે પોતાનુ જીવન જોડવાની ઝખના રહેલી છે એમ માલૂમ પડશે જો કોઈ હિદુને રામ, કૃષ્ણ કે શિવાજી મહારાજ પ્રત્યે અત્યત પૂજ્યભાવ હોય તો (જો તેનો સવિવેક વિકાસ થયો હોય તો) એનો અર્થ એ કે, જો પ્રત્યક્ષ જીવનમા રામ, કૃષ્ણ કે શિવાજી જેવી કોઈ પ્રતાપી વ્યક્તિને એ જુએ તો તેની સાથે એ પોતાનુ જીવન ખુશીથી સાધી દે રામ, કૃષ્ણ કે શિવાજી થવાનુ એનુ પોતાનુ એ ગજુ જોતો નથી એ રીતે રામાદિક એના ઉપાસ્ય નથી, એમનો ભક્ત પણ નથી, પણ પૂજક છે, એટલે કે એમના જેવાનો ભક્ત થવાની ઇચ્છા રાખે છે, પ્રત્યક્ષ જીવનમા એને રામાદિક ન મળે ત્યા સુધી એ તે પરોક્ષ વિભૂતિઓના ગુણાનુવાદ ગાશે, એમની કીર્તિ ફેલાવવામા ભાગ લેશે પણ, એટલેથી એને કૃતાર્થતા નહી લાગે એ એમને પ્રત્યક્ષ માની લેવાની ભૂલ નહી કરે

જો પ્રત્યક્ષ જીવનમાં એને એવો પુરુષ મળી આવશે તો પરોક્ષ માટે જે એનો આદર અને પ્રેમ હતો તેથી અતિશય વધારે આદર અને પ્રેમથી એ તે પ્રત્યક્ષ પુરુષને વળગી પડશે અને ત્યારે જ પૂર્ણ કૃતાર્થતા અનુભવશે આવી રીતની કોઈક પરોક્ષ વિભૂતિની આરાધના — એનુ શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ — દરેક ભાવનાવાન માણસ કરે જ છે અને એ અયોગ્ય છે એમ નહી કહેવાય

આ રીતે ઉપાસના એટલે કોઈના જેવા થવાની ઇચ્છાથી ચિતન અને અનુકરણ, ભક્તિ એટલે કોઈ પ્રત્યક્ષ પુરુષ માટે પોતાનુ જીવન અર્પણ કરવુ તે, અને આરાધના એટલે જેના સરખા પુરુષને પ્રત્યક્ષ જીવનમા પ્રાપ્ત કરવાની ઝખના રાખી તેનુ પૂજન, ચિતન વગેરે

પણ જ્યારે એ આરાધના એવુ સ્વરૂપ પકડે કે, જેમા પ્રત્યક્ષ જીવનમા એવી વિભૂતિને મળવાની ઝખના રહે જ નહીં, પણ એ પરોક્ષ વિભૂતિને જ કોઈ રીતે 'સાક્ષાત્' મળવાની ઝખનાનુ સ્વરૂપ લે, એની મૂર્તિ કરી એ મૂર્તિની ષોડશોપચાર પૂજાપ્રાર્થના કરી એમા જ કૃતાર્થતા મનાવે, અને, ધીમે ધીમે, કલ્પનામા કે મરણ પછી એને મળવાની આશામા રમમાણ રહેવાની ટેવ નિર્માણ કરે. ત્યારે એ આરાધના વિકૃત થયેલી છે એમ કહેવુ જોઈએ એ આરાધના અત્યત શ્રદ્ધાયુક્ત હોય તોયે તે સત્યની નથી, એમા અભ્યુદયનો એક મહત્ત્વનો અશ રહી જાય છે અને, જો સત્ય જ્ઞાન તરફ એનુ કદી પણ પ્રયાણ થવાનુ હોય તો, એને એ આરાધનાની પાર જવુ જ પડે છે

૪

ભક્તિ અને ધર્મ

ઉપરનાં પ્રકરણોમા આપણે જોયુ કે

૧ ભક્તિ અને આલબનનિષ્ઠામા તેમ જ ભક્તિ અને ઉપાસનામા ભેદ છે

૨ ઉપાસના અનેકની હોઈ શકે, ભૂતકાળના પુરુષની હોઈ શકે, કલ્પનાની હોઈ શકે, સત્ય, દયા, અહિસા ઇત્યાદિક ગુણો કે ભાવોનીયે હોઈ શકે

૩ ભક્તિ — પ્રેમયુકત સર્વસ્વાર્પણ — એક પ્રત્યે જ થઈ શકે પ્રત્યક્ષને અભાવે પરોક્ષ, કાલ્પનિક કે ઐતિહાસિક સાકાર વ્યક્તિની આરાધના કે ઝખનાનુ સ્વરૂપ એ ભલે પકડે, પણ જીવનનો કેટલોક ભાગ પણ પ્રત્યક્ષની ભક્તિમા ઢળ્યા વિના એ કૃતાર્થ ન થાય

૪ પ્રત્યક્ષની ભક્તિમાયે ઇષ્ટ પુરુષની પસદગી વિચારવા જેવી વસ્તુ છે જો ઇષ્ટ પુરુષ વિભૂતિમાન અને લાયક વ્યક્તિ હોય, તો જ તેની અનન્ય ભક્તિથી ભકત પોતાનો પરમ ઉત્કર્ષ સાધી શકે, અને તે ભક્તિ જ જગતની સેવાનો સહજ માર્ગ બને

આ છેલ્લી બાબતને આપણે જરા વધારે વિસ્તારથી વિચારવી જોઈશે

ગીતાના ૧૮મા અધ્યાયમા (શ્લો૦ ૬૬)મા કહ્યુ છે કે,

> सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेक शरण व्रज ।
> अह त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच ॥

(સર્વ ધર્મોને છોડીને તુ મારુ જ એક શરણ લે, હુ તને સર્વ પાપોમાથી છોડાવીશ, તુ ચિતા કર મા)

આ શ્લોકનુ સામાન્ય રીતે એમ રહસ્ય સમજવામા આવે છે કે, ધર્મ એવો સૂક્ષ્મ અને અટપટો છે કે, સામાન્ય બુદ્ધિનો માણસ ધર્માધર્મનો

નિર્ણય કરવા બેસે તો એની બુદ્ધિ મૂઝાઈ જાય અને એ કદી ચિત્તની શાંતિ ભોગવી શકે જ નહી, માટે શ્રેયાર્થીએ ધર્માધર્મનો સ્વયંનિર્ણય કરવાની ખટપટ છોડી દેવી અને કાયા-વાચા-કર્મણા સદ્ગુરુને શરણે રહેવુ, અને એ જેમ આજ્ઞા કરે તેમ નિ.શકપણે વર્તવુ તો એ અમુક ધર્મ આચરવો રહી જવાથી કે અમુક અધર્મ કરવાથી લાગતા પાપમાંથી છૂટી જશે

આ શ્લોકનુ આવી રીતે રહસ્ય સમજવામા હરકત ન આવે, જો એની પાછળ ગૃહીત રહેલી બાબતો લક્ષમા રાખવામા આવે તો એ ગૃહીત રહેલી બાબતો આ

૧ જેનુ શરણ લેવામા આવે તે પુરુષ એવી અસામાન્ય અને જાણે ધર્મની મૂર્તિરૂપ વ્યકિત હોવી જોઈએ કે તેની આજ્ઞા એ સદૈવ ધર્માનુકૂલ જ હોવાની. આથી, જેમ રોગના નિવારણ માટે સામાન્ય દર્દી કુશળ વૈદ્યની આજ્ઞાઓને અનુસરવામા, અથવા કાયદાના પ્રશ્નોમા સામાન્ય જન કુશળ વકીલની સલાહને માન્ય રાખવામાં જ, પોતાની સલામતી જુએ, તેમ ધર્માધર્મના મૂઝવનારા પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતા સામાન્ય શ્રેયાર્થી એવા પુરુષની આજ્ઞાને અનુસરે, તો તે ભૂલમાથી બચી જાય, કારણ કે, જેનુ એણે શરણ લીધુ છે તેણે ધર્મનો વિશેષ સૂક્ષ્મ વિચાર કરેલો છે

૨ જેમ કોઈ વિદ્યાર્થીને આખો જન્મારો શિષ્યત્વ કર્યા કરવાનુ હોતુ નથી, પણ બહુ બહુ તો શિક્ષકના જેટલી લાયકાત પ્રાપ્ત કરે ત્યા સુધી શિષ્ય થઈ રહેવાનુ હોય, અને શિક્ષક જ્યારે કહે કે ‘હવે મારી પાસેથી તુ વધુ પ્રાપ્ત કરી શકીશ નહી,’ ત્યારે એનુ એ ગુરુ પ્રત્યેનુ શિષ્યત્વ પૂર્ણ થયુ ગણાય, તેમ જ્યા સુધી શ્રેયાર્થીને જાતે ધર્માધર્મનો નિર્ણય કરવાનો આત્મવિશ્વાસ નથી ઉદ્ભવ્યો, ત્યા સુધી જ એને એવા મહાપુરુષને શરણે રહેવાપણુ હોય આનો અર્થ એ થયો કે, સ્વબુદ્ધિને ચલાવવાની ખટપટમાથી છૂટવા માટે, અથવા બીજાની બુદ્ધિને કુઠિત કરી મૂકવા માટે, અથવા તેને પોતાને અધીન રાખી મૂકવા માટે શિષ્યપણુ કે ગુરુપણુ બાધવાનુ નથી, પણ શિષ્યની બુદ્ધિને વિશેષ કુશાગ્ર કરવી, સાચી દૃષ્ટિવાળી કરવી, અને સ્વતત્ર બને એવી તેનામા લાયકાત આણવી એ છે

યા સુધી એ સ્થિતિ નથી થઈ ત્યા સુધી જ શરણ લેવુ કે દેવુ યોગ્ય છે

બીજા ખંડના 'જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ'વાળા પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે, "જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ત્યાર બાદ ભાવનાનું અનુશીલન, અને ત્યાર બાદ કર્મયોગની પૂર્ણતા, એવો વિકાસનો ક્રમ જ જણાય છે" ત્યાં આપણે સર્વવ્યાપી પરમ ચૈતન્યના આલંબન વિષે વિચાર કરતા હતા પરંતુ, સાકાર ઇષ્ટદેવ કે ગુરુ વગેરેની ભક્તિનું પણ એ જ પર્યવસાન થવું જોઈએ એટલે કે, ભક્તિને પરિણામે ભક્તની નિષ્ઠા એવી દૃઢ થવી જોઈએ કે, જેથી તે ધર્મનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરી તેને અનુરૂપ જીવનના કર્મો કરી શકે

અનેક સંપ્રદાયો આ છેલ્લા વાક્યની સામે વાંધો નહીં લે પણ 'ધર્મ' એટલે શું એ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે દા ત, સામાન્ય રીતે સંપ્રદાયોમાં પોતાના ઇષ્ટદેવ, ગુરુ વગેરેના મંદિરો બાંધવા, તેમની અને તેમના અન્ય ભક્તોની સેવાચાકરી કરવી, તેમને અર્થે બાગબગીચા, નાના પ્રકારના નૈવેદ્ય, બ્રહ્મભોજન, સંતભોજન વગેરે કરાવવા, તથા વર્ણાશ્રમ સંબંધી સાંપ્રદાયિક મરજાદ પાળવો, એ ધર્મનિષ્ઠાનું લક્ષણ ગણાય છે, અને એ જાતની ધર્મનિષ્ઠા હોય તો ભક્તિનું પોષણ યોગ્ય રીતે થયેલું મનાય છે એથી આગળ વધી કુટુંબધર્મ, સમાજધર્મ, માનવધર્મ પ્રત્યે ભક્તની દૃષ્ટિ વળવી જોઈએ, એવું આવશ્યક મનાયું નથી, એટલું જ નહીં પણ ભક્તિમાં એ વિઘ્નરૂપ મનાયું છે, અને એ ધર્મો પ્રત્યેનો આગ્રહ ઘટે તો જ ભક્તિ વિશેષ સિદ્ધ થાય એમ પણ મનાયું છે

આ ખેદજનક ભૂલ છે, અને ભક્તિમાર્ગ ખોટે રસ્તે વળ્યાનું ચિહ્ન છે વાસ્તવિક રીતે, કર્મ અને ધર્મ વચ્ચે જો કાંઈ ભેદ કરવો હોય તો એટલો જ કરી શકાય કે, અશુદ્ધ ચિત્તવાળા, ભક્તિઆદિક કોમળ વૃત્તિઓથી રહિત, પોતાનાં જ સુખોપભોગ અને સ્વાર્થો પ્રત્યે સાવધાન રહેનારા માણસો જે જે સાંસારિક કર્મો કરે છે તે કર્મ, અને શુદ્ધ ચિત્તવાળા, ભક્તિભાવવાળા, બીજાના સુખ અને સ્વાર્થને વિચારનારા, કર્મના આવી શકે એવાં સર્વ પરિણામોનો વિચાર કરી તેની અને તે કરવાની રીતની નૈતિક દૃષ્ટિએ ચાળણા કરી કર્મોને સાવધપણે કરવાવાળા માણસો જે જે સાંસારિક કર્મો કરે છે તે ધર્મ -કર્મ સાંસારિક ગણાય એવું છે કે પારલૌકિક અથવા કોઈ સંપ્રદાયે માન્ય કરેલું છે, તે ઉપરથી ધર્મ છે કે અધર્મ, અથવા પ્રવૃત્તિ ધર્મ છે કે નિવૃત્તિ ધર્મ એ ઠરાવી શકાતું નથી પણ એ કર્મ કર્તવ્યરૂપ

છે કે અકર્તવ્યરૂપ, ન્યાયી છે કે અન્યાયી, સમાજને એકંદરે સુખકર છે કે ક્લેશકર, વિવેકયુક્ત છે કે વિવેકહીન, એ બધા પરથી તે ધર્મ છે કે કુકર્મ છે તે ઠરાવી શકાય દરેક મનુષ્યની બુદ્ધિ અમુક કર્મ ધર્મ્ય છે કે અધર્મ્ય એનો નિર્ણય કરવા શકિતમાન બને એ સર્વ અનુગમોનો, ભક્તિનો, કેળવણીનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ જ્યાં સુધી બુદ્ધિ એવી નથી થઈ ત્યા સુધી માણસ કોઈ અનુગમનો અનુયાયી, કોઈ ગુરુનો ભકત કે કોઈ શાળાનો શિષ્ય રહે એ ઠીક છે પણ, જ્યારે અનુગમો, સદ્ગુરુઓ કે શિક્ષકો તેની બુદ્ધિને ઊલટી વિશેષ પગુ અને ઝાખી બનાવી દે, શરણનો એવો અર્થ સમજાવી દે કે શરણ એ જ મહત્ત્વનુ છે અને ધર્માધર્મનો વિચાર એ અહકાર અથવા દેહાભિમાન હોવાથી નાશ કરવા યોગ્ય છે, અથવા જે માણસ શરણનો મહિમા સમજ્યો છે તેણે ધર્માધર્મના દોષ થાય તેથી અનુતાપ કરવાનો નથી, ત્યારે, જેમ કોઈ સુતાર ગોળાઈ લાવવા જતા આખુ લાકડુ જ છોલી નાંખે, અથવા જે લાકડામાંથી વસ્તુ બનાવવાની હોય તે પોતાના વાસલાનો હાથો બનાવવામા જ ખપાવી દે, તેના જેવુ થયુ કહેવાય

વિવેકી, વિચારી અને શ્રેયાર્થી મનુષ્યનુ છેવટનુ શરણ કે પરમભક્તિનુ સ્થાન કોઈ સાકાર, પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ વ્યકિત નથી, પરતુ આત્મા કે પરમાત્માના આલબનયુક્ત તથા ભૂતપ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમયુક્ત પોતાનો ધર્મ એ જ એનુ અતિમ શરણ અને એની ઉત્કૃષ્ટ ભકિતનુ અતિમ લક્ષ્ય છે

રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર વગેરેએ પ્રસગોપાત્ત માતૃભકિત, પિતૃભક્તિ, ગુરુભક્તિ, પ્રજાભક્તિ વગેરે કરી તે ભકિતને પ્રસગે તેમને માટે પ્રાણાર્પણ કરવાનીયે તેમની તૈયારી હતી જો એ રીતે એમને મરવાનો પ્રસગ આવ્યો હોત, તો તેને માટે એમને ખેદ ન થયો હોત એ દૃષ્ટિએ મે બીજા પ્રકરણમા રામને પોતાના માતા, પિતા, ગુરુ તથા પ્રજાના ભકત કહ્યા છે છતા, એમની તે તે વ્યકિત કે સમૂહ પ્રત્યેની ભક્તિ બિનશરતી હતી એમ ન કહી શકાય એ ભકિતને મર્યાદા હતી અને તે મર્યાદા ધર્મની હતી જે રામ પિતાની આજ્ઞાથી રાજ્યાધિકારનો ત્યાગ કરી વનમા જવા તત્પર થયા, તે રામે પિતાની કે ગુરુનીયે આજ્ઞાથી પિતાને કેદમા નાખી રાજ્યારૂઢ થવાનો ઇનકાર કર્યો, વનમાથી પાછા વળવાનોયે ઇનકાર કર્યો એટલે 'ભકિત

શીશ તણુ સાટુ' એ સાચુ, છતા એ ભક્તિની માગણીઓ ધર્મની મર્યાદાનો ભગ કરનારી ન હોવી જોઈએ, પણ, ઊલટી એવા પ્રકારની હોવી જોઈએ કે, ધર્મની સ્થૂળ મૂર્તિ બનાવી હોય તો એ પોતાના ઇષ્ટ સ્વરૂપના ચરિત્ર જેવી જણાય, અને તેથી એના શરણમા રહેવુ એ ધર્મને અનુસરવાનો રાજમાર્ગ થાય એવુ બને એમ લાગવુ જોઈએ.

બૌદ્ધધર્મમા 'બુદ્ધને શરણે જાઉ છુ' એ ભલે 'ધર્મને શરણે જાઉ છુ' એની પહેલાં બોલાયુ છે, પરતુ એ બુદ્ધ કયા બુદ્ધને શરણે હતા? એ તો ધર્મને જ શરણે હતા, અને એમના સમકાલીન અનુયાયી માટે જ એમનુ શરણ એ સલામતીનો માર્ગ હતો એમ કહી શકાય એમના મરણ પછી એમના અનુયાયીઓને બુદ્ધને શરણે જવાનો યોગ્ય અર્થ એટલો જ થઈ શકે કે, 'બુદ્ધે ઉપદેશેલા અને આચરેલા ધર્મને અને એમના જીવનને માગદર્શક કરુ છુ' પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કોઈ વિભૂતિ કે વ્યક્તિ વિષે આથી વિશેપ ભક્તિનિષ્ઠા હોવી કે તે ભક્તિમા તારકપણાની કે ધર્મહાનિમાથી મુક્તિ મેળવવાની શ્રદ્ધા રાખવી, એ અયોગ્ય અને દોષરૂપ છે

જેમ કેટલાક જળપ્રવાહો અદમ્ય વેગવાળા હોય છે અને કેટલાક શાતવેગવાળા હોય છે, તેમ કેટલાક પુરુષોના ચિત્તનો ઢાળો એવા પ્રકારનો હોય છે કે, એમનામા પ્રેમ કે દ્વેષના જે કાઈ ભાવો ઊઠે તે એવા વેગથી ઊઠે છે કે એ તેમને વિવશ કરી મૂકે છે અને જોનારને આજી દે છે ચૈતન્ય, રામકૃષ્ણ પરમહસ વગેરે એવા પ્રકારના અદમ્ય ભાવવાન પુરુષો કહેવાય એ ભાવોએ. ભક્તિનુ સ્વરૂપ લીધુ, એથી તે આપણને પૂજ્ય અને આદર્શરૂપ લાગે છે એ ભક્તિ પૂજ્યતાને યોગ્ય છે એમાં શકા નથી, પણ એ આદર્શ જ છે એમ ન કહેવાય ભાવો માણસમાત્રમા ઊઠે જ છે સારા ભાવો ન ઊઠે તો ખરાબ ભાવો ઊઠવાના પણ સારા કે ખરાબ ભાવોનો વેગ એટલો બળવાન થાય કે આપણે વિવશ બની જઈએ, કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર કરવા અને કર્તવ્ય હોય તે બજાવવા સાવ નાલાયક બની જઈએ, તો તે કાઈ યોગ્ય સ્થિતિ નથી કેટલાક માણસો પ્રિયજનના મદવાડથી કે મરણથી એવા બેબાકળા બની જાય છે કે, તે પરિસ્થિતિને અગે ઉત્પન્ન થતા કર્તવ્યો તેમને સૂઝી શકતા નથી, સુઝાડવામા આવે તોયે તે બજાવવા તેઓ શક્તિમાન થતા નથી, અને ઊલટી તેમની જ

બીજાને ચિંતા કરવી પડે એવી સ્થિતિ થાય છે આ કાંઈ એમની વખાણવા જેવી સ્થિતિ ન ગણાય. તેમ પોતાના ઇષ્ટદેવ કે ગુરુનુ સ્મરણ ઊઠતા કે નામ સાભળતા કે દર્શન થતા જ જે વિવશ બની જાય, દેહભાન ભૂલી જાય, તથા તેમના કર્તવ્યો બાજુએ રહી જાય અને ઊલટી એમની જ ચિંતાજનક સ્થિતિ થાય, એમા અતિશય ભક્તિ રહેલી હોય છતાં, ભક્તિની એ માત્રા આદર્શયોગ્ય નથી આપણો કર્તવ્યપથ સ્પષ્ટ કરવા માટે અને તેને પ્રેરવા તથા સ્થિર રાખવા માટે ભાવો ઊઠે તો તે આવકારલાયક કહેવાય; પણ જે ભાવો—પછી તે ભક્તિના હોય કે ક્રોધના હોય—આપણને પગુ અને અધ બનાવી દે, આપણને વિવશ કરી મૂર્છિત બનાવી દે, તે આદર્શરૂપ નથી

આ રીતે આપણે આ પ્રકરણમા ભક્તિની વિશેષ મર્યાદાઓ જોઈ; તે આ—

૧. ભક્તિ એ ધર્મભાવનાને સ્પષ્ટ કરવા માટે છે અને છેવટે, ધર્મ માટે સર્વસ્વાર્પણ એ જ ભક્તિને પરિણામે ઊપજતુ નવનીત (માખણ) છે.

૨ જ્યા સુધી એ ધર્મભાવના સ્પષ્ટ નથી થઈ, ત્યા સુધી ધર્મની મૂર્તિરૂપ લેખાય એવી કોઈ પ્રત્યક્ષ વિભૂતિને અતિશય પ્રેમથી પોતાનુ સમર્પણ—એવી ભક્તિ જીવનના ઉત્કર્ષમા એક મહત્ત્વનુ સાધન છે

૩ ભક્તિનો આવેશ આપણને બેબાકળા તથા કર્તવ્યાકર્તવ્ય વિષે વિચારશૂન્ય કરી મૂકે એ ઇષ્ટ દશા નથી, પણ ધર્મમા સ્થિર કરે અને પ્રેરે તે એની આવકારલાયક સ્થિતિ છે

આ દૃષ્ટિએ, ગુરુભક્તિ વગેરે પ્રત્યક્ષની ભક્તિના કેટલાક પ્રકારોનો આપણે હવે વિચાર કરીશુ.

૫

ગુરુ

મનુષ્યને ક્રિયામા કે વિચારમા કોઈ જાતની ગૂચ હોય, કાઈ ન ઊકલતા પ્રશ્નો ઘોળાતા હોય, એ પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ થયા વિના એને જીવનમા કાઈ અટકી પડયા જેવુ કે અડચણ જેવુ લાગતુ હોય, તો એ બાબતના કોઈ અનુભવી પુરુષને એ શોધે એ સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે

જે પુરુષ એની એવી ગૂચો ઉકલી આપે અને એનો માર્ગદર્શક થાય, તેને એ પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકારે એ સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે

આમ સર્વ જાતની વિદ્યાઓના ગુરુઓ વિષે કહી શકાય

જે મનુષ્યને પોતે અને જગત શુ, પોતાનાં તેમ જ જગતના આદિ અને અત શુ, જીવનનુ ધ્યેય શુ, શી રીતે જીવન ગાળીએ તો જીવન સારામા સારી રીતે સફળ થયેલુ ગણાય — એ જ સૌથી મહત્ત્વની ગૂચ હોય અને એનો ઉકેલ જ શોધતો હોય, તે જેવા ગુરુને શોધે છે તે સામાન્યપણે સદ્‌ગુરુ કહેવાય છે

આવો ગુરુશિષ્યનો સબધ ખાનગી અથવા અગત છે. જેને એ પ્રશ્નો મૂઝવે છે તેને જ સદ્‌ગુરુની જરૂર ગણાય જેને એવા પ્રશ્નો ઊઠ્યા નથી, ઊઠ્યા હોય તોયે તેને એનુ આજે એટલુ મહત્ત્વ ભાસતુ નથી કે એના વિના એને જીવનમા અધારું થઈ જતુ હોય, તેને સદ્‌ગુરુની આવશ્યકતા નથી *

---

* 'આવશ્યકતા નથી' એનો અર્થ એવો નથી કે, એ કોઈ સત્પુરુષના સમાગમનો કે ઉપદેશનો લાભ મળી શકે એમ હોય તો ન ઉઠાવે કે એમને વિષે આદરભાવ ન રાખે પણ એ એમને પોતાના સદ્‌ગુરુ તરીકે સ્વીકારે અને ગુરુશિષ્યના સબધમા જે અગત, કૌટુબિક સબધ જેવો ભાવ રહેલો છે, તે બાબતે એવી આવશ્યકતા નથી

વળી, એ ગૂંચોનો એને જ્યારે ઉકેલ મળે ત્યારે જ એનો ગુરુ-શિષ્યસંબંધ પૂરો થયો ગણાય 'પૂરો થયો' એમ બે અર્થમાં કહું છું એનું સમાધાન થયું ન હોય ત્યાં સુધી એનું શિષ્યત્વ સાપેક્ષ અથવા ઉમેદવારીનું છે. એ સમાધાન થયા બાદ એ શિષ્યત્વ, એક દૃષ્ટિએ, દૃઢ બને છે, અને બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, રહેતું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે *

પણ સામાન્ય રીતે શિષ્યોમાં એવું બને છે કે, હજુ પોતાની ઉમેદવારી ચાલુ છે, પોતાની ગૂંચો હજુ પૂરી રીતે ઊકલી નથી, હજુ જીવન વિષે માર્ગદર્શન થયું નથી, ગુરુના શબ્દો હજુ કાનમાં જ ઝીલ્યા છે, પણ એ કઈ રીતે સાચા છે એ હજુ સ્પષ્ટ થયું નથી, ગુરુ જ્યાં દૃષ્ટિ પહોંચાડવા ઇચ્છે છે ત્યાં દૃષ્ટિ પહોંચી નથી, તે પહેલાં તો 'ગુરુકૃપા' શબ્દનો અનર્થ કરી એ કૃતાર્થ થઈ જાય છે, પોતાનો સત્યશોધનનો પ્રયત્ન ઢીલો કરે છે, અને જ્યાં દૃષ્ટિ પહોંચાડી શકતો નથી ત્યાં ગુરુ સાક્ષાત્ પહોંચાડી દેશે એ શ્રદ્ધાને પોષ્યા કરવી અને ગુરુમહિમાના ગાન ગાવા એને જ બાકીના જીવનનું કાર્ય માને છે

જેનામાં ભાવોનો વેગ બળવાન હોય તેવા માણસને જેણે પોતાને નવી દૃષ્ટિ આપી જીવન વિષેના દૃષ્ટિબિંદુમાં જ પલટો કરી નવજીવન રેડ્યું હોય, તેની કૃપાને એ અમૂલ્ય પ્રાપ્તિ ગણે, અને તેથી એના ગુણગાન ગાતા એ ધરાય જ નહીં એ અસ્વાભાવિક નથી, જો એ પ્રગટ કરવામાં અવિવેક કે વેવલાપણું ન હોય તો એવો પુરુષ એવી રીતે ગુરુગાન અને ગુરુકૃપાનો મહિમા ગાય એ વિષે હું અહીં કહેતો નથી પરંતુ, તે પણ જો જીવનની શેષ ફરજ તરીકે ગુરુગાનને પોતાનો વ્યવસાય કરી મૂકે તો

* જેનું ગુરુ દ્વારા પોતાનું કાર્ય પૂરું થઈ ગયું હોય તેની ગુરુ પ્રત્યે કેવા પ્રકારની ભક્તિ રહે? આપણા વિદ્યાર્થી અવસ્થાના માનીતા શિક્ષક સાથેનો સંબંધ પાછલા જીવનમાં ચાલુ રહે તો કેવો હોય છે? મારી દૃષ્ટિએ, જીવલગ-પણું, કોઈ પણ બીજી વ્યક્તિ પ્રત્યે લાગી શકે તેથી અતિશય વધારે આદર અને કૃતજ્ઞબુદ્ધિ, છતાં ભયનો અભાવ, અને એ રીતે એ પોતાના સાચા આપ્તજન છે એવી ભાવના સાથે 'બે દેહમાં એક જીવ' જેટલે અંશે કહી શકાય તેટલા નિકટ સંબંધનો એમને ઉપયોગી થવાની અભિલાષા એ સંબંધનું સહજ જ પરિણામ છે

તેમા વિવેક નથી જ એમા જ સપ્રદાયોની ઉત્પત્તિનુ બીજ રહેલુ છે આમ છે તો, ગુરુશોધનનો મૂળ ઉદ્દેશ જેનો હજુ પાર પડ્યો નથી, જેને હજુ ગુરુરૂપાપણુ કયા બોધમા આવ્યુ તે સ્પષ્ટ થયુ નથી, જે હજુ પોતે કલ્પનામા જ છે, તે જીવનની શેષ ફરજ તરીકે ગુરુગાનને પોતાનો વ્યવસાય કરે તો તે તો એથીયે વિશેષ અવ્રટિત છે ગુરુ પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા એ મનમા સમજવાનો ભાવ છે, વારવાર બોલ્યા કરવાની વસ્તુ નથી

વળી, શિષ્યો જે પોતે પ્રાપ્ત કર્યુ નથી તે જગતને પ્રાપ્ત કરાવવા અધીરા થઈ પોતાના ગુરુનુ શરણ લેવા જગતને નોતરે છે

આવી રીતે બધા જ અધૂરી જિજ્ઞાસાવાળા શિષ્યોનુ એક ટોળુ ગુરુની પાછળ ભેગુ થઈ જાય છે અને એમાથી એક પથ નિર્માણ થાય છે ગુરુ પોતે પણ કેવળ શબ્દજ્ઞાની જ હોય, અથવા જીવન વિષે એણે પૂરો વિચાર ન કર્યો હોય, અથવા કોઈક પ્રકારના મોહમા રહ્યો હોય, તો એ પથ સ્થાપવામા જગતનુ કલ્યાણ માની કે મનાવી એ પ્રયત્નને ઉત્તેજન આપે છે આમાથી આગળ જતા ગાદીઓની પરપરા ચાલે છે ગાદીની પરપરાને ગુરુપરપરા માની લેવાય છે અને ગુરુપરંપરાની અખડિતતા જળવાયાથી જ્ઞાન પણ અખડ જળવાયુ હોય એમ માની લેવાય છે એવા પરપરાગત ગાદીપતિમા ગુરુભક્તિ કરવાથી સદ્ગુરુપ્રાપ્તિના સર્વે લાભો મળે છે એમ માની લેવાય છે *

વાસ્તવિક રીતે, જેમ જેને ભૂખ નથી તેને ખવાડનારની જરૂર નથી, તેમ જેને આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોની ભૂખ ઊભી થઈ નથી તેને સદ્ગુરુની જરૂર નથી અને, હુ એક જણને મારા ગુરુ તરીકે સ્વીકારુ, તેથી મારા

* ચિત્ત તેમ જ જગત વિષેનુ આપણુ અવલોકન અને અવલોકનશક્તિ એટલા અપૂર્ણ છે કે, અનેક વિચારકો એ વિષે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચાર કરે એવુ બને વાસ્તવિક રીતે 'જુદી દૃષ્ટિએ વિચાર' એ અવલોકનમા ક્યાયે એકાંગિતા છે એમ સૂચવે છે પણ જ્યા સુધી એવુ અપૂર્ણપણુ છે, ત્યા સુધી તત્ત્વવિચારમાં જુદા જુદા સંપ્રદાયો (schools of thought) રહેવાના આ તત્ત્વસંપ્રદાયો અને ઉપર કહ્યા તેવા પથો વચ્ચે સૂક્ષ્મ ભેદ છે, જોકે વ્યવહારમા તત્ત્વસપ્રદાયોમાથી પથો વારવાર ઉપજી આવે છે ખરા દરેક પ્રવૃત્તિ અને વૃત્તિ યોગ્ય મર્યાદામા ઉપયોગી અને આવશ્યક હોઈ શકે છે સ્થાન। દેશકાળને અનુસરી એ મર્યાદાને શોધવી એ જ વિચારી પુરુષે કરવાનુ છે

કુટુંબીઓએ કે મિત્રોએ પણ તેમનું શિષ્યત્વ સ્વીકારવું કે એમ કરવા માટે એમને આગ્રહ કરવો એ ભૂલ છે

મારા જેવા બીજાઓએ સ્વતંત્ર રીતે મારા ગુરુને પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હોય તેમના પ્રત્યે ગુરુબંધુત્વ હોવું એ સ્વાભાવિક વસ્તુ છે એ સંબંધ ઉપજાવવામાં મારો પ્રયત્ન નથી પોતાની મેળે નિર્માણ થયેલી સ્થિતિને હું કેવળ સ્વીકારું છું

મને એ ગુરુથી કાંઈક લાભ થયો છે એમ જોઈ બીજા પણ એવો લાભ લેવા આકર્ષાય અને એમની પાસે પહોંચે, મારી સાથે સંબંધ હોવાથી એમ પહોંચવામાં મારી મધ્યસ્થી થાય, એ પણ સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે

'સમજી શકાય એવું' અથવા 'સ્વાભાવિક છે'—એનો અર્થ એટલો જ કે, યોગ્ય મર્યાદામાં રહી આવા સંબંધો નિર્માણ થાય તે અનિવાર્ય છે અને એમાં દોષ નથી પણ મર્યાદાનો ભંગ થાય, અને બને તેટલાની પાસે મારા ગુરુનું શિષ્યત્વ સ્વીકારાવવાનો મારો કે મારા ગુરુભાઈઓનો વ્યવસાય બની જાય, કે ગુરુના પ્રત્યક્ષ સંબંધ અને નિકટ સહવાસથી થનારો લાભ ગુરુના દેહાન્ત પછી પણ કાયમ રહે છે અને એના નામની, ગાદીની કે મૂર્તિની ભક્તિથી મળી શકે છે એવી શ્રદ્ધાનું પોષણ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલે ત્યારે એ અયોગ્ય અને માલ વિનાની વસ્તુ થાય છે

'ગુરુ બિન કૌન બતાવે બાટ'—એમાં ઘણું સત્ય છે પણ જેને પોતાની વાટ ખોવાયેલી લાગતી નથી, જેને ગુરુ બતાવે તે વાટે જવાની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ નથી, તેને ગુરુની જરૂર નથી અને, એવી જરૂર ઊભી થઈ ન હોય તોયે, 'દરેક કોઈને પણ ગુરુ કરવો જોઈએ'—એ બીજા વહેમોના જેવો જ એક વહેમ છે

તેમ જ ગુરુની જરૂર ઊભી થયેલી જણાય તેથી ગમે તેને ગુરુ તરીકે સ્વીકારી લેવાથી વાટ સ્પષ્ટ થઈ જશે—એ પણ અનેક અંધશ્રદ્ધાના જેવી એક અંધશ્રદ્ધા જ છે

૬

સદ્ગુરુશરણ

એક બાજુથી, ઉપનિષત્કારોથી માંડીને અનેક જ્ઞાનમાર્ગી ભક્તોએ —

'તે જાણવા માટે તેણે હાથમાં* સમિધા લઈને શ્રુતિસંપન્ન અને બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા ગુરુ કને જ જવું'

'સદ્‌ગુરુશરણ વિના અજ્ઞાન તિમિર ટળશે નહીં રે' (કેશવકૃતિ)

—એવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે

બીજી બાજુથી, પોતાના જ પુરુષાર્થથી અને કોઈની સહાય વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એવો મહાવીરનો આગ્રહ હતો બુદ્ધે એવો આગ્રહ રાખ્યો નહોતો, છતાં કોઈ ગુરુ એનું પૂરું સમાધાન કરી શક્યા નહોતા અને એમને સ્વતંત્રપણે જ પોતાની શાંતિ શોધવી પડી હતી ગાંધીજીએ પણ વારંવાર કહ્યું છે કે, પોતે ગુરુની શોધમાં છે, પણ એમનું હૃદય સ્વીકારે એવા કોઈ ગુરુ હજુ તેમના જોવામાં આવ્યા નથી આથી ગુરુપ્રાપ્તિની ઇચ્છા છતાં, ગુરુ વિના પોતાનો માર્ગ શોધવાની એમને આવશ્યકતા રહે છે

વળી રાજપ્રકરણી અનેક શાહીઓની માફક અધ્યાત્મમાર્ગમાં ગુરુશાહીએ પણ એટલા અનર્થ અને પાખંડ કર્યા છે કે 'ગુરુ' શબ્દ આજે અનેકને અળખામણો થઈ પડ્યો છે

મને તરતાં આવડતું ન હોય, છતાં હું તરવાનો ઉસ્તાદ હોવાનો ડોળ કરું, તો મારું પોકળ એક દિવસ પણ ટકી શકશે નહીં કારણ, પાણીમાં પગ મૂકતાં જ મારી લાયકાતની પરીક્ષા થઈ જશે પણ, હસ્તાક્ષરના કે મસ્તકવિદ્યાના કે વારંવાર વ્યવહારમાં જેનો ખપ પડતો ન હોય અને જેનું કંઈ સ્થૂળ પારખું ન હોય તેવી વિદ્યાનો હું ઉસ્તાદ થઈ બેસું, અને ધંધાદારીઓમાં પોતાનો માલ ખપાવવા માટે ધાંધલ મચાવવાની જેવી

---

* 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्'
(मुण्डकोपनिषत् १-२-१२)

આવડત હોય છે તેવી આવડત ધરાવતો હોઉં, તો મારુ પોકળ વધારે દિવસ ચાલી શકે અને કદાચ યાવજ્જીવન પણ ચાલે કારણ, જે વિષયોમા ઘણા માણસોને બહુ ગમ પડતી ન હોય, જેની સામાન્ય માણસોને બહુ જરૂર પણ પડતી ન હોય, અને જે વિષયોને બહુ ગહન તરીકે લોકોએ માની લીધા હોય, તેના ઉસ્તાદ થવુ વધારે સહેલુ છે વિષયો જેમ વધારે ગૂઢ અને ઓછાઓને પરિચિત તેમ તેના ઉસ્તાદ ગણાવુ વધારે સહેલુ.

આ રીતે, બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ કહેવડાવવુ એ એક રીતે સહેલો ધધો છે, અને આપણા દેશમા ઘણાએએ તે સફળતાપૂર્વક ચલાવ્યો છે, અને આજે પણ ચલાવતા જણાય છે શિષ્યોને મોક્ષ (?) અને પોતાને ભોગ પ્રાપ્ત કરાવનાર એ ધધો બહુ લાભદાયી થાય એવો છે

ગુરુઓના આવા કડવા અનુભવને લીધે 'ગુરુ' શબ્દ અને કોઈકના ગુરુ તરીકે ઓળખાતા પુરુષ અવિશ્વાસ અને તિરસ્કારને પાત્ર આજે ઘણાને લાગે છે, અને 'હુ મારો માર્ગ મારી મેળે જ શોધીશ, કોઈને પણ હુ ગુરુ તરીકે સ્વીકારીશ નહી'—એવો નિશ્ચય કરનારા કેટલાક શ્રેયાર્થીઓ જોવામા આવે છે

સદ્ગુરુની આવશ્યકતા શાસ્ત્રોમા બતાવેલી છે ખરી, છતા, તેનો અર્થ એમ તો ન જ કરી શકાય કે, કોઈ પણ માણસ પોતાની મેળે સત્યને ન જ શોધી શકે કારણ, એમ કહીએ તો જેણે પ્રથમ આત્મતત્ત્વ શોધ્યુ હશે, તેણે કયા ગુરુનુ શરણ લીધુ હશે ? છતા, વિકટ જગલમાથી માર્ગ કાપનાર કોઈ માણસ 'હુ કોઈ ભોમિયો મળશે તોયે તેને પૂછીશ નહી' એવો આગ્રહ રાખે, તે જો સહીસલામત બહાર આવે તો તે આશ્ચર્યકારક લેખાય, પણ તે જો અથડાઈ મરે તો નવાઈ નહી લેખાય આથી, જો તે સફળ થાય તો આપણે તેનુ ગૌરવ કરીશુ, છતા, એ સાહસમાં ડહાપણ જ હતુ અને મિથ્યાભિમાન નહોતુ એમ નહી કહી શકીએ તેમ, કોઈને ગુરુ તરીકે ન જ સ્વીકારવાનો આગ્રહ, જેને સત્યને માટે વ્યાકુળતા હોય તેને ગોથા ખવડાવનારો, અને એના દુરભિમાનને લીધે જ એને સત્યથી વચિત રાખનારો થાય એમ સભવ છે

'પોતાને શોધવા માટે પોતાને ભૂલવુ જોઈએ' એ વાકયમા યોગા ાસની દૃષ્ટિએ જ નહી પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પણ ઘણુ રહસ્ય રહેલુ

છે જીવનશોધનની શરૂઆત હુંપણાના ત્યાગથી થાય છે અને એનું પર્યવસાન પણ હુંપણું ક્ષીણ થવામા થાય છે

"જબ મૈં થા તબ રામ નહીં, અબ રામ હૈ હમ નાહીં,
"પ્રેમગલી અતિ સાકરી, તામે દો ન સમાઈ"

પણ, અહંકાર એ એવા પ્રકારનો પ્રકૃતિધર્મ છે કે તે સાવ ગળી જઈ શકતો નથી એ ગળવો એટલે શુદ્ધ થવો એટલુ જ જેવી રીતે, દોરી જેમ વધારે ઝીણી હોય, તેમ તેની ગાંઠ વધારે સખત થાય, તેમ પ્રકૃતિના ધર્મો એવા વિલક્ષણ છે કે, જેમ એ સૂક્ષ્મ થતા જાય તેમ તેમનો દાબ વધારે બળવાન છતા પારખવો કઠણ થાય, અને દેખીતો નિરહંકાર એ વસ્તુત તીવ્ર અહંકાર બને

બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા એ અહંકારને વધારે સૂક્ષ્મ બનાવે છે પરોપકારની વૃત્તિ કે નમ્રતા કે વિનય એ ઘણી વાર એ અહંકારનુ જ ગુપ્ત સ્વરૂપ હોય છે એટલે બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાથી પોતાને ભૂલવાનો અભ્યાસ કરી શકાતો નથી

વ્યાવહારિક જીવનમા પોતાને ભૂલવાનો માર્ગ કેવળ પ્રેમનો જ એક ભાસે છે બીજી વ્યક્તિ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે પોતાની જાતનુ વિસ્મરણ થવુ એ અહંકારશુદ્ધિનો એક માર્ગ દેખાય છે, કર્તવ્યરત માણસો પોતાના કર્તવ્યમા, અભ્યાસરત માણસો પોતાના અભ્યાસમા પોતાની જાતને ભૂલી જાય છે એ ખરુ, પણ એ વિસ્મરણ થોડા વખતનુ હોય છે એથી ચિત્તના સ્વભાવમા કાયમ ફરક પડતો નથી, અને એ છેવટે અહંકારનુ પોષક જ થાય છે જેઓ બુદ્ધિમાન છતા ચેતન પ્રત્યેના પ્રેમથી ભરેલા હોય છે, તે જ વધારેમા વધારે નિરહંકાર થઈ શકે છે

આ રીતે સત્પુરુષનુ શરણ એ જીવનના અભ્યુદયમાં એક મહત્ત્વનુ સાધન થાય છે પતિપત્ની કે બે મિત્રો જ્યારે પ્રેમથી એકબીજાને અધીન રહેતા હોય છે, એકબીજાની સેવા કરતા હોય છે, એકબીજાને માટે સ્વાર્પણ કરતા હોય છે, ત્યારે જે પ્રકારનુ અદ્વૈત સાધે છે, તે આની માઈક ઝાખી કરાવે છે પરતુ પતિપત્નીના સબંધમા વિકારો અને પરસ્પર સ્વાર્થો અને મોહો ભળેલા હોય છે. માટે તેથી સપૂર્ણ ચિત્તશુદ્ધિ થઈ શકે છે એમ ન કહી શકાય મિત્રોની મિત્રતાના બીજ ઘણી વાર તદ્દન

શુદ્ધ નથી હોતા, તેમાયે સ્વાર્થો ભળેલા હોય છે પરતુ, એક નિસ્વાર્થી, ઉદાત્ત, અને જ્ઞાની સજ્જન સાથે બીજા કેવળ શ્રેયની જ ઇચ્છા કરનાર પુરુષને મૈત્રી બધાય, ત્યારે તેનુ પરિણામ અત્યત કલ્યાણકર થાય એમાં શકા લેવાનુ કારણ નથી

છતા, સદ્‌ગુરુની શોધમા ભૂલ થાય તો શિષ્યને ખમવુ પડે એ પણ એટલુ જ સાચુ છે માટે ભોળપણથી ગમે ત્યા વિશ્વાસ મૂકી દેવો એ કદી સલાહભર્યુ ન કહી શકાય શાસ્ત્રોમા સદ્‌ગુરુના અનેક લક્ષણો આપેલા છે, એ વિચારવા જેવાં છે પરતુ નીચેની બાબતો ખાસ લક્ષમા લેવા જેવી છે

૧ સદ્‌ગુરુનુ વર્તન વિવેકપૂર્ણ હોવુ જોઈએ બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ સદાચારના નિયમોથી પર છે, અથવા સામાન્ય વિવેકી અને સદાચારી ગૃહસ્થ જે સદાચારના નિયમો પાળે છે તે એને માટે બધનકારક નથી —એવા ખ્યાલો ભૂલભરેલા છે ઊલટુ, એનુ વર્તન બીજાને ઉદાહરણરૂપ હોવુ જોઈએ આથી જો સામાન્ય લોકાચારનો એ ભગ કરે, તો તે પોતાની કોઈ વિશેષતાને બહાને નહી, પણ લોકાચાર જ ભૂલભરેલો જણાતો હોય અને તેમા સુધારો કરવાની જરૂર હોય તેથી

૨ સદ્‌ગુરુની શિષ્ય પરત્વે વૃત્તિ અનુગ્રહ કે ઉપકારની ન હોય, પણ સામાન્ય મનુષ્યધર્મ બજાવતો હોય તેવી જ હોય. જેમ રસ્તે જતા કોઈ માણસ એકાદ ડોસીને એનો ભારો માથે ચડાવી દે, પણ પોતે કરેલા એ ઉપકારને નિરતર ગણાવ્યા કરે, અથવા કોઈ સમર્થ પડિતે કોઈ બાળકને સરવાળો કરતા શીખવ્યો હોય તે વાત હમેશા જણાવ્યા કરે, તો તેમા એની નાલાયકી જ ગણાય તેમ જો કોઈ પુરુષ એમ માનતો હોય કે, અમુક અમુક મારા શિષ્યો છે, એમને મારી કૃપાથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ છે, તો એ બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્‌ગુરુના લક્ષણ નથી પોતાને જો કાઈ પ્રાપ્ત થયુ હોય, તો તે બીજા ખોળનારને પ્રેમપૂર્વક આપવુ, અથવા પોતાને પડેલી મુસ્કેલી બીજાને ન વેઠવી પડે અને તેને ઓછા ફાફા મારવા પડે તેમ કરવુ એ, એણે જો ખરેખર કોઈ મનુષ્યના શ્રેય માટે મહત્ત્વનુ પ્રાપ્ત કર્યુ હોય તો, તેની એક સ્વાભાવિક ફરજ જ થાય છે અને એ બજાવતાં તેનામા કાઈ પણ ઉપકાર કર્યાની વૃત્તિ ન હોવી જોઈએ

આ સદ્‌ગુરુના હૃદયની વૃત્તિ શિષ્યની વૃત્તિ, પોતાની આખા જીવનની મૂઝવણ દૂર થઈ હોય તેથી, અતીવ કૃતજ્ઞતાની જ રહે એ પણ એટલુ જ સ્વાભાવિક છે જ્યા એક બાજુ જાણે કોઈ વિશેષ કર્યું ન હોય એવી સહજતા અને પ્રેમયુક્ત મિત્રભાવ અને બીજામા અત્યત કૃતજ્ઞતા અને પ્રેમયુક્ત શરણ હોય, ત્યા જ યોગ્ય ગુરુશિષ્ય સબધ કહેવાય

૩ ઘણા એવા માણસો જોવામા આવે છે, જેઓ વાસનાઓને ક્ષીણ નથી કરી શકતા, પણ તેમની અનેક વાસનાઓમા પરમપદને શોધવાનીયે એક તીવ્ર વાસના રહેલી હોય છે, અને તે વાસનાના જોરમા તેઓ બીજી બધી વાસનાઓને કેટલોક કાળ દાબી દઈ ઈશ્વરપ્રાપ્તિને માર્ગે લાગે છે. માણસ જેની પાછળ ખતપૂર્વક લાગે તેને પ્રાપ્ત કરે તેમા નવાઈ નથી, અને એ રીતે, અનેક અશુદ્ધ સસ્કારો ચિત્તમા ગુપ્ત વાસ કરી રહ્યા હોય, છતાં તેને પરમતત્ત્વ વિષે એક પ્રતીતિયુક્ત સિદ્ધાત બધાઈ જાય એમ બને છે

પણ પહેલા ભાગમા જણાવ્યુ છે તેમ, 'પોતાની નિરાલબ સત્તા જોવી એ એક વસ્તુ છે, અને એવી નિરાલબ સ્થિતિમા રહેવુ એ જુદી જ વસ્તુ છે, અને એ પાછલી સ્થિતિ — બ્રહ્મનિષ્ઠા — એ સત્ત્વસશુદ્ધિ વિના શક્ય નથી

આમ બ્રહ્મપ્રતીતિ અને બ્રહ્મનિષ્ઠા એ બે જુદી વસ્તુઓ હોવાને લીધે, બ્રહ્મપ્રતીતિ થવાથી જીવનની પૂર્ણતા થઈ કે સદ્‌ગુરુત્વ પ્રાપ્ત થયુ એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે શુદ્ધ નિષ્ઠાવાળા પુરુષને બ્રહ્મપ્રતીતિ એ ત્યારબાદની ચિત્તશુદ્ધિની સાધનામા બળવાન મદદગાર થઈ શકે, પાખડીને એ પાખડ કરવામાટે સાધનરૂપ થઈ શકે

શ્રેયાર્થી અને પાખડી બ્રહ્મવાદી વચ્ચે મોટો ભેદ આ છે શ્રેયાર્થી પોતાને બ્રહ્મપ્રતીતિ થયેલી હોવાથી પોતે 'સિદ્ધ' થયો છે એમ નથી માનતો, એ પોતાની સાધના છોડી નથી દેતો, એ પોતાને સાધક જ માને છે પાખડી પુરુષ બ્રહ્મવાદી થઈ પોતે પોતાને સિદ્ધ પુરુષોમા ઓળખાવે છે, સાધના અને સદાચારને છોડી દે છે

બ્રહ્મપ્રતીતિ થયેલો — અથવા નિસ્સશય શ્રેયાર્થી — અને સશયયુક્ત શ્રેયાર્થી વચ્ચે જો ભેદ હોય તો તે એટલો કે, નિસ્સશય શ્રેયાર્થીની

પાછળની સાધનામા અધીરાપણુ, અકળામણ, કે પરિણામ વિષે શકા નથી

एक वेळ तरी जाईन माहेरा । वहु जन्मफेरा झाल्या वरी ॥
चित्ता हे वैसली अविट आवडी । पालट ती घडी नेघे एकी ॥
करावें ते करी कारण शरीर । अतरीं त्या धीर जीवनाचा ॥
तुका म्हणे तरी होईल विलव । परी माझा लाभ खरा झाला ॥*

જે સશયગ્રસ્ત શ્રેયાર્થી છે તે અધીરો બને છે, અકળાય છે. એની સાધનામા અનેક પ્રકારના ફાફા હોય છે, એકને છોડે છે, બીજાને પકડે છે, વળી તેને છોડે છે, એમ થયા કરે છે

"સાધ્યનુ આકલન સ્પષ્ટ ન્હોયે યદા, સાધનાસાધ્યનો મેળ ન્હોયે,
"અ ધશ્રદ્ધા થકી છોડતા, ઝાલતા, અધીર મનને સદા દુ ખ હોયે
"ઘોર અરણ્યમા અ ધ જ્યમ તરફડે, ચિત્ત ત્યમ આકળુ દીન થાતુ,
"જ્ઞાનદીપકધર સદ્ગુરુ પામતા, નિમિષમા શાતિને માર્ગ જાતુ"

હવે શ્રેયાર્થી બ્રહ્મવાદી હોય કે બ્રહ્મશોધક હોય, બધાના સસ્કારો, ગૂ ચો પ્રશ્નો, સરખા નથી હોતા હુ જે ઠેકાણેથી સીધો મુશ્કેલી વિના ચાલ્યો ગયો હોઉ, ત્યા બીજો કોઈ અટકી પડ્યો હોય અને અટવાયા કરતો હોય ભૂલ જરા જેટલી થતી હોય, પણ એટલી જરા જેટલી ભૂલ એની પ્રગતિને અટકાવી રહી હોય એટલી એક ભૂલમાથી કોઈ એને કાઢે તો પછી આગળ એ સીધો સડસડાટ ચાલ્યો જાય એમ બને એ ભૂલમાથી જેણે એને કાઢ્યો હોય, તેણે એના ઉપર મોટામાં મોટો ઉપકાર કર્યો એમ એ માને અને તેને પોતાનો ગુરુ ગણે તેમા શી નવાઈ? પણ બીજાને એવી ભૂલ કદી થઈ જ ન હોય, એટલે એ માર્ગદર્શક માટે એને ગુરુનિષ્ઠા ન થઈ શકે તેમાયે શુ આશ્ચર્ય? આ કારણથી એકનો ગુરુ તે

* એક દિવસ તો નક્કી હુ ઘેર પહોચીશ જ, (ભલે) બહુ જન્મના ફેરા લેવા પડે

ચિત્તમા આ વાત દૃઢપણે ચોટી ગઈ છે, એક ક્ષણ પણ તેમા ફરક પડતો નથી

કારણ શરીરને હવે જે કરવુ હોય તે કરે, મને તે જીવનની અ તરમા ધીરજ છે

તુકારામ કહે છે કે કદાચ વિલ બ થશે, પણ મારો લાભ હવે ચોક્કસ થયો છે।

બીજા સાધકનો ગુરુ નથી થઈ શકતો એમ બને છે પરંતુ, આમ બીજાને ભવમાથી છોડાવનાર દરેક જણ 'સદ્ગુરુ' શબ્દને લાયક છે એમ માનવુ ન જોઈએ સદ્ગુરુમા બ્રહ્મનિષ્ઠા ઉપરાત અનેક બીજા ગુણો તથા સંસ્કારોની પૂર્ણતા હોવી જોઈએ અમુક ગુણ કે સંસ્કારની યોગ્ય કિંમત કેટલી તે આંકવામા ભૂલ થાય, તેમ જ તેને પારખવામા ભૂલ થાય એમ બને, અને તેને લીધે હાથમા આવેલો ચિંતામણિ ચાલ્યો જાય એમ પણ બને. એ કદાચ એ સાધકનુ દુર્ભાગ્ય હોય પણ તેથી કેવળ બ્રહ્મવાન્નિત્વ એ જ ગુરુમા જોવાનુ લક્ષણ છે એમ ન માનવુ જોઈએ

આ બાબતમા જે ભૂલો થાય છે તે ચાર પ્રકારની છે

૧ ઘણી વાર ચમત્કાર કરી બતાવવાની શક્તિ એ બ્રહ્મનિષ્ઠાનુ આવશ્યક લક્ષણ મનાય છે આ ભૂલ છે એટલુ જ નહી, પણ જ્યા ચમત્કારો ઉપર ભાર મુકાતો હોય ત્યાથી દૂર રહેવામા સલામતી છે એમ કહેવામાં હરકત નથી

૨ बाह्य पूर्णता — જેવી કે શરીરની, વિદ્વત્તાની, હઠયોગની, કવિત્વની, સ્મરણશક્તિ વગેરેની આ બધી કે એમાની કેટલીક બાબતોમા અસાધારણ પારંગતતા હોવી જોઈએ એવુ મનાય છે આ પણ ભૂલ છે

૩ विभूति — ઘણી વાર સદ્ગુરુલક્ષણ અને વિભૂતિમાન પુરુષના લક્ષણની મેળભેળ કરવામા આવે છે રામ, કૃષ્ણ, વગેરે પ્રતાપી પુરુષો થઈ ગયા એમનુ કર્તૃત્વ જગપ્રસિદ્ધ હતુ એમનામા અનેક મહાન ગુણો હતા એ ગુણોને લીધે એ જગતને પૂજ્ય મનાયા તેઓ બ્રહ્મનિષ્ઠ હશે કે નહી એ તો કોણ કહી શકે? પણ એમની વિભૂતિને લીધે તેઓ અવતાર લેખાયા જો કોઈ માણસ બ્રહ્મજ્ઞાની હોય તો એમના જેવુ એનુ ચરિત્ર પ્રતાપી પણ હોવુ જોઈએ એમ માનવાની ભૂલ થાય છે, કારણ વિભૂતિમાન પુરુષ અને સદ્ગુરુ એક નથી

૪ આ જ સેળભેળ સદ્ગુરુમા સાચા ગુણોને પારખવામાયે ભૂલ કરાવે છે સત્ગુણોની સંપત્તિ એ સદ્ગુરુમા અવશ્યપણે જોવા જેવુ લક્ષણ છે. પણ જો તેને બહારના ભાગથી શોધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તેમા નિરાશા થવાનો સંભવ છે મનુષ્યના ગુણોને, દોષને- ચશ્માથી કેવા મોટા કરી બતાવે છે, ને પછી ફરમાવે કે

રીત છે મોટા કાર્યો કરવા એ एक પ્રકારની શક્તિ છે, તે શક્તિ ધરાવનાર પુરુષ વિભૂતિ છે તે શક્તિ સદ્ગુરુમાં નયે હોય, છતા, જે સદ્ગુણોથી પ્રેરાઈને પેલા પુરુષે મોટાં કાર્યો કર્યા, તે સદ્ગુણો સતપુરુપમા પૂર્ણપણે વિકસેલા હોય, અને વધારે શુદ્ધ સ્વરૂપમાયે હોય એમ બને પેલાના જગતને આજી નાખે એવા ગુણપ્રકાશનુ કારણ કાઇક અશુદ્ધિયે હોય સતમા તે વિશેષ શુદ્ધ સ્વરૂપમા હોવાને લીધે જ તે સૂક્ષ્મપણે જોનારને જ જણાય એમ હોય એટલે, ગુણોની પરીક્ષા એના કાર્યોના મોટા પરિણામ પરથી નહી, પણ, એનાં કાર્યો નાના હોય કે મોટા હોય. તે કાર્ય કેવી રીતે કરવામા આવે છે, તેમાંથી જ કરવી જોઈએ

આનો અર્થ એમ પણ ન થવો જોઈએ કે, જગદ્દૃષ્ટિએ જે મહાન વિભૂતિ છે તેમા બ્રહ્મજ્ઞાન હોય જ નહી આ જણાવવાનુ પ્રયોજન એટલુ જ કે, સદ્ગુરુ એ વિભૂતિમાન પણ હોય જ એમ ન કહેવાય પણ જ્યા કોઈ પુરુષમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુના લક્ષણ હોવા ઉપરાત તે પ્રતાપી વિભૂતિ હોય, જેના પોતાના કાર્યો અને યોજનાઓ ધર્મયુક્ત તેમ જ જગદ્વ્યાપી હોય, તે પુરુપ એવી વિભૂતિ વિનાના સદ્ગુરુ કરતા શ્રેષ્ઠ છે એને આપણે સાચા અર્થમા ‘જગદ્ગુરુ’ કહીએ તો નિરતિશય ભક્તિથી પોતાનુ જીવન-સમર્પણ કરવાથી વધારેમા વધારે કૃતાર્થતા એવા જગદ્ગુરુની સાથે જીવન જોડાવાથી જ લાગી શકે ઇતર સદ્ગુરુઓ, જગદ્ગુરુની ભક્તિ માટે કહો અથવા સમ્યક ધર્મના પાલન માટે કહો (બન્ને એક જ થાય), પોતાના શિષ્યને તૈયાર કરે ત્યા સુધી જ તેમનુ કાર્ય યોગ્ય છે એ જગદ્ગુરુ એટલે શકારાચાર્ય કે બીજા કોઈ આચાર્યો નહી એ જગદ્ગુરુ પ્રાપ્ત થવા કરતા અપ્રાપ્ત અને કલ્પનાગમ્ય જ રહે એવો સભવ છે. અને તેથી, ત્યા સુધી ગુરુભક્તિનુ ક્ષેત્ર માતૃભક્તિ, પિતૃભક્તિ ઇત્યાદિના ક્ષેત્રો જેમ મર્યાદિત છે, તેમ મર્યાદિત જ ગણવુ જોઈએ જેમ માતાપિતાથી ધર્મ પર છે, તેમ સદ્ગુરુથી પણ ધર્મ પર અને વિશેષ છે

૭

ગુરુભક્તિ અને પૂજા

હવે ગુરુની ભક્તિ અને પૂજા કેવી રીતે કરવી એ બાબત વિચારીએ

એમ ધારી લઈએ કે, અમુક પુરુષ સદ્‌ગુરુ અથવા જગદ્‌ગુરુ કહેવડાવવાને લાયક છે. તો પછી તેના શિષ્યે અમુક મર્યાદામા જ એમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો એમ કેમ કહી શકાય? એ ભક્તિભાવની નિશાનીરૂપે એ ગુરુની જે શુશ્રૂષા કે પૂજા કરે તેમા 'હવે બસ' એમ કોઈ ત્રીજો કેમ કહી શકે?

એટલે ગુરુ પ્રત્યે નિરતિશય પૂજ્યબુદ્ધિ અને એમની ઝીણામા ઝીણી અને મોટામા મોટી-સર્વ પ્રકારની શુશ્રૂષા કરવાની વૃત્તિની ટીકા કરવાનો આશય નથી

પણ ગુરુ એટલે શુ એ વિષેની સમજણમા રહેલા ભ્રમને વિષે અને એ ભ્રમને લીધે પોષાતા ગુરુપૂજાના ખોટા આદર્શ વિષે જ કહેવુ છે

સામાન્ય રીતે જેઓ ગુરુભક્ત બન્યા છે તેઓ, ઘણુખરુ, ગુરુપ્રાપ્તિ પહેલા કોઈ દેવાદિકના ભક્ત હોય છે, અને દેવાદિકની પૂજાઓનો જે વિધિ આપણા સમાજમા ચાલતો આવ્યો છે તેનુ જ અનુકરણ એ ગુરુપૂજામાં કરવા પ્રયત્ન કરે છે દા. ત, દેવને ગાન, વાદિત્ર વગેરેના નાદપૂર્વક જગાડવામા આવે છે, એમની આરતી ઉતારવામા આવે છે, પંચામૃતસ્નાન વગેરે કરાવવામા આવે છે. એ પાણી પ્રસાદી તરીકે લેવામા આવે છે, વસ્ત્ર, ઘરેણા, પુષ્પમાળ, ચંદનાદિકની અર્ચા વગેરે ચડાવવામા આવે છે, અને થાળ ધરાવી તેનો પ્રસાદ વહેંચી લેવામા આવે છે, અને એ પ્રસાદીની વસ્તુઓમા કાંઈક ચમત્કારિક શક્તિ રહેલી છે એવો મહિમા સમજવાથી, તેને પ્રાપ્ત કરવા ખેંચતાણ થાય છે, તથા તેને માટે કદરદાન (ફાળો) કિંમતો આપવામા આવે છે અને તેની કિંમત પ્રાપ્ત કરવા [illegible] કરવામા આવે છે

આવો પૂજાવિધિ કેટલેક અંશે યજ્ઞના વિધિઓમાંથી અને કેટલેક અંશે એક કાળના રસિક અને શ્રીમંત પુરુષોના કે રાજાઓના જીવનમાંથી ઊતરેલો છે

આમ પૂજાવિધિ કરવામાં ભક્ત પોતાની જ લાગણીઓ પ્રગટ કરવા પ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખે છે આ સર્વ પૂજાવિધિ દેવને કેવો લાગે એનો વિચાર કરવાની જરૂર ઊભી થતી નથી

પણ આ જ વિધિનું જ્યારે ગુરુદેવની પૂજામાં અનુકરણ થાય ત્યારે ભક્તની ભાવનાઓએ અયોગ્ય સ્વરૂપ લીધું છે એમ કહેવું જોઈએ

ગુરુ એ જ શ્રેષ્ઠ દેવ છે એમ માનતા માનતાં, જ્યારે ભક્ત એમ પણ માનવા લાગે છે કે, દેવ જેમ જડ પાષાણનો કે ચિત્રનો બનેલો છે અને તેથી એની જેવી ઇચ્છા હોય તેવી પૂજા કરી શકાય, તેમ ગુરુને પણ સચેતન પાષાણ માની એવી જ રીતે પૂજા કરવી જોઈએ — તો એ ગુરુની પૂજા નહીં પણ વિડંબના કહેવાય

આવો પૂજાવિધિ સહન કરનારા જ નહીં, પણ એમ જ થવું જોઈએ એવું માનનારા ગુરુઓ પણ છે એ હું જાણું છું તેઓએ કાં તો આ બાબતમાં ઊંડો વિચાર કર્યો નથી, પણ કેવળ રૂઢિને વળગી રહેલા છે, અથવા બીજા પ્રકારના સ્વાર્થ સાધવા માટે આવી વિડંબના સહન કરી લે છે, એમ કહેવું જોઈએ

ધારો કે ગાંધીજી બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય, અને, તેથી, આજે એમના અનુયાયીઓ જેટલે અંશે એમના પ્રત્યે ગુરુબુદ્ધિ રાખે છે તેથી તેમના વધુ પૂર્ણ ગુરુદેવ બને, અને પછી એમની ઉપર રોજ કે વારતહેવારે એવી ફરજ આવી પડે કે, કોઈ ભક્ત ઘંટા વગાડી, 'જાગો, મોહન પ્યારે' ગાય ત્યાર પછી જ એમનાથી ઉઠાય, એમના ઉપર કોઈ શિષ્ય દૂધ, દહીં, ઘી, મધ, સાકર અને છેવટે પાણી ઢોળે તેવું જ સ્નાન એમનાથી કરાય, દિવસમાં ઓછામાં ઓછું, પાંચ વાર (અને ઉપરાંત બીજા શિષ્યો પ્રસાદી કરાવવા માગે એ) નૈવેદ્ય તેમણે ચાખીને પ્રસાદી કરી આપવું પડે, એમનું સ્નાનનું પાણી પ્રસાદ તરીકે લેવા દેવું પડે, અને જે ભક્ત ઇચ્છે તેને ચરણોદક કરી આપવું પડે, દિવસમાં ત્રણ ચાર વાર આરતી ઉતારવા દેવી પડે, ભક્તાધીન થઈ ઘરેણાંગાંઠાં અને

જરીના કપડા, તથા આખે દિલે કે કપાળે ચદનની અર્ચા ચડાવવા દેવા પડે — તો એમનુ જીવન કેટલુ કૃત્રિમ બની જાય? એવું જીવન કોઈકને ઈર્ષ્યાપાત્ર બને એવો સભવ છે, પણ કર્મયોગી પુરુષને તો તે દયામણુ અને બધનરૂપ લાગે

ગુરુ બન્યા પહેલા સામાન્ય માણસ તરીકે જે જાતનુ જીવન ગુરુ ગાળતા હોય, તેથી જુદા જ પ્રકારનુ જીવન ગાળવાની અને જુદા જ પ્રકારની પ્રતિષ્ઠા દેખાડવાની એમના ઉપર ફરજ નાખવામાં આવે કે એમના તરફથી સ્વીકારવામા આવે, તો તેમા મને ગુરુશિષ્ય બન્નેમા વિચારની ખામી રહેલી લાગે છે

જે રીતે ગાધીજીનુ આરોગ્ય સચવાય અને એમને એમના જીવનના પ્રધાનકાર્ય માટે વધારેમા વધારે સમય આપવાની તક મળે તેવી જાતની એમની સગવડો સાચવવામા એમના પરિચારકોને જેટલી એમની શુશ્રૂષા કરવી પડે, તે એમની યોગ્ય, સ્વાભાવિક અને પૂરતી પૂજા છે. અને એટલી પૂજા સદ્‌ગુરુ ન ગણી શકાય એવા ગુરુજનોની કરવામાયે હરકત નથી. પણ એ મર્યાદા વટાવી પૂજાનો સ્વીકાર એ જ એમના જીવનનો મુખ્ય વ્યવસાય બની જાય ત્યારે એ એમની વિડબના છે. મૂર્તિનીયે એવી જાતની પૂજા કરવાની જરૂર નથી, તો મનુષ્યરૂપમા રહેલા દેવની તો શાની જ હોય?

પાષાણ કે ચિતરામણના દેવથી અતૃપ્ત રહેલો ભક્ત ગુરુદેવને પ્રાપ્ત કરી એમની સાથે, જાણે એ પાષાણના હોય, એવો જ વ્યવહાર કરવા માડે, તો એને થયેલી ગુરુપ્રાપ્તિ ન થયા જેવી જ ગણાય

પરિપૂર્ણ નહી છતા ગુરુપણાનો સારો ખ્યાલ આપી શકે એવુ એક ઐતિહાસિક દૃષ્ટાત ગુરુ ગોવિંદસિંહનુ ગણાય એ પોતાના શિષ્યોના ગુરુ, નેતા તેમ જ રાજા હતા એમના પુત્રોને તે વળી પિતા હોવાથી એમની ભક્તિમા એમને બધા ધર્મોનુ પાલન સહજ હતુ આધ્યાત્મિક સપૂર્ણતાની દૃષ્ટિએ ગુરુ ગોવિંદસિંહ પૂર્ણ ન ગણાય એ મારુ; અને તેથી આ દૃષ્ટાતને મેં અધૂરુ કહ્યુ છે પણ એમના શિષ્યોને અને જે સમાજમા અને જે પ્રકારનુ એમને કામ કરવુ હતુ, તેમા એથી વિશેષ આધ્યાત્મિક સપૂર્ણતાની ભૂખ કે જરૂર ન હોવાથી, આ સારો ખ્યાલ આપનારુ દૃષ્ટાત છે. પિતૃભક્તિ, રાજભક્તિ, ગુરુભક્તિના સર્વ પ્રકારો ભક્તો પામે તે વખતના

સમાજધર્મનુ જ પાલન કરાવે ત્યા ભક્તિભાવ વધારેમાં વધારે કૃતાર્થતા અનુભવે. પુત્ર હોય, પ્રજા હોય કે શિષ્ય હોય, એક જ રીતે એ પોતાની ભક્તિ દર્શાવી શકે, અને તે એમના જીવનનુ ઉદ્દેશ્ય પાર પાડીને

શા માટે ગુરુની શોધ? શા માટે ગુરુપ્રાપ્તિ? — આ બાબતની સ્પષ્ટ સમજણ ન હોવાથી, જ્યા પથ નિર્માણ થવો જ ન જોઈએ ત્યા પથો નિર્માણ થાય છે, ગાદીઓ ચાલે છે, પૂજાપધરામણીના આડબરો રચાય છે, અને ગુરુપણુ વારસામાયે ઊતરે છે!

નોંધ

મૂર્તિપૂજા — આ ઠેકાણે મૂર્તિપૂજાની મર્યાદા વિષે નોધ કરવી અનુચિત નહી થાય.

પોતાના પૂજ્ય કે સ્નેહીજનોના સ્મારક તરીકે મૂર્તિ કે પ્રતિમા રાખવાની વૃત્તિ એવી અસ્વાભાવિક કે સદોષ નથી, કે ઇસ્લામમાં કર્યો છે તેવો એનો સાવ નિષેધ કરવો જોઈએ. મૂળ પુરુષ પ્રત્યે જે પૂજ્ય કે સ્નેહબુદ્ધિ હોય, તે અશત એની પ્રતિમા માટે પણ રહે એ સ્વાભાવિક છે પણ એ પ્રતિમા છે એ ભૂલી જઈ, એનામા ચેતના છે એવી ભાવના કરી, એને ષડૂર્મિવાળી કલ્પી, જે પૂજાવિધિ રચવામા આવે છે, અપાર શ્રમ લેવામાં આવે છે, આગ્રહ રાખવામા આવે છે, અને તેને નિમિત્તે ઝઘડાઓ કરવામાં આવે છે, એ વિવેકમર્યાદાનો અતિરેક છે

મૂળમાં, યોગાભ્યાસીને ધ્યાનના આલબન તરીકે મૂર્તિની ઉપયોગિતા લાગી હશે પછી, ચચળ ચિત્તને સદૈવ મૂર્તિનુ અનુસધાન રખાવવા, આખો દિવસ મૂર્તિને જ લગતી ક્રિયા કરવી પડે એવી જાતનો, સવારથી રાત સુધીનો મૂર્તિપૂજાનો કાર્યક્રમ રચાયો હોય એમ સભવિત છે એકાદ યોગાભ્યાસીને જે વ્યવસાય અભ્યાસદૃષ્ટિએ તે વખતના ખ્યાલથી આવશ્યક લાગ્યો, તે જતે દહાડે, યોગાભ્યાસ માટે જેનો સ્વપ્નેયે વિચાર ન હોય, તેનાયે જીવનનો મહત્ત્વનો વ્યવસાય બની ગયો જે સાધનરૂપ સ્વીકારેલો તે સાધ્ય બની ગયો, એમ મને લાગે છે ધીમે ધીમે એનુ મહત્ત્વ એટલુ વધી ગયુ કે, મૂર્તિપૂજા એ ભક્તિમાર્ગનુ આવશ્યક અગ જેવી થઈ ગઈ, અથવા મૂર્તિપૂજાને 'ભક્તિમાર્ગ' એવુ ઉન્નતિનુ એક સ્વતત્ર સાધન હોય તેમ, મોટુ પદ મળી ગયુ.

યોગાભ્યાસીને મૂર્તિપૂજાની ખટપટ આવશ્યક નથી, અને બીજાઓને તો એ માત્ર અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, અબુદ્ધિ, કૃત્રિમ ક્રિયાકાંડ અને ઈશ્વરના કે ધર્મના નામ તળે ઝઘડા વધારનારી થઈ પડી છે

મૂર્તિપૂજા એ મનુષ્યસ્વભાવની સાથેજ જોડાયેલી વસ્તુ છે અને રૂપાન્તર કરી પાછી આવીને ઊભી રહેશે એમ કેટલાક કહે છે પણ એમ તો અસ્પૃશ્યતાની બાબતમા પણ કહેવામા આવે છે પ્રશ્ન એ નથી કે એ રૂપાન્તર કરીને આવશે કે નહી પ્રશ્ન એટલો જ છે કે, આજે જે રૂપમા આપણી સમક્ષ એ ખડી છે તે અનિષ્ટ છે કે નહી? વળી પાછી નવા વેષમા જ્યારે એ આવશે અને અનિષ્ટતા બતાવશે, ત્યારે તે કાળના લોકો ઉપર તે વેષ ઝૂંટવી લેવાની ફરજ આવશે, આજે આજનો વિકૃત વેષ આપણે દૂર કરીએ તો બસ છે

૮

સદ્ભાવ અને સત્સંગ

ઉપર કહ્યું કે, જેને માટે આપણે આપણું જીવનસમર્પણ કરવા ઇચ્છીએ તેના આપણે ભક્ત છીએ, અને નિરતિશય અને અહૈતુક પ્રેમ એ જ ભક્તિનું હાર્દ છે

ભક્તિ, પ્રેમ વગેરે ભાવોના મૂળમાં એક જીવનો બીજા જીવ પ્રત્યે સદ્ભાવ છે એ સદ્ભાવના એક એકથી ચડિયાતા ઉત્કટ સ્વરૂપને આપણે પ્રેમ, ભક્તિ વગેરે નામો આપીએ છીએ આવા સદ્ભાવના એક બીજા પ્રકારને પણ જીવનમા સ્થાન છે, અને તેનુ પણ યોગ્ય સ્વરૂપ તપાસવુ ઘટે છે. એને માટે ઘણી વાર ભક્તિ શબ્દ યોજવામા આવે છે, પણ ઉપર જે ભક્તિનુ લક્ષણ કહ્યુ તે દૃષ્ટિએ એને માટે 'ભક્તિ' શબ્દ ઔપચારિક સમજવો જોઈએ. આથી, એને આપણે અહી સદ્ભાવ કે સતભાવ કહીએ તો ઠીક

આ દાખલાથી સમજાનુ: ધારો કે રામ સાથે હનુમાન રહ્યા હોય, અગદ રહ્યો હોય, બીજાયે અનેક રહ્યા હોય હનુમાનની રામ પ્રત્યેની ભક્તિ અને પરાયણતા વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી અગદથી એ કોટિએ ન પહોચી શકાય એની પ્રકૃતિનો ઢાળો જુદા પ્રકારનો હોય તેથી, અથવા એનાં સંસ્કારો, શક્તિ કે પરિસ્થિતિ જુદી જાતના હોય તેથી, કોઈનીયે અગદ એ કોટિની ભક્તિ ન કરી શકે એમ બને આથી, હનુમાનને અનુસરવાનો અગદનો પ્રયત્ન ન હોય અને એથી, એ પોતાને હનુમાનનો ઉપાસક ન કહી શકે વળી, હનુમાનને જ માટે જીવનસમર્પણ કરવાનો એનો સકલ્પ ન હોવાથી, એ એનો ભક્ત પણ નથી છતા, હનુમાનના ઉપર મુજબના વિશિષ્ટ શીલને લીધે એ અગદના હૃદયમાં એક એવા પ્રકારનો ભાવ જાગ્રત રાખે કે જેને લીધે એ એને હમેશા સપ્રેમ આદરણીય લાગે, એને માટે ઘસાવા એ હમેશા ઉત્સુક રહે, અને એમ ઘસાવાનો

પ્રસંગ આવે તો એને ધન્યતા લાગે. આ હનુમાનના વિશિષ્ટ પ્રકારના શીલ માટેનો સદ્‌ભાવ છે, અને એ શીલની એને પ્રતીતિ રહે ત્યાં સુધી રહેનારો છે.

આ પ્રકારના સદ્‌ભાવમાં રામ સાથે અંગદનો એવો સંબંધ હોવો આવશ્યક નથી દાખલા તરીકે, ધારો કે, આગળ જતાં રામની પોતાની સાથે અંગદનો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છતાં હનુમાન જે ભક્તિભાવથી રામને અનુસરતા હોય, તે ભક્તિભાવને લીધે એ હનુમાનને પૂજે અને એને માટે ઘસાવામાં આનંદ માને એમ બને

એ જ પ્રમાણે, કોઈ માણસ પોતે માતાપિતાનો ભક્ત ન હોય, ન થઈ શકતો હોય, પોતે સાધુચરિત ન હોય અને થવા ઠીક પ્રયત્ન પણ ન હોય, છતાં બીજા કોઈ સત્પુત્ર માટે કે સાધુ પુરુષને માટે આદરભાવ રાખે અને એને માટે જે કરવું પડે તે કરવામાં આનંદ માને, એ સતભાવ કે સાધુતા માટે કદર અને આદર છે

આવા પ્રકારની સંતભક્તિને જીવનમાં ઉપયોગી સ્થાન છે પણ એમાંથી જે કોઈ કામનાની સિદ્ધિની ખોટી ભ્રમણા પેસે છે, અથવા એ દર્શાવવાનો પ્રકાર અવિવેકી થાય છે, તો તે સદોષ થાય છે

જેના પ્રત્યે આપણને સદ્‌ભાવ હોય, તેના યોગ્ય અને ન્યાય્ય કાર્યમાં મદદ કરવી, અને યોગ્ય મર્યાદામાં રહી એનું આતિથ્ય વગેરે કરી એના પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવવો, એ બરાબર છે પણ એવી ભક્તિ જો કેવળ અઘટિત બદિગા કે વહેમનું સ્વરૂપ પકડે, એની પાછળ કોઈ કામનાની સિદ્ધિની કે પુણ્યપ્રાપ્તિની આશા હોય, તો તે સદોષ છે

કોઈ વાર સતપૂજા દર્શાવવાની રીત તે માણસ જે સિદ્ધાંતો પર પોતાનું જીવન ચલાવવા મથતો હોય તેનો ભંગ થાય એવું સ્વરૂપ પકડે છે આ રીતમાં અવિવેક રહેલો છે દા ત, હું માંસાહાર કે મદ્યપાન કરી મારું જીવન ટકાવવા ન ઇચ્છતો હોઉં, અથવા અમુક સિદ્ધાંતને અમલમાં મૂકવા ઇચ્છતો હોઉં અને તેથી મારા ઉપર કોઈ રાજ્ય કે સમાજ તરફથી [illegible] [illegible] સબર હોય, ત્યારે મારો જીવ બચાવવા મને છેતરીને દારૂમાંસ [illegible]માં આવે, અથવા મને આપત્તિમાંથી ઉગારી લેવા લાગવગ ચલાવવામાં [illegible]—તો સતભાવ દર્શાવવાની એ રીત અવિવેકી છે. કારણ એમાં જે

સિદ્ધાંતોને હું પાળવા ઇચ્છું છું તે સિદ્ધાંતોનો જ ઉચ્છેદ થાય છે, અને તેથી મારા પ્રત્યે એ સખાકૃત્ય થતું નથી આવી રીતે સદ્ભાવ દર્શાવનારના મનોભાવોનું પૃથક્કરણ કરીએ તો જણાશે કે, એમાં મારા સિદ્ધાંતો માટે એની અનાસ્થાને લીધે એ મને કૃપાપાત્ર સ્થિતિમાં આવેલો કલ્પે છે, પણ મારી સાધુતા માટે આદર હોવાથી મને કોઈ પણ રીતે બચાવી લેવા પ્રેરાય છે આ ભાવમાં સંતભાવ ગૌણ છે, કૃપા વિશેષ છે એ કૃપા માટે મારી ઇચ્છા ન હોવાથી એ દર્શાવવામાં અવિવેક થાય છે

સાધુચરિત જનોના સહવાસમાં જે પ્રસન્નતા કે શાંતિ લાગે છે, તેનું કારણ એમની સાથે જેટલો સમય જાય તેટલો સમય આપણા પોતાના હૃદયમાં ઉદાત્ત અને કોમળ ભાવનાઓ તરવરે છે તે છે તે વખતે શુભ પ્રત્યે આપણા જીવનને વાળવાના સંકલ્પો ઊઠે છે અથવા પોષાય છે આ લાભ પ્રત્યક્ષ છે, અને જેમને એમને માટે આદર હોય અથવા જે એમની સાધુતા જોઈ શકતા હોય તેમને જ મળે છે પણ, એમના પગલાથી ઘરમાં સંપત્તિ આવશે, સટ્ટો સીધો ઊતરશે, પગાર વધશે, એમનો ચરણસ્પર્શ કરાવ્યાથી વંઠી ગયેલો છોકરો, એના હૃદયમાં એ સાધુપુરુષ વિષે આદર ન હોય તોયે, સુધરી જશે, અથવા કોઈ સ્ત્રીને સંતાનપ્રાપ્તિ થશે કે માંદું માણસ સાજું થઈ જશે, અથવા આખું જીવન ગમે તેમ વિતાડ્યું હોય તોયે મરણસમયે બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં કરાવેલી એમની પૂજાથી એની 'સદ્ગતિ' થશે—આવા પ્રકારની ભક્તિની કે શ્રદ્ધાની નિષ્ઠા ભૂલભરેલી છે. આવી સિદ્ધિઓ કોઈ પાસે હોય તોયે એનો ઉપયોગ કરી લેવાની લાલસા અબુદ્ધિને પોષનારી હોવાથી, એવા પ્રકારની સંતભક્તિ ઉત્તેજન આપવા યોગ્ય નથી

સંતસમાગમનું એક બીજું પણ અવિચારી સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે કેટલાક માણસોને જે કોઈને બે માણસ સાધુ, સદ્ગુરુ, ઓલિયા તરીકે પૂજતા હોય, તેમની પાછળ પડવાનું એક વ્યસન જેવું જ થઈ ગયું હોય છે એકેના ઉપદેશનો વિચાર કરી તેને પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી તપાસવાનો એ પ્રયત્ન કરતો નથી; યોગ્ય લાગે તેને અનુસરવાનો કે તે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવાનો વિચાર કરતો નથી એકે પર પૂરો વિશ્વાસ મૂકતો નથી, એકેનો અવિશ્વાસ કરવાની હિંમત ધરાવતો નથી દરેકને આશ્ચર્યવત્ પેખે છે, આશ્ચર્યવત્ સાંભળે છે, દરેક વિષે આશ્ચર્યથી બોલે છે, અને તે છતાં

કાંઈ તેયે કે કશાનેયે સમજવાનો પ્રયત્ન જ કરતો નથી. આમાંનો મોટો વર્ગ તો કામનિક જ હોય છે, કેટલોક અત્યન્ત બુદ્ધિહીન હોય છે. આ બન્ને વર્ગના માણસો છેતરાતા રહે એમાં નવાઈ નથી. વળી, કેટલાક દરેકના અભિપ્રાયોને પોપટ પ્રમાણે, પોતાના મગજમાં ભરી, બુદ્ધિને એવી ગુંચવી મૂકે છે કે, તે પછી સ્પષ્ટ વિચાર કરવાને ઘણી વાર લાયક જ રહેતી નથી. આવા સત્સમાગમની કશી કિંમત નથી. પહેલા ભાગના 'શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિકતા' વાળા પ્રકરણમાં જે વૃત્તિનું વર્ણન કરેલું છે, તેને મળતી જ આ વૃત્તિ છે.

૮

ભક્તિપ્રકરણોનું તાત્પર્ય

મનુષ્યહૃદયમાં પોતા કરતાં જે શ્રેષ્ઠ જણાય તેના પ્રત્યે પૂજ્યતાયુક્ત પ્રેમની ભાવના અને તેમને પૂજવાની ઇચ્છા રહેલી જ છે. એ ભાવના અને ઇચ્છામાં દોષ નથી, એટલું જ નહીં, પણ એના વિના ચિત્તનો વિકાસ અશક્ય છે.

આ પ્રકરણોનો ઉદ્દેશ ભક્તિની ભાવનાનો કે પૂજવાની ઇચ્છાનો નિષેધ કરવાનો નથી. પણ ભક્તિના ગુણો કેવી રીતે પ્રત્યક્ષ જીવનમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય, એ પ્રકારો કેવી રીતે મનુષ્યના સહજ જીવનમાં ઉપજતા [illegible] કૃત્રિમ રીતિઓ નિર્માણ કર્યા વિના કે જીવનને સહજ પ્રાપ્ત થતા સંબંધોથી તોડીને કૃત્રિમ કે કાલ્પનિક સંબંધમાં નાખ્યા વિના કેવી રીતે એના [illegible] લાભો ઉઠાવી શકાય — એનો જ વિચાર કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

આ નિયમ વિષે લખતાં ગાંધીજીએ ઉચ્ચારેલી ભાવને અહીં ટાંકીને કહું તો —

જે શ્રદ્ધા, આદર, કોમળતા અને પ્રેમથી માણસ જડ મૂર્તિ, ક્રોસ કે કાબા આગળ નમે છે, તેની આરાધના કરે છે, તેને માટે જ ઘણી વાર જીવન અર્પણ કરે છે, બીજી અનેક રીતે એની પ્રતિષ્ઠા વધારવા પ્રયત્ન કરે છે, અને વળી ઘણી વાર એને નામે સચેતન પ્રાણીઓનો સંહાર પણ કરે છે, તેનો ત્યાગ કરી, તેનો એક દશાંશ પણ પ્રત્યક્ષ જીવનમાં ઉતારી, પોતાના મનુષ્યબંધુઓ પ્રત્યે અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે દાખવે, તો સંસારનું સ્વરૂપ ઘણું બદલાઈ જાય

સૂર્ય, અગ્નિ, પર્વત કે નદી ભવ્ય છે ગગનગામી મંદિરો અને મસ્જિદો ભવ્ય છે પણ સચેતન નાની કીડી એમના કરતાયે વધારે વિભૂતિમાન છે, એ આપણે સમજી શકીશું ?

જે એ સમજી શક્યા છે એવા ગુરુપંથીઓ એક જાતની જડતામાંથી ઊગર્યા છે, પણ તે બીજી જાતની, પાખંડો અને અંધશ્રદ્ધાઓની તથા કૃત્રિમ પૂજાઓ અને કર્મમાર્ગોની, જાળમાં સપડાય છે પરિણામે જડ, પિશાચ, ઉન્મત્ત, અઘોરી, વિલાસી, વ્યસની, વ્યભિચારી સર્વે પ્રકારના માણસો આપણા દેશમાં ગુરુ સાક્ષાત્પરબ્રહ્મ થઈ શકે છે ગાંડાની ઇસ્પિતાલમાં જોઈ શકાય એવી સર્વે પ્રકારની વિચિત્રતાઓ — જો એ સાથે વેદાંતની પરિભાષાની જોડ થાય તો — આશ્ચર્યવત્ પેખાય છે, સુણાય છે અને પૂજાય છે, અને મોટી મોટી પદવી ધરાવનારા અધ્યાપકો અને મહોપાધ્યાયો એમનું ઉચ્છિષ્ટ ખાવામાં ધન્યતા માને છે. આ કેવળ અબુદ્ધિ જ છે એમાં શક નથી એમ ગમે તેના શિષ્ય થઈ બેસવા કરતાં, સદ્‌ગુરુ મળવો શક્ય જ નથી એમ માનનારા વધારે સલામત છે એમ કહેવું અયોગ્ય નથી

જીવનશોધન

[શોધવું એટલે ન જાણેલું ખોળવું અને જાણેલું સુધારવું]

ખંડ ૪ થો

પ્રકીર્ણ વિચારદોષો

ત્યા સુધી તેને પાળ્યુપોષ્યુ તેમાયે એનો અવિવેક નહોતો. પણ એ સ્વાવલંબી થયા પછીયે એને એના સ્વભાવ પ્રમાણે છૂટુ ન થવા દેવામાં અને એની આસક્તિયુક્ત ચિંતા કરવામા એનો અવિવેક થયો એટલી ભૂલ જોવાને બદલે, જડભરતે વિચાર કર્યો કે આટલી દયા કરી ત્યારે જ આસક્તિ થઈ ને? માટે હવે દયા, સ્નેહ વગેરે ભાવોને હૃદયમાં સ્થાન જ આપવું નહીં. પણ આયે બીજા છેડાનો અવિવેક જ હતો યોગ્યાયોગ્યતાની હદ — તારતમ્ય — સમજવા અને સાચવવાને બદલે એણે ઉન્મત્ત (ગાંડાના જેવી) વૃત્તિ ધારણ કરી.

પણ આ ચરિત્ર તો આપણા દેશમા વૈરાગ્યનો આદર્શ બની ગયુ છે. આજે પણ કોઈ માણસ સાધુ થવા પ્રત્યે વલણ બતાવે, તો શિષ્યમંડળ વધારવાની લાલસાવાળા સાધુઓ એને જડભરતનુ આખ્યાન સંભળાવી, ઘરમા બધાં એનાથી કંટાળે એવુ જાણી જાણીને વર્તન રાખવા ઉપદેશ આપે છે, એ મારી માહિતીની વાત છે

વળી, જો કોઈ માણસ ઘરમાં માબાપ કે બીજા કોઈ કુટુંબીનો અતિશય મંદવાડ હોય છતાં તે તરફ દુર્લક્ષ કરી મંદિરમા કે સાધુઓ પાસે બેસી રહે, જો એને મંદવાડના કોઈ સમાચાર પૂછે તો એવો ઉત્તર આપે કે, 'ખાટલાનો પાયો ભાગી જાય તો શુ કરીએ? ચૂલામાં નાખીને બાળી જ નાંખીએ ને? તેમ આ હાડકાનો ખાટલો છે, ભાગી જશે તો ઘણાયે જઈને બાળી આવશે એમની શીદ ચિંતા કરવી પડે? માબાપ અને સગાં તો ચોરાસી લાખ યોનિમાં જ્યાં જન્મ્યા ત્યાં મળ્યા છે અને મળશે પણ આવા સાધુનો સમાગમ કાંઈ ફરી ફરી મળવાનો છે?'— જો તે આવી જાતનો ઉત્તર આપે તો તેનો વૈરાગ્યનો ઘડો ભરચક ભરાયો છે એમ માનવામા આવે છે, અને સાધુઓ આવા અવિવેકીને ઉત્તેજન આપે છે

વિશાળ સમાજના હિતને માટે વ્યક્તિઓએ પોતાના ખાનગી અને પોતાના કુટુંબી જનોના સુખ, સગવડ, સ્વાર્થ અને જીવિતનોયે ભોગ આપ્યાના દાખલા દેશદેશમાથી મળી આવે છે એમનાં નામ આદરથી સંભારાતાં રહે છે પણ એ બધામાં બે ભિન્ન વર્ગ પ્રત્યેની ફરજોમાંથી કઈ ફરજને મહત્ત્વ આપવુ એનો વિચાર રહેલો હોય છે.

ત્યા સુધી તેને પાળ્યુપોષ્યુ તેમાંયે એનો અવિવેક નહોતો. પણ એ સ્વાવલંબી થયા પછીયે એને એના સ્વભાવ પ્રમાણે છૂટું ન થવા દેવામાં અને એની આસક્તિયુક્ત ચિતા કરવામા એનો અવિવેક થયો એટલી ભૂલ જોવાને બદલે, જડભરતે વિચાર કર્યો કે આટલી દયા કરી ત્યારે જ આસક્તિ થઈ ને? માટે હવે દયા, સ્નેહ વગેરે ભાવોને હૃદયમાં સ્થાન જ આપવુ નહી. પણ આયે બીજા છેડાનો અવિવેક જ હતો યોગ્યાયોગ્યતાની હદ — તારતમ્ય — સમજવા અને સાચવવાને બદલે એણે ઉન્મત્ત (ગાંડાના જેવી) વૃત્તિ ધારણ કરી.

પણ આ ચરિત્ર તો આપણા દેશમા વૈરાગ્યનો આદર્શ બની ગયુ છે આજે પણ કોઈ માણસ સાધુ થવા પ્રત્યે વલણ બતાવે, તો શિષ્યમડળ વધારવાની લાલસાવાળા સાધુઓ એને જડભરતનુ આખ્યાન સભળાવી, ઘરમા બધા એનાથી કટાળે એવુ જાણી જાણીને વર્તન રાખવા ઉપદેશ આપે છે, એ મારી માહિતીની વાત છે

વળી, જો કોઈ માણસ ઘરમાં માબાપ કે બીજા કોઈ કુટુંબીનો અતિશય મદવાડ હોય છતાં તે તરફ દુર્લક્ષ કરી મદિરમા કે સાધુઓ પાસે બેસી રહે, જો એને મદવાડના કોઈ સમાચાર પૂછે તો એવો ઉત્તર આપે કે, 'ખાટલાનો પાયો ભાગી જાય તો શુ કરીએ? ચૂલામા નાખીને બાળી જ નાંખીએ ને? તેમ આ હાડકાંનો ખાટલો છે, ભાગી જશે તો ઘણાયે જઈને બાળી આવશે એમની શીદ ચિતા કરવી પડે? માબાપ અને સગાં તો ચોરાસી લાખ યોનિમા જ્યા જન્મ્યા ત્યા મળ્યા છે અને મળશે પણ આવા સાધુનો સમાગમ કાંઈ ફરી ફરી મળવાનો છે?'— જો તે આવી જાતનો ઉત્તર આપે તો તેનો વૈરાગ્યનો ઘડો ભરચક ભરાયો છે એમ માનવામા આવે છે, અને સાધુઓ આવા અવિવેકીને ઉત્તેજન આપે છે

વિશાળ સમાજના હિતને માટે વ્યક્તિઓએ પોતાના ખાનગી અને પોતાના કુટુંબી જનોનાં સુખ, સગવડ, સ્વાર્થ અને જીવિતનોયે ભોગ આપ્યાના દાખલા દેશદેશમાથી મળી આવે છે એમનાં નામ આદરથી સભારાતા રહે છે પણ એ બધામા બે ભિન્ન વર્ગ પ્રત્યેની ફરજોમાંથી કઈ ફરજને મહત્ત્વ આપવુ એનો વિચાર રહેલો હોય છે.

પણ ઉપરની વૃત્તિમાં તો વૈરાગ્યને નામે બેજવાબદાર સ્વચ્છંદ જ છે માણસ પોતાના મનનો એકાદ આવેગ પોષવા માટે થોડું શારીરિક કષ્ટ કે અગવડ સહન કરી લે એ કાંઈ વૈરાગ્ય નથી ધનનો, પ્રવાસનો, વિષયેચ્છાનો, સાહિત્ય, સંગીત, કળા, વિજ્ઞાન વગેરે કશાનો પણ જેને છંદ લાગી ગયો હોય છે, તે બધાયે એવાં કષ્ટો અને એથી વધારે મોટાં જોખમો પણ રાજીખુશીથી સહન કરે છે પણ એ બધાને કોઈ વિરાગી કહેતું નથી તેમ આને પણ એક બીજી જાતના સાહિત્ય, સંગીત, કળા કે વિજ્ઞાનનો શોખ લાગેલો છે, તેને સાધુઓ પાસે, મંદિરોમાં કે એકાંતમાં પોષણ મળે છે એટલું જ

ત્યારે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ શું?

સામાન્ય રીતે માણસ માને છે કે, પોતાના ધન, વૈભવ, અધિકાર, કુટુંબ, પરિજન વગેરેને લીધે પોતે મોટો અને સુખી થાય છે, એ ચાલી જાય તો પોતે નાનો અને દુઃખી થઈ જશે સામાન્ય રીતે માણસ વિપત્તિમાં ધીરજ રાખી શકતો નથી કુટુંબી જનોના વિયોગને શાંતિથી તે સહન કરી લઈ શકતો નથી

પણ વિચારશીલ માણસ એમ જુએ છે કે, ધન, વૈભવ, અધિકાર વગેરે એની આસપાસ વીંટળાયેલાં છે, કેન્દ્રસ્થાને એ પોતે છે. એ છે તો બધું છે, માટે એ બધું એને આધીન છે. એ ધન, વૈભવ, અધિકાર વગેરેથી શોભતો નથી, પણ એમને શોભાવે છે. વળી, જે વિચારશીલ માણસ એમ જુએ છે કે, ઘડપણ, મરણ, રોગ, પ્રિયનો વિયોગ અને અપ્રિયનો યોગ—એ પાંચ વિપત્તિઓ અનિવાર્ય છે; ક્યારેય પણ એ વિપત્તિઓનો મુકાબલો કર્યા વિના છૂટકો જ નથી થતો; આમ જોઈ એવી વિપત્તિઓ આવે ત્યારે પોતાની ધીરજ ડગે નહીં એવી રીતે જે પોતાના ચિત્તને દૃઢ કરી રાખે છે, તેનામાં વૈરાગ્ય છે એમ કહી શકાય

* યોગસૂત્રમાં વૈરાગ્યની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्॥ (१–१५)

આનો અર્થ હું આમ બેસાડું છું: આ લોક કે પરલોકના વિષયો વિષે ઉદાસીન થયેલા માણસને પોતાને એ વિષયો વશ છે એવું જે લાગે છે તે વૈરાગ્ય કહેવાય

આ વૈરાગ્ય કર્તવ્યભ્રષ્ટ નથી, પ્રેમવિહીન નથી, એમાં ચિત્તભ્રમ થયો હોય એવો દેખાવ કરવાની જરૂર નથી એ વૈરાગ્ય મનનો કોઈ એવો આવેગ નથી કે જેને વશ થઈ માણસ પોતાનાં પરિજન કે પરિગ્રહને જોઈને મૂઝાઈ જાય અને ગમે તે રીતે એનો ત્યાગ કરવાને ઉતાવળો થઈ જાય કર્તવ્યને અંગે જે પ્રાણી કે પદાર્થના પાલન કે પરિગ્રહની આવશ્યકતા હોય તેને એ વૈરાગ્ય વિરોધી નથી; તેમ જ કર્તવ્યને અંગે તેમનુ બલિદાન આપવાની આવશ્યકતા થાય તો એ વૈરાગ્ય તેવા બલિદાનને અનુકૂળ છે એ વૈરાગ્ય ત્યાગ કરવા ઉતાવળો નથી, તેમ તેનો વિયોગ થાય તો તેની ઝંખનાયે કરતો નથી

૨

જગત સાથે સબંધ

એક ખોટી કલ્પના આપણા દેશમા ઘર કરી બેઠી છે તે એ કે, શ્રેયાર્થી પુરુષને જગતના વ્યવહારો સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી. 'જગત પોતાનુ ફોડી લેશે,' અથવા "જેણે જગતને રચ્યુ છે તે એને સભાળવા બેઠો છે, એમાં —

'હુ કરુ હુ કરુ એ જ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે' " —

આવી ભાવના કેળવવા તરફ શ્રેયાર્થીઓનુ વલણ થાય છે

ઋષિમુનિ એ આપણા દેશમા આદર્શ પુરુષ ગણાય છે, અને ઋષિમુનિ તો સમાજને છોડીને જગલમા વસનારો હોય એવી આપણી કલ્પના છે

આવી મનોદશાને પરિણામે જે પુરુષો ઉચ્ચ આશયોવાળા હોવાથી સમાજનુ હિત કરવા સૌથી વધારે લાયક હોય છે, તેમના જ જ્ઞાન, અનુભવ, ચારિત્ર્ય ઇત્યાદિના લાભથી વચિત રહેવાનુ સમાજનુ દુર્ભાગ્ય થાય છે અને પવિત્ર વૃત્તિવાળા માણસોનુ આવા પ્રકારનૂ વલણ લાબા કાળથી લોકોએ અનુભવેલુ હોવાથી, લોકોની પણ એવી કલ્પના બધાયેલી છે કે, પવિત્ર વૃત્તિવાળા માણસોએ સમાજના વ્યવહારોમા માથુ મારવુ નહી, અને જો કોઈ તેમ કરતા જણાય તો તેમના પ્રત્યે તેઓ શકાની નજરે જુએ છે

પણ આ કલ્પના વિચાર કરવા જેવી છે

'શ્રેયાર્થી' અથવા, સાદી ભાષામા કહીએ તો. તીવ્રપણે પવિત્ર વૃત્તિવાળા માણસોની અન્ય લોકો કરતા કઈ બાબતમાં વિશેષતા છે?

વિચારશીલ પવિત્ર વૃત્તિના માણસમાં આપણે સામાન્ય જનો કરતા વધારે નિસ્વાર્થ વૃત્તિ, સત્યપ્રિયતા, ન્યાયવૃત્તિ, કરુણા, મહેનતુ સ્વભાવ વગેરેની અપેક્ષા કરીએ; અને ઘણુંખરુ, તેમનામા તે ગુણો વધારે હોવાથી

જ જગતમા ચાલતાં નીચ સ્વાર્થ, દંભ, અન્યાય, નિર્દયતા, આળસ વગેરેથી તેઓ કંટાળે છે કંટાળીને સમાજનો ત્યાગ કરવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે ‘પ્રયત્ન કરે છે’ કહું છુ કારણ કે સમાજનો સાચે જ ત્યાગ કોણ કરી શકે છે? એકદમ જંગલમાં નવણિયાતા પાનફળ ઉપર, નવસ્ત્રો રહેનારો પુરુષ સમાજનો ત્યાગ કરીને રહે છે એમ કદાચ કહીએ પણ એ હદે થોડા જ શ્રેયાર્થી જઈ શકે છે વળી, એ જીવન આત્મોન્નતિ માટે આદર્શરૂપ નથી એ પણ આપણે આગળ જોઈશું

ઘણાખરા શ્રેયાર્થીઓ તો સમાજનો સર્વથા ત્યાગ કરી શકતા જ નથી પોતાના અન્ન, વસ્ત્ર અને વાસ માટે ઘણુંખરું તે સમાજ પર જ આધાર રાખે છે એ બધાની વ્યવસ્થા કુટુંબી કરે, મિત્રો કરે, કોઈ દાનશીલ ગૃહસ્થ કરે, કે કોઈ દાનશીલ ગૃહસ્થના અન્નસત્ર, મંદિર કે ધર્મશાળા કરે, પણ, સમાજના જ કોઈ ભાગ ઉપર તેમના જીવનનો ભાર પડે છે એટલે, પોતાના ભરણપોષણ પૂરતો તો સમાજનો ત્યાગ તેઓ કરી શકતા જ નથી

ત્યારે, સમાજનો ત્યાગ એટલે સમાજ સાથેના કયા સંબંધનો ત્યાગ થાય છે? સમાજ સાથેના સ્વાર્થના સંબંધનો તો નહી જ, કારણ એમનો સ્વાર્થ તો સમાજ દ્વારા જ સિદ્ધ થાય છે સમાજના પ્રપંચ, કૂડકપટ વગેરેનો? તે પણ નહી, કારણ, જે ધનમાથી તેમનો નિર્વાહ થાય છે તે કેમ રળવામા આવે છે તે તપાસવાની તેમને તક જ રહેતી નથી અને તે તપાસાતીયે નથી ત્યાગ થાય છે માત્ર તેમની પોતાની સમાજ પ્રત્યેની ફરજોનો જે સમાજમા પોતે જન્મ્યો-ઊછર્યો, થોડીઘણી વિદ્યા મેળવી, અને જ્યા સુધી આસક્તિ હતી ત્યાં સુધી વિષયોનો ઉપભોગ કર્યો, તે સમાજ પ્રત્યેની સર્વે જવાબદારીનો, તે ઋણ અદા કરવાના કર્તવ્યનો, પોતાના અંગત સુખની આસક્તિ ઓછી થતા, તે ત્યાગ કરે છે જેમ દેવાદાર પોતાનુ દેવુ ચૂકવવાનો ઇનકાર કરે, લેણદારોની ઓળખાણ પણ કબૂલ રાખે નહીં, તેમ આ પ્રકારનો શ્રેયાર્થી કહે છે કે, ‘જગત સાથે મારો શો સંબંધ છે? જગત પોતાનુ ફોડી લેશે’

વિચારીને જોઈશુ તો માલૂમ પડશે કે, કોઈ પણ વ્યક્તિ આત્મોન્નતિને કે કોઈ બીજે બહાને સમાજથી કાયમ માટે અલગ પડવાનો

વિચાર ન્યાય રીતે કરી શકે નહીં. બાળક બાળપણમાં, વિદ્યાર્થી
વિદ્યાભ્યાસના કાળમાં, અપંગ અંગ હોય ત્યાં સુધી, રોગી માંદો હોય
ત્યાં સુધી, વૃદ્ધ વૃદ્ધાવસ્થામાં સમાજ પર નભે પણ કોઈ માણસ કાયમ
માટે સમાજથી અલગ થઈ જઈ શકે નહીં કે તેમાંથી ઊપજતી
જવાબદારીનો ઇનકાર કરી શકે નહીં.

વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનો સંબંધ યાવજ્જીવન છે એ દરેકે
અને શ્રેયાર્થીએ વિશેષ સમજવું જોઈએ. આપણા દેશમાં કમનસીબે,
સમાજ પ્રત્યેની ઋણબુદ્ધિનો સંસ્કાર બહુ ક્ષીણ છે. તેમાં વળી શ્રેયાર્થી
પ્રતિવાદથી દોરાઈ, સમાજ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે અને ઉચ્ચ સંસ્કારોને
લીધે જે સ્વાભાવિક ઋણબુદ્ધિ તેનામાં રહી હોય, તેને પણ નિર્મૂળ કરવા
પ્રયત્ન કરે છે. પરિણામે, વ્યવહારમાં સામાન્ય રીતે શ્રેયાર્થીનો સાદો
અર્થ એવો થઈ ગયો છે કે, સમાજને ખર્ચે, સમાજના જીવન સાથે
સંબંધ ન ધરાવતી પોતાની કોઈ રમ્ય કલ્પના પાછળ જીવનનો સારામાં
સારો કાળ ખરચી નાખનાર વ્યક્તિ તે શ્રેયાર્થી. એ પૈકી કેટલાક
શ્રેયાર્થી એવી રમ્ય કલ્પના સાથે એકરસ થયા બાદ વળી પાછા સમાજમાં
ભળે છે ખરા. પણ તે સમાજના જીવનને કોઈ રીતે વધારે સરળ કે
સાચે જ ઉદાત્ત કરવા નહીં, પણ પોતાની રમ્ય કલ્પનાનો કેટલાકને ચેપ
લગાડી તેટલા પૂરતા તેમને સહજ જીવનથી અલગ કરવા.

'જગત પોતાનું ફોડી લેશે' એ વૃત્તિ જગત પ્રત્યેના ઋણનો
ઇનકાર કરનારી છે. તેથી એ વૃત્તિમાં અન્યાય રહેલો છે, અને કોઈ
પોતાને શ્રેયાર્થી કહેવડાવનાર પુરુષ એવી વૃત્તિ ધારણ કરે, તો તે
કલ્યાણના માર્ગથી પડે છે, એમ હું નમ્રપણે કહું છું.

એ જ પ્રમાણે, "જેણે જગત રચ્યું છે તે એને સંભાળવા બેઠો
છે, તેમાં 'હું કરું, હું કરું, એ જ અજ્ઞાનતા'" — એ વિચારમાંયે દોષ
રહેલો છે. જગતની રચના અને સંભાળ જગતના પ્રાણીઓ અને પંચભૂતો
મારફતે જ થઈ શકે છે એવો જગતનો નિયમ આપણે જોતા આવ્યા
છીએ. મનુષ્યપ્રજાઓમાં કે અન્ય પ્રાણીઓમાં જે કાંઈ સુધારો, વિકાસ,
ઉન્નતિ કે સુખ થયાં છે, તે ઉચ્ચ અભિલાષાવાળા પુરુષોના પુરુષાર્થ
દ્વારા જ થયાં છે. જગતનો 'રચનાર કે સંભાળનાર' મનુષ્યજાતિનું શ્રેય

વરસાદની માફક આકાશમાંથી નથી નાંખતો આથી શ્રેયાર્થી પુરુષમાં તો સામાન્ય જન કરતાંયે વધારે તીવ્રપણે એ શોધવાની વૃત્તિ હોવી જોઈએ કે, એવું શ્રેય વધારવામાં તેનો પોતાનો ઉપયોગ શી રીતે થઈ શકે એમ છે પોતાથી એવું કાંઈ બની આવે તો તેનો ગર્વ ટાળવા 'હું કરું, હું કરું, એ જ અજ્ઞાનતા' એ સૂત્રનો આધાર લે, અને જે થયું તેનું શ્રેય 'રચનાર કે સંભાળનાર'ને આપે તે જુદી વાત થઈ પણ, એ સૂત્રને એ પોતાની જવાબદારીઓમાંથી છટકવાના બહાના તરીકે વાપરે તો તેમાં દોષ રહેલો છે અને તેટલે અંશે પોતાનું શ્રેય કરવાની ઇચ્છામાંયે ખામી રહેલી છે

૩

ઉપાધિ

જીવનની કોઈ આકાક્ષામા નિષ્ફળતા મળવાથી કે બીજા કોઈ કારણથી જે માણસ જંજાળથી કટાળવા માડે છે, રોજના જીવનના કાર્યોમાં ઉપાધિ માનવા લાગે છે, તે માણસને, આપણા દેશમા, પોતે શ્રેયાર્થી થયો છે અને નિર્વાસનિક થતો જાય છે એવો ભાસ થવા માડે છે અને, એક વાર એવો ભાસ થવા માડ્યા પછી એને માથે જે ફરજ આવી પડે તેમા એ માયા, ઉપાધિ, બધન વગેરે જુએ છે અને તેનો ત્યાગ કરવા પ્રેરાય છે સમર્થ રામદાસ જેવાએ પણ

— संसारें दुखवला । त्रिविध तापें पोळला ।
तो चि यक अधिकारी जाला । परमार्थासि ॥ (दासबोध ३–६–७) '

'જે સસારથી દુઃખ પામ્યો છે, ત્રિવિધ તાપથી દાઝ્યો છે, તે જ એક પરમાર્થનો અધિકારી થાય છે,' એમ કહ્યુ છે

જેમ બને તેમ નિરુપાધિક હોવુ, કોઈ પ્રકારની માથે જવાબદારી ન હોય, ચિંતા ન હોય, કોઈની સાથે કોઈ પણ રીતે ઘર્ષણમા ન આવવુ પડે એવી રીતે જીવન ગાળવુ, એ ઘણા શ્રેયાર્થીઓને આદર્શ સ્થિતિ લાગે છે

એવી નિરુપાધિક થવાની ઇચ્છા એટલી હદ સુધી પહોચે છે કે, રાંધવાની ઉપાધિ કરતા ભિક્ષા માગી લેવી સારી, કપડા પહેરવાની અને ચોખ્ખા રાખવાની ખટપટ કરવા કરતા કૌપીનભર કે દિગંબર જ રહેવુ ઠીક, રહેવાની જગ્યા સ્વચ્છ રાખવી પડે તેના કરતા એકાદ ઝાડ તળે પડી રહેવુ મઝનુ — એવુ એને લાગ્યા કરે છે

કોઈ બીજી જગ્યાએ ચિત્ત ચોટેલુ હોય, કોઈ યોગાભ્યાસ કે ભજન-ભક્તિના રગમાં હોય, અને તેટલો સમય માણસ નિરુપાધિકતા ઇચ્છે ? પોષે તે જુદી વાત છે એમાયે નિરુપાધિકતાની હદ કઈ અને

નીકળી આવે છે પણ એથી કરીને 'ઉપાધિથી નાસો,' એવું વલણ ધરાવવા જેવું નથી.

કેટલાક માણસોને પારકી લડાઈ પણ વહોરી લેવાનો રસ હોય છે. એની હમેશા આવશ્યકતા નથી. પણ પોતે જે સમાજમાં અને જે સંજોગોમાં જન્મ્યો છે અને કેટલોક કાળ પોતાની પસંદગીથી ઉછર્યો છે, તે સમાજમાં પોતાના દેહ, કાળ, વય, વિત્ત, જાતિ, શક્તિ, સંસ્કાર, શિક્ષણ વગેરેને અનુસરીને જે જાતના કર્મોની સહજપણે એની પાસે અપેક્ષા રાખી શકાય, જે કર્મોને ટાળવાથી એની આજુબાજુના સમાજને ભીડમાં આવવું પડે એમ હોય, તેવાં કર્મોને, તેમાં આવતી ઉપાધિઓને, વિઘ્નોને, ત્રાસને વિચારશીલ માણસ છોડી શકે નહીં. તે કર્મોની એ ન્યાય્યાન્યાય્યતા તપાસે, ધર્માધર્મતા તપાસે, તેની સિદ્ધિની શક્યાશક્યતાનો ખ્યાલ કરે, પોતાની લાયકાત જુએ, અન્ય કર્તવ્યોની સરખામણીમાં એનું સ્થાન તપાસે, તેને આચરવામાં નિઃસ્વાર્થતા, પ્રામાણિકતા, ઉદારતા, સમાજના રૂઢ ગમાઅણગમાથી પરતા અને ચિત્તની સમતોલતા જાળવવા તથા કુશળતા કેળવવા જેટલો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરે. વિકારોને વશ ન થવાની સાવધાનતા રાખે. નિષ્ફળતા જાણવાથી ધીરજ ખૂટે નહીં એટલી હિંમત કેળવે — આવા પ્રયત્નોમાં એની જે સાધના — 'મુમુક્ષુતા' — સમાય છે. કર્મના ત્યાગથી કે એનો આરંભ જ ન કરવાથી સિદ્ધિ મળતી નથી.

૪

સંન્યાસ

જે જમાનામા કર્મકાંડના અને ઉપનયનાદિક સસ્કારોના વિધિઓને એટલુ બધુ મહત્ત્વ આપવામા આવતુ કે એને ન આચરનાર માણસ સમાજમાં નિદાપાત્ર કે શિક્ષાપાત્ર થતો, તે જમાનામા એવા કર્મકાડ જીવનના સાચા ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામા નજીવા કે નડતરરૂપ પણ છે એમ જોનાર, અને તેને લીધે તેને પાળ્યા કરવામા શ્રદ્ધા ન રાખી શકનાર પુરુષને સમાજથી અલગ પાડવાનો ઉપાય શોધવાની જરૂર હતી એથી કર્મકાડના યથાવિધિ પાલનને જ મહત્ત્વ આપનાર સમાજની તેમ જ પેલા પુરુષની પણ સગવડ સચવાતી હતી સન્યાસી પોતાને સમાજ બહાર મૂકી દઈ પોતાનો માર્ગ સરળ કરી લેતો હતો અને સમાજને એને સનાતન પંથે ચાલવામા હરકત આવતી નહોતી.

આ રીતે સન્યાસમાર્ગ આપણા દેશમા એક વખતે આવશ્યક હતો એમ કહી શકાય

પણ આજે જમાનો બદલાઈ ગયો છે આજે શિખાસૂત્રનુ ધારણ કે બીજા સસ્કારના વિધિઓનુ કે કર્મકાડનુ પાલન કે પક્તિભોજનનુ એટલુ મહત્ત્વ નથી રહ્યુ કે સન્યાસ લીધા વિના એનો ત્યાગ ન કરી શકાય

આજે તો સન્યાસની પ્રથા ‘શ્રેયાર્થીને સમાજ સાથે કશી લેવાદેવા નથી’ એવો સસ્કાર કેળવવામા, તથા અનાવશ્યક કે અસત્ય લાગતી રૂઢિઓને તોડીને સમાજને આઘાત પહોચાડી તથા સમાજની શિક્ષા સહન કરીને પણ સમાજની વચ્ચે રહી આખા સમાજને આગળ વધારવો — એ સત્યની ઉપાસનાનુ એક મહત્ત્વનુ સાધન અટકાવી દેવામા કારણભૂત થઈ છે

સમાજથી અલગ પડી જઈ કોઈ માણસ પોતે જે સત્ય સમજતો હોય તે માર્ગે જાય, અને સત્યશોધકને સમાજથી દૂર થઈને જ સત્યને માર્ગે ચાલવા સમજાવે, તો એના સત્યાચરણનો સમાજને લાભ ન મળે.

જેમ લોકો વ્યક્તિગત અથવા ખાનગી રીતે થતા દુરાચારની ઉપેક્ષા કરે છે, તેમ આવા સદાચારનીયે ઉપેક્ષા કરે છે — અને પોતાને માર્ગે ચાલ્યા કરે છે. એથી સમાજની પુરાતનતા જળવાય છે, પણ પ્રગતિ અટકે છે

ભગવાં કપડાં અને નામબદલ એ સંન્યાસ સ્વીકાર્યાનાં માત્ર ચિહ્નો છે ષોડશ સંસ્કારોનો અને હોમાદિકનો ત્યાગ એ એનો એક ઉદ્દેશ છે

ઉપલા કારણસર, એ ઉદ્દેશ માટે ભગવાં ધારવાનું કે નામાંતર કરવાનું કોઈ યોગ્ય કે સબળ કારણ નથી

વળી, સંન્યાસને અંગે જે જીવનપરિવર્તન થાય છે તથા સામાન્ય રીતે એ લેનારમાં ચારિત્ર્યની વિશેષ પવિત્રતાનું જે દર્શન વારંવાર થાય છે, તેને લીધે એ આશ્રમ અને વેષ પ્રત્યે આદરવૃત્તિ પોષાયેલી છે, અને એ આદરનો સંસ્કાર એટલો બળવાન થયેલો છે કે, ઘણા ખરા શ્રેયાર્થીઓને ભગવાં પ્રત્યે આકર્ષણ રહે છે

બુદ્ધિથી તો લગભગ બધા જ કબૂલ કરે છે કે, ભગવામાં જ પવિત્રતાનો વાસ છે, કે એ વિના જ્ઞાન અને શાંતિની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે, કે એક સુંદર અર્થવાળું નામ ધારણ કરવાથી ચિત્ત પણ શુદ્ધ અને સુંદર બની જાય છે એવું કાંઈ નથી ભગવો વેશ, દંડકમંડળુ અને બ્રહ્મવાચક નામો ધારણ કરનારાઓમાં પણ પામરતા વસી શકે છે, અને સંસારી લોકોનાં નામ ધરાવનારાઓમાં પવિત્રતાનો વાસ હોવો અશક્ય નથી છતાં, લાંબા કાળના સંસ્કારથી નામ અને વેષે એક પ્રકારનું એવું જાદૂ ઉપજાવ્યું છે કે પવિત્ર વૃત્તિના લગભગ દરેક સ્વાર્થીને એક વાર તો એમ લાગે જ છે કે, સંન્યાસ લીધા વિના જાણે જીવનમાં કાંઈ અધૂરું રહી જાય છે

નામ અને વેષ પ્રત્યેનો એવો આદર આજે અસ્થાને છે લોકોને એની અંધપૂજન કરવાની ટેવ પડેલી છે, અને તેથી, માણસાઈ માટે જેઓ પૂજા ન પામે એવા હોય તેઓ પણ કપડાંના રંગને લીધે પૂજ્ય થાય છે સાચી પવિત્ર વૃત્તિના પુરુષને એનો ઉપયોગ નથી અને પાખંડી પુરુષને એ સ્વચ્છંદનું પોષણ કરે છે

બચે એટલું કમાવાની ફરજ ઉદ્યમ કરી શકનારાઓ ઉપર આવી પડે છે. આ ઉપરાત રાષ્ટ્રના નિર્વાહ માટે અને સામાજિક કાર્યો માટેની જવાબદારી પણ એમને ઉઠાવવી પડે છે આને અગે સીધી રીતે ઉત્પાદક શ્રમ ન કરનારાઓનો એક વર્ગ એમના ઉદ્યમ ઉપર જ નભે છે.

આ ઉપરાંત આપણા દેશમા બ્રાહ્મણ, ચારણ, ભાટ વગેરે જાતિઓનો ભિક્ષા એ જ માનભર્યો ધધો થઈ બેઠો છે સાધુસન્યાસીઓ પણ ઉદ્યમ કરવામા ધર્મભ્રષ્ટતા સમજે છે, એના પરિણામોથી મળતી સગવડો સ્વીકારવામા કોઈ અધર્મ સમજતુ નથી

આ ભાવનાઓને પોષણ આપવુ એ આજના જમાનામા ચોખ્ખો અધર્મ ગણાય

ભિક્ષાવૃત્તિ ઉપર નભનારા માણસો અપરિગ્રહી જ રહે છે એવુ કાંઈ જોવામા આવતુ નથી શકરાચાર્યે કહ્યુ છે કે, कौपीनवन्त खलु भाग्यवन्त,* પણ સામાન્ય પ્રજા જે અર્થમા ભાગ્યશાળીપણુ સમજે છે, તે જ અર્થમા કૌપીનધારીઓ પણ ભાગ્યશાળી બનવા પ્રયત્ન કરે છે

આગલા પ્રકરણોમા જે આવી ગયુ છે, સમાજ સાથેનો વ્યક્તિનો જે ઋણસબધ આગળ દર્શાવ્યો છે, તે ઉપરથી આ એટલુ સ્પષ્ટ છે કે એને લબાવવાની જરૂર જોતો નથી જે પોતાના અભ્યુદયને ઇચ્છે છે તેણે ભિક્ષાવૃત્તિ કરવી એ હુ પાપરૂપ સમજુ છુ

આનો અર્થ એમ ન કરવો કે, શ્રેયાર્થીએ કેવળ ઉત્પાદક શ્રમ જ કરવો જોઈએ, કે ખૂબ કમાવાનો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે એક વાર ગમે તે રીતે ધનને ભેગુ કરી રાખી પછી જેને એ શ્રેયસાધન સમજતો હોય તેમા પડવુ જોઈએ, કે કોઈ મિત્રની મદદ એ કદી ન જ લઈ શકે

એ કેવળ ઉત્પાદક શ્રમ જ કરે તો તેમા દોષ નથી પણ એમ ન કરી શકે તોયે, સમાજજીવનના ધારણપોષણ અને સત્ત્વસશુદ્ધિમા આવશ્યક હોય એવુ કોઈ પણ કાર્ય ન્યાય્ય રીતે કરી એમાથી ન્યાય્ય આજીવિકા મેળવે તો ચાલે

ઉદ્યમ કરતા છતાં ન્યાય કરતા વધારે બદલો ન મેળવવામા, ઇરાદાપૂર્વક ગરીબ રહેવામા એનુ શ્રેયસાધન રહેલુ છે

---

* કૌપીનધારીઓ જ સાચા ભાગ્યશાળી છે

જો કોઈ એમ વિચારે કે, હું આખો દિવસ ધંધો કરું તો મહિને હજાર રૂપિયા કમાઈશ, પણ સો રૂપિયા મારે બસ છે, એટલે રોજ એક કલાક કામ કરી સો રૂપિયા લઈને, બાકીનો વખત અમુક જાતની સાધનામાં ગાળીશ, તો આ ઇચ્છાપૂર્વક ગરીબી છે, પણ ન્યાય્ય નથી. કારણ, એક કલાક કામ કરી સો રૂપિયા મેળવવાની અનુકૂળતા હોય, છતાં એ અનુકૂળતા ન્યાય્ય પરિસ્થિતિનું પરિણામ નથી.

પણ આખો દિવસ કામ કરતાં છતાં, સો જ રૂપિયા સ્વીકારવાનું ધોરણ પકડવું એ, સરખામણીમાં, ન્યાય્ય બદલો અને ઇચ્છાપૂર્વક ગરીબી છે. જીવનનું એવું ધોરણ એ જ એક જાતનું શ્રેય સાધન છે.

કોઈ વાર એવી પરિસ્થિતિ થાય કે, માણસને અમુક શુભ અને હિતકર હેતુની સિદ્ધિ માટે એવી રીતે જીવન ગાળવું પડે કે પોતાનો નિર્વાહ ન કરી શકે. તે વખતે અંગત મિત્રોની મદદ સ્વીકારવી એ જ ધર્મ્ય માર્ગ ગણાય. એવી મદદ હેતુની સિદ્ધિ માટે જેટલો કાળ આવશ્યક હોય તેટલો જ માગી લઈ શકાય. એવી જ જાતનું જીવન ગાળવું એવો જીવનનો નિયમ ન બનાવી શકાય. કારણ કે, બીજા ઉપર જીવવું એ સાધનાનું અંગ નથી, પણ હેતુસિદ્ધિ માટે નિર્માણ થયેલી ખાસ પરિસ્થિતિ છે.

ભિક્ષાવૃત્તિથી કે બીજાની ધર્મભાવના ઉપર જીવન નભાવવાથી સાધકમાં નમ્રતા આવે છે, સમાજ પ્રત્યે આદર રહે છે — વગેરે દલીલો એના પક્ષમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. પણ એમાં આત્મપ્રતારણા રહેલી છે. નમ્રતા કે સમાજ માટે આદર ભિક્ષાવૃત્તિ વિનાયે વિવેકી પુરુષમાં કેળવાય, અને ભિક્ષુમાંના એ ગુણો હોય છે જ એમ નથી જોવામાં આવતું. એથી અનર્થ થયો કે નિરભિમાનતાને નામે અધમતા, મંદતા, કાર્પણ્ય વગેરે પોષાયાં છે.

વ્યાધિને હેય સ્વાતન્ત્ર્ય છે

૬

અપરિગ્રહ

કૂતરો રોટલો, હાડકુ વગેરે ભવિષ્યમા ઉપયોગ કરવા માટે રાખી મૂકે છે બીજા કોઈ મોટા પ્રાણીઓ ટોળાં બાધીને રહેતાં હોય તોયે પરિગ્રહ કરતા હોય એમ જાણવામા નથી કીડી, ઊધઈ અને મધમાખ ખોરાકનો સારી પેઠે સગ્રહ કરે છે બીજા કોઈ ઝીણા જતુઓ એવો પરિગ્રહ કરતા હોય એમ લાગતુ નથી માણસજાત વધારેમા વધારે અને વિવિધ પ્રકારનો સગ્રહ કરનારું પ્રાણી છે

સસારના અનુભવી અને વૃદ્ધ પુરુષો કહે છે કે, પ્રાણીઓ પર ઘડપણ, રોગ, દુકાળ, અકાળમૃત્યુ વગેરે આપત્તિઓ અણધારી આવી પડે છે તે વખતે તેઓ નિર્વાહના સાધનો મેળવી શકતા નથી આવી આપત્તિઓનો આગળથી વિચાર કરી રાખી, જેઓ ધનધાન્યાદિકનો સગ્રહ કરી રાખે છે, તેઓ તથા તેમના કુટુબ દુ ખના દહાડા કાઢી નાખી શકે છે, જેઓ એવી દીર્ઘ દૃષ્ટિ દોડાવતા નથી, તેઓ ઘણી હાડમારી ભોગવે છે, અને કયારેક સમૂળગા નાશ પણ પામે છે પરિગ્રહ કરનારા કીડી, ઊધઈ અને મધમાખોના નિવાસોમા જેટલી પ્રજાની વૃદ્ધિ દેખાય છે અને ટકી રહે છે, તેટલી બીજા જીવજતુ કે પ્રાણીઓમા દેખાતી નથી અને ટકતી નથી. વળી એ જ જતુઓની વસ્તી બારે માસ રહે છે માણસોનો અનુભવ પણ એવો જ છે આથી. વ્યાસ અને વિદુર જેવા જ્ઞાનીઓએ પણ ધર્મથી અર્થનો સગ્રહ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે તેઓ એમ કહે છે કે, ડાહ્યા માણસે દિવસ દરમ્યાન એમ વર્તવુ જોઈએ કે જેથી સાજે નિરાતે સૂઈ શકે, ચોમાસામા એમ વર્તવુ જોઈએ કે જેથી આઠ મહિના સુખે ખાઈ શકે, જુવાનીમા એમ વર્તવુ જોઈ કે જેથી ઘડપણમા આરામ લઈ શકે ટૂકામા, ભવિષ્યકાળની ચિતા રાખવાની સલાહ આપી છે

આથી ઊલટો સતોનો અપરિગ્રહનો ઉપદેશ છે પચ મહાવ્રતોમા એનો સમાવેશ થાય છે.

પાછળથી પ્રિય કે સુખરૂપ લાગે, અને એને લીધે આપણી કર્માકર્મની પ્રેરણામા ફરક પડી જાય. આ રીતે જ્ઞાન, ભાવના અને કર્મનુ ચક્ર ચાલ્યા કરે

આ ઉપરથી લાગણીના બે ભેદો લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે કોઈ પણ લાગણીનુ આપણને ભાન થાય છે તેના, ઉપર કહ્યુ તેમ, બે ભાગ હોય છે એક, એ વિષય માટે પ્રેમ કે સમભાવનો અથવા દ્વેષ કે પરભાવનો, અને બીજો, એથી આપણને લાગતા સુખ અથવા દુ ખનો પ્રેમદ્વેષની લાગણી ગુણાત્મક છે, અને સુખદુ ખની લાગણી અવસ્થાત્મક છે હવે, એવો કાંઈ નિયમ નથી કે પ્રેમાત્મક લાગણીઓ સાથે સુખનો જ અનુભવ થાય, કોઈ વાર પ્રેમને લીધે જ દુ ખ થાય છે, અને દ્વેષનુ કર્મ કર્યાથી સુખ થઈ શકે

માણસે પોતાની લાગણીઓ કેળવવામા ગુણાત્મક લાગણીને મહત્ત્વ આપવુ કે અવસ્થાત્મક લાગણીને મહત્ત્વ આપવુ એ બાબતમા બે પક્ષો છે એક પક્ષ કહે છે કે, દુ:ખ થાય તો બહેતર છે, પણ પ્રેમ વગેરે ગુણાત્મક લાગણીઓને યત્નપૂર્વક ખીલવવી જોઈએ સુખદુ ખ ક્ષણિક અવસ્થાઓ છે, ગુણો એ ચિત્તની સ્થાયી સપત્તિ છે પચાસ વર્ષ સુધી સુખનો અનુભવ કર્યાથી દુ ખનો અનુભવ થશે જ નહી, અથવા સુખી રહેવાનો સ્વભાવ પડી જશે એમ કહી શકાય નહી, પણ પ્રેમાદિ ગુણોનુ અનુશીલન કર્યાથી દુ:ખ પણ વધાવી લઈ શકાશે, અને પ્રેમળ સ્વભાવની સ્થાયી સપત્તિ પ્રાપ્ત થશે દ્વેષહીન થવાની આશા રાખી શકાય, દુ ખહીન થવાની આશા રાખી શકાય નહી એટલુ જ નહી, પણ સુખી અવસ્થા વારવાર અનુભવવાનો વિશેષ સભવ પ્રેમાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ દ્વારા જ છે દ્વેષથી થતુ સુખ ક્ષણિક છે, અને તેની સ્મૃતિ દુ ખકર જ છે, એથી ઊલટુ, પ્રેમથી કદાપિ દુ ખ થાય તો તે પણ આવકારલાયક થાય છે, અને તે દુ ખની સ્મૃતિ સુખકર થઈ શકે છે આથી, સરવાળે, વધુ સુખ પણ પ્રેમ તથા સમભાવ ગુણાત્મક લાગણીની ખિલવણીમા છે આ ભક્તિમાર્ગનો મૂળ પાયો છે

બીજો પક્ષ ગુણાત્મક લાગણીને મહત્ત્વ નથી આપતો, પણ અવસ્થાત્મક લાગણી પર જ અનુસધાન રાખે છે એ કહે છે કે સુખી થવુ એ મનુષ્યનું ધ્યેય છે પ્રેમી થવુ એ સ્વતત્રપણે ધ્યેય નથી, પણ અનુભવથી દ્વેષ કરતા પ્રેમથી વધારે સુખનો સભવ જણાય છે, માટે ભલે

તેનો ઉપભોગ કરવા પ્રયત્ન કરે તોયે, તેમને તે એમ કરતાં અટકાવવા પોતાનુ બનતુ કરે છે આવુ સ્વામિત્વ કોઈ વ્યક્તિ ધરાવતી હોય, કુટુંબ ધરાવતુ હોય, કે કોઈ સસ્થા અથવા વર્ગ ધરાવતાં હોય, એ સર્વમા પદાર્થનાં માત્ર સગ્રહ અને રક્ષણ નથી, પણ માલિકીનો દાવો છે,— એટલે, આપપરભાવ છે, પક્ષાપક્ષ છે, અને વિષમ દૃષ્ટિ છે. અને આ બધુ છે તેટલે અશે ઈશ્વર વિષે અશ્રદ્ધા પણ છે.

આમ માલિકીનો હક્ક રાખવાનુ પરિણામ એવુ આવે છે કે, 'ધનાઢ્યને ત્યાં તેને ન જોઈતી વસ્તુઓ ભરી હોય છે, રખડી જાય છે, બગડી જાય છે; જ્યારે તેમને અભાવે કરોડો રવડે છે, ભૂખે મરે છે, ટાઢે ઠરે છે. કરોડપતિ અબજપતિ થવા મથે છે તોયે તેને સતોષ નથી રહેતો કગાળ કરોડપતિ થવા ઇચ્છે છે, કગાળને પેટપૂરતુ જ મળવાથી સતોષ પેદા થતો જોવામાં નથી આવતો.'*

ત્યાર પછી, જેમ પરિગ્રહ અને સ્વામિત્વ વચ્ચે આપણે ભેદ જોયો, તેમ પરિગ્રહના પ્રકારોના ભેદ પણ વિચારવા જોઈશે

ખાવાપીવાના પદાર્થો, બળતણ, શાહી, પેનસિલ, સાબુ, દતમજન વગેરેનો સગ્રહ એક પ્રકારનો છે એ પદાર્થો એવા છે કે વાપર્યા વિના ઘણા દિવસ સુધી ભલે પડી રહે, છતા જે દિવસે તેમને વાપરીએ તે દિવસે વાપરેલો ભાગ કાયમને માટે ઓછો થઈ જાય એક રોટલો એક જ વાર ખાઈ શકાય એક સાબુનો ગોળો ઘસ્યો તે ગયો જ આમ, એ બધા એક જ વારમા ખલાસ થઈ જનારા પદાર્થો છે સગ્રહ કરવામાં આવતા પદાર્થોનો આ એક પ્રકાર છે

ઘર, રાચરચીલુ, કપડાંલત્તાં, વાસણકૂસણ, હળ, ચરખો વગેરે ઓજારો, ઘરેણાં, પુસ્તકો વગેરે પદાર્થો વાપરવાથી ઘસાય છે ખરા; પણ એ ઘસારો ધીમો હોય છે અને આખા પદાર્થ પર ફેલાયેલો હોય છે. આથી એ પદાર્થો લગભગ આખા જ વપરાય છે અને આખા જ ઘસાય છે. અને તેથી એક જ વાર ઉપયોગમા આવતા નથી, પણ ઘણા દિવસો સુધી અને કેટલાક તો વર્ષો સુધી વાપરી શકાય છે. આપણે પરિગ્રહમાં

* ગાધીજીના 'મગળપ્રભાત' અથવા 'વ્રતવિચાર'ના અપરિગ્રહના પ્રકરણમાથી

અનાજ મારુ છે, કોઈએ એને અડવુ નહી, મારાથી એ નહી સચવાય તો હુ એને બાળી મૂકીશ કે દાટી દઈશ, તમારે એ જોઈતુ હોય તો તમારુ સોનુ-રૂપુ એના બદલામા આપો તો વિચાર કરીશ તમે પોતે પણ આવા જ માલિકીના અભિમાનવાળા હોવાથી, હુ આમ કહુ તેમા તમને કશું ગેરવાજબી લાગતુ નથી.

આમ આ સ્થિતિ સસારવ્યવહારનો નિયમ બની છે જો માલિકીનો અધિકાર ન હોય અને તેમાંથી ઊપજતા લેણદેણનો વ્યવહાર ન હોય, પણ માત્ર પરિગ્રહ અથવા સગ્રહની બુદ્ધિ જ હોય, તો માણસ ઘર, ઘરવખરી, કપડાલત્તા, વાસણકૂસણ વગેરે સભાળથી રાખે અને વાપરે, વગર વપરાયેલા અનાજને બગડવા ન દેવાની કાળજી લે છતા સોના-ચાદીના નાણાં કે પાટોના કોઠાર નહી ભરે. લેણદેણના વ્યવહાર વિના એ પદાર્થોનો ખપ બહુ ઓછો — કેવળ ઘરેણાં, વાસણો કે કેટલાક ઓજારો પૂરતો જ છે અને ઘરેણા વગેરે ગમે તેટલા ઘડાવીએ એની મર્યાદા હોવાની જ

આમ પરિગ્રહમા બે ભાવો ભળ્યા છે, ભવિષ્યના ખપ માટે સગ્રહ અને સાચવણી તથા માલકીનો હક્ક. એ બે વચ્ચે શ્રેયાર્થીની દૃષ્ટિએ ભેદ રહેલો છે

હવે એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ આપણે પરિગ્રહનો વિચાર કરવાની જરૂર છે

ઉપર જે બધા પરિગ્રહના પ્રકારો ગણાવ્યા તે ઓછે કે લાબે કાળે નાશ પામનારી છતા બધી બાહ્ય સંપત્તિ જ છે એનો ઉપભોગ પરિગ્રહ કરનાર જાતે ન કરી શકે તો બીજા કરી શકે છે પરિગ્રહ કરનારો મરી જાય તેથી પરિગ્રહનો નાશ થતો નથી

પણ એની બાહ્ય સપત્તિ ઉપરાત મનુષ્ય પાસે બીજી સ્વાધીન સપત્તિ પણ હોય છે, અને તે એને નિર્વાહ ચલાવવામા બાહ્ય સપત્તિના જેટલી જ મદદગાર થાય છે એ સપત્તિ તે એના શારીરિક બળ, બુદ્ધિ, વિદ્યા, ચારિત્ર વગેરે આવી એકાદ પણ વિશેષતા જેની પાસે હોય છે, તેને તેટલે અશે બાહ્ય સપત્તિના સગ્રહનુ મહત્ત્વ ઓછુ લાગે છે અને પોતાનો નિર્વાહ તો થશે જ એવી શ્રદ્ધા અને નિશ્ચિતતા રહે છે એક રીતે આ સપત્તિ સોના-ચાંદીના સગ્રહ જેવી છે, કારણ કે એ જાતે ખોરાક નથી

પણ એને લીધે ચિંતાગ્રસ્ત રહે છે. બીજી બાજુથી, એનું મહત્ત્વ સોના-રૂપાના ભંડાર કરતાં પણ વધારે છે, કારણ કે એ બળતું નથી, ચોરી થઈ શકાતી નથી, અને ઉપયોગથી ઓછું થતું નથી. બીજી બાજુથી, એ ધન એના ધણીને જ ઉપયોગી થઈ રહે છે; વાપરનારને કે બીજાને આવી ચિંતા નથી.

આ પ્રમાણે ચારિત્ર્ય એવી રીતે મૂલ્યવાન સંપત્તિ છે. કારણ, શરીરના વસ્ત્રાલંકાર અને ભોગવી નાશ પામે છે, બુદ્ધિને રોગ લાગી જાય છે, વિચારોના કુતર્ક કરવાનો અથવા જ્ઞાનનો અહંકારના નિરુપયોગી સંગ્રહનો અજીર્ણ કરે છે, પણ ચારિત્ર્ય એ બધી આપત્તિઓથી પર છે.

હવે પછી આપણે અપરિગ્રહનો મહિમા ગાનાર સંતોના વચનોનો વિચાર કરીએ.

પરિગ્રહનો નિષેધ કરવામાં અને તે માટે પ્રયાસો અને ઠરાવો કરવામાં ... એક જ રસ્તો ઠરાવાયેલું નથી, એ આપણું ... ઘણી વાર એમાંથી પરિગ્રહને નામે માત્ર સ્વામિત્વની ભાવનાનો જ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે; કોઈ વાર વધારે પડતા અથવા અમર્યાદ પરિગ્રહનો નિષેધ કર્યો છે, ... નિર્વાહ માટે કરવાના શ્રમનો નિષેધ કર્યો ... કર્યો છે.

શરીરમા ટકી રહે એટલુ જ આપે છે, પણ એની સર્વે સાચી જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે-એવો અર્થ રહ્યો છે

ગરીબ અને તવગરના ભેદો જોઈને સામાન્ય રીતે આપણે એવી ફરિયાદ કરીએ છીએ કે, સમાજમા ન્યાયનુ ધોરણ નથી પણ અપરિગ્રહી સાધુઓ આ બાબતમા બે જાતના વિચારો દર્શાવે છે કેટલાક કહે છે કે —

'રામ ઝરોખે બેઠ કર, સબકા મુજરા લેત,
જિતની જાકી ચાકરી, ઉતના વાકો દેત '

એટલે કે, દરેકને એની પાત્રતા પ્રમાણે આપે છે વળી, કોઈ વાર તેઓ એમ કહે છે કે, પરમેશ્વર 'કીડીને કણ અને હાથીને મણ' આપે છે, એટલે કે દરેકને તેની જરૂરિયાત મુજબ આપે છે સારાશ એ કે, કોઈ ને ઓછુ અને કોઈ ને વધારે મળે છે તેનુ કારણ પરમેશ્વરનો અન્યાય નથી, પણ તેની દૃષ્ટિએ તે માણસમા પાત્રતા અને આવશ્યકતા એટલા જ છે વધારે ફાંફા મારનારો ફાંફા મારીનેયે વધારે મેળવી શકતો નથી એથી ઊલટુ, ત્યાગનો પ્રયત્ન કરવાવાળાને પોતાની ઇચ્છાથી ઘણી વાર વધુ સ્વીકારવુ અને ભોગવવુ પડે છે એવોયે અનુભવ થાય છે, એટલે કે, પરમેશ્વરની દૃષ્ટિએ એને કોઈની પાત્રતા અને આવશ્યકતા વધારે લાગે છે તો તેને પરાણેયે ભોગો પહોચાડે છે

કેટલાકને આ વાતો અબુદ્ધિની લાગશે પણ વાત એ છે કે, સામાન્ય રીતે માણસોને પોતાની પાસે સપત્તિનો સગ્રહ નહી હોય તો મુશ્કેલીમા આવી પડીશુ એવી ધાસ્તી લાગ્યા કરે છે, અને તેથી તેને વધારવા માટે ચિતા કર્યા કરે છે પણ કેટલાક પુરુષોને એવો અનુભવ થયેલો હોય છે કે, પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવાથી એમને કદી જીવનમા મુશ્કેલી પડી નથી, જગલમાયે એમને સગળ થયુ છે, એમની જરૂરિયાતો કલ્પી ન શકાય એવી અણધારી રીતે પૂરી પડી છે, અને કેવળ માણસો જ નહી પણ પ્રાણીઓ અને જડ સૃષ્ટિ પણ જાણે એમની સેવા કરવા ઇચ્છતાં હોય તેમ એમને અનુકૂળ થઈ જાય છે માટે તેઓને એવી શ્રદ્ધા બધાય છે કે, ચિતા કરનારા અને ધાસ્તીમા રહેનારા કેવળ પરમેશ્વર પ્રત્યેની અશ્રદ્ધાને લીધે જ દુ ખ ભોગવે છે · જે પરમેશ્વર પર વિશ્વાસ રાખે છે તેની એ પોતે ચિતા રાખે છે. જે પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિ, કરકસર, હોશિયારી,

એમ જણાશે. પછી જ્યારે એમણે જાતે પરિશ્રમ કરી નિર્વાહ કરવાનો માર્ગ છોડ્યો, ત્યારે તે શરીરમા આળસ ભરાવાથી નહી, પણ કોઈ વિશેષ ઉદાત્ત હેતુ માટે આ ચારિત્રધન તથા પોતાના ઉદાત્ત હેતુને સિદ્ધ કરવાનો તીવ્ર સકલ્પ જીવનની જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત કરાવવામા કારણભૂત થાય છે. કારણ કે, છેવટે, સર્વે પ્રાપ્તિઓનુ મૂળ કારણ તો આત્માની સત્યસકલ્પતા જ હોવાથી, જ્યા કાંઈ પણ તીવ્ર સકલ્પ રહેલો છે ત્યા તેને સિદ્ધ કરવા માટે જોઈતી સામગ્રી નિર્માણ કરવાની શક્તિયે રહેલી જ છે આમ, અપરિગ્રહી સાધુને અકલ્પિત રીતે પોતાની જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત થવાનો અનુભવ થાય છે તેનુ એક કારણ એ છે કે, એને કોઈક ઉદાત્ત હેતુ સિદ્ધ કરવાનો દૃઢ સકલ્પ થયેલો છે અને તેને માટે એ જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત થવી આવશ્યક હોય છે

આ રીતે સાધુ પુરુષોને બાહ્ય પરિગ્રહની કે નિર્વાહ માટે મહેનત કરવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી, અને પોતાના અનુભવ પરથી જેને જે જોઈએ તે મળી જ રહે છે એમ દૃઢતાપૂર્વક કહે છે

સસારી તેમ જ સાધુ બન્નેના અનુભવમા કેટલુક સત્ય છે સસારીઓને સગ્રહને અભાવે વિપત્તિઓનો અનુભવ થાય છે એ નિર્વિવાદ છે, પણ, તેથી, તેમને સગ્રહનો યોગ્ય કરતા વધારે મહિમા લાગે છે સતોને જે જોઈએ તે મળી જ રહે છે એ પણ એમને સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે તેથી એમને પરિગ્રહની જ નહી, પણ શ્રમનીયે કશી જ કિંમત લાગતી નથી અને ભૂલી જાય છે કે એમની જરૂરિયાતો પાછળ કોઈ કે તો પરિગ્રહ અને શ્રમની ચિંતા કરી જ છે

વધારે સાચો વિચાર બેયની વચ્ચે છે, એટલે કે —

૧ પરિગ્રહ અને માલિકીદાવો એ બે વચ્ચે ભેદ કરવો જોઈએ, અને શ્રેયાર્થીએ, પહેલા તો, જેટલો બની શકે તેટલો માલિકીદાવો ઘટાડવો જોઈએ, એટલે કે જેને ખપ હોય તેને પોતાના પરિગ્રહનો ઉપભોગ કરવાની વધારે છૂટ આપવી જોઈએ આજની સ્થિતિમા એ વિચાર મર્યાદિત રીતે જ અમલમા મૂકી શકાય એમ બને, પણ એ દિશામા પ્રયાણ હોવુ જોઈએ

૨ પરિગ્રહ અને શ્રમ વચ્ચે ભેદ કરવો જોઈએ કોઈ વ્યક્તિ અપરિગ્રહનો આદર્શ રાખે તેમા દોષ ન હોય કે સમાજને નુકસાન ન થાય

સમાજધર્મની સમાપ્તિ થાય છે એનો અર્થ તો એ છે કે, પ્રેમભર્યાં અને પવિત્ર કૌટુંબિક સબંધોમાં આ ગુણો કેળવાય છે, અને સમાજમાં એ જ ગુણોની વ્યાપ્તિ અને પરાકાષ્ટા કરવાની છે

સયમમા બ્રહ્મચર્ય સ્વાભાવિક રીતે ગણાવી શકાય

ક્યારેય પણ સત્ત્વસશુદ્ધિની પૂર્ણતા બ્રહ્મચર્ય વિના ન થઈ શકે એ સમજાવવા જેવુ ન હોય. કારણ કે, જે લાગણી આપણા ચિત્તને એટલી બધી વિવશ કરી શકે છે કે એનુ નિયમન સૌથી કઠણમાં કઠણ લાગે છે, જેની પાછળ આખી સૃષ્ટિ દીન બની જાય છે, તેનો જય કર્યા વિના આપણુ સત્ત્વ સુરક્ષિત છે એમ કેમ કહી શકાય ? એટલે, જેને સત્ત્વસશુદ્ધિનો આદર્શ રાખવો છે તેને મોડાવહેલાયે બ્રહ્મચર્યને માર્ગે વળવુ જોઈએ. આટલુ જ બ્રહ્મચર્યનુ મહત્ત્વ સમજાવવા પૂરતુ છે.

અખંડ બ્રહ્મચર્ય નિસશય મનુષ્યની સૌથી વિશેષ મૂલ્યવાન સંપત્તિ છે પણ બ્રહ્મચર્યને માર્ગે જનાર ઘણાક સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનનાં નિરીક્ષણ પરથી જણાય છે કે, એમાં બે શરતોની અપેક્ષા રહે છે એક તો, એ માર્ગ એણે પોતે સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર્યો હોવો જોઈએ, પરાધીનપણે નહિ, અને બીજું, મનુષ્ય ભલે બ્રહ્મચારી હોય, પણ એનામા ગૃહસ્થાશ્રમમા અથવા કુટુબમાં પોષાતા ગુણોનો ઉત્કર્ષ થયો હોવો જોઈએ, અથવા તે કરવા પ્રત્યે એનો સાવધાન પ્રયત્ન હોવો જોઈએ જો આ બે શરતો ન હોય તો બ્રહ્મચર્ય છતાયે તેની સત્ત્વસશુદ્ધિ અટકી પડે જેનામા વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય, આતિથ્ય અને બીજા માટે ઘસાવાની વૃત્તિ, અને તે છતાં પોતે અલ્પ છે એવી નિરભિમાનતા વગેરે ગૃહસ્થના ગુણોનો ઉત્કર્ષ સહજપણે બાળપણથી જ હોય, અથવા જે પ્રયત્નથી તે આણી શકે, તેને પોતાનુ જ એક ખાસ કુટુબ વધારવાનો આગ્રહ ન રહે અને તેને બ્રહ્મચર્ય રાખતા અતિશય પ્રયાસની જરૂર ન પડે જે પોતાનાં જ બાળકો વિના વાત્સલ્ય ન અનુભવી શકે, બીજા માટે ઘસાઈ ન શકે, કે બીજા ગુણોને ખીલવી ન શકે, તે બ્રહ્મચર્યનો પૂરો લાભ ન ઉઠાવી શકે આથી, પોતાના ગુણોનો ઉત્કર્ષ કરવાના હેતુથી, કોઈ પવિત્ર વૃત્તિથી વિવાહિત જીવનના કર્તવ્યો શુદ્ધ નિષ્ઠાથી બજાવે તો તે એવા ગુણો વિનાના બ્રહ્મચારી કરતા વધારે ઉન્નતિ કરે એ શકય છે પણ આ તો તત્ત્વવિચાર થયો. વ્યાવહારિક

આપી દઈ, અકારણ તેનો નાશ કરી કે લૂટાવી દઈ પોતાની ધન વિષેની બેપરવાઈ દેખાડે છે તેમા ઘણી વાર અવિવેક રહેલો હોય છે દરેક પદાર્થનો જે રીતે યોગ્ય હોય તે જ રીતે અને તેટલા જ પ્રમાણમા ત્યાગ કરવો જોઈએ

૫ ચારિત્ર અને ઉદાત્ત સકલ્પ એ પણ એક પ્રકારનુ ધન છે અને કેવળ બાહ્ય સામગ્રી ભેગી કરવા પાછળ કરેલા શ્રમથી જ નિર્વાહ થતો નથી, પરતુ ચારિત્ર અને ઉદાત્ત સકલ્પ પણ નિર્વાહના સાધનો નિર્માણ કરી આપે છે એ સમજવાની, તેને વધારવાના પ્રયત્નની, અને તે પર વિશ્વાસ રાખતા શીખવાની જરૂર છે

૬ પરિગ્રહ અને ભોગોને મર્યાદા હોવી જ જોઈએ સુજ્ઞ પુરુષોએ પોતાના કાળ માટે એ મર્યાદા શોધ્યા કરવી જોઈએ ભોગોની વિવિધતા અને રસિક વૃત્તિને જીવનનો આદર્શ ન સમજતા, સાદુ, મહેનતુ અને અલ્પ સાધનોવાળુ જીવન એ જ સાચુ જીવન છે એમ માનતા થવુ જોઈએ

૭ સોનુ, ચાદી, રત્નો વગેરેને એમની ઉપયોગિતાના પ્રમાણમા હદ બહાર મહત્ત્વ મળ્યુ છે એમનો નાણા તરીકે કરાવવામાં આવતો ફરજિયાત ઉપયોગ અનેક અનર્થોનુ કારણ છે પણ એ વિષય અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમા જતો હોવાથી એનુ વધારે વિવેચન અહી કરી શકાય એમ નથી અહીં એટલુ જ કહી શકાય કે રસિક પુરુષો ઘરેણાગાઠા તરીકે એને વાપરવાના જ; એની સામે ઉપાય ન હોય એમ બને, પણ એને નાણા તરીકે વાપરવાની ફરજ પાડવી એ અર્થ અને શ્રેય બન્નેને વિરોધી છે શ્રેયાર્થીએ એનો પરિગ્રહ કરવાના મોહમા ન પડવુ જોઈએ

આપી દઈ, અકારણ તેનો નાશ કરી કે લૂટાવી દઈ પોતાની ધન વિષેની બેપરવાઈ દેખાડે છે તેમા ઘણી વાર અવિવેક રહેલો હોય છે દરેક પદાર્થનો જે રીતે યોગ્ય હોય તે જ રીતે અને તેટલા જ પ્રમાણમા ત્યાગ કરવો જોઈએ

૫ ચારિત્ર અને ઉદાત્ત સકલ્પ એ પણ એક પ્રકારનુ ધન છે અને કેવળ બાહ્ય સામગ્રી ભેગી કરવા પાછળ કરેલા શ્રમથી જ નિર્વાહ થતો નથી, પરતુ ચારિત્ર અને ઉદાત્ત સકલ્પ પણ નિર્વાહનાં સાધનો નિર્માણ કરી આપે છે એ સમજવાની, તેને વધારવાના પ્રયત્નની, અને તે પર વિશ્વાસ રાખતા શીખવાની જરૂર છે

૬ પરિગ્રહ અને ભોગોને મર્યાદા હોવી જ જોઈએ સુજ્ઞ પુરુષોએ પોતાના કાળ માટે એ મર્યાદા શોધ્યા કરવી જોઈએ ભોગોની વિવિધતા અને રસિક વૃત્તિને જીવનનો આદર્શ ન સમજતા, સાદુ, મહેનતુ અને અલ્પ સાધનોવાળુ જીવન એ જ સાચુ જીવન છે એમ માનતા થવુ જોઈએ

૭ સોનુ, ચાદી, રત્નો વગેરેને એમની ઉપયોગિતાના પ્રમાણમા હદ બહાર મહત્ત્વ મળ્યુ છે એમનો નાણા તરીકે કરાવવામા આવતો ફરજિયાત ઉપયોગ અનેક અનર્થોનુ કારણ છે પણ એ વિષય અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં જતો હોવાથી એનુ વધારે વિવેચન અહી કરી શકાય એમ નથી અહીં એટલુ જ કહી શકાય કે રસિક પુરુષો ઘરેણા-ગાઠા તરીકે એને વાપરવાના જ, એની સામે ઉપાય ન હોય એમ બને, પણ એને નાણા તરીકે વાપરવાની ફરજ પાડવી એ અર્થ અને શ્રેય બન્નેને વિરોધી છે શ્રેયાર્થીએ એનો પરિગ્રહ કરવાના મોહમા ન પડવુ જોઈએ

બાહ્ય દેખાવ

પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ ઇચ્છનાર પુરુષને પોતાના ચિત્તમાં સાધુતાનો વાસ થવો ઇષ્ટ લાગે એ સ્વાભાવિક અને યોગ્ય છે કામ, ક્રોધ, લોભ, ઈર્ષ્યા વગેરે વિકારોને દાબતા આવડે એટલુ જ નહી, પણ તેમનું પોતાના ચિત્તમા દર્શને ન થાય, અને તેને બદલે ક્ષમા, શાતિ, દયા વગેરે ભાવોથી ચિત્ત ઊભરાતુ રહે એવી સ્થિતિએ પહોંચવાની તે ઇચ્છા કરે છે ભૂત કે વર્તમાન કાળમા સાધુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા પુરુષોના વર્તન પરથી સાધુનાં બાહ્ય અને માનસિક લક્ષણો વિષે તે કલ્પના કરે છે, અને તે પુરુષોના કેટલાક ગુણોને માટે તેમના પ્રત્યે રહેલા આદરભાવને લીધે, તેમની સ્થિતિ વિષે વધારે તપાસ કર્યા વિના, તેમનુ સર્વ કાંઈ આદર્શ તરીકે સ્વીકારી લેવા તે પ્રેરાય છે

સામાન્ય નિયમ એવો છે કે, આતરિક ભાવમા એકતા લાવી શકાય નહી તોયે બીજાના બાહ્ય વર્તનનુ અનુકરણ કરી બાહ્ય સમાનતા લાવવાનુ વધારે સહેલુ છે ગાધીજીની મનોદશા પ્રાપ્ત ન કરી શકાય, પણ એમના કચ્છનુ, એમની બોલવા, ચાલવા, બેસવા વગેરેની ખાસ ઢબનુ અનુકરણ કરવુ સહેલુ છે એમનો ભક્તિભાવ ન અનુભવી શકાય, પણ એમનો સગીતનો શોખ — આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમા આવશ્યક અગને નામે — સ્વીકારી લેવાય એમના ખાવાના નિયમોની પાછળ રહેલી એમની વૃત્તિ ન ઉપજાવી શકાય, પણ એમા રહેલી એમની ઝીણી રસિકતા અને ચટનુ (અમુક બાબત અમુક રીતે જ થવી જોઈએ એવા આગ્રહનુ) અનુકરણ કરી શકાય

પોતે વિચાર ન કરનાર પણ કેવળ શ્રદ્ધાથી અન્યને અનુસરનાર તરુણ ઘણી વાર કોઈક સત્પુરુષની આવી વિશિષ્ટ ટેવોમા — જે, એની ન્યૂનતા કે એબ હોવાનોયે સભવ છે — કાંઈ ગુહ્ય આધ્યાત્મિક કિમત રહેલી છે એમ સમજતો જોવામા આવે છે સાધુપુરુષના બાહ્ય વેષ અને આચાર તેના સમાજના સામાન્ય માણસો કરતા કાઈક જુદી ઢબના જ હોવા જોઈએ, એવો પણ ખ્યાલ કેટલાકના મનમા વસતો જોવામા આવે છે

સાધુતાનાં લક્ષણ તરીકે — નાહવાધોવા વિષેની બેપરવાઈ, મેલાં ચીથરાંની કથા કે નગ્નતા, શરીરની અત્યંત અસ્વચ્છતા, બેસવા માટે ઉકરડાની પસંદગી, ખાવાપીવામાં અઘોરીપણું કે વિશિષ્ટ વસ્તુનો જ ઉપયોગ, હાથપગને અર્થ વિના હલાવ્યા કરવાની ટેવ, આજીવન મૌન અથવા બડબડ કરવાની કે ગાળો દેવાની એબ — આવા બાહ્યાચાર અને વેષની વિગતોના વર્ણનો અને તે ઉપરથી તેમની આધ્યાત્મિક મહત્તા વિષે બાંધવામાં આવેલી કલ્પના આપણા લોકોમાં અને શાસ્ત્રોમાં મળવા દુર્લભ નથી. શાસ્ત્રકારોએ તો પિશાચ-વૃત્તિના 'જ્ઞાનીઓ'નો એક જુદો ભેદ જ પાડી રાખ્યો છે!

અને પછી, આવું સાંભળી અને વાંચી કેટલાયે સાધકો શરીરની આવી દશા કરવા અને તેને અનુકૂળ મનોવૃત્તિ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને જ્યારે મન એવી દશા પ્રત્યે અણગમો બતાવે છે, ત્યારે તે પોતાની પામરતાનું અને સંસારલોલુપતાનું લક્ષણ છે એમ સમજી માનસિક ક્લેશ ભોગવતા રહે છે.

ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં જ્ઞાન અને યોગમાં વ્યવસ્થિતિ એ દૈવી સંપત્તિનું એક લક્ષણ કહ્યું છે. પણ આપણામાં ઘણાની કલ્પના એવી છે કે, જેમ પુરુષ 'ઉચ્ચ ભૂમિકા'એ ચડેલો હોય, તેમ તેના બોલવા, ચાલવા, રીતભાત અને પહેરવેશમાં વ્યવસ્થિતતાનો અને સુઘડતાનો અભાવ હોવો જોઈએ.

સામાન્ય જગતના વ્યવહારમાં કોઈ માણસના બોલવા ચાલવા કે પહેરવામાં અવ્યવસ્થિતતા હોય તો એ અણઘડપણાનું લક્ષણ મનાય છે, અને સુઘડ અને સભ્ય માણસમાં એ વિષે વ્યવસ્થિતતાની આશા રખાય છે. પણ કોઈ વિચિત્ર પ્રકારની માન્યતાને લીધે સાધુપુરુષને વ્યવસ્થિતતા માટે આગ્રહ હોવો એ એની સાધુતામાં ખામી છે એમ સમજવામાં આવે છે! સાધુ તો જેમતેમ અને જેવાતેવા કપડાથી શરીરને ઢાંકનારો અને રીતભાત વિષે અસંસ્કારી બાળક જેવું અજ્ઞાન બતાવનારો હોવો જોઈએ એમ ઘણાકનું માનવું છે. બે જુદી જુદી જાતના ટુકડામાંથી ગમે તેવા નાનામોટા ટાંકા મારેલું, નાનીમોટી બાંયોવાળું પહેરણ ઢંગધડા વિનાના કોઈક માણસો પહેરે છે. સુઘડ અને વ્યવસ્થિત માણસ એવાં કપડાં નથી પહેરતા. પણ સુઘડ માણસ પોતે પણ સાધુને માટે એવું કપડું યોગ્ય

સમજે છે એટલુ જ નહી, પણ એવુ જ એને શોભે એમ માને છે પોતાની સુઘડતાને એ અસાધુતાની નિશાની સમજે છે!

લોકો કરતા જુદી જાતના બાહ્યાચાર અને વેષ રાખનારાઓમા આધ્યાત્મિક યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ કે સાધુતાની દૃષ્ટિએ કોઈ જાતની લાયકાત નથી જ હોતી, એમ કહેવાનો આશય નથી પણ એ વિશેષતા એમના બાહ્યાચાર અને વેષમા સમાયેલી છે, એ માન્યતામાં ભૂલ રહેલી છે કેટલીક વાર તો એ લોકોત્તરતા વિચારની ખામી દર્શાવે છે એમ માન્યા વિના નથી ચાલતુ

ઉપરથી સામી ટોચે બેસનારો એક આચાર હોય છે તે પણ એટલો જ ભૂલભરેલો છે એ આચાર તો વળી કેવળ સામાન્ય કોટિના સાધુ માટે નહીં પણ 'જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા'એ પહોચેલા માટે અલાયદો રાખવામા આવે છે। એ દશાએ પોતે પહોચેલો છે એમ જે પોતાને વિષે માન્યતા ફેલાવી શકે છે, તેને માટે સ્વેચ્છાચારના બધાય બારણા ખુલ્લા થાય છે તે સુઘડતા જ નહી પણ રસિકતાયે બતાવી શકે છે, એનો વિલાસ 'જ્ઞાનની અલિપ્તતા' અથવા 'અવશિષ્ટ પ્રારબ્ધનો ભોગ' એ નામ તળે દરગુજર થાય છે

જેમના હૃદયમા આવા ભોગો પ્રત્યે કાઈક આકર્ષણ રહેલુ હોય છે તેવા કેટલાક પુરુષોને 'જ્ઞાનની આ ભૂમિકા'એ પહોચવા લાલચ થઈ આવે છે, અને મોડાવહેલા, એ લાલચમા થયેલી ફસામણીને ઢાકવા, એવી 'જ્ઞાનપ્રાપ્તિ' થયાનો દભ ફેલાવે છે

સાધુના લક્ષણ વિષેના આ બન્ને ખ્યાલો ભૂલભરેલા છે

પોતે જે સમાજમા રહે છે અથવા ફરે છે તે સમાજના પહેરવેશ અને ભાષા કરતા કાઈક જુદાપણુ હોવુ જોઈએ એ સાધુતા પ્રાપ્ત કરવા આવશ્યક નથી એમા જે ફેર કરવામા આવે તે એ પહેરવેશ અને ભાષાને વધારે વ્યવસ્થિત, સાદા અને ચોખ્ખા કરવા માટે હોય, જેથી સમાજના અન્ય લોકોને તે સ્વીકારવા જેવા લાગે તેમા જો કઈ નવીનતા દાખલ કરવામા આવે તો તે પોતાના કે સમાજના વ્યવસાયને વધારે સગવડભર્યો કે સમાજની સ્થિતિમા પડેલા ફરકને વધારે અનુરૂપ કરવા માટે હોય પણ કોઈ જાતની નવીનતા અથવા અવ્યવસ્થિતતા એ સાધુતાનુ ચિહ્ન છે, એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે

૮

સ્વાભિમાન

સાધુના લક્ષણો વિષે બીજી એક ખોટી કલ્પના એની માનાપમાન પ્રત્યેની વૃત્તિ બાબતમા રહેલી છે માનાપમાનમા સાધુ સમ રહે એનો અર્થ કથાકારોએ એટલે સુધી ચીતર્યો છે કે, સાધુ રસ્તે જતો હોય ત્યારે કોઈ એને નિષ્કારણ ગાળો દે, મારે, એના ઉપર થૂકે, અગે. એના ઉપર મળમૂત્ર નાખે તોયે તે સર્વને એ સહન કરી લે ભાગવતના એકાદશ સ્કધમા કદર્યુંનુ આખ્યાન, જૈન ગ્રથોમા મહાવીરનુ ચરિત્ર વગેરે અનેક ઠેકાણે આવા નિરભિમાનપણાની વૃત્તિ કેટલી હદ સુધી કેળવવી જોઈએ તેના આદર્શો ચીતર્યા છે શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર શ્રેયાર્થી સ્વાભાવિક રીતે જ આ આદર્શે પહોચવા પ્રયત્ન કરે છે

આ આદર્શ પ્રમાણે, સ્વાભિમાન જેવી કોઈ વૃત્તિ સાધુમા હોઈ શકે નહી *

સાધુના આદર્શ બાબતમા આ એક મોટી ભૂલ છે બીજા દેશોમાયે આવા આદર્શો ચીતરાયા છે, પણ એને જનતાએ સ્વીકાર્યા નથી આવા ભૂલભરેલા આદર્શોને લીધે ખાસ કરીને આપણા દેશમા જ એવુ બન્યુ છે કે જ્યા ‘મુમુક્ષુ’ નામના માણસો સિવાય બીજા લોકો સાધુઓને કેવળ પૂજ્ય માને છે, પણ અનુકરણ કરવા જેવા માનતા નથી ‘સાધુના અધિકારો જુદા, સાધુની વાતો જુદી, સાધુ જે કરે તે ચાલે’— વગેરે રીતે સાધુને દેવ કે અવતાર બનાવી માણસજાતમાથી બાતલ કરી નાખે છે

* કોઈ વેદાન્તી કદાચ જવાબ આપશે કે, સાધુ અત્યત સ્વાભિમાની — એટલે આત્માભિમાની — છે અને તેથી સર્વત્ર પોતાને જ જોતો હોવાથી એને કશે માનાપમાન જેવુ જણાતુ જ નથી પણ આ પાડિત્ય છે અને વિપરીત કલ્પનાના પોષણનુ પરિણામ છે સામાન્ય માણસો જેને સ્વાભિમાન તરીકે સમજે છે તેની જ હુ વાત કરુ છુ

પણ એમ બાતલ કરવાનો પ્રયત્ન થાય તોયે શાસ્ત્રના આવાં ચિત્રો અને છૂટાછવાયા દૃષ્ટાંતોની અસર સમાજ ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી કારણ 'મુમુક્ષુ'માં પોતાને ન ખપાવનાર 'બદ્ધ' પુરુષો પણ થોડેઘણે અંશે એને જાણેઅજાણે અનુસરે છે આથી હિંદુ સમાજમાં સ્વાભિમાનની વૃત્તિનો લોપ સૈકાથી થતો આવ્યો છે "વાણિયા મૂછ નીચી, તો કે' સાડી સાત વાર નીચી," "ધપ્પો માર્યો, તો કે' ધૂળ ઊડી ગઈ"— એમ સ્વાભિમાનનો લોપ થવા માંડ્યો ત્યારે લાગ્યુ એથી ઊલટી વૃત્તિ 'મિયા પડ્યા પણ ટગડી ઊંચી'—મા છે

'માનાપમાને તુલ્ય'નો અર્થ આપણે પછી વિચારીશુ તે પહેલા એ સમજવાની જરૂર છે કે નિર્માન, નિરહંકાર, અગર્વ એ જેમ દૈવી સંપત્તિના ગુણો છે તેમ તેજસ્વિતા પણ દૈવી સંપત્તિ છે શ્રેયાર્થીએ કેળવવાના ગુણોમા સર્વ દૈવી સંપત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે કોઈ एकाद ગુણની જ બેહદ ઉપાસના કરવાથી મનુષ્યમા પૂરી માણસાઈયે નથી આવતી, તો શ્રેયસિદ્ધિ તો બાજુએ રહી મનુષ્યમા અનેક ઉદાત્ત ગુણોનુ યોગ્ય પ્રમાણમા સમેલન હોવુ જોઈએ, અને જે પ્રસંગે જે ગુણની આવશ્યકતા જણાય તે પ્રસંગે તેનો સવિવેક ઉપયોગ કરતાં આવડવુ જોઈએ

'માનાપમાને તુલ્ય'નો અર્થ એવો નથી કે કોઈ દુષ્ટતાથી અપમાન કે હાસી કરે તે મૂગે મોઢે સહન કરી લેવાનો સાધુનો ધર્મ છે, અથવા દુષ્ટ પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ કે આત્માસ્વરૂપ છે એવી ભાવના કરી કોણે કોનુ અપમાન કર્યું એમ વિચારવાની ટેવ પાડવાનો ધર્મ છે પોતાનો તેજોવધ સહન કરનાર સાધુતા કે સાત્ત્વિકતા નથી પ્રાપ્ત કરતો, પણ પશુતા પ્રત્યે કે તમોગુણ પ્રત્યે ઢળે છે એ યાદ રાખવા દરેક આત્મોન્નતિ ઇચ્છનારને વિનતી કરુ છુ એ રામનુ ચરિત્ર જુએ કે કૃષ્ણનુ જુએ કે કોઈ બીજા તેજસ્વી પુરુષનુ ચરિત્ર તપાસે, કોઈ ઠેકાણે એમને પોતાનો તેજોવધ સહન કરી લેતા જોશે નહી

ત્યારે 'માનાપમાને તુલ્ય'નો અર્થ શો? કેટલાક માણસ માન મળવાથી ફુલાઈ જાય છે, હર્ષને શિખરે બેસે છે, અપમાનથી કરમાઈ જાય છે, વિષાદની ખાડીમા જઈ પડે છે, માન અને 'અપમાન એમને

વિવશ કરી મૂકે છે, તેઓ પોતાની વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ નથી રાખી શકતા, એ કાળમા એમની બુદ્ધિ પણ મદ પડી જાય છે, એમને વિવેક-યુક્ત વર્તન રાખવુ અશક્ય થાય છે પરતુ 'માનાપમાને તુલ્ય' પુરુષ માનથી હરખઘેલો નથી થતો, અપમાનથી શોકમા ડૂબી નથી જતો બન્ને વસ્તુને એ ઘોળીને પી ગયો છે પણ, ઘેલો નથી થતો, માટે માન અને અપમાન વચ્ચેનો ભેદ પણ સમજી શકતો નથી એમ નહી, અને એ ભેદ સમજી શકતો હોવાથી માનને માન તરીકે ઓળખી માન આપનાર પ્રત્યે યોગ્ય વિવેક કરે છે, અને અપમાનને અપમાન તરીકે ઓળખી અપમાન કરનાર પ્રત્યે પણ ઘટતી રીતે વર્તે છે* એ ક્રિયામાથી છૂટો થયો કે તરત જ, જાણે કાઈ વિશેષ બન્યુ ન હોય તેમ, તે પોતાના સ્વાભાવિક કર્મમા શાતપણે પડી જાય છે માનનો કેફ એને ચડતો નથી, અપમાનની ગ્લાનિ આવતી નથી જેમ કોઈ કુશળ ખેલાડી રમતની અણીપળ વખતે, જેમ કુશળ સેનાપતિ કે નાવિક ભરજોખમમાયે મૂઝાયા વિના શાતપણે પોતાનુ કામ બરાબર કરી શકે, તેમ સાધુપુરુષ કહો, સયમી પુરુષ કહો કે ઉત્તમ પુરુષ કહો — માનાપમાન કે બીજા હર્ષશોક ઉપજાવનારા પ્રસગોમા પોતાની બુદ્ધિ અને વૃત્તિઓને સ્થિર રાખી, જેની પ્રત્યે જે ઘટતુ વર્તન હોય તે શાતપણે, ઇરાદાપૂર્વક, આત્મવિશ્વાસપૂર્વક કરે છે આવી રીતે પ્રાપ્ત થયેલી 'માનાપમાને તુલ્યતા'ની વૃત્તિ નમ્ર તેમ જ તેજસ્વી રહે છે

તેજસ્વી સત હલકા માણસે કરેલુ અપમાન કદીક ઇરાદાપૂર્વક સહન કરે એમ બને પણ એ સહન કરવામાં જ એક જાતની તેજસ્વિતા અને સ્વતત્ર સ્વભાવનુ દર્શન થાય એ અપમાન સહી લેવામા દીનતા ન હોય, પણ જાણે અનુગ્રહ કરતો હોય, અપમાન કરનાર પ્રત્યે દયા દેખાડતો હોય એવુ જણાય જેમ કોઈ પહેલવાન બાળકને કુસ્તી રમાડે અને તેને હાથે હાર ખમેલી દેખાડે, તેવી એ અપમાનની દરગુજર હોય એ રીતનુ અપમાન-સહન એ જુદી જ ચીજ છે

---

* અપમાન કરનારને એ પ્રેમથી હરાવે કે બીજી રીતે હરાવે એ નોખો વિષય છે પણ 'માનાપમાને તુલ્ય' રહેનાર પણ અપમાન કરનારને જીતે તો ખરો જ

૯

સ્વાદજય – ૧

આપણા શાસ્ત્રોએ સ્વાદજય ઉપર બહુ ભાર મૂકેલો છે, અને જેણે રસ જીત્યો તેણે જગત જીત્યુ એવો સ્વાદજયનો મહિમા ગાયો છે

આ કારણથી સ્વાદજયને માટે સાધકોએ અનેક પ્રકારના પોતાના ઉપર પ્રયોગો કર્યા છે, અનેક પ્રકારના વ્રતો શોધ્યા છે, અને અનેક ધાર્મિક સસ્થાઓમા આ દૃષ્ટિએ આહારના નિયમો ઘડવામા ઘણી મહેનત લેવામા આવે છે

દાખલા તરીકે, અન્નને ભેળુ કરી અદર પાણી નાખીને ખાવુ એ સ્વામીનારાયણ સાધુઓની પ્રથા હતી અલૂણુ ખાવુ અથવા મીઠા સિવાય બીજો મસાલો ન વાપરવો એવો ગાધીજીનો આગ્રહ છે ખોરાક પાચ જ વસ્તુનો બનેલો લેવો એ ગાધીજીનુ અગત વ્રત છે ચાતુર્માસ માટે અથવા અમુક કાળ માટે આહારાદિકના જુદી જુદી જાતના નિયમો સ્વાદ જીતવાની ઇચ્છાથી લેવામા આવે છે

મારા નમ્ર મત પ્રમાણે સ્વાદજયની આ રીત ભૂલભરેલી દિશામાં થાય છે આ વિવિધ અખતરાઓ પાછળ, સ્વાદજય એટલે શુ એ બાબતમાં કેટલીક ભૂલભરેલી કલ્પનાઓ રહેલી છે કેટલાકનુ એવુ માનવુ છે કે, જીભ કોઈ સ્વાદને પારખી જ ન શકે એવી સ્થિતિ થાય ત્યારે સ્વાદજય થયો કહેવાય કેટલાક માને છે કે, કુસ્વાદુ કે સ્વાદમા ઊતરી ગયેલુ અન્ન પણ સતોષથી ખાઈ શકે તો સ્વાદજય થયો કહેવાય, અને એ દૃષ્ટિએ સ્વાદુ કે રુચિકર અન્નને કૃત્રિમ રીતે તેનો સ્વાદ બગાડીને ખાવા પ્રયત્ન કરે છે *

---

* મને રોટલો બહુ મીઠો લાગવા માડચો, એટલે ઉપલી કલ્પનાને વશ થઈ રોટલાના લોટમા ક્વિનાઈન ભેળવીને ખાવાનો મે પ્રયોગ કર્યો પણ કકડીને ભૂખ લાગતી એટલે એ ખાતાયે કટાળો ન આવ્યો અને જીભ એ સ્વાદનેયે ટેવાઈ ગઈ !

પણ જીભ સ્વાદને પારખી જ ન શકે એવી તો એને બધિર કરીએ તો જ થાય જેમ કેટલાક પ્રકારની ઔષધિઓ એને થોડો વખત બધિર કરી શકે છે, તેમ, કહેવાય છે કે, કેટલીક જાતનો યોગાભ્યાસ પણ એવુ પરિણામ લાવી શકે છે પણ એ બધિરતા કાયમ ટકતી નથી પણ, જીભને કાયમ માટે બધિર કરી શકાય એવી રીત હોય તોયે, એ કાંઈ જીભ ઉપર જીત મેળવેલી કહેવાય નહી ઊલટુ, એવુયે પરિણામ આવે કે, જે વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ ઉપભોગ ન કરી શકે તેનુ મનમા ચિતન થયા કરે અને તેના જ સ્વપ્નો આવ્યા કરે

વળી, સ્વાદુ વસ્તુના સ્વાદનો નાશ કરી એને કોઈ રીને કુસ્વાદુ કરીને ખાવાથીયે સ્વાદજયની આશા કરવી ખોટી છે ઇંદ્રિયોની ટેવાઈ જવાની શક્તિ એટલી પ્રબળ છે કે થોડા વખતમા ખરાબ વસ્તુનુ ખરાબ-પણુ ભૂલી જવાય છે રોજ ધોળા દૂધ જેવા કપડા પહેરનારને મેલા કપડાં પહેરવાનો અને તેવા જ માણસોને જોવાનો પ્રસગ આવે તો તેનેયે થોડા વખતમા કટાળા વિના મેલા કપડા પહેરવાની ટેવ પડી જાય છે, અને ઊજળાશનુ એનુ ધોરણ ઊતરી જાય છે. અફીણ, તંબાકુ વગેરેના સ્વાદ બહુ મધુર કે સૌમ્ય નથી, છતા એના બધાણી એને રુચિપૂર્વક ખાય છે અઘોરીઓ કેવી ગદી અને સૂગ ચડે એવી ચીજો ખાય છે એ

---

* પ્રાણી જે ભૂમિકા પસાર કરી ગયો, અને ત્યારપછીની ભૂમિકામા ગમે તેટલો લાબો કાળ રહ્યો હોય, છતા પહેલી જ ભૂમિકા વધારે યોગ્ય હતી એમ જો કોઈ કારણથી એની માન્યતા બધાઈ જાય, તો એ ભૂમિકામા પાછુ ઊતરી પડવાનુ કઠણ પડતુ નથી મનુષ્યનુ પ્રયાણ હિસામાથી અહિસા પ્રત્યે, ગદકી-માથી સ્વચ્છતા પ્રત્યે, સ્વાર્થમાથી પરમાર્થ પ્રત્યે, અધર્મમાથી ધર્મ પ્રત્યે, અવ્યવસ્થામાથી વ્યવસ્થા પ્રત્યે કામમાથી નિષ્કામતા પ્રત્યે, અસયમમાથી સયમ પ્રત્યે થયુ છે અહિસા, સ્વચ્છતા, પરમાર્થ, ધર્મ, વ્યવસ્થા, નિષ્કામ-વ્રત, સંયમ વગેરે ટેવો કે સસ્કારો ગમે તેટલા લાબા કાળથી પોષાયા હોય, અનેક પેઢીના અનુશીલનનુ પરિણામ હોય, તોયે જો કોઈક કારણસર એનો આગ્રહ મટી જાય, તો એ આગલી ભૂમિકામા થોડા દિવસમા ઊતરી જઈ શકે અહિસા, સ્વચ્છતા, વ્યવસ્થા વગેરે સંસ્કારો શ્રમથી કેળવવા પડે છે અને જાગ્રત રાખવા પડે છે એટલે શ્રમસાધ્ય સસ્કારોનો નાશ કદી ઉચિત નથી એમા ઉત્પન્ન થતો એકાગીપણાનો કે અવિવેકીપણાનો દોષ જ દૂર કરવો ઘટે છે

ઘણાએ સાભળ્યુ હશે, અને અઘોરી અથવા એના જેવા જ પથોમા કુલીન બ્રાહ્મણ કુટુબમા ઊછરેલા અને અમલદારી ભોગવેલા માણસો પણ પેઠેલા સાભળવામા છે રુચિમા કેટલો ફરક પડી જઈ શકે છે એ આ બતાવે છે પણ આવી ટેવ પડવાથી ઇંદ્રિયજય થતો હોય તો દુનિયામા જે લોકોને ખરાબ પદાર્થો જ વાપરવા મળે છે તેઓ ઇંદ્રિયજિત્ થઈ જ જાય.

'વળી, સ્વાદજયની બાબતમા બે પ્રકારની લોલુપતાનો ઘણી વાર ભેળસેળ કરી દેવામા આવે છે ખાવાની લોલુપતાનો અને સ્વાદની લોલુપતાનો. કેટલાકને વારવાર ખાવાની ઇચ્છા થયા કરે ગમે તેટલુ ખાય તોયે ધરાય જ નહી, પણ, એમા એમને પદાર્થના સ્વાદુકુસ્વાદુપણાની બહુ ગમ હોય નહી કેટલાકને ખાવાની તૃષ્ણા ઓછી હોય, પણ જે ખાય તેના સ્વાદ માટે બહુ ચટ હોય

સ્વાદ માટે બેદરકારી હોય પણ ખાવાની તૃષ્ણા રહ્યા કરે એ વિશેષ તામસ સ્થિતિ — જડતાનુ ચિહ્ન — છે આથી, ખાવાની તૃષ્ણા ઓછી થતા રસનેદ્રિય વધારે જાગ્રત થાય એમ બને કારણ, જેમ જેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિ વધે તેમ તેમ તેની ભેદો પારખવાની શક્તિ વધે અને તેથી રસવૃત્તિ પોષાય પણ તેમા પહેલીના કરતા વધારે વિકાસ રહેલો છે. એટલે કે, જ્ઞાનેન્દ્રિયોની વિશેષ સૂક્ષ્મતા છે

અન્નની તૃષ્ણા જઠરની લોલુપતાને લીધે અને સ્વાદની તૃષ્ણા જીભની લોલુપતાને લીધે થતી હોવાથી, ખાવાની તૃષ્ણાનુ નિયમન મિતાહાર વિષે સાવધાન રહ્યાથી થઈ શકે પણ મિતાહારની ટેવ પડી જાય ત્યારે, ઉપર કહ્યુ તેમ, સ્વાદેન્દ્રિય તીક્ષ્ણ બન્યાનો અનુભવ થાય ઉપવાસ અને અલ્પાહારથી તો તે વળી વધારે તીક્ષ્ણ બને - જઠરની લોલુપતા હઠાવવામાયે ઉપવાસ કે અલ્પાહારના વ્રત યોગ્ય ઉપાય નથી કારણ, જ્યારે વ્રત પૂરુ

---

* ભાગવતમા પણ કહ્યુ છે કે

इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिण ।
वर्जयित्वा तु रसन तन्निरन्नस्य वर्धते ॥ (૧૧-૮-૨૦)

ઇંદ્રિયોને તેમના આહાર ન આપીને વિચારી પુરુષો જીતી લે છે, પણ જીભ એમા અપવાદરૂપ છે એ તો ઉપવાસીની બળવાન થાય છે

થાય ત્યારે જઠર ઘણી વાર એવડો ખાગો વાળે છે, અને જીભ પણ વધારે ટપી રહેલી હોવાથી વધારે તીવ્રપણે સ્વાદને અનુભવે છે ×

માણસ જોયા, સાભળ્યા કે સૂઘ્યા વિના જીવી શકે, પણ ખાધા વિના જીવી શકતો નથી અને, ખાય એટલે જીભ વચ્ચે આવે જ એટલે કોઈ પણ જાતનો સ્વાદ થાય જ છેક જતુદશામાથી જીવને સ્વાદનુ ભાન થયુ છે, આથી, જીભની ટેવોને કેળવવી કે એ ઉપર જય મેળવવો, એ બીજી ઇંદ્રિયો પર જય મેળવવા કરતા વધારે કઠણ હોય એમા નવાઈ નથી

એ સ્વાદજયનો યોગ્ય ઉપાય શો એ વિચારવુ રહ્યુ આવતા પ્રકરણમા તેનો વિચાર કરીશુ

× અહી, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કે કામ, ક્રોધ, શોક, અનુતાપ વગેરે વિકારોના આવેગોને લીધે નિરાહાર કે અલ્પાહાર કરવામા આવે અથવા એવા આવેગોની પુનરાવૃત્તિઓ થતી અટકાવવા ખાવાની કે બીજી ઉપભોગની કેટલીક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવામા આવે તેની ચર્ચા નથી કરી એવા નિયમો રોગીને પાળવાની કરીના સ્વરૂપના છે, અને જ્યા સુધી તેની જરૂર લાગે ત્યા સુધી પાળવા પડે

૧૦

સ્વાદજય – ૨

આ પરિચ્છેદમા, ત્યારે, આપણે સ્વાદજયની રીત અને ધ્યેયનો વિચાર કરીશુ

સ્વાદજય, ઇંદ્રિયજય, મનોજય વગેરે શબ્દોમા 'જય' શબ્દનો અર્થ શો અને કેટલો એ વિચારવુ જરૂરનુ છે કારણ કે ઘણી વાર, વિવિધ અર્થોને પોષનારા શબ્દોનો વપરાશ વિવિધ ભૂલોમા નાખી દે છે

'જય' શબ્દ શત્રુ પરત્વે બે રીતે યોજાય છે શત્રુને વશ કરનારે પણ શત્રુને જીત્યો કહી શકાય, અને શત્રુનો નાશ કરનારે પણ તેને જીત્યો કહેવાય 'જય'ના આવા બે અર્થોને લીધે ઇંદ્રિયો પર જય ઇચ્છનાર ઇંદ્રિયોનો નાશ કરી એના પર વિજય મેળવવાની ભ્રમણામા પડે છે, અને આપણા દેશમા ઇંદ્રિયો પર રોષ કરી તેનુ છેદન, તાડન કે કોઈ બીજી વિચિત્ર રીતે તેનુ દમન કરવાની રીતો અખત્યાર થયેલી આપણે સાભળીએ છીએ આવી રીતો પાછળ સદ્હેતુ હોય તોયે તે આસુરી — તામસી — અબુદ્ધિની રીતો છે

મન કે ઇંદ્રિયો પ્રત્યે શત્રુભાવે જોવામા ભ્રમ રહેલો છે પછી એને વશ કરવા માટે વપરાયેલા 'જય' શબ્દે તે ભ્રમમા ઉમેરો કર્યો છે

એક બાજુએ પુરુષ અથવા જીવ અને બીજી બાજુએ દેહ, ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે પ્રકૃતિ એમ બે તત્ત્વોની કલ્પના કરીને, એ બે વચ્ચે જો કોઈ સબધની કલ્પના કરવી જ હોય તો દેહાદિક સર્વે જીવના આવશ્યક સાધનો — ઓજારો — છે એમ સમજવુ જ યોગ્ય ગણાય એ સાધનોનો નાશ કરે તો જીવ પોતે પાગળો બને અને એકે પુરુષાર્થને સિદ્ધ ન કરી શકે એ સાધનોનો સવિવેક ઉપયોગ ન કરી શકે, એમના ઉપર કાબૂ ન રાખી શકે, તો સાઇકલ ઉપર ચડતા શીખેલા પણ થોભાવતા કે ઉતરતા ન શીખેલા માણસના જેવી એની ગતિ થાય એટલે

કે, ઇંદ્રિયજય કે મનોજય એ શત્રુની ઉપર જય હોય તેવો જય નહી, પણ સાઇકલ ચલાવનારને જેવો સાઇકલ ઉપર જય જોઈએ તેવો જય અર્થાત્ ઇંદ્રિયો પર કાબૂ — સ્વાધીનતા

મનુષ્ય ઇંદ્રિયાધીન ન બને, પણ ઇંદ્રિયોનો નિયામક બને એ ઇંદ્રિયજય નાશ પણ નહી, નિષ્કારણ દમન પણ નહી, પણ ઇંદ્રિયોનુ નિયમન એ વિચારી સાધકનુ ધ્યેય હોવુ જોઈએ.

આ રીતે, સ્વાદજય એટલે વિવિધ પ્રકારના સ્વાદો કરવાની ઇચ્છા વારવાર ઊછળી આવ્યા કરે તેનો સંયમ ફરસાણ કે મિષ્ટાન્ન માટે ઘણા માણસોની જીભમા પાણી છૂટચા કરે છે, એવુ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે કેટલુ ખાવુ તેનુ માપ નથી રહેતુ સારુ સારુ ખાવામા નથી આરોગ્યનો ખ્યાલ રહેતો કે નથી ઘણી વાર સ્વાભિમાનનોયે ખ્યાલ રહેતો એ લોલુપતાનો નાશ તે સ્વાદજય.

એને માટે, સહજ પ્રાપ્ત થયેલા અન્નનો ત્યાગ કરવાની કે એને કૃત્રિમ રીતે કુસ્વાદુ કરીને ખાવાની આવશ્યકતા નથી એ સારું થયેલુ હોય તો સારુ થયેલુ માલૂમ પડે અને ખરાબ થયુ હોય તો તેવુ માલૂમ પડે તેમા દોષ નથી, એથી જીભ કુમાર્ગે જાય છે એમ બીવાની જરૂર નથી પણ 'સારુ' માટે વધારે ખવાઈ જાય, ફરસાણ, મિષ્ટાન્ન કે 'ભાવતા ભોજન' મેળવવા ખાસ પ્રયત્ન કરવામા આવે, જીવનના બીજા કાર્યો બજાવતાં એવા ભોજન પ્રાપ્ત થવાની તકો પર દૃષ્ટિ રાખવામા આવે, તો ત્યાં જીભને વશ થવાય છે એમ માનવુ જોઈએ એ વૃત્તિને જીતવાનો સમય તે જ ક્ષણ છે તે જ વખતે પોતાના મન ઉપર કાબૂ રાખી તેને વશ કરવાની સાવધાનતા જોઈએ તેવી જ રીતે પોતાને હાનિકારક હોય એવુ અન્ન ખાવાની કે વ્યસનોને સેવવાની ઇચ્છાને વશ ન થવાય એટલી સાવધાનતા જોઈએ. બાર મહિના સુધી વિવિધ પ્રકારના વ્રત પાળ્યા હોય, છતા જો ભોજન કરતી વખતે ઉપરના જેવી સાવધાનતા ન રહી શકે અથવા એકાદ હાનિકારક ટેવ છોડવાની શક્તિ ન આવે, તો સ્વાદજય માટે કરેલો સઘળો પ્રયત્ન ફોગટ જાય છે

મનુષ્યનુ ચિત્ત કોઈ ખાસ વિષયમા ન ચોટચુ હોય ત્યારે વિવિધ પ્રકારના ઇંદ્રિયોના વિષયો ભોગવવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે. ચિંતામા

પડેલા માણસને શુ ખાવુ અને શું ન ખાવુ એનો વિચાર કરવાની ફુરસદ નથી હોતી એટલે ઇંદ્રિયજય માટે બીજી આવશ્યક વસ્તુ તે ચિત્તને સદૈવ કોઈ ઉદાત્ત વિષયનો રસ લગાડવો એ છે કોઈ વધારે ઉદાત્ત અને સાચુ ધ્યેય ચિત્તને સાંપડે તો ઇંદ્રિયોની લોલુપતા ઓછી થાય

ઇંદ્રિયજયના પ્રયત્નમા એક બીજી ભૂલ એ થતી હોય છે કે, જે ઇંદ્રિયનો જય કરવા આપણે ઇચ્છા કરીએ છીએ તેનો જ વધારે વધારે વિચાર કરવામા આપણે ચિત્તને રોકી રાખીએ છીએ શત્રુભાવે ચિતન કરવાથી પણ ચિતનના વિષય સાથે તદાકાર થઈ જવાય છે એ પોતામાં રહેલા દોષો વિષે વધારે સાચુ છે એક વાર એ વિષયનો વિચાર કરી લઈ એ બાબતમા ધ્યેય નક્કી કરી લેવુ એટલુ બસ છે ત્યાર પછી એ જ વસ્તુનો જેટલો વિચાર કરીએ તેટલી એને સ્મૃતિ આગળ આપણે થોભાવી રાખીએ છીએ આનુ પરિણામ ઘણી વાર ઊલટુ અનિષ્ટ આવે છે દા ત, ગળપણ માટે આપણને અતિશય મોહ હોય અને તે અયોગ્ય છે એમ એક વાર નક્કી કરી લીધુ, પછી ચિત્તને બીજા કોઈ કાર્યમા પરોવેલુ રાખી મિષ્ટાન્નોને ભૂલવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જ એ મોહ ટાળવાનો ઉપાય છે તેને બદલે 'ગળપણ માટેનો મોહ કેમ જિતાય' એનો જ વિચાર કર્યા કરીએ, અથવા 'અતે એ વિષ્ટા થશે, એમા તે મારે શુ લોભાવુ' વગેરે પ્રકારની ભાવનાઓ પોષી એને માટે અણગમો ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો તેથી ઇષ્ટ ફળ નહી આવે કારણ એવા વિરોધભાવે કરેલા ચિતનથી પણ કાંઈ મિષ્ટાન્નોનુ વિસ્મરણ થતુ નથી; અન્નમાત્રનુ લોહી, માસ, વિષ્ટા વગેરેમા રૂપાતર થાય છે તે વિચારથી અન્ન કે સ્વાદ માટે સૂગ ઉપજાવવી શકય હોત તો વિચારશીલ જીવન અને આરોગ્ય બે એકબીજાના વિરોધી જ રહેત *

---

* બ્રહ્મચર્યને માર્ગે પ્રયત્ન કરનારાઓએ પણ ઉપર જણાવેલી બાબત યાદ રાખવા જેવી છે સ્ત્રીને માટે 'હાડકાનો માળો', 'નાગણ', 'વાઘણ' વગેરે જાતની ભાવના કરવામા કે બ્રહ્મચર્ય વિષે જેટલા પુસ્તકો મળે તેટલા વાચવામા વખત ગાળવાથી અબ્રહ્મચર્યના દોષો વધારે દૃઢ થવાનો સભવ છે 'આપણે બ્રહ્મચર્યને સિદ્ધ કરવુ છે' એવો એક વાર નિશ્ચય કરી લીધા પછી, એમા વિઘ્ન ઉપજાવનારા બાહ્ય કારણોથી દૂર રહેવા કાળજી રાખી

ચિત્ત વ્યવસાયમા પડ્યુ હોય ત્યારે જેમ શુ ખાધુ કે શુ પીધુ એ વિષે તે ચિંતા કરતુ નથી, તેમ એ પણ યાદ રાખવા જેવુ છે કે મશગૂલ ચિત્તવાળો માણસ જ્યારે ઠીક તબિયત ભોગવતો હોય ત્યારે પણ અમુક જ વસ્તુ ખાવાની ઇચ્છા અનુભવતો નથી સામાન્યપણે રોજની ટેવ મુજબ જે રધાયુ હોય તે એ પ્રસન્નતાપૂર્વક ખાઈ લે છે જ્યારે તબિયત બગડે છે અથવા વધારે ઉદાત્ત વ્યાપાર ચિત્તને હોતો નથી, ત્યારે જ જુદી જુદી વાનીથી એ ચિત્તને બહેલાવવા ઇચ્છા કરે છે એટલે એવી ઇચ્છા થાય ત્યારે એમા શારીરિક કારણ કેટલે અશે છે એનોયે ખ્યાલ કરવો જોઈએ

એવી ઇચ્છાનુ સ્વરૂપ તપાસવામા એક બીજી વાત પણ યાદ રાખવા જેવી છે જો કોઈ માણસ ટાઢમા કપડા પહેરવાની અને ગરમીમા એને કાઢી નાખવા ઇચ્છા કરે, અથવા ટાઢમા જાડુ કપડુ અને ગરમીમા ઝીણુ કપડુ પસદ કરે, તો તેવી ઇચ્છાને આપણે દોષ નહી દઈએ એવી ઇચ્છાને લીધે એ માણસ સ્પર્શલોલુપ છે એમ નહી કહેવાય એ ઇચ્છા સ્વાભાવિક — કુદરતી નિયમોને અનુસરીને — છે એમ આપણે માનીશુ ટાઢમા એને ઓઢવાનુ ન મળે અને તેથી તે પોતાને દુખી સમજે અને એનુ ધૈર્ય ગળી જાય, તો પણ એના પ્રત્યે સમભાવથી જોઈશુ એ સ્થિતપ્રજ્ઞ નથી એટલુ જ આપણે એને વિષે કહીશુ, પણ એ કાલ્પનિક દુખથી પીડાય છે એમ નહી કહીએ

રસનેન્દ્રિય વિષે પણ એમ જ હોવુ જોઈએ જેણે પોતાની જીભને દુરુપયોગથી બગાડી મૂકી ન હોય તેની સ્વાદવૃત્તિ એના આરોગ્યને પોષક હોવી જોઈએ આમ સામાન્યપણે નથી હોતુ એ વાત સાચી છે સાધારણ રીતે માણસોને પોતાના આરોગ્યને પ્રતિકૂળ ચીજો ખાવાની ઇચ્છા થયા કરે છે, અને તેને વશ થવાથી વિશેષ માદા થાય છે એમ જોઈએ છીએ પણ બીજી જ્ઞાનેન્દ્રિયોની માફક જીભ પણ આરોગ્યને અનુકૂળ સ્વાદ જ

ચિત્તને સદૈવ કોઈ ઉદાત્ત વ્યવસાયમા રોકી દેવુ — જેથી વિષયભોગ જેવુ કાઈ છે એવુ સ્મરણ જ ન આવે — એવો માર્ગ યોજવો જોઈએ ‘સ્ત્રીનિંદા’ કે ‘સ્ત્રીમહિમા’ — બેમાથી એકે પ્રકારના લેખો વાચવાની બ્રહ્મચર્યસાધકને જરૂર નથી એટલુ જ નહી, પણ એ માર્ગ એને અનેક રીતે નુકસાનકારક થવાનો જ વિશેષ સભવ છે જેમ પુરુષ વિષે તેમ જ સ્ત્રી વિષે

માગે અને અનુકૂળ થાય એટલી જ માત્રાથી તૃપ્ત થાય એ સ્થિતિ અશક્ય નથી અને એવી એક વ્યક્તિને હુ ઓળખુ છુ કે જેમની જીભ એ નિયમને બરાબર અનુસરે છે એમની જીભ સ્વાદના સૂક્ષ્મ ભેદો પણ ઓળખવા શક્તિમાન છે પણ સામાન્યપણે એમને કોઈ સ્વાદ કે વાની માટે વિશેષ રુચિ કે પક્ષપાત જણાતો નથી એમના આરોગ્યને અનુકૂળ એવો જે સાદો અતીવ્ર સ્વાદોવાળો ખોરાક એમને ફાવી ગયો છે તે મળ્યા કરે તો બસ પણ કાંઈ કારણસર એમને મદવાડ આવી પડે ત્યારે પ્રકૃતિ સુધરવા માડયા પછી એમને લીબુ માટે ખાસ રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે દાક્તરોએ પણ તે વખતે તેમને ખટાશ ખાવા સલાહ આપેલી જોઈ છે. થોડા દિવસ લીબુ ખાવામા આવે એટલે એ ઇચ્છા પણ શમી જાય છે, અને પછી ખોરાક બાબતમા પાછી પૂર્વવત્ સ્થિતિ થઈ રહે છે

વિચાર કરતાંયે જણાશે કે સ્વાભાવિક સ્થિતિ આ પ્રમાણે જ હોવી જોઈએ જેમ આખ, કાન, નાક, વગેરે બીજી જ્ઞાનેન્દ્રિયો શરીરના ધારણ-પોષણ માટે અને ચિત્તના અભ્યુદયાર્થે છે અને થઈ શકે છે, તેમ જીભ પણ એવા પ્રકારની ઉપયોગી ઇંદ્રિય થવી જોઈએ શરીરના નાશાર્થે કે ચિત્તની અવનતિ કરવા માટે એ ન હોઈ શકે આજે એ સ્થિતિ ન હોય તો એનુ કારણ એનો પૂર્વે દુરુપયોગ થયેલો હોવાથી એની ઉપયોગી શક્તિનો હ્રાસ થયો છે અથવા એ વિકૃત માર્ગે દોરાઈ છે એમ સમજવું જોઈએ

જો આ વિચાર સાચો હોય તો જીભ આરોગ્યને પોષનારી અને ચિત્તના સશોધનમા મદદ કરનારી થાય એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ વિચારી પુરુષનુ ધ્યેય હોવુ જોઈએ

જેમ આખને ઝગમગતો પ્રકાશ જ આપ્યા કરવો અથવા ઘોર અધારામા જ રાખવી એ એની શક્તિનો નાશ કરવાના માર્ગો છે, તેમ અતિ ગળ્યા તીખા વગેરે તીવ્ર સ્વાદો તેમ જ રાખ કે માટી જેવા બેસ્વાદો કે કુસ્વાદો એ બન્ને એની શક્તિનો નાશ કરનારા છે જેમ વિકારોત્પાદક દૃશ્યો આખ દ્વારા ચિત્તને અવનતિ કરનારા થઈ શકે એટલે તેનો પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો જ પડે, તેમ વિકારોત્પાદક ખાવાપીવાના પદાર્થોનો પણ ત્યાગ કરવો જ પડે પણ જેમ વિકારોત્પાદક દૃશ્યો જ

આખ દ્વારા જ્ઞાન કે મનોરજન મેળવવાના સાધન નથી, તેમ વિકારોત્પાદક રસો જ જીભ દ્વારા જ્ઞાન કે મનોરજન મેળવવાના સાધનો નથી

એક બાજુથી આપણા દેશમા ઇદ્રિયજય માટે જેટલો વિચાર કરવામા આવ્યો છે, તેટલો બીજા કોઈ દેશે કર્યો હોય એમ જણાતુ નથી આ વિચારના વારસા માટે આપણે આપણા પૂર્વજ મુનિઓના ઋણી છીએ પણ બીજી બાજુથી તપાસતા જણાય છે કે, જીવનને સહજપ્રાપ્ત કર્મમાર્ગમા રાખીને અભ્યુદયનો ક્રમ સિદ્ધ કરવાને બદલે કૃત્રિમ ભક્તિ, કૃત્રિમ યોગ વગેરે માર્ગોમા વાળવાની રીત દાખલ થવાથી ઇંદ્રિયજય કઠણ કે અશક્ય પણ કરી મુકાયો છે, એના ધ્યેયો વિષે પણ ભ્રામક કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ છે, અને મનુષ્યના અભ્યુદયને અંગે એ વિષયને જોઈએ તેથી વધારે મહત્ત્વ મળ્યુ છે એક જગ્યાએ ઇદ્રિયદડન જેટલી હદે ઇદ્રિયજયનો વિચાર પહોચેલો દેખાય છે, તો બીજી જગ્યાએ ભક્તિના, પ્રસાદના કે બીજા કોઈ કાલ્પનિક ભાવના આરોપણ દ્વારા ભોગમાત્રને પવિત્ર મનાવી દેવાની હદ પહોચેલી છે ઇદ્રિયોનુ દડન કરવાવાળો દરેક ઇદ્રિયને દડી શકે એમ તો બનતુ જ નથી એટલે એકાદ ઇંદ્રિય પર વધારે કઠોરતા વાપરી બીજીને વધારે લાડ લડાવે છે એવુ પરિણામ છેવટે આવે છે ઇંદ્રિયોના વિષયો દ્વારા ચિત્ત પ્રસન્નતા અનુભવે એ જ પાપવાસના છે — આ એક વિચાર, વિકારના અનુભવ વિના ઇદ્રિયોને મળતા સહજ ભોગોથી ચિત્તની તૃપ્તિ થઈ શકે જ નહી — આ બીજો વિચાર, અને કેટલાક ભોગો પવિત્ર જ છે એમ મનાવી તે દિશામા ઇંદ્રિયોની વૃત્તિને બેહદ પોષી શકાય — આ ત્રીજો વિચાર આ ત્રણે વિચારોમા ભૂલ રહેલી છે એમ મારો નમ્ર મત છે

જ્યારે પણ ચિત્ત તીવ્ર વ્યવસાયમાથી નવરું થાય, ત્યારે ઘણાખરા માણસોની એકાદ પણ કર્મેન્દ્રિય કે જ્ઞાનેન્દ્રિય વિશેષ જાગ્રત બને છે તે જ સાવધાન થવાનો વખત છે તે વખતે ઇદ્રિય જે પ્રકારનો ભોગ ઇચ્છે છે, તે ભોગની સદોષતા, નિર્દોષિતા અને માત્રા ઠરાવવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે તે વખતે જે માણસ વર્તનનો નિયમ વિવેકપૂર્વક ઠરાવી શકે છે તે જ ઇદ્રિયનો સ્વામી થઈ શકે છે તે વખતે અવિવેકપણે વશ થઈ જાય તો બીજી વખતે કરેલુ તીવ્ર દમન પણ નિરુપયોગી છે તે વખતે અવિવેકપણે ઇદ્રિયને નિર્દોષ રજન પણ ન આપે તો તે ઇદ્રિયજયની

ચિંતામાંથી કદી મુક્ત થતો નથી, અને ઇંદ્રિયજય સ્વાભાવિક થવાને બદલે એને માટે એક ન ઓળંગી શકાય એવો પહાડ બનીને ઊભો રહે છે તે વખતે નિર્દોષ રંજનની યોગ્ય માત્રા એ ન સાચવી શકે તો બીજી બાજુથી કર્તવ્યભ્રષ્ટ અથવા અવિવેકી થવાનો સંભવ રહે છે

આથી, તીવ્ર વ્યવસાયને અંતે સાદાઈથી, સ્નેહથી, સ્નેહીઓ સિવાય બીજાઓની ઉપર શ્રમનો બોજો નાખ્યા વિના, સમાજ પ્રત્યે અન્યાય કર્યા વિના, કોઈને ત્રાસ આપ્યા વિના, કોઈના ઈર્ષ્યાપાત્ર થયા વિના, ઇંદ્રિયોને તથા ચિત્તને નિર્દોષ રંજન આપવામાં જ દોષ નથી પણ જ્યારે એ જ મહત્ત્વનો અને મુખ્ય વ્યવસાય બની જાય છે ત્યારે દોષ થાય છે. અત્યંત સાવધાનતા ન રાખવામાં આવે તો એ દોષ થવો સહજ છે પરંતુ, તેથી એનો અત્યંત નિષેધ પણ ટકી શકે એમ નથી એટલે જોખમભરેલો છતાં વિવેકનો માર્ગ જ સાચો છે

આપણી ઇંદ્રિયો તથા ચિત્તની કેળવણી બરાબર ન થયેલી હોવાને લીધે, બહુ તીવ્ર મસાલા કે બહુ ગળપણ ન હોય તો ખોરાકમાં મસાલા કે મિષ્ટાન્ન છે એમ આપણને લાગતું નથી, એવી એકાદ વાનીથી તૃપ્તિ થતી નથી, એકાદ મધુર પદ કે આલાપ બસ થતા નથી, એક જ ચિત્ર કે કાવ્ય એક વખત માટે પૂરતું લાગતું નથી ફૂલ એના ઝાડ પર જ રહી સુવાસ પાથરે એથી નાક પ્રસન્ન થઈ જતું નથી આ ઇંદ્રિયોની જડતા છે, જાગૃતિ નથી પછી, એ સામગ્રીઓને અનેક ગણી રચી રસિકતા દેખાડવાનો આપણે દાવો કરીએ છીએ

સંપ્રદાયપ્રવર્તકોના ચરિત્ર વાચતાં ઘણાએ જોયું હશે કે એ ત્યાગ, વૈરાગ્ય, અને સંયમના ઉપદેશકોના જીવનચરિત્રમાં સૌથી વધારે પાનાં જુદે જુદે સ્થળે થયેલી પંગતો તથા વાનીઓ, સુંદર વસ્ત્રો અને આભરણો, અત્તરો અને માળાઓ, રાસો, ભજનો અને વાદિત્રોના સેવનમાં જે વખત ગયો તેના વર્ણનમાં જ રોકાયેલાં હોય છે શિલોંછવૃત્તિથી રહેનારને જેમ ધૂળમાંથી કણ ભેગા કરવાનું કામ કઠણ હોય છે, તેમ આ વર્ણનોમાંથી એ પ્રવર્તકોના ચારિત્ર અને જીવનકાર્યના મૌલિક પ્રસંગો શોધી કાઢવાનું કઠણ થાય છે આ કરુણ તો છે જ, પણ ઇંદ્રિયજયના અવિવેકી માર્ગે

કરેલા પ્રયત્નો કેવો વ્યાજ સાથે બદલો માગી લે છે તે પણ એમાંથી દેખાઈ આવે છે

સારાંશ કે, સ્વાદજયની ઇચ્છા કરનારે,

૧ પોતાના સમાજમાં ખવાતો જે સાદો, આરોગ્યપ્રદ અને ઓછામા ઓછી હિંસા તેમ જ સમાજ પર બોજાની દૃષ્ટિએ ઓછામાં ઓછા દોષવાળો ખોરાક હોય તેને પ્રસન્નતાપૂર્વક ખાવાથી તેના શ્રેયાર્થીપણામા બાધ આવતો નથી તેમા જીભને જે સાદા અને સૌમ્ય સ્વાદો મળે તેથી દુ ખિત થવાની આવશ્યકતા નથી

૨ પણ મિતાહાર માટે એણે પ્રયત્નશીલ રહેવુ યોગ્ય છે સ્વાદુ વાનીઓ માટેની લાલસા છોડવી યોગ્ય છે એવી વસ્તુઓ અનાયાસે પ્રાપ્ત થતા એના સ્વાદને વશ થઈ એનો વધારે ઉપયોગ કરી લેવો અયોગ્ય છે તે ક્ષણે જો એ સાવધાન ન રહી શકે તો સ્વાદજય માટે લીધેલા વ્રતો વ્યર્થ છે એવી સાવધાની રાખી શકે તો એ વ્રતોની આવશ્યકતા નથી

૩ સ્વાદ કે બીજી ઇંદ્રિયોની લોલુપતા પર કાબૂ મેળવવા તેના વિષયોનુ વેરભાવે કે દોષભાવેયે ચિંતન કરવામા વખત ગાળવો બરાબર નથી ચિત્તને કોઈ બીજા ઉદાત્ત વ્યવસાયમા મશગૂલ રાખવુ, જેથી ઇંદ્રિયોના વિષય નિર્જીવ બની જાય, એ જ સાચો માર્ગ છે

કર્મવાદ

કર્મવાદની સંપૂર્ણ ચર્ચા બહુ લાંબી થઈ જાય પણ 'કર્મ' વિષે એવી વિચિત્ર કલ્પનાઓ પ્રવર્તે છે, અને જે તે વસ્તુને 'પૂર્વકર્મ' ઉપર જ નહીં, પણ પૂર્વજન્મના કર્મ ઉપર ઢોળવાની ટેવ એટલી સાધારણ થઈ ગઈ છે કે, 'પૂર્વકર્મ' શબ્દ, બધા પ્રકારનું અજ્ઞાન, આળસ અને બધાઈ છુપાવવાને સગવડભર્યો થઈ પડ્યો છે અમુક બહેન બાળવિધવા છે, અમુક સ્ત્રીને ઉપરાઉપરી સુવાવડો આવે છે, અમુક સ્ત્રી કે પુરુષ રોગી છે, દેશમા પરાધીનતા છે, દરિદ્રતા છે, અસ્પૃશ્યતા છે, બાળમરણો છે, રેલ આવી, દુષ્કાળ પડ્યો, — આ બધાને માટે આપણા પંડિતો કે અર્ધપંડિતો કહે છે કે, 'જેના જેવા કર્મ' અને એટલું કહી પોતાનું કર્તવ્ય ખલાસ થયું માને છે

'જ્ઞાની' ગણાતા પુરુષોને પોતાની ભોગવૃત્તિ પોષવા માટે પણ 'પ્રારબ્ધ'વાદ મદદગાર થાય છે 'જ્ઞાનીનેયે પ્રારબ્ધ ભોગવ્યા વિના ચાલતુ જ નથી' — એ દાવ નીચે સંન્યાસી શાલદુશાલા ઓઢી શકે, કીમતી વસ્ત્ર અને ઘરેણા પહેરી શકે અને દુષ્કર્મ પણ કરી શકે

વાસ્તવિક રીતે 'પૂર્વકર્મ'નો અર્થ એટલો જ છે કે, કોઈ પણ વર્તમાન સ્થિતિ, કોઈ લાડથી બગડી ગયેલા મનસ્વી બાળકના જેવા ઈશ્વરના આપખુદી તોરનુ પરિણામ નથી, પણ ઘણે અંશે સમાજે જ કરેલા કોઈ પૂર્વ કર્મોનુ પરિણામ છે આજની સ્થિતિ ભૂતકાળના આચરણનુ પરિણામ છે

વળી, સામાન્ય માણસોની કલ્પનામા પૂર્વકર્મનો અર્થ વધારે સંકુચિત થઈ ગયો છે 'પૂર્વકર્મ' એટલે આ ક્ષણ પહેલાનુ કર્મ એમ નહી, પણ એકદમ પૂર્વજન્મનુ કર્મ એમ સમજાયુ છે આજે મને જણાતુ અજીર્ણ ગઈ કાલના કે બેચાર દિવસના ખોરાકનુ પરિણામ છે — એમ આપણને સમજતા વાર નથી લાગતી વસ્તુત. એ પૂર્વકર્મનુ જ પરિણામ છે પણ મારો જૂનો ઘર કરી બેઠેલો રોગ એ આ જન્મના કર્મનુ નહી પણ

પૂર્વજન્મના કર્મનુ પરિણામ છે એમ સમજવા અને સમજાવવામા આવે છે સ્ત્રી જોડે સુખરૂપ સસાર ન થાય, દીકરો શાતિ આપે એવો ન ઊઠે, વેપારમા નુકસાન જાય, મનોરથો સફળ ન થાય — કોઈ પણ વસ્તુનુ સ્થૂળપણે ચોક્કસ કારણ ખબર ન પડી આવે કે તુરત જ એ માને છે કે, પૂર્વજન્મનુ કાઈક પાપ નડતુ હશે

જીવનના બધા અનુભવોને પૂર્વજન્મના કર્મ સાથે જ ઝટ લઈને જોડી દેવાની આવશ્યકતા નથી અનુભવોના મોટા ભાગનાં કારણો આપણે આ જન્મના જ કર્મો કે સકલ્પોને તપાસીને શોધી શકીએ એમ છીએ અને આ જન્મના જ કર્મો અને સકલ્પોના સશોધન વિના એકદમ પૂર્વજન્મના અનુમાન ઉપર આવી જવુ એ ભૂલભરેલુ છે

વળી, સામાન્ય વ્યવહારમા આપણે કહીએ અને માનીએ છીએ કે 'બે હાથ વિના તાળી પડે નહી' એ કહેવત સુખદુખના અનુભવો વિષે પણ લાગુ પડે છે અમુક પરિણામ આજે આપણે સહન કરીએ છીએ તેનુ કારણ હમેશાં આપણુ જ પૂર્વકર્મ નથી હોતુ, આપણા સિવાય બીજાંનુયે પૂર્વકર્મ હોઈ શકે છે અને આપણા તાબામા નહી એવાં પ્રાકૃતિક બળો — જેવા કે રેલ, વીજળી, ભૂકપ, અનાવૃષ્ટિ વગેરે આધિદૈવિક કારણો — પણ હોઈ શકે છે * કોઈ વાર એ પરિણામ ઉપજાવવામા સ્વકર્મ વધારે બળવાન થયુ હોય, કોઈ વાર પરકર્મ વધારે બળવાન થયુ હોય, કોઈ વાર બન્નેનુ સરખુ બળ હોય, અને કોઈ વાર આધિદૈવિક કારણ બળવાન હોય

---

* ગીતાકાર પણ કહે છે, 'અધિષ્ઠાન, કર્તા, જુદી જુદી ઇદ્રિયો, વિવિધ વ્યાપારો અને દૈવ એ પાચ કારણોથી કર્મ બની આવે છે' (અ૦ ૧૮ ૧૪–૧૫) વળી જુઓ સહજાનદ સ્વામીના વચનામૃત ગ પ્ર ૭૮ — દેશ, કાળ, ક્રિયા, સગ, મત્ર, દેવતાનુ ધ્યાન, દીક્ષા અને શાસ્ત્ર — એ આઠ કારણો મનુષ્ય પર અસર પાડનારા છે અને તે પૂર્વકર્મ ઉપરાત છે તે બધા પૂર્વકર્મને વશ નથી કારણ કે, 'જો પૂર્વકર્મે કરીને દેશાદિક આઠ કરતા હોય તો મારવાડને વિષે કેટલાક પુણ્યવાળા રાજા થયા છે તેમને અર્થે સો હાથ ઊડા પાણી હતા તે ઉપરછલા થયા નથી, અને જો પૂર્વકર્મને વશ દેશ હોય તો પુણ્યકર્મવાળાને અર્થે પાણી ઊચા આવ્યા જોઈએ ને પાપીને અર્થે ઊડા ગયા જોઈએ પણ એમ તો થતુ નથી, માટે દેશાદિક તો પૂર્વકર્મના ફેરવ્યા ફરે નહી'

આપણો દેશ સૈકાથી બીજી પ્રજાઓથી પીડાતો ચાલ્યો તેમા આપણા પૂર્વજોની અધોગતિ કારણભૂત છે, તેમ બીજી પ્રજાઓની મહત્ત્વાકાક્ષાયે કારણભૂત છે

એક છોકરી બાળવિધવા છે તો તેમા એનુ પોતાનુ પૂર્વકર્મ એ સમજ વિના ચોરીમાં જઈને બેઠી એટલુ ભલે ગણવુ હોય તો ગણીએ, બાકી વિશેષે તો એના માબાપના કર્મથી જ એને એ પરિણામ ભોગવવુ પડે છે

હુ આગગાડીમા બેસુ એ મારું પૂર્વકર્મ ખરુ પણ એ આગગાડીને અકસ્માત થવામા ગાર્ડ, ડ્રાઈવર, સ્ટેશનમાસ્તર વગેરેના કર્મનો જ વધારે બળવાન હોય ગણાય *

જગતમા કોઈ પણ બનાવ દ્વદ્વ ઉત્પન્ન થયા વિના — એટલે ઓછામા ઓછા બે બળો વિના — થઈ શકતો નથી વાદળામા ગમે તેટલી વીજળીની શક્તિ રહી હોય — પણ એની એ દ્વદ્વરૂપે મળે તો જ ઝબકી શકે છે બે પૈકી કોના કર્મને અમુક પરિણામ માટે કારણભૂત ગણવુ એવો પ્રશ્ન જ હોય, તો એમ કહી શકાય કે એવુ પરિણામ ઊપજી શકે એવુ કર્મ કરવાનો જેણે સકલ્પ કર્યો હોય તેના કર્મને કારણભૂત ગણવુ જોઈએ દા ત, વૈધવ્ય એ લગ્નમાથી ઊપજી શકનાર પરિણામ છે માટે લગ્નની ક્રિયા કરવાનો જેણે સકલ્પ કર્યો તેનુ કર્મ વૈધવ્યનુ કારણ છે એટલે બાળલગ્નમા લગ્નનો સકલ્પ કરનાર માબાપ હોવાથી એ તેમના કર્મનુ પરિણામ છે દીકરીના પૂર્વકર્મના પાપે દીકરીને વૈધવ્ય આવ્યુ એ 'પૂર્વકર્મવાદ'નો દુરુપયોગ છે

માબાપના કર્મનુ પરિણામ દીકરીને ભોગવવુ પડે એ તો અન્યાય કહેવાય, એમ કદાચ કોઈ કહેશે ન્યાય કહો કે અન્યાય કહો, ઉપર કહ્યુ તેમ, જગતમા સ્વકર્મના ફળો જ ભોગવવા પડે છે એવો એકાતિક નિયમ નથી, અને એ ભ્રમણા દૂર થવાની જરૂર છે રૂઢિઓ અટળ છે એ સમજૂતને લીધે આપણે પૂર્વજન્મનુ કર્મ જ્યા ત્યા સમજીએ છીએ કેટલાક પરિણામો સ્વસકલ્પજનિત છે, કેટલાક પરસકલ્પજનિત છે, અને

---

* પોતાના જ પૂર્વકર્મને લીધે માણસને દરેક સુખદુખ ભોગવવા પડે છે એમ જો એ પ્રામાણિકપણે માનતો હોય, તો રેલવે પાસેથી નુકસાની મેળવવાનો કોઈ હિંદુ દાવો જ ન કરી શકે

કેટલાક ઉભયજનિત છે માણસ પોતાના વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ નહીં પણ બ્રહ્માંડના એક અવયવ તરીકે વિચાર કરે તો એનુ કારણ પણ સ્પષ્ટ સમજી શકે વ્યક્તિ સ્વાયત્ત પણ છે અને બ્રહ્માંડાયત્ત પણ છે દુષ્કાળ પડે છે તે દુકાળિયાઓના સ્વસકલ્પથી જ એમ ભાગ્યે કહી શકાય એ બ્રહ્માંડના સકલ્પનુ – એટલે બ્રહ્માંડની શક્તિઓનુ – પરિણામ છે

અતિવૃષ્ટિ, રેલ વગેરે કારણોથી મનુષ્યસમાજ ઉપર આફત આવી પડે અને અનેક મનુષ્યોનો સહાર થઈ જાય ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે, જગતમા પાપ વધી જવાથી આવી શિક્ષા થઈ છે આવુ માનવાની અને માનતા ન હોઈએ તોયે બોલવાની આપણને ટેવ પડી છે બીજા નાનામોટા પ્રાણીઓનો સખ્યાની દૃષ્ટિએ આથીયે વધારે ભયકર પ્રલય રોજ રોજ થાય છે કેટલી કીડીઓ રોજ મોરીના પાણીની રેલમાં તણાઈ જાય છે અને અગ્નિમા બળી જાય છે! સૃષ્ટિમા ઉત્પાતો થવા એ મનુષ્યના પાપપુણ્યને લીધે છે એમ માનવાની કે બોલવાની જરૂર નથી, કારણ ઉત્પાત થવા એ સૃષ્ટિના સ્વભાવ કે નિયમની વિરુદ્ધ નથી નાના જતુઓના ભયકર સહારનો જેમ રોજ વારો આવે છે, તેમ મોટા પ્રાણીઓનોયે કોઈ વાર વારો આવે એમા દૈવની ખાસ શિક્ષા છે એમ કહેવાની જરૂર નથી પુણ્યશાળી જગત થાય તોયે આવા પ્રસગો આવી શકે તે વખતે, એવો પ્રસગ જેમના ઉપર આવે તે પોતાના કર્મનુ ફળ ભોગવે છે માટે ભોગવવા દેવુ, એમ કહેવુ એ શુષ્ક જ્ઞાન છે, તથા એ પાપ વધ્યાનુ ચિહ્ન છે એમ માની શોક કરવો એ 'પ્રજ્ઞાવાદ'* છે

પોતાનુ પૂર્વકર્મ કારણભૂત ન જ હોય એમ તો ઉપર કહ્યુ જ નથી અનેકના ઉપર જ્યારે ભયકર આફત આવી પડે અને અનેકનો સહાર થાય, ત્યા એકાદનો અચાનક બચાવ થઈ જાય અથવા પ્રાણઘાતક અકસ્માતમાથી અકલ્પિત રીતે સહીસલામત નીકળાય, ત્યારે જીવનધારણના કોઈ બળવાન સકલ્પનુ — એક પ્રકારના પૂર્વકર્મનુ — એ પરિણામ છે એમ માનવુ પડે એમ શક્ય છે પરતુ દરેક ઠેકાણે પૂર્વકર્મ, અને તેમાયે પૂર્વજન્મનુ કર્મ આગળ કરવુ એ ભૂલ છે

---

* अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे । એ ગીતાના અર્થમા શોક અને પ્રજ્ઞાવાદ

અધ્યાસવાદ—૧

શાસ્ત્રમા લખ્યુ છે કે, જીવને આ દેહ, ઇંદ્રિયો વગેરેમા હુંપણાની ભાવના બંધાઈ ગઈ છે, એ અભ્યાસને છોડી દઈને 'હુ આત્મા છુ', એવો અભ્યાસ કરવા માટે તો એનુ જીવપણુ મટીને બ્રહ્મપણુ થાય આવા અભ્યાસ માટે ઇયળ અને ભમરીનુ દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે વૈજ્ઞાનિકોનુ ગમે તે અવલોકન હોય, પણ વેદાન્તીઓનો દૃઢ મત છે કે ઇયળ ભમરીનુ ધ્યાન ધરતા ધરતા સ્વયં ભમરી બની જાય છે એવો અભ્યાસ ભયથી, પ્રેમથી કે વેરથી, ગમે તે રીતે થાય તોયે તદાકારતા પામવી એ નિયમ જ છે

દૃષ્ટાંત ભલે ભૂલભરેલુ હોય. એની સાથે ઝઘડો નથી ચિત્ત કોઈ પણ પદાર્થનુ યથાર્થ ગ્રહણ એની સાથે ક્ષણભર પણ તદાકાર થયા વિના નથી કરી શકતુ એ વાત પણ સાચી છે તદાકાર થાય છે એટલે ચિત્તનો સ્વામી પોતાનુ અસ્તિત્વ તેટલો સમય લગભગ ભૂલી જાય છે અને કેવળ પદાર્થમય બની જાય છે અને, દેહ, ઇંદ્રિયો વગેરે સાથે એવુ તાદાત્મ્ય એને સામાન્ય રીતે થયા જ કરે છે એ પણ સાચુ છે

જ્યા સુધી ચિત્તની એવી તદાકારપણાની સ્થિતિ રહે છે ત્યા સુધી એ પદાર્થનુ યથાર્થ ગ્રહણ કર્યા છતા એને વિષે તટસ્થ નિર્ણય કરવા એ અશક્ત રહે છે તાદાત્મ્ય તદ્દન ચાલી જાય ત્યાર પછી જ એ તે પદાર્થના સ્વરૂપ વિષે યોગ્ય નિર્ણય કરી શકે છે એટલે ઉપરના શાસ્ત્રવચન પાછળ કેટલુક ચિત્તધર્મોનુ સાચુ જ્ઞાન રહ્યુ છે

પણ ઉપરના શાસ્ત્રવચનનો અર્થ સાધક એમ સમજે છે કે, જીવપણાનો ભાવ મટાડવા માટે 'હુ આત્મા છુ', 'હુ બ્રહ્મ છુ', 'હુ સચ્ચિદાનંદ છુ', 'હુ આનંદ છુ', 'હુ સાક્ષી છુ', 'હુ દ્રષ્ટા છુ', 'દેહાદિકથી હુ જુદો છુ', 'હુ અલિપ્ત છુ', 'નાઽહમ્।' 'अहं ब्रह्माऽस्मि।' વગેરે મંત્રો ગોખવા અને એવી ભાવના કર્યા કરવી

આ બાબતમા સંતો નીચેની વાર્તા કહે છે એક કણબી સંત પાસે આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાથી ગયો સંતે પૂછ્યુ 'તને દુનિયામા કોઈ સાથે અતિશય હેત છે?' કણબીએ કહ્યુ 'મારી ભેંસ મને બહુ વહાલી છે પછી સંતે તેને એક ઓરડામા બેસાડી કહ્યુ 'આ ઓરડામા છ

મહિના સુધી એસી રહેજે, અને તારી ભેસનો વિચાર કર્યા કરજે ૭ મહિના પછી હુ આવીશ ’ ૭ મહિના સુધી કણબીએ ઓરડામા એસી ભેસનુ ચિતન કર્યા કીધુ મુદત ખલાસ થયે સાધુ પાછા આવ્યા, અને કણબીને ઓરડામાથી બહાર આવવા કહ્યુ પેલા કણબીએ જવાબ આપ્યો, ‘ મહારાજ, આ મારા શિગડા બારણામાથી કેમ કરી નીકળશે ?’ સાધુએ જાણ્યુ કે, આનુ ચિંતન બરાબર થયુ પછી એને ઉપદેશ આપ્યો

આ ઉપરથી કેટલાક સાધુ એવુ તાત્પર્ય સમજાવે છે, અને સાધક પણ માને છે કે, આ જ રીતે જો સાધક બ્રહ્મની સાથે અભ્યાસ કરવા માંડે તો એની વૃત્તિ બ્રહ્માકાર થઈ જાય

આ દૃષ્ટાત સાથે પણ આપણે ઝઘડો નહી કરીએ, પણ એને લાગુ પાડવામાં અને એનુ તાત્પર્ય સમજવામા ઘણી ગેરસમજ રહેલી છે

પહેલા એ સમજી લેવાની જરૂર છે કે દેહાદિકમા અહતા એ કેવળ અભ્યાસનુ પરિણામ નથી અને આત્મજ્ઞાન એ અભ્યાસનો વિષય નથી ‘બ્રહ્માકાર વૃત્તિ કરવી ’, ‘ આત્મા સાથે તદાકાર થવુ ’, વગેરે ભાષા સાધ્યનુ અજ્ઞાન સૂચવે છે

ધારો કે એકાદ બાળક પોતાની ધાત્રીને મા સમજતુ આવ્યુ છે ઘણે વરસે એને માલૂમ પડે છે કે એની મા તો બાલ્યાવસ્થામા જ મરી ગઈ હતી, અને એને ઉછેરનાર કેવળ ધાત્રી હતી . આવુ સમજ્યા બાદ ધાત્રીમાથી માપણાનો અભ્યાસ કાઢી નાખતા એને કેટલો સમય લાગે ? ‘ આ મારી મા નથી ’ એમ એને રટણ કરવુ પડે ? પેલા કણબીને — જો ૭ મહિનામા એને કાયમનો ચિત્તભ્રમ ન થઈ ગયો હોય તો — એનો ભેસપણાનો અભ્યાસ છોડાવતા કેટલો સમય લાગે ? ‘ હુ ભેસથી જુદો છુ, કેવળ ભેસનો દ્રષ્ટા છુ ’, એમ ગોખીને એને એ અભ્યાસ છોડવો પડે ? જો દેહમા હુપણાનો અભ્યાસ આવી જાતનો આગતુક હોય, તો ગમે તેટલા લાબા સમયનો હોય તોયે એને છોડવા માટે રટણ ન કરવુ પડે અને આત્મજ્ઞાન જો ભેસના જેવી અભ્યાસથી જ થનારી વસ્તુ હોય તો એ અભ્યાસ પણ — કાયમનો ચિત્તભ્રમ થયા સિવાય — સર્વ અભ્યાસોની માફક નાશવત જ રહેવાનો આ વિષયમાં ત્યારે યોગ્ય શુ ?’ આની ચર્ચા બીજા પરિચ્છેદમા કરીશુ

૧૩

અધ્યાસવાદ–૨

એક વાત આપણે ઠીક સમજી લેવાની જરૂર છે કે, આપણને શરીરનુ, શરીરના કોઈ ભાગનુ કે જગતનુ જે કઈ ભાન છે તે ચિત્તદ્વારા છે. જે પ્રત્યે ચિત્ત ખેચાય અને જેટલા ભાગમા તે વ્યાપે તેના તેટલા ભાગનુ આપણને ભાન થાય છે જેમ હવા જેટલા ભાગમા પૂરી હોય તેટલામા પૂરેપૂરી વ્યાપીને રહે છે, તેમ ચિત્તની વ્યાપકતા પદાર્થના જેટલી જ અલ્પ કે વિશાળ થાય છે

સામાન્ય સ્થિતિમા, જાગૃતિમા અને સ્વપ્નમા ચિત્ત કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર ચોટેલુ જ આપણને જણાય છે, પછી એ પદાર્થ શરીર કે શરીરનો કોઈ ભાગ હો કે કોઈ બાહ્ય જગતની વસ્તુ હો જાગૃતિમા બાહ્ય વસ્તુનુ ભાન ચિત્તને જ્ઞાનેંદ્રિયોના સ્થિર ગોલકો મારફતે અથવા ભૂતકાળમા પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનની સ્મૃતિ દ્વારા થાય છે. સ્વપ્નમા કોઈ સ્મૃતિઓની જાગૃતિ હોય છે.

કાગળ ઉપર દોરેલા ચિતરામણને આપણે ચિત્ર કહીએ છીએ આપણી આખ કાગળને ચિતરામણ વિના ગ્રહણ કરતી નથી, અને ચિતરામણને કાગળ વિના ગ્રહણ કરતી નથી બન્નેને એક સાથે જ જોઈએ છીએ પણ કાગળ ઉપર ચિતરામણ હોવાથી, કેવળ કાગળનો જ આપણે વિચાર કરવો હોય તો તેમા હરકત આવતી નથી તે જ પ્રમાણે એકલા ચિતરામણનો વિચાર કરવો હોય તો તેમા કાગળ અડચણ કરતો નથી કાગળ અને ચિતરામણ વચ્ચે અન્વય (=જોડાણનો સબધ) કરીને આપણે આખાને 'ચિત્ર' કહીએ છીએ કાગળ અને ચિતરામણનો પરસ્પર વ્યતિરેક (=ભિન્નતાનો સબધ) કરીને આપણે બન્નેને જુદા ઓળખીએ છીએ પણ જુદા ઓળખીએ ત્યારે બન્નેનો અન્વય દૃષ્ટિ બહાર નથી હોતો,

અને વ્યતિરેકપણાનો વિચાર કરવા માટે કાગળનો કે ચિતરામણનો નાશ નથી કરવો પડતો

ગયા લેખમા કહ્યુ તેમ, ચિત્ત કોઈ પદાર્થ સાથે તન્મય બની જાય છે ત્યારે તેટલો વખત એમાથી પોતાના અસ્તિત્વનુ ભાન લગભગ લોપ થયેલુ હોય છે પણ આવી તન્મયતામાથી વ્યુત્થાન થાય છે ત્યારે એને પદાર્થનુયે ભાન હોય છે અને પોતાના અસ્તિત્વનુયે ભાન હોય છે

પોતાના અસ્તિત્વના ભાનને આપણે આપણુ હુપણુ કહીએ છીએ હુપણુ — અસ્મિતા — ચિત્તની જ એક સ્થિતિ હોવાથી, જેટલા ભાગ ઉપર ચિત્ત વ્યાપેલુ હોય, તેટલા ભાગ ઉપર તેટલો વખત અહકાર પ્રસરે છે અને અસ્તિત્વના ભાનવાળુ ચિત્ત અને તેણે વ્યાપેલો પદાર્થ એ બેની વચ્ચે કાગળ અને ચિતરામણના જેવો અન્વયવ્યતિરેકસબધ રહે છે હું હિંદી છું, હિંદુ છુ, વૈશ્ય છુ, કાળો છુ, બહેરો છું, રોગી છુ, પુરુષ છુ, વિકારી છું, અભણ છુ, વગેરે કહેવામા અહકારની વ્યાપ્તિ અને સકોચ તથા દેશ, ધર્મ, વર્ણ, શરીર, ઇદ્રિય, પ્રાણ, લિગ, લાગણી, બુદ્ધિ વગેરે સાથેનો અન્વયસબધ લક્ષમા લઈએ છીએ પણ અસ્મિતાને બાજુએ રાખી કેવળ દેશ, ધર્મ, વર્ણ વગેરેનો વિચાર કરવામા આપણને હરકત આવતી નથી એ બધાનો આપણે અસ્મિતાથી વ્યતિરેક કરી શકીએ છીએ અને વ્યતિરેક કરીએ ત્યારે આપણુ હિદીપણુ, હિદુપણુ, વૈશ્યપણુ વગેરે કાંઈ નાશ પામેલાં નથી હોતા

શરીરથી બહારના પદાર્થો — જેવા કે કુટુબ, વર્ણ, દેશ વગેરે — સાથે અસ્મિતાનો વ્યતિરેક કરવો કઠણ નથી પડતો મારું હિદીપણું ઔપાધિક છે, હિદુસ્તાનમા થયેલ જન્મના સબધથી બનેલુ છે, હું વસ્તુત એથી જુદો છુ, એવુ લક્ષમા લેવાને માટે એ સબધનો નાશ થવો જોઈએ એમ આપણને નથી લાગતુ

પણ જેમ કોઈ માણસ ચિત્રમાના કાગળનો ચિતરામણ વિના વિચાર કરી શકતો નથી તેમ, શરીર અને તેના અવયવો, ચિત્ત અને તેના ધર્મો — લાગણીઓ, બુદ્ધિ વગેરે — નો વ્યતિરેક કરી હુપણાનો વિચાર કરવો એ ઘણાને માટે સહેલુ નથી સામાન્ય રીતે આપણે તેને કોઈ પદાર્થ સાથે અન્વિત જ જોઈએ છીએ. પણ એ જ તો શ્રેયાર્થીએ સિદ્ધ કરવાનુ છે.

અસ્મિતાનો — પોતાના હુંપણાના ભાનનો — અત્યંત વ્યતિરેક કરવો, અન્વિત પદાર્થોને બાજુ પર કરી એના સૂક્ષ્મતમ સ્વરૂપને ખ્યાલમા લાવવુ એ એની શોધનો વિષય છે

એ શોધમા, કણબીએ જેમ ભેંસનુ ચિતન કર્યું તેમ, કોઈ પદાર્થ કે જપ ઉપર એકાગ્ર થવાની જરૂર પડે એ જુદી વાત છે ઘરનો વીજળીથી બચાવ થાય તેટલા માટે જેમ તેના ઉપર અણીવાળો તાર મૂકી તેને જમીનમા ઉતારી દેવામા આવે છે, જેથી વીજળી એક કેન્દ્રમા આવી નીમેલે માર્ગે વહી જાય, ખેતરમાં અનેક બાજુથી પાણીનુ ધોવાણ લાગતું હોય તેને અટકાવવા ખેડૂત જેમ સર્વ પાણીને એક જગ્યાએથી નીકળવાનો માર્ગ કાઢી આપે છે – તેમ એ એકાગ્રતા ચિત્તને તપાસવા યોગ્ય બનાવવા માટે કામની છે

પણ મહત્ત્વની વાત એ છે કે આ વિષય શોધનનો, ચિત્તની અસ્મિતાના પરીક્ષણનો અને પૃથક્કરણનો છે, અને તેમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી એ ચિત્તની શુદ્ધિ અને વિકાસનુ ફળ છે અધ્યાસનો — કલ્પના કરવાનો — ચિત્તને બ્રહ્મપણાનો ચાળો લગાડી દેવાનો એ વિષય નથી. તેમ એ કેવળ તર્કનો અથવા શ્રવણથી કે વાચનથી સમજી લેવાનોયે વિષય નથી.

શ્રેયાર્થી પુરુષની આ વિષયમા થતી ગેરસમજને લીધે બીજો પણ જે ભ્રમ પેદા થાય છે તે આપણે બીજા પરિચ્છેદોમા જોશુ

૧૪

દેહનો સંબંધ

શાસ્ત્રો કહે છે. 'તને દેહનો અધ્યાસ થયેલો છે તે છોડી દે, અને તુ દેહથી નિરાળો, દેહના સર્વ ધર્મોથી ભિન્ન ધર્મવાળો, અવિનાશી, અલિપ્ત, સચ્ચિદાનદ બ્રહ્મ છે એમ જો'

આનો અર્થ એવો સમજાયો છે કે, દેહનો અધ્યાસ 'હુ દેહ નથી' એમ ભાવના કરીને છોડાય અને 'હુ બ્રહ્મ છુ' એમ ભાવના કરીને બ્રહ્મત્વ સિદ્ધ કરાય

આવા કોઈ વિચારથી, દેહ કે જગતનુ ચિત્તમા સ્મરણ જ ન ઊઠે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી, એ કેટલાક શ્રેયાર્થીના પ્રયત્નોનુ ધ્યેય બને છે. આવા જ વિચારોથી એવી સ્થિતિમા લાબો વખત રહી શકાય એવી જાતના હઠયોગના પ્રકારો પણ શોધાયા છે

પણ જ્યા સુધી દેહમા પ્રાણ છે, ત્યા સુધી દેહનુ કે જગતનુ કાયમ માટે વિસ્મરણ કરતા ફાવે એવો સભવ નથી મહિનો, છ મહિના કે માનો તો હજારો વર્ષ પણ, ભલે એ નિશ્ચેષ્ટ પડી રહે, ધ્યાનાભ્યાસની મુદત પૂરી થતા વળી પાછો દેહ અને જગતનો સબધ, અને તે સબધ સાથે ભૂખ, તરસ વગેરેની ઊર્મિઓ તથા ન જિતાયેલા વિકારો ઊઠ્યા વિના રહેતા નથી

આથી કેટલાક શ્રેયાર્થીનો એવો મત બને છે કે, જ્યા સુધી દેહ છે ત્યા સુધી કેવળ આત્મસ્થિતિમાં રહેવુ અશક્ય છે એ માને છે કે, એક વાર દેહથી છુટાય તો આત્મા પોતાની કૈવલ્યદશામા જ રહેશે.

આમાથી 'મોક્ષના અનુભવ' માટે દેહનો નાશ આવશ્યક છે એવી કલ્પના ઊઠેલી છે, અને દુ:ખરૂપ દેહનો અને તેની જોડે લાગેલી માયા તથા અવિદ્યાનો સબધ ટાળવાની ઇચ્છાથી શ્રેયાર્થીઓએ આત્મહત્યા કર્યાના દાખલા વૈદિક તેમ જ બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે ભૈરવજપ,

કાશીકરવત વગેરે આત્મહત્યા કરવાના પ્રકારો આવી જ કલ્પનાઓમાંથી ઉદ્ભવેલા લાગે છે.

આ કલ્પનાને વાસનાક્ષયનો વિચાર પણ દૃઢ કરે છે. વાસનાક્ષયનો વધારે વિચાર આપણે જુદા પરિચ્છેદમાં કરીશું. અહીં એ વિષે એટલું જ કહેવાનું કે, વાસના સિવાય દેહોત્પત્તિ સંભવતી નથી અને દેહનું અસ્તિત્વ એ વાસનાના અસ્તિત્વનું ચિહ્ન છે — એ વિધાન ઉપરથી એથી ઊલટું વિધાન જાણે નીકળતું હોય તેમ સાધક સમજે છે કે, દેહનો નાશ થતાં વાસનાક્ષય પણ થઈ જશે. અથવા પોતાને વિષે એ એમ કલ્પી લે છે કે, એનો વાસનાક્ષય તો થયો જ છે, છતાં દેહનો નાશ નથી થતો. તો તેનો હવે પોતે જ અંત આણવો ઉચિત છે, અથવા દેહનો નાશ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ એ જ જણાવે છે કે, હવે આત્માનો 'વિયોગ' (!) એને લગભગ પણ અસહ્ય થાય છે. દેહનો નાશ કરવા બંધાયેલા આગ્રહમાં જ વાસનાનાં મૂળ રહ્યાં હોય છે તે એ જોઈ શકતો નથી.

પણ આ બધી વિચારસરણી દેહસંબંધ, આત્મસત્તા, વાસના વગેરે વિષેની અતિશય ગેરસમજનું પરિણામ છે.

જો આત્મજ્યોતિ એટલી બધી મંદ અને ઝાંખી હોય કે દેહ અથવા માયાને લીધે એ હોલાઈ જાય કે ક્ષીણ બની જાય, તો આત્મા કરતાં દેહ કે માયા વધારે બળવાન છે એમ જ કહેવું જોઈએ. તો પછી એવા નિર્બળ આત્માને શોધવાથી શો ફાયદો થવાનો હતો? જો સત્ય અને ચૈતન્યરૂપ આત્મા એ જ બ્રહ્મ એટલે મહાન અને સર્વશક્તિમાન હોય, તો માયાનાં આવરણો ગમે તેટલાં બળવાન હોય તોયે એની શક્તિ એ આવરણોને ભેદવા સમર્થ હોવી જોઈએ, અને એ આવરણોમાંથીયે આપણને એનું અસ્તિત્વ શોધતાં આવડવું જોઈએ. વળી, જો દેહ જ સર્વ પુરુષાર્થોને સિદ્ધ કરવાનું સાધન છે, તો આપણને દેહ છતાં જ તે શોધતાં આવડવો જોઈએ. જો દેહ છે તેટલા સુધીમાં આપણે એને ન ઓળખી શકીએ, તો દેહ ગયા પછી એ મળી રહેશે એ શ્રદ્ધાને માટે કોઈ પણ આધાર મળતો નથી. એવું કોઈ શાસ્ત્રવચન છે એવું મારી જાણમાં નથી, પણ જો હોય તો તે કેવળ કલ્પનાનું જ હોઈ શકે, અનુભવનું નહીં.

ચિત્તની શુદ્ધિ, એકાગ્રતા અને નિરોધ, ચિત્તમાં ઊઠતાં સ્પષ્ટ ભાનોનુ (સપ્રજ્ઞાનોનુ) પૃથક્કરણ, પ્રજ્ઞાની સૂક્ષ્મતા, ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે તીવ્રમાં તીવ્ર પણ બુદ્ધિયુક્ત અને ઉત્સાહયુક્ત શ્રમ અને વ્યાકુળતા, એ આત્મસત્તાને ઓળખવા માટે યોગ્ય સાધનો થઈ શકે પણ જે કાંઈ મેળવવા જેવુ છે તે દેહ છતા જ મળવુ જોઈએ એ ભુલાવુ ન જોઈએ જો આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનની જગતના કોઈ બીજા તત્ત્વજ્ઞાનો કરતા વિશેષતા હોય તો તે એ જ બાબતમા છે કે, આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન અનુભવ ઉપર રચાયેલું છે, અને એનુ અંતિમ જ્ઞેય જીવતા જ પ્રાપ્ત કરવાનુ છે

'કરીએ કહો કઈ રીતથી દર્શન અરે એ દેવના?
'એ બોલ છે અજ્ઞાનથી ખોટી પડેલી ટેવના,
'અણુમાત્ર પણ અળગો નથી, નિજ પાસ નિત્ય મુકામ છે,
'અનુભવ કરીને ઓળખ્યાનુ એક કેવળ કામ છે'

(કેશવકૃતિ)

૧૫

વાસનાક્ષય

વાસનાઓની નિવૃત્તિ થવી એ પ્રત્યેક સાધકનુ ધ્યેય રહે છે, કારણ કે વાસના જ બધનનુ અને જન્મમરણનુ કારણ છે એમ આપણા તત્ત્વવિચારકોને વિચાર કરતા માલૂમ પડ્યુ છે, અને તેથી, વાસનાઓનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ અપાતો રહ્યો છે।

પણ સાધક આ વિષયમા ઘણી વાર ગોટાળામા પડે છે. જીવનનો કે જીવનના કર્મોનો કંટાળો આવવો, જીવનમા નિષ્ફળતા આવવાથી જગત કે સબધી જનો પ્રત્યે કાંઈક ઉદાસીનતા વ્યાપવી, અકાળ વૃદ્ધાવસ્થા લાગવી, વૈરાગ્યનો ક્ષણિક કે ઉપલકિયો વેગ આવવો — આ બધામા સાધક પોતાની વાસના નિવૃત્ત થતી હોય એમ કલ્પના કરે છે, અને એને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ શુભ ચિહ્ન સમજી એ પ્રકારની વૃત્તિને પોષવા પ્રયત્ન કરે છે

પણ વાસનાના મૂળ એટલા છીછરા નથી કે ઝટ દઈને 'વાસનાનો ક્ષય થઈ જાય રથને માટી વળગી હોય અને તેને ખંખેરી કે ધોઈ નાખીએ તેમ વાસના ખંખેરી કે ધોઈ નાખી શકાતી નથી, અથવા જેમ રોપાને મૂળમાથી ઉખાડી નાખીએ તેમ વાસનાનો ઉચ્છેદ થઈ શકતો નથી.

ગઈ કાલ સુધી પરણવુ કે બ્રહ્મચર્ય પાળવુ, ખૂબ પૈસા કમાવા કે દેશસેવામા પડવુ અથવા સન્યાસ લેવો, વિલાયત કે અમેરિકા જઈ ખૂબ અભ્યાસ કરવો કે હિમાલયમા જઈ એકાન્ત ચિન્તનમા જીવન ગાળવુ, એવા એવા ડગમગાટ મનના રહ્યા હોય, પછી એકાદ આવેગને વશ થઈ સન્યાસ લઈ હિમાલયમા ઉપડી જાય એટલે વાસનાઓનો સફળતાપૂર્વક ઉચ્છેદ થઈ ગયો એમ માનવાનુ નથી જેમ બહુરૂપી ભવૈયો અનેક વેષો લઈને વારવાર અદૃશ્ય થાય અને વળી પાછો નવા રૂપમા હાજર થાય છે (એમ કહેવાય છે), તેમ વાસના નવા નવા મિષો ઉત્પન્ન કરી નવા નવા રૂપોમા હાજર થઈ જાય છે

'વાસનાનો ઉચ્છેદ' એ શબ્દપ્રયોગ જ મને ભૂલભરેલો લાગે છે. જેમ પહેલાના દિવસોમાં ધ્રાસલેટની વાસ કાઢી નાખવાને નાગરવેલના પાનને હાથે ચોળવામાં આવતા, તેમ મલિન અને સ્વસુખની વાસનાઓનો સયમ કરી તેમને શુદ્ધ તથા પરોપકારની વાસનાઓમા ફેરવવી, તથા એ શુદ્ધ વાસનાઓની પુન વિવેકથી શુદ્ધિ કરવી અને એને એટલી પોષવી કે એ વાસનારૂપે રહે જ નહી, પણ કેવળ સાત્ત્વિક પ્રકૃતિરૂપે સહજ ગુણ બનીને રહે, અને છેવટે વિલયને પામી જાય એવો વાસનાનો અત લાવવાનો માર્ગ થઈ શકે આથી 'વાસનાના ઉચ્છેદ'ને બદલે 'વાસનાની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ કરવી' એવો પ્રયોગ મને વધારે યોગ્ય લાગે છે અશુભ વાસનાને દાબી શુભ વાસનાને પોષવી, અને શુભ વાસનાને નિર્મળ કરતા જવુ — આ માર્ગ સમજી શકાય એવો છે જેમ અત્યત ઝીણુ કરેલુ અજન આંખમા ખૂચતુ નથી, જેમ ફૂલનો સૂક્ષ્મ પરાગ વાતાવરણને બગાડતો નથી, તેમ વાસનાનુ અત્યન નિર્મળ સ્વરૂપ ચિત્તને અશાતિકર અથવા સત્યની શોધમાં બાધક થતુ નથી નિર્વાસનિકતા અને આની વચ્ચે ભેદ હોય તોયે તે બહુ સૂક્ષ્મ છે *

વાસના અને સ્વભાવની વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમા લેવો જોઈએ વાસના એ મનમા ઊઠતી અભિલાષા છે, અને એનુ પ્રેરકબળ આપણામાં રહેલી ક્રિયાશક્તિ છે એ વાસના પ્રમાણે વારવાર અમલ કરવાથી એક વા અનેક ગુણો પોષાય છે, અને ધીમે ધીમે એ એનો સ્વભાવ બની જાય છે પછી અભિલાષા વિનાયે એ સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તાઈ જવાય છે જે અભિલાષાઓ વિવેકવિચારથી સદોષ, અશુદ્ધ, સ્વાર્થરત, ન ઇચ્છવા જેવી કે પરિણામે તામસી લાગે તેને વશ ન થવુ, તેનો અમલ ન થાય એટલો મનોનિગ્રહ કરવો એ બરાબર છે પણ તે સાથે જ જો શુદ્ધ અભિલાષાઓને પોષણ આપી સાત્ત્વિક પ્રકૃતિને દૃઢ કરવાનો વિવેકપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામા ન આવે, પણ કેવળ નિષ્ક્રિય થવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન આરભવામા આવે, તો કાળાન્તરે પણ એ ક્રિયાશક્તિ વિકૃત સ્વરૂપ ધારણ કરી ઊઠ્યા વિના નહી રહે પછી જોઈએ તો એ ક્રિયાશક્તિ આત્મહત્યાના પ્રયત્નમા પરિણમે, જોઈએ તો

---

* $\frac{૧}{૨}+\frac{૧}{૪}+\frac{૧}{૮}+\frac{૧}{૧૬}$ અનવધિ પર્યતનો જવાબ અને ૧ વચ્ચે જેટલો ભેદ કહેવાય તેટલો કહી શકાય

— શુષ્ક વેદાન્તનો આશ્રય કરાવી — સ્વચ્છંદાચારમાં પરિણમે, અને જોઈએ તો — ચિત્તભ્રમ કરાવી — પિશાચવૃત્તિમાં પરિણમે. આ બધા પરિણામો મૂળે સાત્ત્વિકતાનો એક અંશ ધરાવનારને પોતાની તામસ અને રાજસ વૃત્તિઓને યુક્તિથી વળાંગ આપતાં ન આવડવાથી થાય છે. આ બધી ચિત્તના પુષ્ટ અને નીરોગી વિકાસની સ્થિતિ નથી.

આત્મશોધન માટે ચિત્તનો નિરોધ અપેક્ષિત છે, એ માટે વાસનાબળ ઉપર કાબૂ રાખતાં આવડવું અપેક્ષિત છે, પણ આત્મશોધન માટે (કે કોઈ પણ પ્રાકૃતિક સત્યશોધન માટેયે) એક ત્રીજી વસ્તુનીયે આવશ્યકતા છે એના ઉપર થોડા જ સાધકોનું લક્ષ ગયેલું જણાય છે. એ લક્ષ ન જવાનું કારણ વાસના અને ચિત્તવૃત્તિઓના પરીક્ષણની ખામી હોય છે. એ ત્રીજી આવશ્યક વસ્તુ તે ચિત્તના પૂર્વગ્રહોનો ત્યાગ અને શોધવાની વસ્તુ પ્રત્યે નિષ્કામતા — આગલા ખંડમાં જે ભક્તિનું વર્ણન કર્યું છે તેવી વૃત્તિ.

આ બાબતનો વિચાર બીજા પરિચ્છેદમાં કરીશું.

૧૬

પૂર્વગ્રહો

ઘણાખરા સાધકો આત્મશોધનના વિષયોમા પૂર્વગ્રહોનો ત્યાગ નથી કરી શકતા જે વસ્તુની શોધ કરવાની છે, તે વસ્તુને જોઈ નથી, જાણી નથી, શાસ્ત્રોએ એનુ નિષેધાત્મક રીત સિવાય બીજુ વર્ણન કર્યું નથી, મન અને વાણી એને પહોંચી શકતા નથી એમ કહ્યુ છે, છતા સચ્ચિદાનંદ, સત્ય, શિવ, સુદર વગેરે બાહ્યત વર્ણનાત્મક અને વિધેયાત્મક દેખાતા શબ્દપ્રયોગોને લીધે* ઘણાખરા સાધકો આત્માને વિષે અને આત્મપ્રાપ્તિનાં ફળો વિષે કાઈક દૃઢ કલ્પનાઓ બાધી રાખે છે, અને એ કલ્પનાઓને અનુરૂપ સ્થિતિ શોધવા પ્રયત્ન કરે છે

ઉદાહરણાર્થ, આત્મા સચ્ચિદાનદરૂપ છે એવુ શાસ્ત્રવચન છે મનુષ્ય આનદની અને જ્ઞાનની કલ્પના કરી શકે છે એની કલ્પનાના આનદ અને જ્ઞાનને પહોચી શકે એવી ચિત્તની સ્થિતિને એ સાધવા પ્રયત્ન કરે છે; અને જ્યારે પોતે આનદના ઊભરામા હોય અથવા પહેલા ન સમજાતી વાતોનો એને કાઈક પણ ખુલાસો મળી જાય, ત્યારે એ માને છે કે, એ તે વખતે આત્મસ્થિતિમા હતો તે જ પ્રમાણે એ એમ કલ્પે છે કે, જેને આત્મપ્રતીતિ થઈ હોય તે સર્વજ્ઞ હોવો જોઈએ—(કારણ આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે)—એટલે એને કોઈ પણ બાબતમાં કાંઈ પણ પ્રશ્ન પૂછો એનો એણે અભ્યાસ કર્યો હોય તેમ પ્રમાણભૂત ઉત્તર આપી શકે, એને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળનુ હસ્તામલકવત્ જ્ઞાન હોય વળી એ એમ કલ્પે છે કે આત્મજ્ઞાની નિરતર આનદના ઘૂટડા ભરતો હોવો

---

* સચ્ચિદાનદ શબ્દ વિધેયસ્વરૂપી નહી પણ વ્યાવૃત્તિરૂપ છે, એવો શાસ્ત્રકારનો તો અતિમ નિર્ણય છે એટલે કે આત્માને સચ્ચિદાનદ કહ્યો છે, તેનુ કારણ એને અસત્, અચિત્ કે અપ્રિય કહી શકાતો નથી એ છે એ રીતે સચ્ચિદાનદનો અર્થ અનસત્, અનચિત્ અને અનપ્રિય થાય પણ એવડા નિષેધરૂપી શબ્દો કાઢી એને સત્, ચિત્ અને પ્રિય કહ્યો છે

જોઈએ. કરુણા, અનુકંપા વગેરેના ભાવો પણ જેને ઊઠે તે આનંદરૂપ
ન કહેવાય.

એ જ પ્રમાણે આત્માને સત્ય, શિવ અને સુંદર કહેલો છે. માણસને
સત્ય શું, શિવ શું અને સુંદર શું એ વિષે જુદા જુદા ખ્યાલ હોય છે જ. શિવપણાની
અને સુંદરતાની કોઈ અદ્ભુત અને ઉદાત્ત કલ્પના કરી, તેવું હોય ત્યાં
સત્ય લાગે એમ એ પહેલેથી જ નિશ્ચય કરી રાખે છે, અને એવા સ્વકલ્પિત
સત્યને ગોઠવા પ્રયત્ન કરે છે, અથવા એવી ભલાઈ અને સુંદરતા જ્યાં
જણાય ત્યાં જ સત્ય રહેલું માને છે. જ્ઞાન અને આનંદનું, શિવ અને
સૌંદર્યનું સ્વરૂપ કલ્પી લેવામાં જ આત્માની કલ્પનાતીતતાનો ઇનકાર
કરવામાં આવે છે એ યાદ રાખવું જોઈએ.

વળી, શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે પરમાત્માને પામે છે તે અમર થાય
છે તથા જન્મ-મરણથી છૂટે છે. હવે, આ શરીરમાં આપણને ચૈતન્યનું
જે વ્યક્તિત્વ માલૂમ પડે છે તે વ્યક્તિત્વ કાયમ ટકનારી વસ્તુ છે એમ
સમજીને જ સામાન્ય રીતે લોકો પુનર્જન્મની અને અમરતાની કલ્પના
કરી શકે છે. વ્યક્તિત્વ વિનાની અમરતા અને ચૈતન્યસ્થિતિ એ કલ્પનાતીત
જેવી લાગે છે. આથી, જ્યાં મરણ ન હોય છતાં વ્યક્તિત્વ હોય એવા
અમરલોક, બ્રહ્મલોક, ગોલોક, વૈકુંઠ, કૈલાસ, અક્ષરધામ, બેહેસ્ત, સ્વર્ગ
(heaven) વગેરેની કલ્પના કરી ત્યાં મરણ પછી મુક્તિ પામેલા પુરુષ
જાય એવી માન્યતા બાંધવામાં આવે છે અને તેને ધ્યેય કરવામાં આવે
છે. પછી એ ધામોની રચના વિષે દરેક પંથ પોતપોતાની રુચિ પ્રમાણે
રંગો પૂરે છે. ટૂંકામાં જે કલ્પનાથી પર છે તેને કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં ઉતારી
પરમાત્માને તથા તેની પ્રાપ્તિને અને તે પ્રાપ્તિના પરિણામોને મૂર્તિમાન
કરવાનો પ્રયત્ન થયા કરે છે.

પણ સત્યના શોધકે સત્યની પ્રાપ્તિમાંથી જે સમાધાન મળે તે
સમાધાનમાં જ આનંદ માનવો જોઈએ. તેને બદલે સુખ, ઐશ્વર્ય, સિદ્ધિ,
સમૃદ્ધિ, સૌંદર્ય, આનંદ વગેરેવાળું જ સત્ય તત્ત્વ છે એમ કલ્પના કરનાર
સત્યની ઉપાસના નથી કરતા, પણ તે તે વિભૂતિઓ માટે ચિત્તમાં રહેલી
વાસનાઓની તૃપ્તિને જ શોધે છે એમ સમજવાની જરૂર છે.

તે જ પ્રમાણે કેટલાકની કલ્પના એવી હોય છે કે આત્મનિષ્ઠ પુરુષને મદવાડ ન આવવો જોઈએ, એનામા બીજાના મનની વાત જાણી લેવાની શક્તિ હોવી જોઈએ, એને કોઈ જાતનો અકસ્માત ન નડવો જોઈએ વગેરે આવા પૂર્વગ્રહોમાં પણ વિભૂતિ કે સિદ્ધિની શોધના પ્રયત્નો છે, આત્મતત્ત્વને ઓળખવાની શોધનો પ્રયત્ન નથી જેટલે અશે માણસ અસાવધાનતાથી માદો પડે, અકસ્માતનો ભોગ થઈ પડે કે બીજાના મનનો ભાવ સમજી ન શકવાની જડતા બતાવે, તેટલે અશે તેનામા કચાશ રહેલી છે, એની પૂર્ણતા નથી થઈ એ વાત સાચી છે, પણ મનુષ્યજીવનની પૂર્ણતા અને આત્મપ્રતીતિ એ બે એક વસ્તુ નથી એ સમજવાની જરૂર છે

પૂર્ણતાની બે બાજુઓ કલ્પીએ તો એક બાજુ આત્મપ્રતીતિની છે અને બીજી જીવનના પરમોત્કર્ષની છે પોતાના અસ્તિત્વના મૂળને શોધવાના પ્રયાસમાથી આત્મતત્ત્વની ઓળખાણ થાય છે જીવનના ધારણપોષણ અને સત્ત્વસશુદ્ધિને માટે વિવેકયુક્ત પ્રયાસ કરવાથી, એને લગતી પ્રકૃતિનુ સશોધન કરવાથી જીવનની પરમોત્કર્ષતા પ્રત્યે જવાય છે, જોકે આત્મપ્રતીતિનો પ્રયત્ન કરી શકવા માટે પણ અમુક હદ સુધીનો જીવનનો ઉત્કર્ષ તો થવો જોઈએ જ દા ત, એનુ જીવન સયમી, પરગજુ, હૃદય કોમળ, સત્યશોધક, ભક્તિવાન હોવુ જોઈએ પણ ત્યાર બાદ જીવનનો પરમોત્કર્ષ કરવાનુ રહે જ નહી એમ માનવાનુ નથી જ્યારે આત્મપ્રતીતિ પણ હોય અને જીવનનો પરમ ઉત્કર્ષ પણ સિદ્ધ થયો હોય, ત્યારે તે પુરુષ આત્મસ્થિતિમા દૃઢ રહે અને તે એની પૂર્ણતા કહી શકાય

જે કાઈ મનથી ઓળખી શકાય એવી વસ્તુ, ધર્મ, કે એનો અશ પણ હોય તેનુ મૂળ આત્મા છે કોઈ પણ વસ્તુને શોધનો વિષય કરી એના મૂળને શોધવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે તો સૂક્ષ્મશોધક આત્મપ્રતીતિ કરે એમ સભવિત છે અમુક હદ સુધીના જીવનના ઉત્કર્ષ વિના એનાથી એ દિશામા પગલુ જ માડી ન શકાય એ એક બીજી વાત છે પણ જો એણે જીવનના પરમોત્કર્ષનો પરિપૂર્ણ વિચાર ન કર્યો હોય, અને એનુ આગલુ જીવન એવા ઉત્કર્ષને બાધક થાય એવી રીતે ગયુ હોય, તો એને આત્મપ્રતીતિ થઈ હોય તોયે એનામા એ દિશાની અપૂર્ણતા રહી જાય છે, અને એ માટે એણે પ્રયત્ન કરવો બાકી રહે છે ત્યાં સુધી એ

આત્મસ્થિતિમા ટકી શકતો નથી; એટલે કે મોક્ષમા ક્ષણભર પણ ન પડે એમ બનતુ નથી.

આત્મપ્રતીતિ થવાથી પ્રાકૃતિક નિયમોમા ચમત્કાર થઈ જાય એવી અપેક્ષા રાખવામા ભૂલ રહેલી છે. જેમ ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમને શોધ્યા પહેલાયે ફળ જમીન ઉપર પડતા, માત્ર નિયમ પર્યંત નજર નહોતી પહોચી એટલુ જ, તેમ આત્મપ્રતીતિ થયા પહેલાયે જડચિદાત્મક જણાતુ જગત આત્મનિષ્ઠ — આત્મામા જ રહેલુ હોય છે, અને આત્મનિષ્ઠ ન ગણાતો પુરુષ આત્મામા જ રહેલો હોય છે, એને એનુ ભાન નથી એટલુ જ. ત્યાગી પુરુષ પોતાના બ્રહ્મચર્યને અને વિષયી પોતાના સ્વચ્છંદને એક જ ભાવથી સેવે છે. આત્મનિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ — (આત્મપ્રતીતિની દૃષ્ટિએ નહિ) — બન્નેની સ્થિતિ એકસરખી જ છે. એટલે જેને આત્મપ્રતીતિ થઈ હોય, તેને એના જીવનનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે પ્રકૃતિના નિયમો કોઈ જુદી રીતે એની તરફ પક્ષપાત રાખશે એમ અપેક્ષા કરવામા ભૂલ રહેલી જ. તેને રોગ દૂર કરવા માટે એને ઔષધ લેવાની જરૂર હોય, કસરત કરવાની જરૂર હોય, કે નીતિશાસ્ત્ર જાણવાની જરૂર હોય, કે મનની દૃઢતા રાખવાની જરૂર હોય, તો તે તે ઉપાયો એણે સાવધાનતાથી લેવા જ જોઈએ. તેને એણે પહેલાથી રોગને દુઃસાધ્ય કરી મૂક્યો હોય, તો તેનુ પરિણામ ભોગવ્યે જ છૂટકો. આત્મપ્રતીતિમા પ્રકૃતિના નિયમોનો અનાદર કરવાની કોઈ શક્તિ રહેલી છે એ કલ્પના પ્રમાદો પૈકી જ એક છે.

જીવઈશ્વર તથા પિંડબ્રહ્માંડ

વેદાન્તનિરૂપણમાં વપરાતા કેટલાક શબ્દો કઈ રીતે સમજીએ તો તુરત આપણે તેથી દર્શાવાતી શક્તિઓનુ યથાર્થ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરી શકીએ એ આ પરિચ્છેદમાં સમજાવવા ધારું છુ એ ઉપરથી એ શબ્દો વિષેની જુદા જુદા પ્રકારની પ્રચલિત સમજણોમાં રહેલા દોષ ખ્યાલમા આવશે, અને તેમા રહેલી કાલ્પનિકતા પણ લક્ષમા આવશે એમ આશા રાખુ છુ

જેમ સૂર્ય એક સ્થાનમાં રહ્યો છે છતા એનો પ્રકાશ દૂર સુધી ફેલાય છે, જેમ લોહચુબકની શક્તિ લોઢાની બહાર પણ રહેલી છે, અને બીજાની સાથે સ્પર્શ ન થતા પણ એ તેની ઉપર પોતાની શક્તિ ચલાવી શકે છે, તેમ મનુષ્યનુ ચિત્ત પણ કેવળ એના શરીરમા જ સમાયેલુ નથી પણ શરીર બહાર — બ્રહ્માડ ઉપર — પણ એનો વ્યાપાર ચાલે છે આ સમજી રાખવાની ખાસ જરૂર છે

ચિત્તનો શરીર પૂરતો વ્યાપાર અને વિચાર — એનો જીવસ્વભાવ છે, એમા એનુ નિરાળુ, બ્રહ્માડથી પોતાને અલગ સમજનારું વ્યક્તિત્વનુ ભાન રહેલુ છે

પણ એવી રીતે પોતાનુ અલગ વ્યક્તિત્વ રાખીને તથા એ વિષે આગ્રહ પણ ધરાવીને ચિત્તનો એવા આગ્રહમાથી જ ઉપજનારો એક બીજો સ્વભાવ છે તે સ્વભાવ બ્રહ્માડ ઉપર પોતાના વ્યાપાર તથા વિચારોની અસર ઉપજાવવા મથે છે, વર્તમાન સૃષ્ટિને પોતાની ભાવનાઓ મુજબ ઘડવા મથે છે, પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં સૃષ્ટિના નાનામોટા ભાગ ઉપર પોતાની શારીરિક, માનસિક કે બૌદ્ધિક સત્તા બેસાડવા મથે છે, એવા નાના કે મોટા ભાગનો પોતે ન્યાયદાતા, પાલનકર્તા કે ત્રાતા થાય છે, એટલા ભાગમા વસતા જીવોનો ઓછોવત્તો નિયતા થાય છે. દરેક ચિત્તમા આ રીતે પોતાની એક સૃષ્ટિ ઉપજાવવાની, તેને પાળવાની, તેમાં ફેરફાર કરવાની અને જરૂર

લાગે તો તોડવાની, અને તેના નિયંતા બનવાની ઓછીવત્તી વૃત્તિ રહેલી છે આ વૃત્તિ, મૂળ એના જીવસ્વભાવમાં જ છે, પરંતુ એનો વ્યાપાર બ્રહ્માંડમાં છે ચિત્તની આ વૃત્તિ તે એનો ઈશ્વરસ્વભાવ છે. અને એ ઈશ્વરસ્વભાવનું પૃથક્કરણ કરીએ તો એમાં અનેક બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર (ઉત્પત્તિ પાલન અને સંહારની પ્રવૃત્તિઓ) સમાય છે *

આ રીતે જીવભાવ અને ઈશ્વરભાવ એ ચિત્ત (અથવા વધારે ચોક્કસ ભાષામાં મહત્) સાથે જોડાયેલા ધર્મો છે દરેકના હૃદયમાં સર્જન, પાલન, સંહારની ઓછીવત્તી ભાવના રહેલી છે સિક્કાની બે બાજુઓની માફક એ બે ભાવો સાથે ને સાથે જ વસે છે જીવસ્વભાવના વિકાસ સાથે ચિત્તના ઈશ્વરસ્વભાવના સ્વરૂપમાં ફરક પડે છે, અને ઈશ્વરસ્વભાવમાં પડતો ફરક જીવસ્વભાવમાં પાડે છે

આથી ક્યાંઈ ઠેકાણે કેવળ ઈશ્વરતત્ત્વ હોવું શક્ય નથી; કોઈ કેવળ જીવ હોવો શક્ય નથી, દરેક જીવમાં થોડું ઈશ્વરપણું રહેલું છે, અને જ્યાં ઈશ્વરપણું જ છે એમ આપણને લાગે છે, ત્યાં જીવપણું પણ અવશ્ય છે જ

સામાન્ય સમજણ જીવ અને ઈશ્વર એવાં બે નિરાળાં તત્ત્વો કલ્પવાની છે, પછી એ બેમાં કેટલીક સમાનતાઓ આરોપવાની છે દા ત,

જીવ પરત્વે		ઈશ્વર પરત્વે
અજ્ઞાનની	ઉપાધિ	માયાની
સ્થૂળ		બ્રહ્માંડ
સૂક્ષ્મ	દેહ	હિરણ્યગર્ભ
કારણ		માયા
મહાકારણ		મૂળમાયા+

જાગ્રત		સ્થિતિ
સ્વપ્ન	अवस्थाओ	ઉત્પત્તિ
સુષુપ્તિ		સહાર
સાક્ષી+		કર્મફલપ્રદાતૃત્વ+
વૈશ્વ		વિષ્ણુ, અનિરુદ્ધ, વિરાટ
તૈજસ	सञ्ज्ञाओ	બ્રહ્મા, પ્રદ્યુમ્ન, સૂત્રાત્મા
પ્રાજ્ઞ		શિવ, સંકર્ષણ, અવ્યાકૃત
પ્રત્યગાત્મ+		સર્વેશ્વર—વાસુદેવ+

આ પરિભાષા સમજવા માટે જે આ જગત (બ્રહ્માડ) દેખાય છે તે એક મોટો દેહ છે એમ કલ્પના કરવામાં આવે છે; એના ધારણ કરનારનુ નામ વિરાટ પછી જુદા જુદા સપ્રદાયોમા જુદી જુદી રીતે વાસુદેવાદિક વ્યૂહ, બ્રહ્માદિ ત્રિમૂર્તિ, તથા બ્રહ્માડાદિ દેહોની સમજણ વિશ્વ પર બેસાડવામા આવે છે

આ બધુ બરાબર સમજાય અને એ પ્રમાણે બધુ દેખાય તો જ જ્ઞાન થાય એવી કેટલાક સાધકોની કલ્પના હોય છે, અને એમ સમજાય એટલા માટે એવુ બધુ નિરૂપણ જે પુસ્તકોમા કર્યું હોય છે તે પુસ્તક લગભગ મોઢે થઈ જાય ત્યા સુધી તેનો અભ્યાસ કરવામા આવે છે વસ્તુત આ પાડિત્યની સાધકને ખાસ આવશ્યકતા નથી એ ન સમજવાથી કે એની કલ્પના બરાબર બેસાડતા કે કરતાં ન આવડવાથી પોતાની ઉન્નતિ સાધવામા કાઈ હરકત આવતી નથી અને એનુ પાડિત્ય ઊલટુ ઘણી વાર એને વધારે ગૂચવાડામા નાખે છે, તર્ક કે કલ્પના અને અનુભવ વચ્ચે ભેદ પારખવા બાબતમા અશક્ત કરી મૂકે છે, પાડિત્યનુ અભિમાન ઉપજાવે છે, અને રમ્ય કલ્પનાઓમા જ રમમાણ રહેવાની ટેવ પાડે છે

ખટ દર્શનના જૂજવા મતા, માહોમાહે ખાધા ખતા;
એકનુ થાપ્યુ બીજો હણે, અન્યથી આપને અદકો ગણે

वहु शास्त्र धुंडाळिता वाड आहे,
जनी निश्चयो एक तो ही 'न साहे।

+ કેટલાક આ ચોથી સજ્ઞાઓ નથી સ્વીકારતા, પણ એ મહત્ત્વનુ નથી

मनी मारनी मात्र बोधे विरोधे,
मनो बुद्धनी ज्ञानवंत विरुद्धे ॥

(બહુ શાસ્ત્ર ભણવા જતાં તે એટલા બધા છે કે એક નિશ્ચય કરવા બેસીએ તો થઈ શકે નહી, શાસ્ત્રના વિરોધી બોધોથી બુદ્ધિમા લડાઈ જાગે છે, અને વિરુદ્ધ જ્ઞાનના બોધથી ગતિ જ અટકી પડે છે)

અત્યંત તીવ્ર વ્યાકુલતા વિના આ માયાજાળમા ગૂંચવાયેલો સાધક મુક્ત જ કદી થઈ શકે છે.

પિંડબ્રહ્માંડની એકતાની બાબત પણ આ જ ઠેકાણે આટોપી લેવી ઠીક છે. નાસ્તિક અથવા ધર્મની એકતા શોધવાને બદલે આવી એકતા જોવાના ભાવુક લોકોએ અને લેખકોએ પ્રયત્ન કર્યા છે અને પછી બાહ્ય જગતમા જણાતા સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, પર્વત, નદી સમુદ્ર, વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી વગેરેનું શરીરના જુદા જુદા ભાગોમા આરોપણ કરવાના પ્રયત્ન થયા છે. અથવા શરીરના જુદા જુદા ભાગોના ઉપમેયો જગતના જુદા જુદા પદાર્થોમા શોધવામા આવે છે જેમકે, સૂર્યચંદ્રને વિરાટની આંખો, નદીઓને નાડીઓ, પર્વતોને હાડકાં ઇત્યાદિ કલ્પવામા આવે છે આવી એકતા બહુધા કાલ્પનિક છે, અને એ સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા નથી. શરીરના જે તત્ત્વો છે તેમાં જેથી સાધ્યસિદ્ધ થઈએ તે બાહ્ય બ્રહ્માંડના પણ શોધી શકાય છે એ જ્ઞાન આવશ્યક છે, અને એટલાની જ જરૂર છે. શરીરમા રહેલી સૂક્ષ્મ વસ્તુઓને બહારની બ્રહ્માંડમા અથવા બ્રહ્માંડમા દેખાતી સ્થૂલ વસ્તુઓને અંદરની શરીરમા કઈ રીતે જોવી છે તેની શોધ જ સાધના કરતી એ બધા મહેનત છે

१८

અવતારવાદ

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥*

(गीता, अ ४, ७–८)

અવતારવાદની પાછળ નીચે મુજબ માન્યતા રહેલી છે

જીવાત્માથી જુદા પ્રકારનો એક ઈશ્વિરાત્મા છે; તે હમેશાં સાધુ અને ધર્મનો પક્ષપાતી તથા દુષ્ટ અને અધર્મનો વેરી છે સમાજમાં અધર્મનુ બળ ક્યારે અને કેમ વધે છે તેની તે સદૈવ ચોકી રાખે છે, અને એની અપેક્ષા કરતાં અધર્મની માત્રા વધારે ફેલાય તો કોઈ પણ રીતે શરીરધારણ કરવાની તૈયારી કરે છે. જેવી જાતનુ કાર્ય કરવાનુ હોય તેને અનુકૂળ થાય એવી રીતે તે પોતાનું શરીર મનુષ્ય, પશુ, પખી વગેરે ગમે તે યોનિમાં નિર્માણ કરે છે શરીરનિર્માણ થાય ત્યારથી માડીને તેનો અત આવે ત્યા સુધીનો એ પોતાનો કાર્યક્રમ આગળથી નક્કી કરી રાખે છે એ ઈશ્વરાત્મા પોતે ધારે તેટલો પ્રકૃતિના નિયમોથી સ્વતત્ર વર્તી શકે છે અને પોતાના જીવનની એકેએક બીનાને પહેલેથી જાણે છે વળી, સામાન્ય માણસો જે સામાજિક, નૈતિક વગેરે બધનો સ્વીકારે છે તેથી તે પર હોય છે અને તેથી પોતાના અવતારનો હેતુ સિદ્ધ કરવાને ગમે તેવા ઉપાયો લે તો પણ તેથી તે દોષપાત્ર થતો નથી

જેને વિષે આવી માન્યતા રાખવામાં આવે તે અવતાર મનાય છે

---

* હે અર્જુન, જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે અને અધર્મનો ઉત્કર્ષ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હુ પોતાને નિર્માણ કરુ છુ સાધુઓની રક્ષાર્થે અને દુષ્ટોના નાશાર્થે, તેમ જ ધર્મની સ્થાપનાર્થે હુ યુગે યુગે ઉત્પન્ન થાઉ છુ

રાજાઓ, કૌરવો યાદવો વગેરેનો સંહાર, પારધીને હાથે પોતાનું મૃત્યુ વગેરે — આમ માનવું ભૂલભરેલું છે રામે સીતા પાછળ કરેલો શોક કેવળ નાટક જ હતું, કૃષ્ણે જો અપકર્મ કર્યાં હોય તો તે 'દિવ્ય' જ હતાં, સહજાનંદ સ્વામી કે સ્વામી રામદાસે જે વ્રત, તપ, યોગાભ્યાસ વગેરે કર્યાં તે પોતાની ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેની વ્યાકુળતાથી નહીં પણ શ્રેયાર્થીઓને શીખવવા માટે જ — આવી માન્યતાઓ ભૂલભરેલી છે.

દરેક જીવાત્મામાં સૃષ્ટિમાં કાંઈક ફેરફાર કરવાની આકાંક્ષા — ઐશ્વર્યેચ્છા — રહેલી છે એ ઐશ્વર્યેચ્છા સારીયે હોય, બૂરીયે હોય, પરગજુયે હોય, સ્વાર્થીયે હોય. અધર્મ અને અન્યાયનો નાશ કરવાની, દુષ્ટને દંડ દેવાની, અને ધર્મને સ્થાપવાની વાસનાઓ એ તેમાંની સારી અને પરગજુ છે, જરાસંધ કે રાવણ, નીરો, સિકંદર જેવાની વાસનાઓ દુષ્ટ અને સ્વાર્થી છે પણ બન્ને જીવાત્માની જ વિભૂતિઓ છે

રામ, કૃષ્ણ વગેરે પુરુષોમાંથી, જે કોઈ ખરેખર થઈ ગયા હોય તેમને બીજા સર્વે મનુષ્યો જેવા મનુષ્ય જ સમજવા જોઈએ એ સમર્થ હતા, ઐશ્વર્યવાન હતા, એમની ઐશ્વર્યેચ્છા શ્રેષ્ઠ પ્રકારની, મહાન આશયોવાળી હતી એમના કાળના તે મહાન અગ્રણીઓ હતા એમાંના કોઈક વિદ્વાન, કોઈ સાધુપુરુષ, કોઈ શ્રેષ્ઠ ધર્મજ્ઞ અને નીતિજ્ઞ હતા શિવાજી, વૉશિંગ્ટન, ગૅરિબાલ્ડી વગેરે જેમ આજના જમાનામાં પોતપોતાની જાતિના ઉદ્ધારકો મનાય છે, તેમ તેઓમાંના કેટલાક પોતાના સમયના પ્રજોદ્ધારકો હતા એમના જન્મકર્મ વિષે આથી વધારે દિવ્યતા સમજવી એ ભૂલ છે

વૉશિંગ્ટન કે ગૅરિબાલ્ડીને ઈશ્વરાવતારનું પદ ન આપ્યા છતાં, અમેરિકા તથા ઇટલી એ બેઉને માટે અત્યંત આદરભાવ રાખે છે અને લગભગ પૂજે છે શિવાજીને, મહારાષ્ટ્રીઓ સિવાય બીજા આપણે, અવતારપદ ન આપ્યા છતાં, અત્યંત આદરભાવથી લગભગ પૂજીએ છીએ આપણા દેશની ભૂતકાળની કે વર્તમાનકાળની વિભૂતિઓ પ્રત્યે એટલો આદરભાવ હોવો યોગ્ય છે એથી વધારેની આવશ્યકતા નથી એમના ચારિત્રમાં જો કાંઈ ભૂલો કે દૂષણો જણાય તો તેમાંય દિવ્યતાનું આરોપણ કરવાની જરૂર નથી

આથી વધારે દિવ્ય શોભા એમના નામની આજુબાજુ રચી, એમને કાલ્પનિક પદે ચડાવી, એમની કૃત્રિમ પૂજા કરવાથી મનુષ્યને કે સમાજને

પોતાનો અભ્યુદય સાધવામાં વિશેષ લાભ થતો જણાતો નથી, અને એનાં નુકસાનો ઘણા છે

હિંદુ પ્રજાની આવી માન્યતા કરી લેવાની તૈયારી હોવાથી, આવી માન્યતા બેસાડવામા જેમનો સ્વાર્થ રહેલો હોય છે તેઓ આવા પ્રકારની ભૂરકી વારવાર નાખતા જ રહે છે, અને પ્રજાનો ભોળો વર્ગ એમા ઝટ અજાઈ જાય છે એનો ઉપયોગ પથપ્રવર્તનમા અને રાજકારણમા વિશેષ કરીને થાય છે લગભગ એકેએક સપ્રદાયપ્રવર્તક એ જ કે બીજી પેઢીમા ઈશ્વરાવતાર બને છે, એટલુ જ નહી પણ તેઓ અવતારના અવતારી હતા, —રામ અને કૃષ્ણ જેમના પરિચારકો ગણાય એવા —એટલે સુધી એ માન્યતા ફેલાતી જાય છે મહારાષ્ટ્રમા શિવાજી લગભગ ઈશ્વરપદે આરૂઢ થઈ ગયા છે અને એમની મૂર્તિપૂજા શરૂ થઈ છે લોકમાન્ય તિલક પણ એ જ માર્ગે ચડે છે એમ જણાય છે અને ગાધીજીને માટે પણ એવો સભવ છે જે આવુ કરે છે તે પ્રજાની અને, પહેલાં નહી તો છેવટે પણ, પોતાનીયે અબુદ્ધિને જ પોષે છે અને વધારે છે એમા કલ્યાણ નથી

વળી, આ માન્યતાથી તત્ત્વજ્ઞાનમા કાલ્પનિક સિદ્ધાતો અને ધ્યેય વિષે ભ્રમો નિર્માણ થયા છે દા ત, રામ, કૃષ્ણ વગેરેનુ સાક્ષાત્ દર્શન કરવાની અભિલાષા વળી, એવુ કાઈક જણાય ત્યારે તે અનુભવનુ સાચું સ્વરૂપ સમજવાની અશક્તિ પણ તેમાથી નિર્માણ થાય છે

-વળી, એ માન્યતાએ બીજા કોઈ આવીને આપણો ઉદ્ધાર કરી જાય એવી મૂઢ અભિલાષા નિર્માણ કરી છે, અને

'અહો, નાથ કહેજી, કોલ પ્રમાણે અવતરશો ક્યારે ?'

—એવો પોકાર પાડવાની ટેવ પાડી છે

વળી, ભૂતકાળની વિભૂતિઓ વિષેની ખોટી રીતે કરી લીધેલી કલ્પનાને લીધે પોતાના કાળની વિભૂતિઓને ઓળખવાની કે સમજવાનીયે આપણી શક્તિ હણાઈ જાય છે અને 'મૂઈ ભેસના મોટા ડોળા' કરવા જેવી જ આપણી મનોરચના બધાય છે *

* એ વિષે એક ખુલાસો ગીતામથનના ચોથા અધ્યાયમા આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે આ માન્યતા સાપ્રદાયિક જ છે એ ખ્યાલમા રાખવુ જોઈએ

૧૯

નિર્ગુણ અને ગુણાતીત

મુમુક્ષુને ગોટાળામા નાખવાવાળા વેદાન્તના આ બે શબ્દો પણ છે. વેદાન્તે આત્માને નિર્ગુણ કહ્યો છે, કારણ તે સુખદુ ખ, હર્ષશોક, પુણ્યપાપ, ધર્મઅધર્મ, ન્યાયઅન્યાય, દયાક્રૂરતા વગેરે સર્વ વિરોધી ભાવોથી પર છે; સર્વે વિરોધી ભાવોનોયે એ આધાર છે, અને વિરોધી ભાવોમાયે આત્મા એકરૂપ અને સતત જણાય છે.

આથી કેટલાક સાધકની એવી કલ્પના થાય છે કે ચિત્તને આત્માના રગથી રગી દેવા માટે નિર્ગુણ દશાએ પહોચવુ જોઈએ એટલે કે, આત્માની દૃષ્ટિએ ન્યાયઅન્યાય, દયાક્રૂરતા, સયમસ્વચ્છદ એ બધુય સરખુ જ છે, અને એવી ભેદદૃષ્ટિ એ મનની કલ્પના છે, માટે એ કલ્પનાઓનો ત્યાગ કરવો

એક પક્ષ એનો ત્યાગ કરવા માટે સાત્ત્વિક જણાતા તમોગુણનો આશ્રય લે છે એ જેમ બને તેમ ભાવનાઓની બાબતમાં જડ બનતો જાય છે, દયા વગેરે ભાવનાઓથી પ્રેરિત કર્મો એ અજ્ઞાનનુ પરિણામ છે એમ માની, એ સર્વ કર્તવ્ય કર્મોથી દૂર રહેવા અને જગત સાથે પોતાને કશો સબધ ન હોય એવી રીતે વર્તવા પ્રયત્ન કરે છે કેટલાક વળી એથીયે આગળ જઈ અઘોરી વૃત્તિ ધારણ કરે છે વિવેકબુદ્ધિમા સાપેક્ષતા અને તેથી ભેદદૃષ્ટિ રહેલી છે, અને આત્મા તો નિર્ગુણ નિરપેક્ષ છે એમ વિચાર કરી, વિવેકબુદ્ધિને જ એ તિલાજલિ આપે છે આત્માની સમીપની સ્થિતિ જડત્વ છે એમ સમજી એ દિવસે દિવસે જડ દશા પ્રત્યે ઢળતો જાય છે.

બીજો પક્ષ એથી વધારે ભયકર છે જે કાઈ શુભ અને અશુભ થાય છે તે આત્મા વડે જ થાય છે અને સર્વનો કારકહેતુ હોવા છતાં એ સૂર્યની માફક અલિપ્ત રહે છે, એનો અર્થ એ એમ કરે છે કે, શુભા-શુભના સર્વ વિચારોને છોડી જેમ જે વખતે ઊર્મિ ઊઠે તે બ્રહ્મરૂપ જ

છે એમ દૃઢ નિશ્ચય કરી સ્વૈરપણે વર્તન કરવાને હરકત નથી. સમાજમાં પાખંડ અને અનાચાર પ્રવર્તાવનારો એ વર્ગ છે

કમનસીબે શાસ્ત્રકારોએ પૂરતો વિવેક કર્યા વિના આવા જડ અને સ્વચ્છંદી પુરુષોના વર્ગોને માન્યતા આપી છે, અને તે માટે કૃષ્ણને કદી અયોગ્યાચરણ ન કરવાવાળા અને આદર્શ ધર્મપરાયણ પુરુષ બતલાવવાને બદલે એમની પૂર્ણતાનો ખ્યાલ આપવા માટે એમને વિવિધ પ્રકારનાં અસત્યો, અધર્મો અને સ્વચ્છંદો કરનારા તરીકે રજૂ કર્યા છે, તથા એમાં એમની નિર્લેપતા દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ રીતે એ મહાત્માનુ ચરિત્ર હલકામા હલકુ ચીતર્યું છે ને દેશને ખોટો આદર્શ આપ્યો છે વળી બ્રહ્મનિષ્ઠ મનાતો પુરુષ ગમે તેમ વર્તી શકે એવો ખુલ્લો પરવાનો શાસ્ત્રકારોએ આપી દીધો છે યોગવાસિષ્ઠના લેખકે સ્વચ્છંદી, આસુરી, રાક્ષસી સર્વે પ્રકારના બ્રહ્મનિષ્ઠોનાં ચરિત્રો કાવ્યશાસ્ત્રના વિવિધ અલંકારો પૂરીને આલેખ્યા છે અને વેદાન્તદર્શનને અવળે માર્ગે ચડાવવામાં ભાગ લીધો છે, અને પછી એ આખો ગ્રંથ વાલ્મીકિને નામે ચડાવી એની પ્રમાણભૂતતા સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો છે કમનસીબે વેદાન્તમાર્ગીઓમાં એ ગ્રંથની પ્રતિષ્ઠા અતિશય છે એક બીજા ગ્રંથમાં જણાવવામા આવ્યુ છે કે, જ્યાં સુધી શુભઅશુભ, ન્યાયઅન્યાય, યોગ્યઅયોગ્યનો વિચાર સાધકને સ્પર્શી શકે છે, ત્યા સુધી એને લિંગદેહનુ અભિમાન છૂટ્યુ નથી, અને એ ગુણાતીત થયો નથી।

આ ગોટાળાઓની પાછળ બ્રહ્મપણુ એ ધ્યાસનો વિષય છે એ ભૂલભરેલો ખ્યાલ તો છે જ પણ, તે ઉપરાત, નિર્ગુણ અને ગુણાતીત શબ્દોના અર્થ વિષે પણ ભ્રામક કલ્પનાઓ છે

આત્માને માટે નિર્ગુણને બદલે સર્વગુણાશ્રય, સર્વગુણબીજ એવી શબ્દયોજના થઈ હોત તો વધારે યથાર્થ થાત એમ મને લાગે છે વીજળીની શક્તિ મનુષ્યનો વધ કરનાર યંત્રને લગાડવામા આવે કે એને જીવિતદાન આપનાર કોઈ યંત્રને લગાડવામા આવે, બન્નેમા વીજળીની શક્તિ અલિપ્ત રહે છે, અને બન્ને પ્રકારનાં કર્મોનુ એ પ્રેરકબળ થઈ શકે છે એ રીતે આત્મા એ શુભાશુભ સર્વે કર્મો, સંકલ્પો અને જીવનનો આશ્રય થઈ, પાત્ર પ્રમાણે એ પ્રેરકબળ આપનાર થાય એમાં નવાઈ નથી

આત્મતત્ત્વ સિવાય બીજુ કોઈ તત્ત્વ છે જ નહી એવો વેદાન્તસિદ્ધાન્ત હોવાથી એને સર્વગુણાશ્રય કે સર્વગુણબીજ કહેવો વધારે યોગ્ય છે

પણ નિર્ગુણ શબ્દ વાપરીએ તો પછી ચિત્ત અને આત્મા વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમા રાખવો જોઈએ આત્મા ભલે નિર્ગુણ અને અલિપ્ત હોય, ચિત્ત તો ક્યારેય સગુણ જ હોઈ શકે, અને ઉપર મુજબના નિર્ગુણતા તરફના કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયાણથી ચિત્ત નિર્ગુણ ન થાય, પણ તામસ કે રાજસ થાય ચિત્તનો યોગ્ય અભ્યુદય નિર્ગુણ પ્રત્યે નહીં પણ ગુણાતીતતા પ્રત્યે થઈ શકે અને એ સાધકનુ ધ્યેય હોઈ શકે

પણ ગુણાતીતતા એટલે સ્વચ્છદતા નહી, વિવેકબુદ્ધિને તિલાજલિ નહી, પણ પ્રયત્નપૂર્વક કરેલી સત્ત્વસશુદ્ધિને પરિણામે ગુણો 'અને સ્વભાવોની એવી દૃઢતા કે એનુ અભિમાન ન થાય માણસને ચાલતા આ વડે છે તેનુ એ અભિમાન નથી રાખતો, જેણે ઘણી વાર પ્રવાસ કર્યો છે તેને પોતે આગગાડીમા મુસાફરી કરી છે એનુ અભિમાન નથી થતુ, કારણ એ વસ્તુથી એ ટેવાઈ ગયો છે તેમ પોતામા રહેલા સદ્‌ગુણો, પોતાની કર્તૃત્વશક્તિ, વિભૂતિઓ, મર્યાદા વગેરે વિષેની નિરભિમાન સ્થિતિમાં ગુણાતીતતા રહેલી છે માણસ પોતાના સત્કર્મો કે અપકર્મો વિષે નિરહકાર નથી થઈ શકતો એ જાણીતી વાત છે થયેલી કે થતી ભૂલો વિષે અદભિત્વ, અદભિત્વ માટે પણ નિરભિમાન (મનમા ભારેખમપણાનો અભાવ), પોતાનાં જ્ઞાન, કર્મ કે ઇચ્છા, પોતાના સત્કર્મો કે વિવેકબુદ્ધિ સર્વ વિષે નિરભિમાન સ્થિતિ, એમા ગુણાતીતતા રહેલી છે પોતાની વિશેષતાઓ કે પરિમિતતાથી એ અજાણ્યો જ હોય એમ ન બને, પણ એમા એ કેવળ માણસાઈ સિવાય કશુ વિશેષ ન માને — એ ગુણાતીતતા પ્રત્યે પ્રયાણ છે

૨૦

'બધે હું' અને 'બધે રામ'.

એક ભક્તકવિની સાખી છે તેની મતલબ એવી છે કે, 'જ્યા રામ છે ત્યા હુ નથી, અને હુ છુ ત્યા રામ નથી, હૃદયનુ આકાશ એટલુ સાંકડુ છે કે બન્ને સાથે રહી શકતા નથી '

આમ કહેવાની મતલબ તો એ છે કે વિશ્વમા એક જ ચૈતન્ય-શક્તિનો વાસ છે પોતામાં અનુભવાતું ચૈતન્ય અને વિશ્વમા જણાતું ચૈતન્ય બન્નેની એકતા છે, અને તે ચૈતન્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પોતે પણ વિશ્વમાનો એક દૃશ્ય પદાર્થ બની રહે છે એ ચૈતન્યને 'હુ' કે 'તું' એમાથી એકે સર્વનામથી સબોધી શકાતુ નથી

બુદ્ધિની આવી પ્રતીતિ થવાથી, દરેક સાધક 'હું જ સર્વત્ર છુ, વિશ્વમાં જે કાંઈ છે તે હુ જ છુ, ભૂતકાળમાં જે કોઈ થઈ ગયા તે હુ જ, ભવિષ્યમા હશે તે હું જ,' અથવા 'હુ છુ જ નહી, એક પરમાત્મા જ છે,' એ બે પૈકી એક અથવા કોઈ વાર એક ને કોઈ વાર બીજી ભાવના કે ધ્યાસ કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

પણ એવો ધ્યાસ કરવાનો જન્મભર પ્રયત્ન કરતા છતા પોતાનુ પરિમિત 'હુ'પણુ સ્ફુરે નહી એવુ કાંઈ બની શકતુ નથી અખો, એકનાથ જેવા મોટા મોટા કવિઓએ પોતાના અનેક લખાણોમાં અખો, એકનાથ એવી કોઈ વસ્તુ નથી, તે લખતા પણ નથી, પણ જેને હુંપણુ અડી શકતું નથી એવો પરમાત્મા જ લખાવે છે, એવુ વારવાર કહી પોતાને સ્ફુરતા વિશિષ્ટ અસ્તિત્વનુ ભાન ભૂલવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કર્યો છે મિથ્યા પ્રયત્ન કહુ છુ, તે એમના પ્રત્યે નિરાદરથી નહી, એવો પ્રયત્ન સફળ થવો અશક્ય છે એટલા માટે

હકીકત એ છે કે પોતામા સ્ફુરતા ચૈતન્ય સાથે પોતાની એકતા છે, અને પોતામા વ્યક્તિત્વ રહેલુ છે, એ ભાન કાંઈ ભૂલભરેલું નથી

કે એને ભૂલી જઈ શકાય, અને 'હું છું જ નહી' એવો પોતાના મનને મનાવવાનો પ્રયત્ન સફળ થાય. બીજી બાજુથી, શરીર બહાર જગતમાં જે ચૈતન્ય વ્યાપેલું જણાય છે તે તત્ત્વત અંતર્યામી ચૈતન્ય સાથે એકરૂપ છે, છતા એ એકતાનો પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યની માફક અનુભવ થઈ શકતો નથી એટલે 'આખું વિશ્વ હું છું' એમ ચિત્તને મનાવવાનો પ્રયત્ન કરે, પણ ચિત્તને એવો અનુભવ ન થતો હોવાથી એ પ્રયત્ન લૂલો જ પડે છે ચૈતન્ય સર્વત્ર એકરસ પરિપૂર્ણ છે એ સાચું, પણ ચિત્ત અને ચૈતન્ય કાંઈ એક નથી, અને ચિત્ત તો ગમે તેટલું વ્યાપક થાય તોયે પરિમિત તો છે જ, બીજા શબ્દમા કહીએ તો ચિત્ત પરિમિત હોવાથી ચૈતન્યના અમુક પ્રદેશ સાથે જ સબધ સાધી શકે છે જે સર્વત્ર છે તે ચિત્તથી વ્યતિરેક દૃષ્ટિએ વિચારેલી વસ્તુ છે, પણ કોઈ પુરુષ ચિત્તથી અન્વિત થયા વિના જ્ઞાતા થઈ શકતો નથી એટલે સાધક જ્યારે એમ બોલે કે 'હું જ સૌ કાંઈ છું' ત્યારે 'હું' બોલવામા જ એના વિશિષ્ટ ચિત્ત સાથે જે અન્વય દર્શાવાઈ જાય છે તે એ ભૂલી જવા પ્રયત્ન કરે છે, । અને એ પ્રયત્ન — કાયમનો ચિત્તભ્રમ થયા વિના — સફળ થવો અશક્ય છે

સત્ય સબધ જેવો હોય તેવી જ રીતે તેને સમજી તેટલાથી જ સતોષ માનવાને બદલે વધારે ભવ્ય કે રમ્ય કલ્પનાના પ્રદેશમાં વિહરવાના મોહમાથી કૃત્રિમ ભાષા અને કૃત્રિમ તત્ત્વવાદો નિર્માણ થાય છે, અને સાધકો તેના ભોગ થઈ પડે છે દા ત, રામતીર્થની ભાષામા 'રામ' શબ્દને 'હું' એવો એક નવો અર્થ મળ્યો તે સિવાય બીજું કાંઈ નવું નિષ્પન્ન થતું નથી, છતા એમનું અનુકરણ કરવાની લાલચમા કેટલાયે પડે છે *

એ જ પ્રમાણે જુદા જુદા રૂપોમા વખતોવખત ઉત્પન્ન થઈ આવતી આત્મસમર્પણ કે બ્રહ્માર્પણની ભાવના છે દરેક માણસને અનુભવ હોય છે કે ચિત્તમા પરસ્પરવિરોધી સસ્કારો ઊઠતા હોય છે, મોહ કે દ્વેષથી ઉત્પન્ન થતા એક સસ્કારો, અને વિવેકબુદ્ધિથી ઉત્પન્ન

* શ્રી અરવિંદ ઘોષે પણ કૃત્રિમ ભાષા નિર્માણ કરવામા કંઈક ભાગ ભજવ્યો છે એમ ખેદપૂર્વક કહેવું પડે છે એમના એક પત્રમાથી નીચેનું વાક્ય

થતા તેને તોડનારા બીજા સસ્કારો પહેલા સસ્કારો ઉપર વિજય ન મળે ત્યાં સુધી ચિત્તમા લાબો વખત શાતિ રહેવી અશકચ છે પણ એવા ઝઘડા દરમ્યાન સાધકને વચ્ચે વચ્ચે પ્રયત્ન મોળો કરવાનો મોહ થઈ આવે છે તે વખતે ઉપલી જાતના વાદોનો આશરો લેવો એને અનુકૂળ પડતો લાગે છે 'સદ્‌વૃત્તિદુર્વૃત્તિ જે કાંઈ છે તે ભગવાનની

ઉદાહરણ તરીકે ટાકુ છુ સામેની બાજુએ એ જ ભાવો સાદી અને વધારે નમ્ર ભાષામા કેમ રજૂ કરી શકાત તે જણાવુ છુ

મૂળ

જ્યારે આ સિદ્ધિ પૂર્ણ થઈ જશે, ત્યારે भगवान मारा द्वारा અન્ય મનુષ્યોને અલ્પ પરિશ્રમથી વિજ્ઞાનસિદ્ધિ આપશે એમા લેશમાત્ર પણ સદેહ નથી જ્યારે એમ થશે ત્યારે જ મારા વાસ્તવિક કાર્યનો આરભ થશે હુ કર્મસિદ્ધિ માટે અધીર નથી, કારણ કે જે કાઈ થવાનુ છે તે भगवानना निर्दिष्ट કરેલા સમયે જ થવાનુ છે, તે પૂર્વે કોઈ પણ પ્રકારે થવાનુ નથી એ હુ સારી રીતે જાણતો હોવાથી एक उन्मत्त मनुष्य प्रमाणे दोडीने क्षुद्र 'अहम्'नी शक्ति वडे કર્મક્ષેત્રમા ફૂદકો મારવાની પ્રવૃત્તિ મે કદાપિ કરી નથી, કરતો નથી અને કરવાનો પણ નથી કદાપિ કર્મસિદ્ધિ ન પણ થાય તોપણ હુ મારા ધૈર્યને ત્યાગવાનો નથી, कारण के ए कर्म भगवाननु छे, मारु नथी, हु હવે બીજા કોઈના પણ આહ્‌વાનને સાભળવાનો નથી અને भगवान जे मार्गमा चलावशे ते मार्गमा ज चालीश

રૂપાન્તર

મને (પ્રસ્તુત અભ્યાસમા) યશ મળશે, તો તેનો લાભ અન્ય મનુષ્યોને પણ અવશ્ય મળશે જ કે જેથી તેમને એ વિજ્ઞાનસિદ્ધિ અલ્પ પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત થાય એ અભ્યાસ પૂર્ણ થયા બાદ જ મારા વાસ્તવિક કાર્યનો આરભ થશે એ ક્યારે થશે તે હુ કહી શક્તો નથી, પણ ત્યા સુધી હુ કર્મસિદ્ધિ માટે અધીરો નથી કારણ, એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલા મારુ કાર્ય સિદ્ધ થવાનુ નથી એ હુ સારી રીતે જાણતો હોવાથી, તે પહેલા જ કર્મ-ક્ષેત્રમા ફૂદકો મારવો એ નરી ઘેલછા થાય એવી અવિચારી પ્રવૃત્તિ મારાથી થઈ શકે એમ નથી કદાપિ કર્મસિદ્ધિ ન પણ થાય તોપણ હુ ધીરજ ખોવાનો નથી, કારણ કે મને શ્રદ્ધા છે કે મારો સકલ્પ સત્ય છે અને તેથી તે યથાકાળે ફળ આપશે જ ટૂકામા, જ્યા સુધી મારી પોતાની વિવેકબુદ્ધિને પ્રતીતિ ન થાય ત્યા સુધી, કેવળ બીજાના આહ્‌વાનને વશ થઈ, કર્મક્ષેત્રમા પડવુ મને પાલવે એમ નથી

જ લીલા કે માયા છે, હુ કાઈ છુ જ નહી (અથવા હુ તો કેવળ પૂતળી છુ અને ભગવાન મારો સૂત્રધાર છે), એને દુર્વૃત્તિ ઉઠાડવી હોય તો દુર્વૃત્તિ ઉઠાડે, સદ્વૃત્તિ ઉઠાડવી હોય તો સદ્વૃત્તિ ઉઠાડે' અથવા 'સદ્વૃત્તિ અને દુર્વૃત્તિ બન્નેથી હું પર છુ, એ તો ચિત્તની વૃત્તિઓ છે; અને હું કાઈ ચિત્ત નથી કે જેથી મારે દુઃખ લગાડવાનુ હોય ચિત્તનુ કર્યું ચિત્ત ભોગવશે,' આવી ભાવનાઓ કરી એ જાતને છેતરવા પ્રયત્ન કરે છે સાચી વ્યાકુળતાવાળા સાધકો આ છેતરામણથી ઊપજતુ સમાધાન લાંબો વખત નથી ભોગવી શકતા, પણ કેટલાક એમાથી એક સુખાલસ વૃત્તિને પોષનારી વૃત્તિ કેળવી લે છે

ચૈતન્યથી જ સર્વ થાય છે એ સાચુ, અને સાધક એ ચૈતન્ય જ છે એ પણ સાચુ, પણ જ્યારે સાધક આવી વિચારસરણીનો આશ્રય લે છે, ત્યારે એનો અહકાર ચિત્ત સાથેના અન્વય વિનાનો નથી હોતો એ યાદ રાખવુ જોઈએ, બીજુ, વિવેકબુદ્ધિના સસ્કારને લીધે દુર્વૃત્તિ સામે બડ ઉઠાવી એને મૂઝવી નાખનાર જે વૃત્તિ ઊઠે છે, તે પણ ચૈતન્યથી જ થાય છે એ વાત ભૂલવાની નથી અને તેથી, સુખાલસને અનુકૂળ વૃત્તિ તે ભગવાનની અથવા ચિત્તની અને હુ તેથી અલગ, અને વિવેકબુદ્ધિના સંસ્કારની વૃત્તિ તે જાણે અવિદ્યાની હોય એમ માની લેવાની ઇચ્છા થાય તે છેતરનારી છે એમ યાદ રાખવુ ઘટે છે વસ્તુત જેમ દીવાને એના કિરણથી અલગ સમજી શકાય છતા કરી ન શકાય, તેમ ચૈતન્યને ચિત્તથી અલગ સમજી શકાય પણ અલગ કરી ન શકાય, અને તેથી ચિત્તની શુદ્ધિનો પ્રયત્ન પણ કદી મોળો ન કરી શકાય

અહકાર એ વધતો-ઘટતો અને રૂપાન્તર પામતો છતા અવિનાશી ધર્મ છે ગીતાની ભાષામા કહીએ તો તે પરમાત્માની સ્વભાવભૂત પ્રકૃતિઓમાંનો એક છે આ વાત ન સમજવાથી અહકારનો નાશ કરવા વિષે વિચિત્ર કલ્પના ઉદ્ભવી છે એ વિષેની વિશેષ સમજણ માટે સાખ્ય ખડનુ અહકારનુ પ્રકરણ વાચવા વિનતી છે

૨૧

માયાવાદ

માયાવાદે નિર્માણ કરેલી માયા જેટલી દુસ્તર છે તેટલી આ જગતની માયા કદાચ દુસ્તર નહી હોય એ વાદ સમજવામા ઉત્પન્ન થતો એક કોયડો લગભગ દરેક સાધકને ઘણા વખત સુધી મૂઝવી નાખતો હશે, અને તેનો સમાધાનકારક ખુલાસો મળતો જ નથી એ વાદ કહે છે કે, આત્મા પોતે જ્ઞાનરૂપ અને મુક્ત જ છે, પણ અજ્ઞાને કરીને બધનમા પડે છે આ ઉપર સાધક પ્રશ્ન પૂછે છે કે, 'એ અજ્ઞાન આવ્યુ ક્યાથી?' વાદી ઉત્તર આપે છે, 'માયાને લીધે' સાધક પૂછે છે, 'માયા એટલે શુ, અને એ ક્યાથી આવી?' વાદી કહે છે, 'અરે, માયા એ કઈ ભાવરૂપ પદાર્થ જ નથી, એનુ નામ જ અવિદ્યા, — છે નહી તે એ આવે ક્યાથી? એ તો મિથ્યા ભાસે છે' સાધક પૂછે છે, 'છે નહી તોયે કેવી રીતે ભાસે છે?' વાદી કહે છે, 'અનાદિકાળના અજ્ઞાનને લીધે!'

સાધકને બાપડાને આ ઉત્તરથી કાઈ સમાધાન થતું નથી, પણ શાસ્ત્રમા શ્રદ્ધા રાખી, ન સમજાવાનુ કારણ પોતામા અજ્ઞાન છે, પોતે માયામા છે એટલે જ નથી સમજી શકતો એમ પોતાને દોષ દઈ, જગતનો ભાસ કેવી રીતે ચાલ્યો જાય તેના ઉપાયો યોજવા મથે છે છેવટે એક વાર પણ મનને નિશ્ચેષ્ટ કરી, જગતનુ ભાન દૂર કરી, જગતનો ભાસ તે ક્ષણે બધ થયો એટલે અનાદિ કાળનુ અજ્ઞાન હટી ગયુ, એમ સમજી જાય છે પછી પાછુ જગતનુ ભાન થાય છે એટલે મૂઝાય છે ખરો, પણ એ અવશેષ પ્રારબ્ધને લીધે છે, કુભારનો ચાકડો જેમ ધક્કો બધ થાય તોયે ફર્યા કરે તેમ પૂર્વની ગતિને લીધે છે, એવી સમજૂતીનો આશ્રય લઈ સતોષ માની લે છે, અને એ જ વાદનુ પ્રવચન કરતો ફરે છે છતા, હજુ સુધી જ્ઞાનરૂપ આત્મામા અજ્ઞાન ક્યાથી આવ્યુ અને છે નહી તોયે ભાસી શકે એવી માયા તે શુ છે એ વિષે — તે અનાદિ અને અનિર્વચનીય છે એ સિવાય

બીજો — ખુલાસો મળ્યો નથી પણ 'અનાદિ અને અનિર્વચનીય'નો અર્થ આ ઠેકાણે એટલો જ થઈ શકે કે, એ વિષયમાં આપણી બુદ્ધિ હજુ પહોચતી નથી

'છે નહી' એવી માયામા નિયમાધીનતા છે એવું તો માયાવાદીનેયે સ્વીકાર્યા વિના ચાલતુ નથી એનેયે 'વ્યવહારપૂરતુ' પચીકરણ સ્વીકારવુ પડે છે * એટલે આ જગત કેવળ ભાસ જ હોય તોયે તે કોઈ ઢગધડા વિનાનો ગાડો ભાસ છે એમ નહી કહી શકાય.

માયાવાદની પાછળ સાચુ અવલોકન આટલુ જ છે કે, (૧) મનનો વ્યાપાર ચાલુ હોય તો જ જગતનુ કે દેહનુ આપણને ભાન થાય છે, (૨) જગત આપણને કેવુ દેખાય તે આપણી મનોદશા ઉપર પણ અવલબિત છે, અને તેથી જગતના પદાર્થોને આપણે જે નામ અને રૂપથી ઓળખીએ છીએ, તે નામ અને રૂપ એ પદાર્થોને છે જ એમ આપણે ખાતરીપૂર્વક ન કહી શકીએ, અને (૩) મનની પાછળ કે જગતની પાછળ કાઈ સ્થિર તત્ત્વ હોય તો તે સત્તામાત્ર ચૈતન્યનુ છે

પણ આ અવલોકનનો અર્થ તો એટલો જ થયો કે, જેમ રગ અને રૂપનુ ભાન આપણને આખનો વ્યાપાર બધ થાય તો ન થઈ શકે તેમ પોતાના અસ્તિત્વથી માંડીને જગત સુધી કોઈ પણ પદાર્થ કે ભાવનુ ભાન મનના વ્યાપાર વિના ન થઈ શકે જ્ઞાતાપણુ પ્રાપ્ત કરવા મન એ આવશ્યક સાધન છે મનનો વ્યાપાર જેમ જેમ વિશેષ વિકસિત અને શુદ્ધ થતો જાય, તેમ તેમ જ્ઞાતાપણુ વધારે સ્પષ્ટ થતુ જાય અને એ દ્વારા મળતા અનુભવો વધારે સૂક્ષ્મ અને તલસ્પર્શી થતા જાય, તે છેવટે એટલે સુધી કે, એ વડે પોતાના અને જગતના અસ્તિત્વની પાછળ રહેલી ચૈતન્યસત્તાનેયે તે સમજી શકે જે જે જ્ઞાનો ઊઠે છે તે એક દૃષ્ટિએ કલ્પના છે એ સાચુ, છતા એ કલ્પના પાછળ જેટલુ નિયમાવલોકન છે, જેટલે અશે એકની કલ્પના બીજાઓની કલ્પનાઓ સાથે મળતી આવી શકે છે, જેટલે અશે

* યોગવાસિષ્ઠમા, માયામા કશો નિયમ જ નથી એવુ સિદ્ધ કરવા, પૃથ્વીમાથી આકાશ, જળમાથી તેજ ઊપજી આવે એવી ક્રમવિહીન સૃષ્ટિઓ છે, અને તે યોગીઓ જોઈ શકે છે, એવુ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે આ પણ યોગવાસિષ્ઠકારની માયા જ છે

એક જણને થતી પ્રતીતિઓ તે બીજાને કરાવી શકે છે, અને જેટલે અંશે એ કલ્પનાની અવગણના કરી વ્યવહાર ચાલી શકતો નથી, તેટલે અંશે જગત જેવું કાંઈક છે, તેમાં કાંઈક નિયમાધીન ક્રિયા ચાલે છે, કાંઈક નિયમો મુજબ જ તેની પ્રતીતિ થાય છે અને તે ગંધર્વનગર કે ઝાંઝવાનાં જળ જેવી કે રજ્જુસર્પ જેવી કે 'નક્કો નક્કો રાજાની વાત' જેવી* જ કલ્પના નથી એમ માન્યા વિના ચાલે એમ નથી. જગત દેખાય છે તે આપણા અજ્ઞાનથી ઊઠેલી કલ્પનાને લીધે દેખાય છે એમ કહેવાને બદલે જગત છે માટે, આપણે જો સમનસ્ક હોઈએ તો, આપણને એ પ્રતીત થાય છે, અને જેમ જેમ એ મન વિશેષ શુદ્ધ અને અભ્યુદિત થાય તેમ તેમ એ પ્રતીતિનું સ્વરૂપ વધારે સૂક્ષ્મ અને તલસ્પર્શી થાય છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય થાય.

મનને એક કેન્દ્ર ઉપર લાવવું પડે એ જુદી વસ્તુ છે. અને જ્યારે તેમ કરીએ ત્યારે તે કેન્દ્ર એટલું સૂક્ષ્મ થાય છે કે જેમ અણુ જેટલી વસ્તુ સૂક્ષ્મદર્શક-યંત્ર વિના ન દેખાય તેમ એ વ્યાપાર માલૂમ પડતો નથી, પણ ત્યારે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી જ તે મન અત્યંત બળવાન અને તલસ્પર્શી હોય છે. એમાં મનની પ્રજ્ઞતા વધારે છે, ઓછી નથી. પણ મનોવ્યાપાર એ જ જ્ઞાનનું સાધન છે, એનો વ્યાપાર એ અજ્ઞાન નથી. મનની શુદ્ધિ અને વિકાસની ન્યૂનતાને લીધે એ જ્ઞાન સ્થૂળ કે ભૂલભરેલું હોય, પણ સ્થૂળ કે ભૂલભરેલું તોયે જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનો અભાવ — જડતા — અજ્ઞાન નથી.

જગત દેખાય છે તે એવો જાદુગરનો ખેલ નથી કે 'ફૂ' કરવાથી ઊડી જાય. એના સ્વરૂપ વિષેની આપણી કલ્પના ભૂલભરેલી હોય એમ બને, તે માટે આપણું એક જ સાધન મન — તેને આપણે શુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ કરવું રહ્યું. જેણે જેણે આત્મપ્રતીતિ કરી છે તેણે આ જ રીતે કરી

* વેદાંતનાં પુસ્તકોમાં સૃષ્ટિનું મિથ્યાપણું બતાવવા માટે નીચેના જેવી વાતો કહેવામાં આવે છે. એક હતો નક્કો નક્કો રાજા, એને હતા ત્રણ કુંવર, તેમાંથી બે જન્મ્યા જ નહોતા અને એકની વાત જ ખોટી હતી, તેમણે વસાવ્યાં ત્રણ ગામ, તેમાંથી બે ખાલી હતાં અને એક વસ્યું જ નહોતું, વગેરે.

છે પોતે સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞાવાળા છતા, અશુદ્ધ મનસ્કતાને બદલે સમનસ્કતા એ જ અજ્ઞાન છે અને અમનસ્ક થાઓ એવો ઉપદેશ સતોએ આપ્યો એ જ આશ્ચર્ય છે!

> यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्क सदा शुचि ।
> स तु तत्पदमाप्नोति ॥ × × × ×
> एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।
> दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि ॥
>
> (कठोपनिषत्)

જે વિજ્ઞાનયુક્ત, સમનસ્ક, અને સદા પવિત્ર છે તે તે પદને મેળવે છે × × આ સર્વ ભૂતોમા ગૂઢ રહેલો આત્મા પ્રકટ માલૂમ પડતો નથી, પણ કુશાગ્ર અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી સૂક્ષ્મદર્શીઓ એને જાણી શકે છે

૨૨

લીલાવાદ

સાધકને ગૂચવી નાખનારી આ એક બીજી શબ્દજાળ છે 'આ સર્વ વિશ્વ ભગવાને રમતમા (લીલયા) પોતામાંથી રચ્યુ છે અને સર્વ કાંઈ ભગવદ્રૂપ જ છે'—એમ એક બાજુથી એને કહેવામા આવે છે, અને બીજી બાજુથી એને શિખડાવવામા આવે છે કે, 'ભગવાનને ભજીને મનુષ્યજન્મને સાર્થક કરી નાખ, મનુષ્યજન્મ કાંઈ વારવાર મળતો નથી; એક વાર જન્મ એળે ગયો તો તારે કર્મે કરીને કીડો, કૂતરો કે કોણ જાણે શુયે થઈને પડીશ, અને ભટકતા ભટકતા પાર નહી આવે' અથવા એક બાજુથી એમ કહેવામા આવે છે કે, 'ભગવાન સૂત્રધાર છે અને તુ કેવળ એનુ નચાવ્યુ નાચનાર યત્ર છે,' અને બીજી બાજુથી કહેવામા આવે છે કે, 'ભગવાન તો કેવળ કર્મફલપ્રદાતા છે અને તુ જ તારા કર્મો માટે જવાબદાર છે'

સાધક આ પરસ્પરવિરોધી વિધાનો વચ્ચે મેળ બેસાડવા અશક્ત થાય છે, અને ઘણીયે વાર એને થઈ આવે છે કે, 'ભગવાનની આવી તે કેવી સ્વચ્છદતા! એને માટે અમારે સર્વ પ્રકારની વ્યથાઓ ભોગવવાની!' એ મૂઝવણનુ સમાધાન કરવા એને કહેવામા આવે છે કે, 'તુ તારુ હુપણુ છોડી દઈ ભગવદ્દૃષ્ટિએ જો કયાય સુખ કે દુખ કશુયે જણાશે નહી' પેલો તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એવી પ્રતીતિ કરવા ઘડીભર મથે છે, પણ વ્યાકુળતાનો કે દુખનો અસહ્ય ભાર અનુભવાતો હોય ત્યારે દુખ છે જ નહી એમ કેવી રીતે માની શકે?

ત્યારે, આ લીલાવાદની પાછળ તત્ત્વદૃષ્ટિ એટલી જ છે કે, સર્વ વિશ્વ એક ચિતત્ત્વમાથી જ થયેલુ છે કેવી રીતે થયુ અને શુ કામ થયુ, એ પ્રશ્નના સમાધાન માટે 'લીલા' શબ્દ વાપરવામાં આવે છે, ત્યારે એનો સાદો અર્થ એટલો જ છે કે, એ ચૈતન્યના સહજ સ્વભાવમાથી જ થયેલુ લાગે છે, પણ એથી વધારે ચોક્કસ પ્રયોજન આપણે જાણી શકતા નથી

પણ એ લીલા શબ્દ સાધકના મનમા કેવી ગેરસમજ અને દભી પુરુષોને માટે કેવી પાખડ વધારવાની અનુકૂળતા કરી આપે છે, તેનો બ્રહ્મસૂત્રકારને ખ્યાલ હોત, તો તેમણે એ શબ્દ ન વાપર્યો હોત* ચૈતન્ય

---

* બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૧-૩૩

એ વિશ્વનુ ઉપાદાનકારણ છે — ચિત્તત્ત્વમાથી જ વિશ્વ થયુ છે એ વેદાન્ત-સિદ્ધાન્ત છે, પણ 'લીલા' શબ્દ વાપરવાની સાથે ચૈતન્યમાથી થયુ છે તેને બદલે 'ભગવાને કર્યું છે' એવી ભાષા યોજાય છે અને ઉપાદાનકારણને બદલે એક પરશક્તિ વિશ્વનુ નિમિત્તકારણ હોય એવી સમજ થઈ જાય છે પાખડીઓ કેવી રીતે એ લીલા શબ્દનો દુરુપયોગ કરે છે તેમા પડવાની જરૂર નથી

અનત પ્રકારની શક્તિઓના બીજરૂપ ચૈતન્ય શક્તિમાંથી આ વિશ્વ થયુ છે એ ચિદ્રૂપ હોવાથી એ ઋત પણ છે — એટલે કે, ચોક્કસ નિયમો પ્રમાણે જ એ ચૈતન્ય ક્રિયાવાન થાય છે ક્રમશ એમાથી જ મનુષ્ય થયો છે, મનુષ્યની વિવિધ શક્તિઓ થઈ છે, એનામાં ઓછીવત્તી સ્વાધીનતા અને સ્વતત્રતાનોયે ઉદય થયો છે· તેને લીધે એ તદ્દન પોતાની બાહ્ય શક્તિઓ કે પરિસ્થિતિને આધીન હોય તેમ વિવશપણે વર્તનારો રહેતો નથી, પણ એનાથી પર થઈ શકે છે, ઓછોવત્તો એમના ઉપર કાબૂયે મેળવી શકે છે, સ્વેચ્છા પ્રમાણે ઓછુવત્તુ પોતાનુ નિયમન કરી શકે છે, અને એવી રીતે એ શક્તિનો મનુષ્યમા આવિર્ભાવ થતા થતા એવી સ્થિતિ આવે કે, જેમ બીજ વૃક્ષરૂપે થવામા પોતે અદૃશ્ય અને નષ્ટવત્ બની ગયુ હોય છે તે બીજુ બીજ ઉપજાવે એટલે એની પરિક્રાન્તિ (Cycle) પૂરી થઈ ગણાય, તેમ એ ચૈતન્ય-શક્તિ પોતાની સત્તાની પ્રતીતિ કરાવે એટલે એની પરિક્રાન્તિ પૂરી થાય

'લીલા' શબ્દ પરમતત્ત્વમાં સ્વચ્છદતાનો ખ્યાલ ઉપજાવે છે, પણ આપણે તો જાણીએ છીએ કે એક નાનુ તણખલાનુ હાલવુ કે મોટો જલપ્રલય કે ભૂકંપ જે કાંઈ બની આવે છે તે ચોક્કસ નિયમો મુજબ જ થાય છે એવા કેટલાક નિયમોનુ આપણને જ્ઞાન પણ છે, જેટલાનુ જ્ઞાન છે તેને આધારે મનુષ્યે કેટલીયે શક્તિઓ ઉપર પોતાનો કબજો કર્યો છે, અને બીજાને ઓળખવા કે તે ઉપર કબજો બેસાડવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે જણાયેલા નિયમો કરતાં ન જણાયેલા વધારે છે અને કદાચ રહેશે, છતાં જે જાણીએ છીએ તે ઉપરથી આપણે એટલુ ચોક્કસપણે કહી શકીએ છીએ કે, ચૈતન્ય ઋત છે, જગત ઋત છે, લીલા — સ્વચ્છદ — સ્વચ્છદી બાળક જેવા ભગવાનની રમત — નથી, અને સ્વચ્છદી બાળક જેમ

'પગ પાંખોને પકડી તોડે, રાજી થઈ જોવાને છોડે,'

તેમ ભગવાન આપખુદ, મનસ્વી, લાગણી વિનાનો, જીવોને સર્જી તેમના ક્લેશોમા આનદ લેનારો, કોઈ ધામમા રહેનાર રાજા નથી.

૨૩

પૂર્ણતા

અભ્યુદયની ઇચ્છા રાખનાર દરેક પુરુષને પૂર્ણ થવાની ઇચ્છા હોવી યોગ્ય અને સ્વાભાવિક છે, પણ પૂર્ણતા વિષેના એના આદર્શ અને એ પદને પ્રાપ્ત કરવાની પદ્ધતિ વિષે જો ભ્રમભરી કલ્પનાને એ પોષતો હોય તો તે ઊલટો વધારે ગૂચવાઈ જાય એવો સંભવ છે.

પહેલા તો પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિની બાબતમા કેટલીક શક્યાશક્યતાનો એણે ખ્યાલ કરવો જોઈએ ચૈતન્ય સર્વશક્તિમાન છે શક્તિમત્તાની દૃષ્ટિએ (Potentially) જ્યા જ્યા ચૈતન્ય સ્ફુરતુ પ્રતીત થાય છે ત્યા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ અને સમ છે જે સ્થિતિએ એક પ્રાણી પહોચ્યો હોય. તે સ્થિતિએ બીજો કોઈ પણ પહોચી શકે આ બધુ જેમ સાચુ છે, તેમ આ પણ સાચુ છે કે, અમુક કોઈ ક્ષણે આપણે જે કોઈ જીવનો વિચાર કરીએ, તે પોતાની શક્તિને, તેની ઉપાધિઓ તથા ચોક્કસ નિયમોને અધીન રહીને જ પ્રગટ કરી શકે છે એટલે ચૈતન્યની શક્તિમત્તા (Potentiality) અમર્યાદિત છે, પણ અમુક ક્ષણે તેને પ્રગટ કરવાની શક્તિ મર્યાદિત છે એક પહેલવાન મોટરને ઊભી રાખી શકે, તો મારામા પણ ત જ ચૈતન્યશક્તિ હોવાથી હુ પણ શક્તિમત્તાની દૃષ્ટિએ એમ કરવા લાયક ગણાઉં, પણ આ ક્ષણે એ શક્તિને હુ પ્રગટ કરી શકુ નહી, એટલુ જ નહી પણ શક્તિને એ રીતે પ્રગટ કરવાનુ મારા શરીરમા મરણ પર્યંત સામર્થ્ય આવે કે નહી તે અન્ય નિયમોને અધીન છે જો મે મારા પૂર્વજીવનમા એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો કદી સંકલ્પ ન કર્યો હોય, મારા શરીરને એવુ બનાવી મૂક્યુ હોય કે એવી જાતની શક્તિ પ્રગટ કરવાને એ ન સુધરી શકે એવુ પગુ બની ગયુ હોય, તો મારાથી આ શરીરે પહેલવાન જેટલી શક્તિ કદી પ્રગટ ન કરી શકાય એવુ બને. ચૈતન્ય સર્વશક્તિમાન હોવા છતા એ શક્તિઓ કયે રૂપે અને કેટલી

માત્રામાં પ્રગટ થાય, એ મે જે રીતે મારુ આજ સુધી જીવન ગાળ્યુ છે તે વડે મર્યાદિત કર્યું છે

આ કારણથી, આત્મપ્રતીતિવાળા સર્વે પુરુષો એકસરખી શરીરની, મનની કે બુદ્ધિની શક્તિવાળા હોવા જોઈએ, એમ સમજવાની ભૂલ ન થવી જોઈએ આવી વ્યક્તિગત મર્યાદાની સાથે દેશકાલની મર્યાદિતતા પણ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે આત્મપ્રતીતિવાળો પુરુષ પોતાના જમાનાની અસરથી તદ્દન જ મુક્ત હોય એવુ માનવાની ભૂલ ન કરવી જોઈએ આથી દા ત, બુદ્ધની પૂર્ણતા એના જમાના અને દેશને અનુસરીને હોય, અને કૃષ્ણની એના બુદ્ધ, મહાવીર અને ગાધીજી ત્રણે અહિસાના હિમાયતીઓ હોય છતા ત્રણે પર પોતાના જમાનાની અસર હોવાથી ત્રણેની અહિસા વિષેની આચાર માટેની કલ્પનામા ભેદ પડે એટલે કે, એવા પુરુષની શક્તિઓ કે ગુણોએ જીવનમા જે વિશિષ્ટ સ્વરૂપ લીધુ હોય તે વિશિષ્ટતાને કદી આદર્શ ન કરી શકાય એ શક્તિઓ અને ગુણોનો આચરણરૂપે નહી પણ ભાવનારૂપે જ વિચાર કરવો જોઈએ, આચારની યોગ્યાયોગ્યતા આજની દૃષ્ટિએ તપાસવી જોઈએ, અને તેને પ્રગટ કરવાની વિશિષ્ટ રીત આજના યુગને ઘટે તેવી રીતની હોવી જોઈએ

બીજુ, પૂર્ણતાના આદર્શની બાબતમા સ્થિરસપત્તિ અને વિભૂતિ વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમા રાખવો જોઈએ અર્જુન એના જમાનામા યોદ્ધા તરીકે અદ્વિતીય હતો, છતા એને કાબાએ લૂટચો ઘડપણ, નિરાશા વગેરેથી એની લડવાની શક્તિ હણાઈ ગઈ અને એ હાર્યો છતા કોઈ એમ નહી કહી શકે કે, અર્જુન યુદ્ધવિદ્યા ભૂલી ગયો હતો કે એની વીરતા ઘટી ગઈ હતી વિદ્યાનો પ્રયોગ કરી બતાવવાની શક્તિ વિદ્યા કરતા ઓછી સ્થાયી હોય એથીયે આગળ વધી કદાચ એમે બને કે, એકાદ સેનાપતિ ઘડપણમાં મહાવરો ન રહેવાથી યુદ્ધકળાયે ભૂલી જાય, છતા તેનુ શૌર્ય ઘટચુ ન કહેવાય એટલે યુદ્ધવિદ્યા અને એનો પ્રયોગ એ બે એની વિભૂતિઓ છે અને શૌર્ય એની સ્થિરસપત્તિ છે એ અશસ્ત્ર થાય કે યુદ્ધવિદ્યા ભૂલી જાય છતા એનામા રહેલુ શૌર્ય અનેક રીતે પ્રગટી ઊઠે

મનુષ્ય જે જે વિદ્યાઓ શીખે છે અને તેના પ્રયોગરૂપે જે જે કર્મો કરે છે, તે પ્રત્યેક એના ઉપર એક એક ગુણનો સસ્કાર પાડે છે એક જ

પ્રકારના એવાં કર્મોનો અભ્યાસ એ ગુણોને દૃઢ કરી એને એનો સ્વભાવ બનાવે છે, અને એની સ્થિરસંપત્તિ થાય છે કાળાન્તરે એમ બને કે, એ પ્રકારના કર્મો કરવાના પ્રસંગ જ એના જીવનમા ન આવે, છતા એનો એ સ્વભાવ જીવનના સૂક્ષ્મ પ્રસંગોમાયે જણાઈ આવ્યા વિના ન રહે સૂક્ષ્મ પ્રસંગોમા જ જણાય એટલે વિભૂતિ જેવા એ આકર્ષક ન બને એમ થાય, છતા એ એની સ્થિરસંપત્તિ છે

પૂર્ણતાનો વિચાર આવી સ્થિરસંપત્તિની — ગુણોની — બાબતમા કરવો જોઈએ કઈ વિદ્યાઓ કે વિભૂતિઓ તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો બને એ જુદી વાત છે

ગુણોની દૃષ્ટિએ પણ પૂર્ણતાનો વિચાર બે રીતે કરવાનો છે: વિવિધતાની દૃષ્ટિએ અને એકાદ ગુણની પરાકાષ્ઠાની દૃષ્ટિએ જુદા જુદા ગુણો જુદા જુદા કાળમા મહત્ત્વ મેળવે, અને યુગાનુસાર એવા કોઈ ગુણની પરાકાષ્ઠા હોવી આવશ્યક ગણાય, પણ વિવિધતાને ગૌણ ન સમજવી જોઈએ, કારણ, જીવનના દરેક પ્રસંગમા જ નહીં પણ વિશિષ્ટ ગુણોનોયે વિવેકપૂર્વક અમલ કરવામા વિવિધતાનો ખપ છે

પણ આ વિવિધતાની બાબત સાદી બુદ્ધિથી સમજવામા આવે તો ગેરસમજ નથી થતી, પણ કોઈ તત્ત્વવાદની દૃષ્ટિએ એનો વિચાર કરવામા આવે છે, ત્યારે સાધક ગોટાળામા પડે છે દા ત, કેટલાક કહે છે, 'ભગવાન પૂર્ણ છે, એ તો કામી, ક્રોધી, લોભી, હિંસક, અહિંસક સર્વ કાંઈ છે મારે પુરુષોત્તમ થવુ છે તો મારે એ સર્વ ભાવોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ' માણસ જ્યારે વિવેકબુદ્ધિને તિલાજલિ આપી કોઈક વાદથી ઘેરાઈ જાય છે, ત્યારે જ આવા ગોટાળામા પડે છે નહી તો એ સમજે કે, ગુણોની વિવિધતામા પ્રત્યેક ગુણનુ ઉન્નત કે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ વિચારવુ ઘટે છે દા ત, કામની પાછળ સ્થિર ગુણ પ્રેમનો અને સર્જનતાનો છે, કામવિકારમા એનુ સ્વરૂપ ઉન્નત નથી, શુદ્ધ પ્રેમ અને શુદ્ધ રચનશીલતા એ યોગ્ય છે તેમ જ ક્રોધની પાછળ અવ્યવસ્થિત તેજસ્વિતા રહેલી છે. ઉન્નત તેજસ્વિતા યોગ્ય છે લોભમા અનુન્નત સંગ્રહેચ્છા રહી છે એનોયે ઉન્નત માર્ગ હોઈ શકે એ રીતે ગુણોની ઉન્નત કોટિમા વિવિધતા અને સર્વેનુ સામંજસ્ય એ પૂર્ણતાનો આદર્શ હોય એમા અઘટિત કશુ નથી,

અને તે સાદી રીતે સમજી શકાય એવી વાત છે પણ પૂર્ણતા એટલે બ્રહ્મચર્ય પણ ખરું અને લપટતા પણ ખરી, એ પૂર્ણતાનો વિચિત્ર અને ભૂલભરેલો ખ્યાલ છે

પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવામાટે ધ્યાસયોગ સૂચવાયેલો જણાય છે 'હુ પુરુષોત્તમ છુ' એવી જ ભાવના કર્યા કરવાથી પુરુષોત્તમ થવાય એમ કેટલાકની માન્યતા છે આ રીત ખોટી છે 'હુ પુરુષોત્તમ છુ' એમ કહો કે 'હુ સદ્દગૃહસ્થ છુ' એમ કહો, પુરુષોત્તમની કે સદ્દગૃહસ્થની જેવી આપણી કલ્પના હશે તેવા જ આપણે થઈ શકીશુ — એ એક વાત અને ધ્યાસ કરવાથી પુરુષોત્તમ થઈ શકાય તો વડોદરાના ગાયકવાડ તો જરૂર થઈ શકાવું જોઈએ દીવાનાશાળામાં તો એમ કેટલાક થાય છે એ આપણે જાણીએ છીએ, પણ ડાહ્યા જગતમાં નથી થઈ શકાતુ એ પણ ચોક્કસ વાત છે. જે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તે માટે તન તોડીને મહેનત કર્યા વિના તે કેવળ ધ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય એવી આશા કરવી એ ખેદજનક અણસમજ છે, અને કમનસીબે, દેશમાં જ્યારે પુરુષાર્થ ઘટી જાય છે અને કલ્પનાશક્તિથી પોષાતી આકાક્ષાઓ જ બળવાન રહે છે, ત્યારે જ બાધા, આખડી, માનતા, ધ્યાસ વગેરે ઉપાયોથી જ માણસ ધ્યેય પાર પાડવાની આશા રાખે છે

૨૪

અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને સર્વજ્ઞતા*

'માયાવાદ'વાળા પરિચ્છેદમા, આત્મામા અજ્ઞાન ક્યાથી આવ્યું એ પ્રશ્ન સાધકને ઊઠે છે અને તેનો સમાધાનકારક ખુલાસો નથી મળતો, એમ જણાવ્યુ અજ્ઞાન વિષે અહીં જરા વિશેષ વિચાર કરવો ઠીક થશે

અજ્ઞાન જેવુ કાંઈ છે જ નહીં એવુ સૌ વેદાતીઓ આપણને કહે છતા, જેટલે અશે અજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે તેટલે અશે, એમના એ વાક્યથી આપણને સમાધાન થવુ શક્ય નથી માટે અજ્ઞાન નથી એમ કહેવા કરતા અજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ શોધવુ વ્રધારે યોગ્ય થશે

જ્ઞાન શબ્દમા બે ભાવો સમાય છે. (૧) ભાન, જાગૃતિ, અને (૨) કોઈ પદાર્થ કે કર્મ પરત્વે એના સ્વરૂપ, ગુણ, ધર્મ, અન્ય પદાર્થો સાથે સબધ વગેરેનો નિશ્ચય

'યોગખડ'મા સમજાવ્યુ છે કે, આ બને ભાવો બુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બને શબ્દો બુદ્ધિના વ્યાપારો દર્શાવવા માટે યોજાય છે

અજ્ઞાનમા આથી ઊલટા ભાવો છે: એટલે કે, (૧) બેભાનપણુ, નિદ્રા વગેરે અને (૨) કોઈ પદાર્થ કે કર્મના સ્વરૂપ, ગુણ, ધર્મ વગેરે કોઈ બાબતમા નિશ્ચયનો અભાવ

એટલે આ બે પ્રકારનુ અજ્ઞાન તો થયુ જ

આ ઉપરાત બુદ્ધિનો જે જાગૃતિ કે ભાનનો વ્યાપાર છે તે અપૂર્ણ હોય એમ બને 'યોગખંડ'ના વાચનાર જાણી શકશે કે, વૃત્તિના ઉદ્‌ભવ સાથે જે ચાર સપ્રજ્ઞાનો ઊઠે છે તેમાંના કોઈક કે સર્વે પ્રત્યે લક્ષ જાય એટલી પ્રજ્ઞા સૂક્ષ્મ ન થઈ હોય, તો જેમ જેમ એ સપ્રજ્ઞાનો

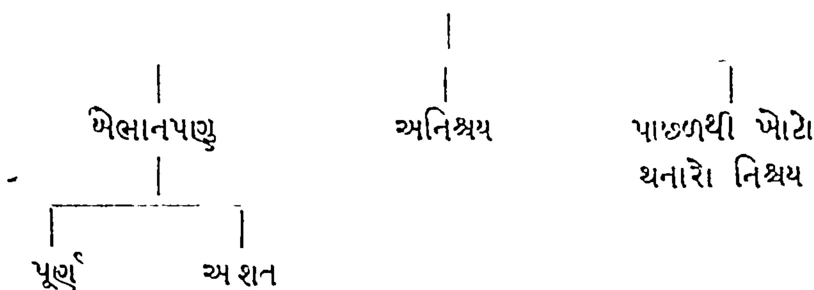
---

* આ પ્રકરણ 'યોગખડ' વાચ્યા પછી વધારે સ્પષ્ટ થશે માટે જેમને એ અહીં ન સમજાય તેમણે એ ખડ વાચ્યા પછી ફરીથી વાચવા વિનતી છે

સ્પષ્ટ ઊડતાં જાય તેમ તેમ પૂર્વની સ્થિતિ અપૂર્ણ ભાનની અથવા અધૂરા જ્ઞાનની હતી એમ માલૂમ પડે છે પૂર્ણ ભાનની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ સમ્રજ્ઞાન પણ અજ્ઞાન જ છે

પદાર્થ કે કર્મ પરત્વે એના સ્વરૂપ, ગુણ, ધર્મ, અન્ય પદાર્થો સાથે સબધ, એની યોગ્ય કિમત વગેરે બાબત જે નિશ્ચય થાય તે જ્ઞાન ખરુ, પણ જો એ ઓછા અનુભવ કે વિચારથી થયુ હોય, તો જેમ જેમ અનુભવ કે વિચાર વધે તેમ તેમ એ નિશ્ચયમા ફરક પડતો જાય અને આગલો નિશ્ચય વિપરીત હતો, કલ્પનાયુક્ત હતો કે અધૂરો હતો એમ માલૂમ પડે પાછલા અનુભવથી કે વિચારથી પૂર્વના નિશ્ચય ખોટા ઠરે અને તેથી તે દૃષ્ટિએ પૂર્વનુ જ્ઞાન તે અજ્ઞાન હતુ એમ ઠરે

આ રીતે અજ્ઞાન ચાર રીતનુ હોય

આ રીતે બુદ્ધિમા અજ્ઞાન થઈ શકે છે એનો ઇન્કાર કરી શકાય એમ નથી એનોયે ઇનકાર કરવામા કેવળ એક શબ્દજાળ જ નિર્માણ થાય

પરતુ બુદ્ધિમાં આવુ અજ્ઞાન હોય છે તેનુયે આપણને જ્ઞાન હોય છે, એ અજ્ઞાનનાયે આપણે સાક્ષી રહીએ છીએ અને તે દૃષ્ટિએ સાક્ષીરૂપ આત્મામાં અજ્ઞાન નથી, એ બુદ્ધિનુ જ્ઞાન તેમ જ અજ્ઞાન બનેને જાણે છે અને તે રીતે સદા જ્ઞાતા જ છે એમ કહેવામા આવે છે બુદ્ધિવૃત્તિ અને સાક્ષિત્વ એ બેનો ભેદ કરીને અજ્ઞાન છે જ નહી એમ સમજાવવામાં આવે છે

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ આ ખરુ છે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ, માણસ બને તેટલુ બુદ્ધિનુ જ અજ્ઞાન ટાળવા મથતો હોય છે નજીવી વસ્તુથી માડીને

વ્યવહારના સર્વે કર્મોમા અને આત્માનુ સ્વરૂપ શોધવામા એ બુદ્ધિને જ સત્ય નિર્ણયો પર લાવવા મથે છે સાક્ષી સદૈવ જ્ઞાતા છે એમ જાણીને એનુ હમેશા કાર્ય સરતુ નથી, બુદ્ધિ જ્ઞાનવાન હોય તો જ તેનુ કાર્ય સરે છે

માણસ બુદ્ધિને સર્વજ્ઞ કરવા મથે છે, પણ પ્રકૃતિ અનત હોઈ એક રીતે એમા એ કદી ફાવતો નથી પ્રકૃતિના વ્યાપારો સનાતન અને શાશ્વત નિયમોથી ચાલે છે એમ લાબા વખતથી જણાયુ છે એ નિયમો કેટલા અને શુ છે એ જાણવા વૈજ્ઞાનિકો, યોગીઓ, ભક્તો, તત્ત્વચિંતકો જુદી જુદી રીતે મથતા રહ્યા છે એ રીતે જ્ઞાન વધતુ જાય છે, પણ એનુ ક્ષેત્ર એથીયે વધારે મોટુ માલૂમ પડતુ જાય છે

પરતુ આમ પ્રયત્ન કરતા કરતા એ અમુક ચોક્કસ ભૂમિકાઓનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે એમાં પ્રકૃતિનુ, વ્યવહારનુ, ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનનુ, અમુક વ્યવહારમા ઊઠતા ચોક્કસ કાયડાઓનુ તથા તે બધાનુ દરેક જાતનુ જ્ઞાન હોય છે એમ માનવાનુ નથી જે સિદ્ધાતો કે નિયમો ઉપર વિશ્વનુ અને મનુષ્યજીવનનુ તત્ર ચાલે છે તથા જેમના વડે દુ ખનો નાશ કરી શકાય અને સમાધાન પ્રાપ્ત કરી શકાય, એ સિદ્ધાંતોને તે શોધી લે છે— એટલુ જ સમજવાનુ છે

'યોગદર્શન'મા એ જ્ઞાનની નીચે પ્રમાણે સાત સીમાઓ કહી છે * (૧) જીવનનાં તત્ત્વ વિષેનુ જ્ઞાન, (૨) જીવનને જકડનારા અને છોડનારા સસ્કારોનુ જ્ઞાન, (૩) દુ ખનાશક અને સમાધાનકારક સપત્તિઓનુ જ્ઞાન, (૪) કર્તવ્યાકર્તવ્યનુ જ્ઞાન, (૫) સમાધાનકારક ચિત્તના ભાવોનુ જ્ઞાન; (૬) દુ ખકારક ચિત્તના ભાવોનુ જ્ઞાન, અને (૭) નિત્યાનિત્યનુ જ્ઞાન ટૂકમા, માનવજીવનના તાત્ત્વિક પ્રશ્નો વિષેનુ જ્ઞાન

જેને આ વિષયના નિ સંશય સિદ્ધાતો હાથ લાગ્યા છે, અને તે સિદ્ધાતો મુજબ જેનુ જીવન બન્યુ છે, તેને એ વિષયનો સર્વજ્ઞ કહેવાને હરકત નથી પણ સર્વજ્ઞ એટલે મનુષ્યજીવનના તાત્ત્વિક પ્રશ્નોની બાબતમાં સર્વજ્ઞ— એટલુ જ એનો અર્થ એવો નથી કે, એણે આજે ઉપવાસ કર્યો હોય તો તેની નૈતિક અસર બીજા ઉપર શી થશે એ તે ખાતરીપૂર્વક કહી શકે, અથવા એના પગમા કળતર થતુ હોય તો તેનો એ અચૂક

* तस्य सप्तधा प्रान्तभूमि· प्रज्ञा । २–२७ ।

ઇલાજ કરી શકે, અથવા દશ મિનિટ પછી એના પર શું કર્તવ્ય આવી પડશે તે ખાતરીપૂર્વક કહી શકે, અથવા મંગળના ગ્રહ પર મનુષ્યો વસે છે કે નહીં તેની ખાતરી આપી શકે

ઉપર કહી તેવી જાતની જ્ઞાનની ભૂમિકાઓ પ્રાપ્ત કર્યાનું ફળ (૧) જીવનના અંતિમ જ્ઞેયની પ્રાપ્તિ, (૨) મુક્તિ, (૩) શાંતિ, (૪) કૃતકર્તવ્યતા, (૫) દુઃખનાશ, (૬) ભયનાશ અને (૭) આત્મસ્થિતિ થાય એમ જણાવ્યું છે

સર્વ વિદ્યાઓનું પ્રયોજન આ સાત ફળ માટે જ હોઈ શકે, એ પ્રયોજન વેદશાસ્ત્રસંપન્ન અને સર્વવિજ્ઞાનકળાવિશારદ થવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તો તેમ, અને જો સાદુંસીધું જીવન ગાળી તેના કર્તવ્યો બજાવતાં થઈ શકે તો તેમ પ્રાપ્ત કરવાને હરકત ન હોય એ પ્રયોજન પરત્વે બંને સરખા સર્વજ્ઞ કહેવાય એ પ્રયોજન પ્રાપ્ત ન થાય તો પહેલો શાસ્ત્રજ્ઞ પણ સર્વજ્ઞ ન કહેવાય.

સારાંશ કે, શ્રેયાર્થી જે સર્વજ્ઞતા માટે આકાંક્ષા રાખે તે માનવજીવનના આદિ, મધ્ય અને અંતને લગતા અને ચિત્તની શાંતિને લગતા પ્રશ્નોની, એ પ્રશ્નો વિષે પણ અનંત પેટાપ્રશ્નોની નહીં પણ મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો વિષેની પેટાપ્રશ્નોના જ્ઞાનનો અનાદર કરવો એ ભૂલ ગણાય, પેટાપ્રશ્નોનો મૂળ સિદ્ધાન્તો સાથે મેળ બેસાડતાં ન આવડવો કે સિદ્ધાન્તોને પોતાના જીવનમાં ઘટાવતા ન આવડવા, એ જ્ઞાનની 'પ્રાન્તભૂમિ' (સીમા) પ્રાપ્ત કરી એમ ન ગણાય

જીવનશોધન

[શોધવું એટલે ન જાણેલું ખોળવું અને જાણેલું સુધારવું]

ખંડ ૫ મો

સાંખ્ય અને વેદાંતવિચાર સાથે દૃશ્યશોધન

૧

પ્રાસ્તાવિક

એક ઠેકાણે સ્વામી વિવેકાનંદે સાંખ્યદર્શનની શોધ કરનાર કપિલ મુનિની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે એમણે બતાવ્યું છે કે સાંખ્યદર્શનની વિચાર કરવાની પદ્ધતિ વ્યવહારુ રીતે સાચી છે એમ સ્વીકાર્યા વિના વેદાંતીને પણ ચાલતું નથી

આ કારણથી વેદાંતના જિજ્ઞાસુને પણ સાંખ્યશાસ્ત્રનો પરિચય કંઈક અંશે કરવાની જરૂર પડે છે

પુસ્તકો ઉપરથી સાંખ્યદર્શનમાં વપરાતી ભાષા અને શબ્દો સમજવામાં કેટલીક ભૂલભરેલી કલ્પનાઓ મને ઉત્પન્ન થયેલી હતી અને એવી જ ભૂલો કરતા મે બીજાને જોયા છે એ ભૂલોને લીધે પરિણામ એવું આવે છે કે આ વિષય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ તપાસવા જેવો છે છતાં તેમ થતું નથી, પરંતુ સાંખ્યદર્શને વર્ણવેલાં તત્ત્વોને વિવિધ કલ્પનાઓથી સમજી લેવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે વળી તેથી આજની વૈજ્ઞાનિક શોધોને પરિણામે તત્ત્વો વિષેની જૂના કાળની સમજણમાં જે ફરક અથવા સુધારોવધારો કરવો ઘટે છે તે થવા પામ્યો નથી, અને કપિલ મુનિએ ખેડેલા શાસ્ત્રમાં પાછલા આર્યતત્ત્વચિંતકોને હાથે કાંઈ જ ઉમેરો થયેલો જણાતો નથી

દાખલા તરીકે, આપણે સર્વેએ આટલું જરૂર સાંભળ્યું હશે કે સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે ચોવીસ તત્ત્વોવાળી પ્રકૃતિ અને પચ્ચીસમો પુરુષ એમ પચ્ચીસ તત્ત્વોનું વિશ્વ બનેલું છે પણ તત્ત્વ એટલે શું એ બાબત આપણા મનમાં ઘણી ગેરસમજ રહેલી હોય છે સાંખ્યમતને સમજાવનારા કેટલાક પૌરાણિક અને પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રંથો પરથી ઘણાકની એવી કલ્પના બંધાયેલી હોય છે કે, જેમ રસાયનશાસ્ત્રમાં લોઢું, સોનું, પ્રાણવાયુ, ગંધક વગેરે જુદાં જુદાં તત્ત્વો (સ્વતંત્ર પદાર્થો) મનાયાં હોય છે, તેની જાતના

મહત્, અહંકાર, મન, તન્માત્રા વગેરે કાંઈક સૂક્ષ્મ પદાર્થો છે વળી, સાંખ્ય કહે છે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિના સંયોગથી આ જગત બન્યું છે, સાંભળનારના મનમાં એવી સમજ જોવામાં આવે છે કે જાણે એ બે સત્ત્વો કે તત્ત્વો અસલના વખતમાં એકબીજાથી જુદાં રહેતાં હશે, અને પછી ભેગાં થયાં તેથી સૃષ્ટિ થવા માંડી, અને પુરુષનો જ્યારે મોક્ષ થશે ત્યારે એ પાછો પ્રકૃતિથી જુદો રહેવા લાગશે

આ તત્ત્વોને વેદાંતના પંચીકરણમાં વળી જુદી જ રીતે ઘટાવવા પ્રયત્ન થાય છે અને તેથી વળી ઓર ગેરસમજ વધેલી છે.

આ કારણથી આ શાસ્ત્રના મૂળ સિદ્ધાંતોને મે જેવી રીતે ઘટાવેલા છે તેમ સ્પષ્ટ અને સરળપણે સમજાવવાનો પ્રયત્ન અકારણ નહી થાય, અને તે રીતે તપાસતાં આજની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આ શાસ્ત્રમાં શા સુધારા-વધારા કરવા જોઈએ તે પણ જોઈ શકાશે

સાંખ્યદર્શન એ પ્રાચીન કાળનું આર્યોનું પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Physics) છે, પણ, આર્યોનાં બીજાં શાસ્ત્રોની માફક, એમાંયે મનુષ્યના 'મોક્ષ' માટે જેટલું અને જેવી રીતે જગતનું નિરીક્ષણ કરવું પડે એમ લાગ્યું એથી વધારે કરવામાં આવ્યું નથી આર્થિક કે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ એ નિરીક્ષણમાં ભાગ્યે જ હતી આથી પદાર્થવિજ્ઞાનનો મોક્ષ માટે નિરુપયોગી લાગતો ભાગ અણખેડાયેલો જ રહેલો છે એ વાત વાચકે યાદ રાખવી જરૂરની છે આ પુસ્તકમાંયે દૃષ્ટિ તો આધ્યાત્મિક જ છે, તેથી એ ધ્યેયને અંગે જેટલું અવશ્યપણે સ્પષ્ટ કરવું પડે તેથી વધારે વિસ્તાર કરવાનો ઇરાદો નથી પણ, આજની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અને પ્રાચીન દૃષ્ટિ વચ્ચે વિસંગતિ ન ઊપજે એ રીતે સમજાવવા માટે કેટલોક વિસ્તાર થયો છે, એ વાચકને નકામો કે કંટાળાભર્યો નહી લાગે એમ આશા રાખું છું છતાં જો કોઈ એમ પૂછે કે શ્રેયાર્થીને આ બધું જાણ્યા વિના ન જ ચાલે કે? તો મારે કહેવું પડે કે એવું કાંઈ નથી આ દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખી આ ખંડને બે જાતના અક્ષરોમાં છાપ્યો છે તેથી જેઓ જરૂર જેટલું જ સમજવા ઇચ્છતા હોય, તેઓ ઝીણા અક્ષરવાળો ભાગ છોડી દેશે તો ચાલશે

આજે અંગ્રેજી વિજ્ઞાન ભણેલા છતાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં રસ લેનારા લોકો વૈજ્ઞાનિક વિષયોમાં બે એકબીજાથી વિરુદ્ધ મતો એક જ વેળાએ ધરાવે

છે એમ ઘણી વાર જોવામા આવે છે એક, કૉલેજ, ઇસ્પિતાલ અને ઉદ્યોગો વગેરે માટે, અને બીજે, પ્રાચીન તાત્ત્વિક ચર્ચા માટે હુ આશા રાખુ છુ કે આ વિવેચન એ વિરોધ ટાળશે

આ વિવેચનમા પ્રાચીન સાખ્યશાસ્ત્રનેયે આધુનિક પરિભાષામા અને જરા સરળપણે સમજાય એમ રજૂ કરવા મે પ્રયત્ન કર્યો છે છતા, એ 'વિવેચન' પરપરાગત દૃષ્ટિ મુજબ જ છે કે કેમ તે હુ ખાતરીથી કહી શકતો નથી વિશેષ ચિકિત્સક જિજ્ઞાસુને સુગમ પડે તે માટે પરિશિષ્ટ ૧લામા સાખ્ય કારિકાઓનો અનુવાદ આપ્યો છે પણ, તે ઉપરાંત કપિલ મુનિએ નાખેલા પાયા પર જ પણ સ્વતત્ર રીતે એમા એક નવીન દર્શન પણ રજૂ કર્યુ છે એ રીતે આ ખડમા કપિલમતમા શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ કરવી એ ઉદ્દેશ ખુલ્લો જ છે પણ એ ફેરફાર કેટલા વાજબી છે તેનો વિચાર સુજ્ઞ વાચકને તટસ્થ બુદ્ધિથી કરવા વિનતિ કરું છુ.

છીએ એટલે કે કરવુ, એ એકલા જ્ઞાન કરતા કોઈ જુદા પ્રકારનો ધર્મ છે આમ ક્રિયાવાન એવો જે પ્રકૃતિમા ગુણ દેખાય છે તેને રજોગુણ કહ્યો છે

આ ઉપરાત એક ત્રીજો ગુણ પણ છે, તે સત્ત્વ અને રજ બન્નેથી ઊલટો છે એ માત્ર સત્ત્વગુણ અને રજોગુણનો અભાવ જ નથી, પણ એ બેઉથી ઊલટા પ્રકારનો એક જુદો જ ધર્મ છે ઉદાહરણથી સમજાવીએ તો, જેમ પશ્ચિમ દિશા એટલે પૂર્વદિશાનો અભાવ એટલુ જ નહી પણ એની સામી બાજુની દિશા, અથવા ડાબી બાજુએ જવુ એટલે જમણી બાજુએ ન જવુ એટલુ જ નહી પણ જમણીથી ઊંધી બાજુએ વળવુ જ, તેમ અજ્ઞાન એટલે જ્ઞાનનો અભાવ જ નહી, પણ જ્ઞાનથી ઊલટી રીતે કામ કરનારુ, જ્ઞાનને નાશ પમાડનારુ, ભૂલો કરાવનારું બળ અથવા, ક્રૂરતા એટલે દયાનો અભાવ જ નહી પણ દયાથી ઊલટી રીતે કામ કરનારો ગુણ આ રીતે જે ગુણ કેવળ લઘુતા (હલકાપણુ) કાઢી નાખતો નથી, પણ ગુરુતા (જડતા) ઉત્પન્ન કરે છે, જ્ઞાન કાઢી નાખીને અજ્ઞાન (ખોટુ અને અવળું જ્ઞાન) ઉત્પન્ન કરે છે, પ્રકાશને દૂર કરી અધકારને વધારે છે, ક્રિયાનો નાશ કરી આળસ-પ્રમાદ નિર્માણ કરે છે, એવુ સત્ત્વ અને રજ બેયથી ઊલટા પ્રકારનુ બળ તે તમોગુણ છે સત્ત્વગુણને જો જમણી બાજૂએ જનારી ગાડી કહીએ, તો તમોગુણ એ ડાબી બાજૂની ગાડી છે, રજોગુણને જો પૂર્વ દિશામા વહેનારી ક્રિયાશક્તિ કહીએ તો તમોગુણ પશ્ચિમ દિશામા વહેનારી ક્રિયાશક્તિ છે

આ રીતે ત્રણ ગુણો તે જુદી જુદી જાતની એકબીજાથી સ્વતત્ર ત્રણ શક્તિઓ અથવા બળો છે દરેક વસ્તુમા તે બળો કાર્ય કરતા હોય છે, અને કોઈક વાર એક તો કોઈ વાર બીજુ બળ વધારે જોરદાર બની બીજા બે બળોની શક્તિને ઓછીવત્તી દાબી દે છે જેમ કોઈ ચીજને ત્રણ સાકળો વડે બાધી ત્રણ જણ તેને જુદી જુદી દિશામા ખેચે ત્યારે એમના જુદા જુદા બળો અને તેમની વચ્ચેના જુદા જુદા ખૂણાને લીધે એ ચીજ સ્થિર રહે અથવા એક દિશામા કે બીજીમા ખેચાય, તેમ દરેક વસ્તુ પર આ ત્રણ ગુણોનુ બળ ચાલ્યા કરે છે. જુદાં જુદા કારણોથી એ ગુણોનુ બળ વધારે-ઓછુ થાય છે અને તેથી એ વસ્તુ જુદી જુદી રીતે ફેરફારને પામે છે

ઉપર કહ્યું તેમ ગુણોને સમજાવવાની આ પદ્ધતિ મને અધૂરી લાગે છે અને એટલે અંશે ગીતાના ચૌદમા અધ્યાયનું નિરૂપણ ભ્રમ ઉપજાવનારું થાય છે. મારી દૃષ્ટિએ ત્રણ ગુણોનો વિષય જે રીતે સમજવો જોઈએ તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આગળ આવશે. અહીં એક જ વાત યાદ રાખવા સૂચવું છું. તે એ કે, ત્રણ ગુણો તે ત્રણ જુદા જુદા સ્વતંત્ર બળો નથી, પ્રકૃતિ એ ત્રણ જુદી જુદી શક્તિઓવાળું કોઈ અટપટું તત્ત્વ નથી; પરંતુ ત્રણ ગુણો કે વિશેષણોવાળા એક જ તત્ત્વ અથવા શક્તિનું નામ છે. બીજાં તત્ત્વો અથવા ધર્મો એ શક્તિમાંથી પરિણામ પામેલા હોવાથી એને 'પ્રધાન' (મુખ્ય તત્ત્વ) પણ કહે છે. ગુણો જાતે શક્તિ અથવા બળ જ નથી, તો એ જુદા બળો છે એમ તો કેમ જ કહેવાય? એ તો એક જ શક્તિના પરસ્પર જુદા પાડી ન શકાય એવા ત્રણ વિશેષણો છે એમ જ કહી શકાય. દાખલા તરીકે, કપૂર ધોળું, મૃદુ અને સુગંધી છે એમ બોલવામાં કપૂરના એ ત્રણ વિશેષણો છે એટલું જ કહેવાનો આશય છે, પણ કપૂરમાં એ ત્રણ આગંતુક અને ઓછાવત્તા થનારા ધર્મો રહેલા છે એમ કહેવાનો આશય નથી, તેમ પ્રકૃતિમાં સત્ત્વાદિ ગુણો આગંતુક નથી, પણ સહજ એટલે સાથે સદૈવ રહેલા જ છે. એ ત્રણ ગુણો તે જ પ્રકૃતિ એમ કહેવાને પણ હરકત નથી.

વળી, સામાન્ય ભાષામાં આપણે સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ શબ્દો વિવિધ અર્થોમાં વાપરીએ છીએ, તેથી પણ કેટલીક ભૂલો ઊભી થાય છે. દા. ત., નિર્જીવ વસ્તુઓ તમોગુણનું કાર્ય કહેવાય છે અને સજીવ સત્ત્વગુણનું કાર્ય કહેવાય છે. રજોગુણ, વળી, સત્ત્વતમની વચ્ચે સમાયેલો મનાય છે.

તેમ જ કોઈ વાર ચિત્તમાં વસતા સારા, નરસા કે મધ્યમ સ્વભાવો દર્શાવવા આ શબ્દો યોજવામાં આવે છે. જેમકે, સદ્ગુણી માણસ સત્ત્વગુણી; આગેવાન, મહત્ત્વાકાંક્ષી અને વિલાસ-પ્રિય માણસ રજોગુણી, આળસુ, જડ, ક્રોધી અને દુરાગ્રહી માણસ તમોગુણી લેખાય છે.

શબ્દોના આવો વપરાશ થવામાં કારણ છે અને તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ પણ છે, એ વાત સાચી, પણ તત્ત્વચર્ચામાં આ શબ્દોની યોજના ખાસ અર્થમાં જ થાય છે અને તેમ જ સમજવી જોઈએ. તેના સામાન્ય ઉપયોગથી ઉપજતા સંસ્કાર તે વખતે દૂર રાખવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આટલી સૂચના આપ્યા બાદ આપણે હવે તત્ત્વદૃષ્ટિએ એ ત્રણ ગુણોના અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ એ અર્થો સમજવામા આપણે એટલુ યાદ રાખવાનુ છે કે, ગુણો એ પ્રકૃતિના વિશેષણો હોવાથી એના આપણે જે અર્થો ઠરાવીએ તે અર્થમાં તે ઝીણામા ઝીણા, અથવા મોટામાં મોટા, સાકાર અથવા નિરાકાર, સજીવ કે નિર્જીવ દરેક પદાર્થમાં મળવા જોઈએ દરેક પદાર્થની રચનામા પ્રકૃતિ તત્ત્વ અવશ્ય હોવાથી કોઈ પદાર્થ એકલો તમોગુણી, એકલો રજોગુણી કે એકલો સાત્ત્વિક હોઈ શકતો નથી. અર્થનુ ખરાખોટાપણુ ઠરાવવામાં આ આપણી કૂચી છે

ત્યારે પહેલા તમોગુણ.

તમોગુણ

વિચારવાથી માલૂમ પડશે કે પદાર્થમાત્રમાં આપણને પરિમિતતાની પ્રતીતિ થાય છે નાનો-મોટો, સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ, સરૂપ-અરૂપ દરેક પદાર્થ આપણને અમુક ભાગમા જ રહેલો કે વ્યાપેલો જણાય છે તરગના જેવી ક્રિયામાયે સ્થળની મર્યાદા છે અમુક ક્ષણે એ અમુક જ દેશમાં ભાસે છે એ પરિમિતતા જાતે નિષ્ક્રિય-જડ (inert) જેવી લાગે છે પદાર્થમાત્રમાં જડતા કે નિષ્ક્રિયતાનો ખ્યાલ ઉપજાવવાવાળો પરિમિતતાનો ગુણ એને હુ તમોગુણ કહુ છુ એને કેવળ સત્તાનો, હયાતીનો, (essence, being), કે કેવળ નિષ્ક્રિયતા (inertia)નો ગુણ પણ કહી શકાય પણ પરિમિતતા અથવા, ટૂકામા, પરિમિતિ શબ્દ મને વધારે સ્પષ્ટ અને અર્થસૂચક લાગે છે

રજોગુણ

પણ પદાર્થોનુ આતરિક નિરીક્ષણ કરવાથી આપણને માલૂમ પડે છે કે બાહ્યત નિષ્ક્રિય જણાતા છતાં દરેક પદાર્થની અદર કાંઈક ક્રિયાઓ ચાલ્યા જ કરતી હોય છે જે અણુઓનો એ પદાર્થ બનેલો છે તે અણુઓમાં સતત સ્થાનાતર, કપ, ચલન થયાં જ કરે છે પદાર્થમાત્રમા ચાલતી આવી આતરિક ક્રિયા અથવા ગતિ તે રજોગુણ છે આ ક્રિયાધર્મ અથવા ગતિધર્મને લીધે જ કાંઈક પદાર્થની હયાતી છે એમ આપણે જાણી શકીએ છીએ એ ક્રિયાધર્મ કે ગતિધર્મનો વધારે વિકાસ થાય છે ત્યારે એ આખો પદાર્થ પોતે હાલીચાલી શકે એવો બની શકે છે પદાર્થમાત્રમાં રહેલા ગતિ, ક્રિયા કે કપ (motion)ધર્મને હુ રજોગુણ સમજું છુ.

પણ પરિમિતતા અને ગતિ ઉપરાત દરેક પદાર્થમા એક ત્રીજો ગુણ પણ પારખવામા આવે છે. એ ગુણ તે વ્યવસ્થિતિનો પદાર્થોની પરિમિતિ તથા ગતિમા કંઈક ઓછીવત્તી વ્યવસ્થિતતા — ગોઠવણી (order) — હોય છે પદાર્થોની પરિમિતિ તથા ગતિની ગોઠવણીના ભેદને લીધે પદાર્થોમા પ્રકારભેદ ઉપજે છે અને એમા જુદા જુદા ધર્મોની પ્રતીતિ થાય છે પોલાદ અને લોહચુંબક, લોઢુ અને સોનુ, પશુ અને માણસ, અણઘડ ચિત્ત અને સંસ્કારી ચિત્ત વચ્ચે જે ભેદો જણાય છે તે સર્વે એમની પરિમિતિ તથા ગતિમા રહેલી વ્યવસ્થિતિના ફરકને લીધે છે પરિમિતિ તથા ગતિ મેળે રહેલી વ્યવસ્થિતિ એને હુ સત્ત્વગુણ સમજુ છુ

સત્ત્વગુણ

આમ જોતા, જગતમા આપણે જે કાંઈ નામરૂપાત્મક ઓળખીએ છીએ તે કાંઈક વ્યવસ્થિત અને પરિમિત ગતિનુ જ ભાન છે પરિમિતિના, ગતિના કે વ્યવસ્થિતિના ભેદોને લીધે નામ અને રૂપના ભેદ પડે છે પાણી એક ઠેકાણે ટીપુ, બીજી જગ્યાએ સરોવર અને ત્રીજી જગ્યાએ દરિયો કહેવાય છે તેનુ કારણ પરિમિતિનો ભેદ છે તે એક ઠેકાણે ઝરણુ અને બીજે ઠેકાણે નદી કહેવાય છે તે પરિમિતિ અને ગતિના ભેદને લીધે છે એ જળ, બરફ કે વરાળ કહેવાય છે, તે તેમા રહેલી પરિમિતિ, ગતિ તથા વ્યવસ્થિતિના ભેદને પરિણામે છે

પદાર્થમાત્ર એના અસત સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમા કેવળ ગતિ અથવા ક્રિયા (motion) જ છે, માત્ર એ ગતિ કાંઈક રીતે પરિમિત અને વ્યવસ્થિત થયેલી છે જે સ્થૂળ પદાર્થો જણાય છે તે પણ પરિમિતિ તથા વ્યવસ્થિતિવાળી ગતિ સિવાય બીજુ કશુ નથી જુદી જુદી ઇંદ્રિયો વડે આપણે જે કાંઈ ઓળખીએ છીએ, કે ચિત્ત દ્વારા જે જે લાગણીઓ, વિચારો વગેરેનો અનુભવ કરીએ છીએ, તે બધુ પરિમિતતા, વ્યવસ્થિતતા અને ક્રિયાના ભાન સિવાય બીજુ કશુ જ નથી જગતનુ ભાન તે જુદી જુદી જાતની સતત ચાલતી ક્રિયાનુ જ ભાન છે

પ્રકૃતિ એટલે શક્તિ (force, energy) શક્તિ શબ્દ જ ગતિ — ક્રિયા — સૂચવે છે ગતિ કે ક્રિયાનો વિચાર કરતા જ એમા પરિમિતતા અને વ્યવસ્થિતતાનો ખ્યાલ કરવો પડે છે એટલે પરિમિતિ અને વ્યવસ્થિતિયુક્ત

ગતિ તે પ્રકૃતિ સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ કોઈ એવી વસ્તુ નથી જેમા આ ત્રણે ગુણો હોય નહીં.

न तदस्ति पृथिव्या वा दिवि देवेषु वा पुन ।
सत्त्व प्रकृतिजैर्मुक्त यदेभि' स्यात् त्रिभिर्गुणै ॥

(गीता १८ ४०)

(પૃથ્વીમા, આકાશમાં કે દેવોમાયે એવુ કોઈ હયાતી ધરાવનારુ નથી કે જે આ ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણોથી મુક્ત હોય)

देश, काळ અને स्वभावના સ્વરૂપોનો ખુલાસો પણ આપણને આમાથી મળી રહે છે

देश એટલે પરિમિતિનુ આકલન, તેમા પડેલા ફરકનુ આકલન તે દેશાતર

काळ એટલે ગતિનુ આકલન, તેમા પડેલા ફરકનુ આકલન તે કાળાતર

स्वभाव એટલે પદાર્થની વ્યવસ્થિતિ — સત્ત્વનુ આકલન, જેમ કે, જળમા રસત્વ, સાકરમા ગળપણ ઇત્યાદિ વ્યવસ્થિતિમા પડેલા ફરકને પરિણામે પદાર્થનુ સત્ત્વ બદલાઈ જાય છે અને તે પદાર્થ બદલાઈ ગયો છે એમ માલૂમ પડે છે

જાગૃતિમા સાધારણપણે પૃથ્વી અને અવકાશની પરિમિતિ તથા સૂર્યની ગતિ દેશ અને કાળના માપનુ ધોરણ બને છે સ્વપ્નમા દૃશ્યની પરિમિતિ – ગતિના ભેદોના આકલનને જાગૃતિના તેવા જ ભેદો સાથે સરખાવી દેશ-કાળની કલ્પના થાય છે.

૩

મહત તત્ત્વ

છેલ્લા પરિચ્છેદમા આપણે જોયુ કે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ એટલે પરિમિત, વ્યવસ્થિત અને ગતિમાન શક્તિ શબ્દો ત્રણ છે, પણ એ ત્રણે એકબીજાથી જુદા ન થઈ શકે એવા એક જ શક્તિના ત્રણ વિશેષણો છે

ત્યાર પછી સાખ્યદર્શન મહત્ તત્ત્વને વર્ણવે છે એ પ્રકૃતિનુ કાર્ય અથવા એનાથી પરિણમતો ધર્મ કહેવાય છે બીજા શબ્દોમા કહીએ તો, ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનુ અમુક સ્વરૂપ અથવા એમા અમુક ધર્મનો આવિર્ભાવ તેનુ નામ મહત્

તત્ત્વોના સ્વરૂપ તપાસીએ તે પહેલા આપણે એક બે મુદ્દા [illegible] હોવા જોઈએ [illegible] તે આ [illegible] વસ્તુમા રહેલો ધર્મ તે એક ચીજ છે, અને તે ધર્મ પ્રગટ થવાને જે અનુકૂળ સાધનો જોઈએ તે બીજી ચીજ છે જેમ કે, આખ, કાન, નાક [illegible] કાઈ જ્ઞાનેન્દ્રિયો નથી, પણ તેજ, સાભળવુ વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ધર્મો પ્રગટ થવાના દ્વારો અથવા યંત્રો (organs) છે ખરી જ્ઞાનેન્દ્રિયો તો તે યંત્રોમા અમુક જે પ્રગટ થતી શક્તિઓના નામ છે તે જ પ્રમાણે, મન એટલે મગજ નથી [illegible] જ્ઞાનતંતુઓ (nervous system) [illegible] થતી [illegible] મગજ અને [illegible] થતી કલ્પીક વિશેષ શક્તિઓ [illegible] મનમા રહે નથી [illegible] મતિ તથા શક્તિને પ્રગટ [illegible] શક્તિ [illegible] તો વિચ્છિન્ન [illegible]

વળી ત્રીજી વાત શક્તિ હોય અને શક્તિ પ્રગટ થવાનુ સાધન પણ હોય, એ શક્તિ કાર્ય પણ કરતી હોય, છતા અનુકૂળ પરિસ્થિતિ વિના શક્તિ કામ કરી રહી છે એમ આપણને જાણ ન થાય એમ બને છે દાખલા તરીકે, લોહચુબક એક ખૂણામા પડ્યુ હોય તો તેમા કોઈ જાતની ખાસ શક્તિ છે એમ આપણને માલૂમ પડતુ નથી, પણ એનાદ સોય એની પાસે ધરીએ ત્યારે એ પ્રત્યેના આકર્ષણથી આપણને એની ભાળ લાગે છે આમ શક્તિ હોય પણ એનો વ્યાપાર ન ચાલતો હોય, અન વ્યાપાર ચાલતો હોય છતા આપણને એની ભાળ ન હોય આ પૈકી આપણને ભાળ લાગે એવો જ્યારે વ્યાપાર થાય, ત્યારે આપણે એને તત્વ તરીકે ઓળખવા માડીએ છીએ, અને ત્યાર બાદ, જ્યારે જ્યારે એ શક્તિ ક્રિયાવાન હોય ત્યારે ત્યારે એને જાગૃત છે એમ કહીએ છીએ, અને જ્યારે ક્રિયાવાન ન હોય ત્યારે તે સુપ્ત અથવા ગુપ્ત છે એમ કહીએ છીએ

સાખ્યશાસ્ત્રમાં મહત્‌ને ચિત્ત કે બુદ્ધિ પણ કહેવામાં આવે છે, અને એ અર્થમા એ મન, લાગણી કે કલ્પનાથી જુદો ધર્મ છે એ ખ્યાલમાં રાખવુ જોઈએ પણ આપણે જે તત્ત્વને શોધીએ છીએ તે જડ તેમ જ ચેતન સૃષ્ટિમાં રહેલા કોઈ સામાન્ય ધર્મોનુ નામ છે આથી, જો માનવ-ચિત્તને તપાસતા એના ધર્મોનુ અસ્તિત્વ જડ વસ્તુઓમા શોધી શકીએ, અથવા જડ પદાર્થોના સામાન્ય ધર્મોને માનવચિત્તમા જોઈ શકીએ તો આપણને મહત્‌-તત્ત્વનુ લક્ષણ મળી આવે

મહતનુ લક્ષણ આ દૃષ્ટિએ શોધતા પ્રાણીઓના ચિત્તમાં તેમ જ જડ વસ્તુઓમાં એક વર્ગમાં મૂકી શકાય એવા ઓછામા ઓછા નીચેના છ પ્રકારના ધર્મો માલૂમ પડે છે

૧ ધારણા, અથવા તાણ સહન કરી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ જવાની ઓછી કે વત્તી શક્તિ (tensibility),

૨ આકર્ષણશક્તિ (attraction);

૩ અપકર્ષણ, અથવા દૂર હઠવાની કે હઠાવવાની શક્તિ (repulsion),

૪ સાયુજ્ય, અથવા બીજા પદાર્થો સાથે એકરૂપ થવાની કે બીજા પદાર્થોને એકરૂપ કરવાની શક્તિ (combination or assimilation),

૫ વૈયુજ્ય, અથવા પૃથક્ પડવાની અને પાડવાની શક્તિ (dissociation and generation); અને

૬ સલગ્નતા, અથવા કોઈ પદાર્થને વળગવાની શક્તિ (adhesion)

આ સઘળા ધર્મોની પ્રતીતિ પદાર્થમાત્રમા થાય છે જેને આપણે કોઈ ખાસ નામ આપ્યુ હોય, તેવી કોઈ પણ પરિમિત શક્તિ (જેવી કે, વીજળી) કે વસ્તુ (જેમકે, પૃથ્વી) લો એ કોઈ બીજી પરિમિત શક્તિ કે વસ્તુને ધારણ વગેરે કરી શકે છે આ ધર્મોને લીધે જ પદાર્થોની એક સ્થિતિમાથી બીજી સ્થિતિમા ક્રાંતિ થઈ શકે છે, અથવા તેમા કે તેની શક્તિમા વધારોઘટાડો થવા પામે છે

તે જ પ્રમાણે એક ચિત્ત બીજા ચિત્તને સહન (ધારણ) કરી શકે છે, અપકર્ષી (હઠાવી કે હટી) શકે છે, અને તેનાથી સયુક્ત, વિયુક્ત અથવા સલગ્ન થઈ શકે છે આ સઘળા વ્યાપારોનો વિસ્તાર શરીર જેટલા ક્ષેત્રમા જ પુરાઈ રહેતો નથી, અને તે માટે એક શરીરનો બીજા શરીર સાથે સ્પર્શ થવો જોઈતો નથી ઊલટુ, એ વ્યાપારો કેટલીક વાર શરીર વિનાશે થતા જોવામા આવે છે પ્રકૃતિનો આવા પ્રકારનો વ્યાપાર તે જ મહતતત્ત્વ

સારાંશ એ કે, પદાર્થમાત્રમા, चित्तमात्रमां, प्रत्यक्ष नाम-रूपमा जे धारणा, आकर्षण, अपकर्षण वगेरे धर्मो रहेला छे ते समग्रने महत् तत्त्व कह्यु छे.

પ્રાણીઓના ચિત્તના સ્મૃતિ, લાગણી, ચિંતન, કલ્પના વગેરેની જે શક્તિઓ દેખાય છે, તે તો જ્ઞાનતતુઓ અને મગજની વિશિષ્ટ રચનાને લીધે છે પ્રાણીમા ચિત્તતત્ત્વનો જે રીતે વિકાસ થયો છે, તેથી એનામા કેટલાક વિશેષ ધર્મો પ્રગટ્યા છે એ વિષે આગળ વિચાર થશે અહીં એટલુ જ કહેવુ બસ થશે કે ચિત્તના જે વિવિધ જાતના ભાન થાય છે, તે મહતના ઉપર જે ધારણાદિક ધર્મો વર્ણવ્યા, તેનો જ્ઞાનતતુઓ અને મગજ ઉપર જે ખાસ જાતનો વ્યાપાર થાય છે તેનુ પરિણામ છે પણ ચિત્તનો વ્યાપાર એવા ભાન કરાવીને અટકતો નથી અને જ્ઞાનતતુઅવસ્થા કે મગજ પૂરતો જ એનો વ્યાપ નથી, શરીર બહાર પણ છે

૪

અહંકાર

ત્યાર પછી જુદા પાડેલા તત્ત્વનુ નામ અહકાર છે અહકારનો અર્થ અહી ગર્વ થતો નથી એમ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય પણ પ્રાણીઓમા સ્ફુરતુ જે હુ-પણાનુ ભાન એટલો જ અહકાર નહી એ સમજાવવુ જોઈશે જેમ મહતને આપણે નામ-રૂપમાત્રમાં શોધ્યુ, તેમ અહકારને પણ સર્વત્ર શોધવાનુ છે 'હુ-પણુ' એ તો અહકારનો ખાસ પ્રકારનો વિકાસ છે એટલુ જ

સર્વ ચીજોમાં રહેલા अहकारमा बे सामान्य धर्मो परखाई आवे छे·

अहकारनु लक्षण (१) आघात सामे पोतानु स्वरुप कायम राखवानी शक्ति (elasticity, stability) अने (२) सामो आघात (प्रत्याघात) करवानी शक्ति (resistance)

મનુષ્ય કે પ્રાણીનોયે અહકાર આથી કશુ વિશેષ કરતો નથી એ જેમા પોતાની અસ્મિના માને છે તેમા ફરક ન પડવા દેવા, અને કોઈ તેમા ફરક પાડવા આવે તો પ્રત્યાઘાત આપવા જે બળ ખર્ચે છે તે જ એનો અહકાર છે પછી એ અસ્મિતા શરીરને લગતી હોય, કે કુટુંબ, સમાજ કે દેશને લગતી હોય, કે વાણી કે વિચારને લગતી હોય અને નાનામોટા જડ પદાર્થો પણ આવી સ્વરૂપધૃતિ અને પ્રત્યાઘાતની શક્તિઓ ધરાવે છે

મહત્ અને અહકારને બે જુદા તત્ત્વો ગણાવવામા કારણ રહેલુ છે. મહતના જે છ ધર્મો ગણાવ્યા તે બધા સામટા કાર્ય કરતા ન હોય કોઈ વાર એક તો કોઈ વાર બીજો વ્યાપાર કરતો હોય, પણ મહતનો કોઈક ધર્મ અને અહકાર બને દરેકમા સાથે હોવાના જ. વિશ્વમાં ગમે તેટલી

પરિણામ થાય જે ક્ષણે એનો જે અંશ તપાસો તેમાં તે ક્ષણે મહતધર્મ તેમ જ અહંકારધર્મરહિત પરિમિત અને વ્યવસ્થિત ગતિ જણાવાની.

મહતધર્મોના વ્યાપારોથી પદાર્થોની પરિમિતિમાં, ગતિમાં અને વ્યવસ્થિતિમાં — એમના તમ રજ-સત્ત્વ ગુણોમાં — ક્ષણે ક્ષણે ફેર પડે છે.

અહંકારમાં પરિવર્તન

જે ફેરફાર એ પદાર્થના અહંકારમાં (સ્વરૂપધારણ અને પ્રત્યાઘાત-શક્તિમાં) જે ફરક પાડે છે તેની વળતી અસર પાછી મહત્ ઉપર થાય છે અને, તેને લીધે તે વસ્તુના ધારણ, આકર્ષણ વગેરે બળોની પ્રગટ થવાની શક્તિમાં (અભિવ્યક્તિમાં) પાછો ફેર પડે છે અને એ પદાર્થ બદલાયેલો માલૂમ પડે છે. આમ સૃષ્ટિનો પરિણામ ચાલે છે.

શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે તેમ અહંકારના ત્રણ ભેદો પાડી શકાય: તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક. આનો અર્થ એ કે જે પદાર્થની પરિમિતિમાં જ એનો અહંકાર (સ્વરૂપધારણ અને પ્રત્યાઘાત) ધર્મ મુખ્યત્વે પરખાય અને એમાં ફરક પાડે તે અહંકાર તામસ, જે મુખ્યત્વે એની ગતિમાં પરખાય અને ફરક પાડે તે અહંકાર રાજસ, અને જે મુખ્યત્વે એની વ્યવસ્થિતિ — ગોઠવણી — માં પરખાય અને ક્રાંતિ કરે તે અહંકાર સાત્ત્વિક. આ વર્ગીકરણ સ્થૂળ રીતે અને નિરૂપણની સગવડ પૂરતું જ કર્યું છે એમ સમજવું; વાસ્તવિક રીતે, એક ગુણમાં ફરક પડવાની સાથે બીજા બેમાંયે કાંઈક ફેરફાર થાય જ. પણ જે ફરક વધારે સ્પષ્ટ લાગે અથવા સમજવા માટે સગવડભર્યો હોય તેને તે પ્રકારના અહંકારનું પરિણામ કહ્યું છે.

મિતતા અને વ્યવસ્થિતિ), અથવા જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા મન કે ચિત્તમાં રજ-તમ (ગતિ અને પરિમિતિ)ના ભેદો નથી

આ પૈકી મહાભૂતોનો પહેલા વિચાર કરીશું

બીજા પ્રકરણમા જણાવ્યુ તેમ પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ એમની પચ મહાભૂતોમાં ગણના થાય છે જડ સૃષ્ટિમા પચ મહાભૂતો એ સૌથી વધારે મહત્ત્વના તત્ત્વો છે, અને ઘણાઓની સમજણ પણ એવી છે કે જડ સૃષ્ટિ પચ મહાભૂતોની જ બનેલી છે, અને ચૈતન્ય સૃષ્ટિમાં પચ મહાભૂત ઉપરાત મહત્, અહકાર અને મન પણ રહેલા છે. ઉપર સમજાવ્યુ તેમ, આ ભૂલ છે મહત્ અને અહકાર એ જડ તેમ જ ચેતન સૃષ્ટિના સામાન્ય ધર્મો જ છે.

[પચ મહાભૂતો વિષે વધારે વૈજ્ઞાનિક ચર્ચામા જેને ઊતરવાનો રસ ન હોય તે આ પછી માત્રાઓનુ પ્રકરણ (૯ મુ) શરૂ કરશે તો ચાલશે]

મહાભૂતો – સામાન્યપણે

મહાભૂતોની સંખ્યા પાંચ છે એવો આપણા શાસ્ત્રકારોનો [illegible] નિર્ણય થયેલો છે. '[illegible]' [illegible], કાંઈક કે પાંચની સંખ્યા ધીમે ધીમે નક્કી થઈ છે. [illegible] ઉપનિષદ્, ગણવા તરીકે, ત્રણ જ મહાભૂતો કહ્યાં છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ મહાભૂતોની બાબત એટલી સહેલી લાગે છે કે એ વિષે વિવેચન કરવાની જરૂર ન લાગે. નાનું બાળક મહાભૂતો ગણાવી એના દાખલાઓ આપી શકે એમ આપણને લાગે. પણ, મહાભૂતોના નામો બાજુએ મૂકીએ તો તેના અર્થ તથા એના સ્વરૂપ વિષે શાસ્ત્રોમાં એકમત નથી, એ આગળ આપવાના વિવેચન પરથી માલૂમ પડશે.

પહેલાં તો, આકાશ વગેરે શબ્દો શાસ્ત્રમાં બબ્બે અર્થમાં વપરાયેલા છે તે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. એ બે અર્થો નીચેના કોઠામાં બતાવ્યા છે.

નામ	પહેલો અર્થ: અવસ્થાદર્શક	બીજો અર્થ: શક્તિદર્શક
આકાશ	વાયુ [illegible] સૂક્ષ્મ સ્થિતિના [illegible] પદાર્થો પરિસ્થિતિ [illegible] (લગભગ શૂન્યવત્) [illegible] *	શબ્દનું આશ્રય સ્થાન. કર્ણેન્દ્રિય ગોચર પદાર્થ
વાયુ	[illegible] દશાના જેવી સ્થિતિ પરિસ્થિતિ-[illegible] ના વિશેષ [illegible]	સ્પર્શનું આશ્રય-સ્થાન સ્પર્શેન્દ્રિય-ગોચર પદાર્થ

આમ આ શબ્દો બબ્બે અર્થમા વપરાતા હોવાથી આપણે ઓળખીએ છીએ એવા ઘણા પદાર્થોનુ વર્ગીકરણ બહુ અટપટુ થાય છે દા. ત, ક્લોરિનને એની સ્થિતિ મુજબ વાયુ કહેવી પડે, પણ એના રૂપ અને ગધ પરથી આપણા શાસ્ત્રકારો એને તેજ કે પૃથ્વી કહે એમ બને એ જ પ્રમાણે, સાકર કે મીઠુ અવસ્થાની દૃષ્ટિએ પૃથ્વી અને સ્વાદની દૃષ્ટિએ જળ કહેવાશે

શાસ્ત્રકારોના ધ્યાન બહાર આ બીના છેક ગઈ નહોતી એમ લાગે છે કારણ કે, આ મુશ્કેલીનો કેટલેક અશે પરિહાર બે ત્રણ રીતે કરવામા આવ્યો છે એક એ કે દરેક પાછલા મહાભૂતમાં તેની ઉપરના ધર્મો પણ રહે છે, જેમ કે, વાયુમા શબ્દ તેમ જ સ્પર્શ, પૃથ્વીમા પાચે પણ આ પરિહાર બરાબર નથી. તેથી બીજી સમજૂત એમ આપવામા આવે છે કે આજે આપણે જે પદાર્થો જગતમા જોઈએ છીએ તેમાથી એકે શુદ્ધ મહાભૂત નથી, પણ શુદ્ધ મહાભૂતોના પરસ્પર સયોગોના પરિણામરૂપે છે એટલે કે, દરેક પદાર્થ પાચે મહાભૂતોના અશનો બનેલો છે એ રીતે, એમ કહેવામા આવે છે કે સોનામા ઘનત્વ છે તે પૃથ્વીનો અશ છે, ચળકાટ છે તે તેજનો અશ છે, બરફમા ઘનતા પૃથ્વી છે, દૂધમા પ્રવાહિતા અને માધુર્ય તે જળ છે, ગધ છે તે પૃથ્વી છે, ઉષ્ણતા છે તે તેજ છે, વગેરે *

---

* શ્રી રામદાસે મહાભૂતોના લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કર્યા છે

જે જે જડ અને કઠણ, તે તે પૃથ્વીનુ લક્ષણ,
મૃદુ અને આર્દ્રપણ, એટલુ આપ
જે જે ઉષ્ણ અને સતેજ, તે તે જાણવુ જી તેજ,
હવે વાયુને સહેજ, નિરૂપીએ
ચૈતન્ય અને ચચળ, તે આ વાયુ જ કેવળ,
શૂન્ય, અવકાશ, નિશ્ચળ આકાશ જાણીએ
આમ પચમહાભૂત ઓળખો, કરવો સકેત,
હવે એકમા પાચ ભૂત, સાવધ સુણો
સૂક્ષ્મ આકાશે કેવી પૃથ્વી, તે જ પહેલા નિરૂપવી,
અહીં ધારણા ધારવી, શ્રોતાજને
આકાશ તે અવકાશ શૂન્ય, શૂન્ય એટલે અજ્ઞાન,

આ કલ્પના પચીકરણને નામે ઓળખાય છે એ મને ક્લિષ્ટ અને નિષ્કારણ ઉપજાવેલી લાગે છે એમા તત્ત્વોની વૈજ્ઞાનિક તપાસને બદલે વર્ગીકરણમા એક જાતનુ કાલ્પનિક સમીકરણ લાવવાની વૃત્તિએ વધારે ભાગ ભજવ્યો જણાય છે આકાશ વગેરે શબ્દોને આવા બબ્બે અર્થો મળવામા મહાભૂતો અને તન્માત્રાઓ વચ્ચે કાર્યકારણ સબધ છે એ કલ્પના પણ કારણભૂત થયેલી છે શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે પચજ્ઞાનો સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે રહેલુ એકેક મહાભૂત જ છે,* અને આકાશાદિક એ માત્રાઓના ગાઢા અથવા સ્થૂળ સ્વરૂપો છે એવી કલ્પના કરવામા આવી છે એટલે કે, તામસાહકારનુ ગાઢુ સ્વરૂપ તે શબ્દ, શબ્દ ગાઢો થાય તે આકાશ, ગાઢ આકાશ તે સ્પર્શ, ગાઢ સ્પર્શ તે વાયુ, એ જ પ્રમાણે વાયુમાથી રૂપ, રૂપમાથી તેજ, તેજમાથી રસ, રસમાથી જળ, જળમાથી ગધ, ગધમાથી પૃથ્વી — એ પ્રમાણે અહકારના પરિમિતિની દૃષ્ટિએ ઉત્તરોત્તર પરિવર્તનો છે

> અજ્ઞાન એટલે જડત્વ માન, તે જ પૃથ્વી
> આકાશ જાતે મૃદુ, તે જ આપ સ્વતસિદ્ધ,
> હવે તેજ પણ વિશદ, કરી દાખવુ
> અજ્ઞાને ભાસે ભાસ, તે જ તેજનો પ્રકાશ,
> હવે વાયુના અવકાશ, સકેત કહુ
> વાયુ આકાશે નહી ભેદ, આકાશ જેટલો રહે સ્તબ્ધ,
> તથાપિ આકાશે જે નિરોધ, તે જ વાયુ,
> આકાશે આકાશ ભળે, તેમા શું બોલવુ પડે?
> નિરૂપિયુ આ પ્રકારે આકાશે પચભૂત
>
> (દાસબોધ ૮–૪)

આ જ મુજબ બીજા ભૂતો વિષે

આ દૃષ્ટિએ પાચે મહાભૂતો અન્યોન્ય સ્વતત્ર થાય, એકબીજાથી કાર્ય-કારણભાવે સબદ્ધ નહી આ દૃષ્ટિમા રહેલા દોષ વિષે આગળ વિચાર આવશે

* 'તન્માત્ર' એટલે 'કેવળ તે' અર્થાત્, કેવળ મહાભૂત શબ્દ એ કેવળ શુદ્ધ સૂક્ષ્મ આકાશ, સ્પર્શ એ કેવળ શુદ્ધ સૂક્ષ્મ વાયુ, વગેરે

એકેક મહાભૂતને એકેક માત્રા સાથે કાર્યકારણ સબધથી સાધી દેવામા અધૂરુ નિરીક્ષણ છે એમ મને જણાય છે આજની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો, પરિમિતતાની દૃષ્ટિએ જ મહાભૂતોનુ વર્ગીકરણ કરવુ યોગ્ય અને પૂરતુ લાગે છે મહાભૂત અને માત્રા વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી, અને એવો સંબધ બેસાડવાની આવશ્યકતાયે જણાતી નથી દરેક પદાર્થ પરિમિતિની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ મહાભૂતની દશામા રૂપાન્તર પામી શકે છે, એમ આપણે રોજ રોજ અનુભવીએ છીએ· જેમ કે, વરાળ, પાણી, બરફ ઉપરાંત, તે પદાર્થનુ જ્ઞાન આપણને કઈ ઇંદ્રિય વડે થાય તેનો આધાર, અશત, એની મહાભૂત દશા ઉપર અને, અશત, બીજા કારણો ઉપર છે દા ત, ક્લોરિન રગને લીધે આંખેથી, ગધને લીધે નાકેથી અને દબાણને લીધે ચામડીથી જાણી શકાય છે, છતા સામાન્ય રીતે એ વાયુરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી સામાન્યપણે એ વાયુ છે એમ કહેવુ જ યોગ્ય ગણાય વળી, પ્રાણવાયુને પ્રવાહી બનાવવામા આવે તો તે પણ આખેથી જોઈ શકાય અને પારાની વરાળ કરીએ તો તેયે અદૃશ્ય બને

આ ઉપરાત આગળ એમ પણ જણાશે કે, કેવળ પરિમિતિની દૃષ્ટિએ પણ મહાભૂતોનો વિચાર કરવામા ઘણાક વિચારોના ગોટાળા દાખલ થઈ ગયેલા છે, અને તેથી આ વિષયનો વિચાર શાસ્ત્રોની પ્રચલિત રૂઢિથી જુદી રીતે અને વૈજ્ઞાનિક શોધનની દૃષ્ટિએ કરવો જોઈએ

એ હેતુથી હવે દરેક ભૂતને જુદો તપાસીશું.

મહાભૂતો—આકાશ

આકાશની કલ્પના વિષે શાસ્ત્રકારોમા થોડોક મતભેદ અથવા અસ્પષ્ટતા માલૂમ પડે છે, તેની નોધ લેવી ઘટે છે કોઈ ઠેકાણે આકાશ એટલે શૂન્ય (void, vacuum)—બીજા ચાર ભૂતોનો અભાવ—એવી જ કલ્પના જણાય છે* બીજી જગ્યાએ, આકાશને એક ભાવાત્મક તત્ત્વ માન્યુ હોય એમ માલૂમ પડે છે×

જેઓની આકાશ વિષે શૂન્યની કલ્પના છે તેમની દૃષ્ટિએ, જેવા વાયુ, જળ, પૃથ્વી વગેરેમા જુદા જુદા પ્રકારો માલૂમ પડે છે, તેવા પ્રકારભેદ આકાશમા કલ્પી શકાય જ નહી એ દેખીતુ છે પણ જેઓ આકાશને કાઈક સાચો ભાવરૂપ પદાર્થ માને છે, તેઓ પણ આકાશમા પ્રકારભેદની કલ્પના કરતા હોય એમ લાગતુ નથી+

આ પૈકી, આકાશ શૂન્ય છે એ કલ્પના ભૂલભરેલી છે શૂન્યમાથી કશું થઈ શકે નહી, અને એ શબ્દાદિકનું આધાર થઈ શકે નહી બીજુ, શૂન્યતાની કલ્પના સાપેક્ષ જ થઈ શકે નિરપેક્ષ શૂન્યની કલ્પના જ કરી શકાય નહી “આ સ્થળે કશુ જ નથી” એમ કહીએ તો તેનો અર્થ એટલો જ થાય કે આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે આપણે કોઈ વસ્તુના અસ્તિત્વને જાણી શકતા નથી

આ ઉપરાત, શબ્દને આકાશની તન્માત્રા માની છે આનો અર્થ એ કે આકાશનુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ તે શબ્દ, અથવા તેના અસ્તિત્વને પકડી આપનાર પદાર્થ તે શબ્દ, અથવા આકાશનુ કારણ તે શબ્દ ગમે તે અર્થ લઈએ તોયે આકાશ એટલે શૂન્ય એ કલ્પના સયુક્તિક થતી નથી, કારણ કે જો શબ્દના અસ્તિત્વ અને પ્રકારભેદને આપણે ચોક્કસ રૂપમા પારખી શકીએ છીએ, તો તેને લીધે અનુમાનમા લીધેલુ આકાશ શૂન્યરૂપ છે એમ કેમ કહેવાય?—

* દા. ત, જુઓ છેલ્લા પ્રકરણમા દાસબોધમાનો ઉતારો અથવા શ્રી સહજાનદ સ્વામીના વચનામૃત ગ પ્ર ૧૨મુ ઇત્યાદિ

× દા ત, જુઓ બ્રહ્મસૂત્રો—શાકરભાષ્ય અ૦ ૨, પા ૩, સૂ ૧ થી ૭

\+ આમા થોડી શકા થઈ શકે એમ છે, કારણ કે, કામ, ક્રોધ વગેરે આકાશના ભેદો છે એમ પણ કેટલેક ઠેકાણે કહ્યુ છે

— જો શૂન્યનો અર્થ ‘અભાવ’ નહી પરતુ સૂક્ષ્મતમ, અસ્થૂલ શક્તિઓ, એમ કરીએ તો તે સમજી શકાય એમ છે પણ તો તેને ‘અવ્યક્ત’ અથવા ‘અપ્રકટ’રૂપી કહેવુ યોગ્ય થાય જો લગભગ શૂન્યના અર્થમા શૂન્ય શબ્દ ટૂકાણ માટે વપરાતો હોય તો વાંધો નથી, એ માત્ર સ્પષ્ટ ખ્યાલમા હોવુ જોઈએ

ત્યારે આકાશને હું ભાવરૂપ મહાભૂત સમજું છું પદાર્થની વાયુ કરતા પણ સૂક્ષ્મ અવસ્થા, વાયુશોધક સાધનોથી જેના અસ્તિત્વને પકડી ન શકાય એવી સ્થિતિમા, અત્યંત વ્યાપ્તિવાળી અથવા લગભગ પરિમાણહીન સ્થિતિ

આ ચર્ચામા વર્ગીકરણ કરવા પૂરતુ જ આપણે પરિમિતિને મહત્ત્વ આપ્યુ છે પણ, વસ્તુત, પદાર્થમાત્ર પરિમિતિ, ગતિ અને વ્યવસ્થિતિ એ ત્રણે વિશેષણો સહિત હોય છે, તે-યુક્ત (તદ્યુક્ત) હોય છે, એ યાદ રાખીએ તો, પદાર્થોની પરિમિતિ અતિશય અલ્પ હોય અને તેથી એ આકાશદશામા હોય છતા, તેમનામા વ્યવસ્થિતિના અને ગતિના ભેદોને લીધે પ્રકારભેદ હોઈ શકે એ વાત સમજવા જેવી છે

પ્રકૃતિ એ શક્તિ – ક્રિયા – છે અને અનંત વિસ્તારમા વ્યાપેલી છે પરિમિતિ અને વ્યાપ્તિનો સબંધ એકબીજાથી વ્યસ્ત જેવો જણાય છે. જેમ સોનાને ટીપી લબાઈ વધારીએ તો જાડાઈ ઘટે, અને જાડાઈ વધારીએ તો લબાઈ ઘટે, તેમ પદાર્થની પરિમિતિ અલ્પ હોય તો ક્રિયાની વ્યાપકતા અતિશય ફેલાય, અને પરિમિતિમા (મર્યાદામા) વૃદ્ધિ થાય તો ક્રિયા ઓછા પ્રદેશમા ફેલાય જે ઠેકાણે વાયુ, જળ, પૃથ્વી, (કે તેજ*) નો અભાવ જણાય છે ત્યા અથવા પદાર્થ વાયુ કરતાયે સૂક્ષ્મ સ્થિતિએ પહોચે ત્યારે પણ ક્રિયાશક્તિ બધ નથી પડતી, અને એ ક્રિયાની વ્યવસ્થિતિમા – તેના પ્રકારોમા – ભેદ હોઈ શકે છે એવી વિવિધ રીતે રચાયેલી ગતિઓના પરસ્પર આકર્ષણ, અપકર્ષણ વગેરેને પરિણામે પદાર્થોની આકાશદશામાયે પ્રકારાન્તર નિર્માણ થઈ શકે છે, અને તેના વિવિધ પરિણામો આપણે અનુભવી પણ શકીએ છીએ એવા ગતિ અને વ્યવસ્થિતિના ભેદોને લીધે આકાશમા પ્રકારભેદો હોય જ નહી અને આકાશ એકરૂપ જ હોય તો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ જ શક્ય થાય નહીં

આકાશમા પ્રકારભેદ માનવામા કેવળ કલ્પના જ નથી પણ અવલોકન ઉપર રચાયેલુ અનુમાન છે

તેજના જુદા જુદા રગના કિરણો, તેજનુ સ્તભન (polarization), વીજળી, એક્સ-રે તથા બીજી જાતના વીજળીના કિરણો વગેરેની પરિમિતિ શૂન્યવત્ હોય તોયે તેમા ગતિ અને વ્યવસ્થિતિના ભેદો સ્પષ્ટપણે જાણી શકાય છે સામાન્ય રીતે જે અવાજો, કિરણો, વિદ્યુતશક્તિઓ, તથા ગંધ, સ્વાદ વગેરેના અસ્તિત્વને ઓળખવાની આપણી ઇંદ્રિયોમા શક્તિ નથી, તેને યોગાભ્યાસથી કે સૂક્ષ્મ વૈજ્ઞાનિક યત્રોથી ઓળખવાની શક્તિ આવે છે વળી, યત્રોની

---

* તેજ શબ્દને કૌંસમા મૂકવાનુ પ્રયોજન આગળ ઉપર જણાશે

મદદથી એ શક્તિઓનુ એકમાથી બીજામા રૂપાન્તર પણ થાય છે એ પણ જાણીતી વાત છે

આ બધા પરથી આકાશ શૂન્ય નથી, પણ અત્યત સૂક્ષ્મ પરિમિતિવાળુ ભાવરૂપ મહાભૂત છે, તે એક જ પ્રકારનુ નથી પણ અનેક પ્રકારનુ છે, અને આકાશદશામા રહેલા એવા અનેક પદાર્થોમા ચાલતા આકર્ષણાદિક ધર્મોને લીધે એ જ દશામા અનેક પ્રકારાન્તરો થાય છે એટલુ જ નહી, પણ ક્રમે ક્રમે એની પરિમિતિમા ફેર પડી વાયુ વગેરે બીજા પ્રકારના મહાભૂતમા સ ક્રાન્તિ થાય છે*

* આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે માનેલા ઈથર (ether)તત્ત્વ, દર્શનશાસ્ત્રે માનેલા આકાશતત્ત્વ, અને તે તત્ત્વની મે કરેલી વ્યાખ્યા વચ્ચે રહેલા ભેદ નીચેના કોઠા પરથી જાણી શકાશે

ઈથર	આકાશ પ્રાચીન વ્યાખ્યા		આકાશ: મારી વ્યાખ્યા
	એક મત	બીજો મત	
૧ ભાવરૂપ પદાર્થ	શૂન્યતા	ભાવરૂપ પદાર્થ	ભાવરૂપ પદાર્થો
૨ કેવળ એક પ્રકારનુ વાહન, (શક્તિઓને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઈ જનારુ તત્ત્વ)	વિશ્વમા તથા પદાર્થોના અણુઓ વચ્ચે રહેલી ખાલી જગ્યા–શબ્દનુ આશ્રયસ્થાન	શબ્દનુ કાર્ય, વાહનની કલ્પના ઊપજી જ નથી	કેવળ વાહન નહી, વિવિધ શક્તિઓના વાહન થવુ કે સ ચારિત થવુ એ પદાર્થમાત્રનો એક ધર્મ છે, તેમ આકાશનોયે એક ધર્મ
૩ પ્રકારભેદ વિનાનુ	પ્રકારભેદ વિનાનુ	?	ભેદોવાળુ
૪ કશાનુ કારણ નહી તેમ કાર્ય નહી --એ રીતે નિર્વિકાર, પરતુ ગતિધર્મી	નિર્વિકાર તેમ જ નિશ્ચલ	સ્પર્શતન્માત્રાનુ ઉપાદાનકારણ	વાયુ કરતા આદ્યાવસ્થા, એ અર્થમા વાયુનુ કારણ, ગતિ, અને વ્યવસ્થિતિયુક્ત પરિણામધર્મી
૫ પરિમિતિ ?	પરિમિતતાની કલ્પના જ અસ ભવિત		પરિમિતિ અત્યત અલ્પ-લગભગ શૂન્યવત્ એક દૃષ્ટિએ, ગતિ અને વ્યવસ્થિતિમા પરિમિતિ અ તર્ગત

૭

મહાભૂતો—વાયુ, જળ, પૃથ્વી

મહાભૂતો પૈકી વાયુ, જળ અને પૃથ્વી વિષે બહુ સમજાવવાનુ રહેતુ નથી, સિવાય કે પરિમિતિનો અને શબ્દાદિક તન્માત્રાનો વિચાર એકબીજાથી અલગ કરવાની જરૂર છે તેજ સબધી વિચાર કરતા એ વિષય વધુ સ્પષ્ટ થશે

પરિમિતિની દૃષ્ટિએ હવા જેવુ સ્વરૂપ તે વાયુ દરેક પદાર્થને અનુકૂળ સજોગો નિર્માણ કરી વાયુરૂપ બનાવી શકાય છે, એ વિજ્ઞાનની જાણીતી વાત છે વાયુની દશામા અનેક પદાર્થો રહેલા છે, એટલે એમા અનેક પ્રકારભેદો છે એમ કહેવાની જરૂર નથી પાણી અને પૃથ્વી કરતા એ સ્થિતિ વધારે સૂક્ષ્મ છે, અને એના વજન, દબાણ તથા સ્પર્શથી એનુ અસ્તિત્વ જણાઈ આવે છે

પદાર્થોની રસાત્મક અથવા પ્રવાહી સ્થિતિ તે જળ અને ઘન સ્થિતિ તે પૃથ્વી એવા વર્ગો પણ સમજાય એવા છે અહી જળનો અર્થ પાણી નહી પણ પાણી જેવો કોઈ પણ પદાર્થ, અને પૃથ્વી એટલે માટી નહી પણ ગમે તે ઘનત્વવાળો પદાર્થ — એમ સમજવાનુ છે પાણી અને પૃથ્વી એ રસાત્મક અને ઘન મહાભૂતોના પ્રસિદ્ધ પદાર્થો છે એટલુ જ

૮

તેજ

પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ તેજની ગણના મહાભૂતોમા કરી છે આનો વિચાર આપણે મુલતવી રાખ્યો હતો, કારણ કે એને સ્પષ્ટ અને સ્વતંત્રપણે તપાસવાની જરૂર છે

શાસ્ત્રકારોએ તેજને વાયુ અને જળની વચ્ચેની સ્થિતિ કલ્પેલી છે, અને એને વાયુનો વિકાર માનેલુ છે આના અર્થ બે થાય (૧) પરિમિતિની દૃષ્ટિએ એ કે તેજની પરિમિતિ વાયુ કરતા વિશેષ છે (અને તેથી વ્યાપ્તિ ઓછી છે), અને (૨) શક્તિધારણની દૃષ્ટિએ એ કે સ્પર્શ કે વાયુમાથી તેજનો ઉદ્ભવ થાય છે

હવે, પરિમિતિની દૃષ્ટિએ જ મહાભૂતોનુ વર્ગીકરણ કરવાનુ આપણે ઠરાવેલુ હોવાથી બીજી દૃષ્ટિ આપણે તુરતમા પડતી મૂકીશુ

પ્રથમ તો, તેજ એટલે શું એ વિષે જ પ્રાચીનોમા કેટલીક અસ્પષ્ટતા જણાય છે કેટલીક જગ્યાએ, તેજ એટલે ઉષ્ણતા, કેટલીક જગ્યાએ પ્રકાશ (રૂપ કે દૃગ્ગોચરતા) એ અર્થમા એ શબ્દ વપરાયો છે

ઉષ્ણતા એક સ્વતંત્ર મહાભૂત છે, એમ ગ્રીક લોકોમાયે માન્યતા હતી એ ગુરુત્વથી વિપરીત લઘુત્વ ધર્મવાળુ તત્ત્વ મનાતુ એટલે કે, ઉષ્ણતા જે પદાર્થમા પેસે તે પદાર્થ ગરમ અને વજનમા હલકો બને (સત્ત્વગુણ લઘુ અને પ્રકાશવાળો છે, એ સાખ્ય વિચાર પણ એ જ પ્રકારનો છે) પણ આજે આપણે જેટલુ જાણીએ છીએ તે ઉપરથી ઉષ્ણતા મહાભૂતનો ભેદ જણાતો નથી, પણ પદાર્થની અભ્યંતર ગતિમા ફેરફાર થવાથી ઊપજનારો ધર્મ છે એ ગતિભેદ પરિમિતિભેદ પણ ઉત્પન્ન કરે, અને, ઘણુખરુ, પરિમિતિભેદ – એક ભૂતનુ બીજા ભૂતમા પરિવર્તન — ઉષ્ણતામા ફેર પાડીને જ કરી શકાય છે

ગમે તે કારણથી, કોઈ પણ ભૂતસ્થિતિમા પદાર્થ હોય, તેની આતરિક ગતિમા ફરક પડે એટલે એની ઉષ્ણતામા ફરક પડે છે, અને એ ઉષ્ણતા અમુક હદ સુધી વધ્યા બાદ એ પદાર્થ સ્વયપ્રકાશ બને છે, અથવા બીજી ભૂતસ્થિતિમા જાય છે, અથવા બન્ને થાય છે, અથવા કોઈ નવા જ પદાર્થમા પરિણામ પામે છે એ નવો પદાર્થ કઈ જાતનુ મહાભૂત હોય એ પણ નક્કી કહી શકાય નહી

આ રીતે ઉષ્ણતા એ પદાર્થોનો આગતુક ધર્મ છે* એ દરેક જાતના

---

* આગતુક ધર્મ કહેવામા સાપેક્ષ દૃષ્ટિ જ છે વસ્તુત ઉષ્ણતા એ શું છે? કોઈ પ્રકારની શક્તિ — ક્રિયા — ગતિ છે એટલુ જ કહી શકાય આપણા શરીરમા, વાતાવરણમા કે કોઈ વસ્તુમા સામાન્ય રીતે રહેલી એ

મહાભૂતમા ઊપજી શકે છે, અને આકાશ, વાયુ, જળ કે પૃથ્વીની દશામા રહેલા કોઈ પદાર્થ સાથે જ એની સત્તા આપણે શોધી શકીએ છીએ

સારાશ કે, તેજને આપણે ઉષ્ણતાના અર્થમા સમજીએ કે પ્રકાશના અર્થમા સમજીએ —

૧ પરિમિતિનો એટલે મહાભૂતોનો એ ભેદ નથી જણાતો, પણ ગતિનો એટલે તન્માત્રાનો ભેદ જણાય છે, પણ,

૨ અનુકૂળ સજોગોમા, મહાભૂતોનુ રૂપાન્તર કરવામા એ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે,

૩ આકાશ, વાયુ, જળ અને પૃથ્વીથી સ્વતત્રપણે એનુ અસ્તિત્વ જાણી શકાતુ નથી,

૪ ચાર મહાભૂતોમા એ આગતુક ધર્મ જેવો પરખાય છે,

૫ ઉષ્ણતારૂપે એ નેત્રનો વિષય નથી પણ સ્પર્શનો વિષય છે,

૬ પ્રકાશના અર્થમા એ આકાશના વાહન દ્વારા પ્રતીત થાય છે; અને

૭ ગમે તે અર્થમાયે તેજને વાયુનો વિકાર અથવા તેથી નીચેની પક્તિનુ મહાભૂત ગણવુ સયુક્તિક લાગતુ નથી

દરેક મહાભૂતની સાથે એકેક તન્માત્રાનો નિત્ય સબધ વળગાડવાનો આગ્રહ ન રાખીએ, અને આપણુ અવલોકન મજૂર કરે તેનાથી વધારે સુઘટિત લાગે એવુ વર્ગીકરણ કરવા પ્રયત્ન ન કરીએ, તો પરિમિતિના ભેદોની દૃષ્ટિએ ચોખ્ખા મહાભૂતો પાચ નહી પરંતુ ચાર જ છે એમ કહેવુ યોગ્ય થાય આકાશ, વાયુ, જળ અને પૃથ્વી *

પ્રકારની ગતિ સાથે સરખાવતા બીજા પદાર્થમાની એવી જ ગતિને અથવા એ જ પદાર્થમા બીજી વખતે થતા તેવી ગતિના ભેદને આપણે ઉષ્ણતા કહી આગતુક જેવી સમજીએ છીએ. જે પ્રકારની ગતિ ઉષ્ણતાનુ ભાન ઉપજાવે છે, તેવી ગતિ મુદ્દલ ન હોય તો તે ઉષ્ણતાનો નિરપેક્ષ શૂન્યાશ (absolute zero temperature) કહી શકાય પદાર્થોમા ચાલતી આતરિક ગતિઓના સ્વરૂપનુ આપણુ જ્ઞાન એટલુ અલ્પ છે કે, ઉષ્ણતાધર્મને ઉપજાવનારી ગતિ વિનાના પદાર્થો હોઈ શકે કે નહી તે આપણે જાણતા નથી આગતુક ધર્મોની જ માત્રાઓમા ગણના કરી છે એમ આગળ સમજાશે

* પ્રવાહી અને ઘન વચ્ચેની — નરમ મીણના જેવી, જળ અને વાયુ વચ્ચેની — ધુમ્મસ અને વાદળ જેવી, અવાતર સ્થિતિઓ હોય છે તેનુ પણ વર્ગીકરણ કરવા બેસીએ, તો વર્ગીકરણ અશક્ય થઈ પડે એટલા ભેદો વધી જાય. વર્ગીકરણનો ઉદ્દેશ સગવડ અને સમજવાની સરળતા માટે હોવાથી આ ચાર ભેદો પૂરતા તીવ્ર છે

૯

માત્રાઓ—સામાન્યપણે

પ્રકરણ ૫ થી ૮ સુધીનો ભાગ જેમણે વાચ્યો ન હોય તેમને માટે એ પ્રકરણોનો નીચેનો સારાશ ઉપયોગી થશે :

૧ પ્રાચીન શાસ્ત્રોમા મહાભૂતો તથા મહાભૂતોના ધર્મો (શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે તન્માત્રાઓ) વચ્ચે કાર્યકારણ સબધ છે એમ માન્યુ છે. તે માન્યતા બરાબર લાગતી નથી

૨ તેજની ગણના મહાભૂતોમા કરી છે તે બરાબર લાગતી નથી

૩ પરતુ, પરિમિતિની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી ચોખ્ખા મહાભૂતો ચાર જ છે એમ કહેવુ યોગ્ય થાય તે — આકાશ, વાયુ, જળ અને પૃથ્વી

૪ આકાશ એ શૂન્ય નથી, પણ પદાર્થની અત્યત સૂક્ષ્મ અવસ્થા છે એ અવસ્થામાયે અનેક પદાર્થો હોઈ શકે છે

૫ કોઈ પણ પદાર્થની હવા જેવી અવસ્થા તે વાયુ, પ્રવાહી અવસ્થા તે જળ, અને ઘન (ઘાટી, નક્કર) અવસ્થા તે પૃથ્વી

૬ તેજ એ મહાભૂત નથી પણ માત્રા છે માત્રા એટલે શુ તેનો વિચાર આપણે હવે કરવાના છીએ

જગતમા જે કાંઈ નામ કે રૂપ છે તેમા પરિમિતતા, ક્રિયા અને વ્યવસ્થિતતા એ ત્રણે ગુણો રહેલા જ છે તેવા સઘળા પદાર્થોનુ પરિમિતિની દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ કરતા તે સર્વેના ચાર મહાભૂતોના વર્ગો પડે છે એ આપણે જોઈ ગયા હવે આપણે તે પદાર્થોમા પડતા ક્રિયાધર્મ અથવા રજોગુણની દૃષ્ટિએ તેમના વર્ગો વિચારીએ *

એમા પહેલા બે વર્ગો ચિત્ત વિનાની સૃષ્ટિ, અને ચિત્તવાળી સૃષ્ટિ એવા થાય એટલે કે, જગતના પદાર્થોમા કા તો ચિત્ત છે અથવા તે નથી

* પદાર્થમા ચાલતી અખડ ક્રિયાનુ, ખરુ જોતા, આપણને પૂરુ જ્ઞાન જ નથી જે ક્રિયાઓ માત્ર આવજા કરે છે તેનો જ વિચાર કરી શકાય એમ છે

જેને ચિત્ત છે તે ચિત્તવાન સૃષ્ટિ, જેને નથી તે ચિત્તહીન સૃષ્ટિ આગળ વાચવાથી એ વધારે સમજાશે

આમ તો દરેક પદાર્થમા કાઇક ક્રિયા કે ગતિ અખડ ચાલ્યા જ કરે છે પણ વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓમા એ ક્રિયા કે ગતિનો ગુણ એટલો બધો વૃદ્ધિ પામેલો છે કે એ ક્રિયા એ પદાર્થની અદર જ સમાઈ રહેતી નથી, પરતુ બહાર પડે છે એ પદાર્થો વધવાને તથા સ્વરૂપ કાયમ રાખી સ્વતત્રપણે હાલચાલ કરવાને શક્તિમાન થાય છે × જે પદાર્થોમા વધવાની તથા સ્વતત્રપણે હાલચાલ કરવાની શક્તિ છે તેને ચિત્તવાન અને બીજાને ચિત્તહીન સૃષ્ટિ કહીશુ

પણ આ વર્ગો એકબીજાને સ્પર્શ જ કરતા નથી એમ ન સમજવુ ખરુ જોતા ચિત્તહીન પદાર્થોમા જણાતી ગતિઓ ચિત્તવાન સૃષ્ટિમા છે જ, પરતુ ચિત્તવાનોની ક્રિયાશક્તિઓ ચિત્તહીન પદાર્થોમા જણાતી નથી

આ રીતે ચિત્તહીન પદાર્થોમા ચાલતી ક્રિયાઓ સર્વ પદાર્થોમા સામાન્યપણે હોવાથી એવી ક્રિયાઓનો આપણે પહેલો વિચાર કરીશુ એવી ક્રિયાઓના દરેક વર્ગને ‘માત્રા’ એવુ નામ આપ્યુ છે

જ્ઞાનેદ્રિયો દ્વારા આપણે પદાર્થોના અસ્તિત્વને પાચ રીતે પારખી શકીએ છીએ, એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે એણે નિર્માણ કરેલા શબ્દ દ્વારા, પ્રકાશ દ્વારા, ગધ દ્વારા, અથવા એના સ્પર્શ કે સ્વાદ દ્વારા પદાર્થની પરિમિતતા ગમે તેટલી હોય, તેનો જથ્થો અણુ જેટલો હોય કે અપાર હોય, જો એ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ કે ગધ નિર્માણ કરે અને તેનો અને આપણી જ્ઞાનેદ્રિયનો સબધ થાય તો અને તો જ આપણે તેનુ અસ્તિત્વ જાણી શકીએ

ઉપર કહ્યુ તેમ પ્રાચીન શાસ્ત્રોએ એકેક મહાભૂત સાથે એકેક તન્માત્રાને વળગાડવાનો આગ્રહ કર્યો છે એ આગ્રહથી ઊપજેલી મુશ્કેલી પણ બતાવી છે

× વરાળ વીજળી વગેરે શક્તિઓથી ચાલતા યત્રો સ્વરૂપ કાયમ રાખી હાલચાલ કરવા શક્તિમાન થાય છે ખરા, પણ તેમનામા વધવાની (મોટા થવાની) તથા સ્વતત્રપણે હાલચાલ કરવાની શક્તિ નથી, માટે એ ચિત્તહીન છે

પણ, જો મહાભૂતો તથા માત્રાઓને એકબીજાથી અલગ પાડી નાખીએ અને માત્રાવિચાર સ્વતત્રપણે કરીએ તો આપણે ચોક્કસપણે એટલુ જ જાણી શકીએ છીએ કે પદાર્થમાત્ર કોઈક મહાભૂત છે, એટલે કે ઘનાદિક ચાર અવસ્થા પૈકી એકમા રહે છે, તેમ જ કેટલીક માત્રાઓવાળો છે, એટલે કે શબ્દાદિક ક્રિયા ઉપજાવવાવાળો હોય છે અમુક માત્રા અમુક મહાભૂત સાથે નિરતર જોડાયેલી જ છે એમ આપણે ખાતરીપૂર્વક નથી કહી શકતા વળી જેમ એક મહાભૂત બીજા મહાભૂતમા ફેરવી શકાય છે, તેમ માત્રાન્તર પણ થઈ શકે છે, દા ત , ઉષ્ણતામાથી વીજળી, વીજળીમાથી તેજ, શબ્દ ઇત્યાદિ આજના પ્રયોગો પરથી આકાશ સર્વે જાતની માત્રાઓનુ વાહન થઈ શકે એમ પણ જણાય છે, અને એમની સખ્યા પણ જ્ઞાનવૃદ્ધિ સાથે વધે એમ સભવિત છે

ત્યારે માત્રાઓની સખ્યાને આપણે આજની વૈજ્ઞાનિક માહિતી અનુસાર વિચારીએ

જ્ઞાનેદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોનુ જ્ઞાન બે રીતે લે છે સ્પર્શનુ, સ્વાદનુ તથા ગધનુ જ્ઞાન આપણુને પદાર્થ સાથે પ્રત્યક્ષ અને સ્થૂળ સબધમા આવ્યા વિના થઈ શકતુ નથી પદાર્થનો યત્કિચિત્ પણ ભાગ આપણી ત્વચા, જીભ કે નાકને અડવો જોઈએ પણ શબ્દ તથા પ્રકાશનુ જ્ઞાન પદાર્થ સાથે પ્રત્યક્ષ સબધમા આવ્યા વિના થાય છે

ગધનુ જ્ઞાન પદાર્થની સૂક્ષ્મ રજ નાકની અદરની ચામડીને લાગવાથી થાય છે, એમા પદાર્થ સાથે પ્રત્યક્ષ સબધ થતો માલૂમ પડે છે ગધની બાબતમા પ્રાચીન કે અર્વાચીન પદાર્થવિજ્ઞાન ખેડાયુ હોય એમ લાગતુ નથી રસના છ ભેદો કર્યા છે, પ્રકાશના સાત કિરણો ગણ્યા છે, તે ઉપરાત પણ કિરણો વિષે પુષ્કળ શોધ થઈ છે શબ્દ વિષેયે ઠીક ઠીક જાણીએ છીએ એમ કહેવાય સ્પર્શ વિષે પણ ટાઢુ, ઊનુ, લીસુ, ખરબચડુ વગેરે ભેદો સમજી શકીએ ગધના ભેદો આપણે સમજી શકીએ છીએ, પણ એનુ શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણ કરી શકાયુ નથી શાતિપર્વમા ગધના નવ ભેદો કરેલા છે, પણ એ સતોષકારક નથી ગધ એ પદાર્થનો કેવા સ્વરૂપનો ધર્મ કે ક્રિયા છે એની વિવિધતા કેમ થાય છે, કેટલા પ્રકારની થાય છે – એ વિષે આપણને ઝાઝુ જ્ઞાન હોય એમ લાગતુ નથી

૧૦

માત્રાઓની સંખ્યા

જગતમા જે કોઈ પદાર્થો છે તેને ઓળખવાના આપણા તાબામાં જે સાધનો છે, તેને અનુસરી શાસ્ત્રોએ પદાર્થોના વર્ગો પાડવાનુ જે ધોરણ સ્વીકાર્યુ છે તે સુલભ અને સગવડભર્યુ છે પદાર્થો આપણી જ્ઞાનેંદ્રિયો પર જે રીતે અસર ઉપજાવે છે તે પરથી એ પદાર્થોમાં ચાલતી ક્રિયાઓનુ આપણને ભાન થાય છે એટલી જ ક્રિયાઓ પદાર્થોમા હોય છે એમ આપણે ન કહી શકીએ, પણ એ ક્રિયાઓનુ ભાન થવાને આપણી પાસે બીજુ સાધન ન હોવાથી આપણે એનુ વર્ગીકરણ પણ ન કરી શકીએ

પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો પ્રસિદ્ધ છે જ શ્રવણ, ત્વચા, નેત્ર, રસના, અને ઘ્રાણ તે દરેકના વિષય મુજબ જગતના પદાર્થો પાંચ પ્રકારના છે: શબ્દાત્મક, સ્પર્શાત્મક, રૂપાત્મક, રસાત્મક અને ગધાત્મક આ પૈકી રૂપને પ્રાચીનોએ તેજની માત્રા ગણી છે, પણ આપણે તેજને ભૂતોમાથી બાદ કર્યું છે, અને તેના બે સ્પષ્ટ અશો — ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ — કરી, ઉષ્ણતાને સ્પર્શનો ભેદ અને પ્રકાશને રૂપમાં ગણ્યા છે તથા તે બેઉનો માત્રાઓમાં સમાવેશ કર્યો છે આ ઉપરાત પણ ચાલતી કોઈ ક્રિયાઓનુ આપણને ભાન થાય છે કે કેમ અને તેને કયા સાધનથી આપણે ઓળખીએ છીએ, તેનો વિચાર કરતા મન અથવા ચિત્તને જ્ઞાનેંદ્રિયોના જેવુ જ એક સ્વતત્ર સાધન ગણવુ જોઈએ એમ જરૂરનુ લાગે છે જેમ જુદા જુદા રગોને 'રૂપ' શબ્દમા સમાવી તેને આપણે નેત્રનો વિષય સમજ્યા છીએ, તેમ ચિત્તનો વિષય થતી જુદી જુદી ક્રિયાઓ માટે એક જ શબ્દ — 'સચાર' — યોજી શકાય વીજળી વગેરે શક્તિઓ, દયા, ક્રોધ વગેરે લાગણીઓ, ક્ષુધા, તૃષા વગેરે ઊર્મિઓ, તાવ, સોજા, સણકા વગેરે વેદનાઓ, સુખ, દુ ખ વગેરે અવસ્થાઓ, સકલ્પો, વિચારો, કલ્પનાઓ,

(અને જોઈએ તો ભૂતપિશાચાદિકના કે પરચિત્તપ્રવેશના અનુભવોયે ગણો) તે સર્વેનુ ભાન ત્વચા વગેરે બાહ્ય જ્ઞાનેદ્રિયો દ્વારા થાય છે એમ કહેવુ કહણુ છે એ સઘળા ચિત્તના જ સીધા વિષયો છે, અને પદાર્થોમાંથી ઊપજતી કોઈક જાતની સચારક્રિયાથી તેમનુ આપણને ભાન થાય છે

આ પૈકી માત્ર લાગણી, ઊર્મિ, વેદના, સુખ, દુખ, સકલ્પ, વગેરે સચારો ચિત્તવાન સૃષ્ટિમા જણાય છે, તેમને બાજુએ રાખીએ અને સચિત્ત અચિત્ત બન્નેમાં જણાતા વીજળી, લોહચુબકત્વ વગેરે (તથા કદી ચિત્તપ્રવેશ)ના સચારોને જ ગણીએ તો સચાર શબ્દમા ત્રણ માત્રાઓનો સમાવેશ થાય

આ રીતે પદાર્થમાત્રમા એકી વખતે અથવા જુદે જુદે વખતે જે ક્રિયાઓ ચાલી રહેલી હોય છે તેના છ ભેદો થાય

(૧) શબ્દ, (૨) સ્પર્શ (ઉષ્ણતા તથા દબાણ)* (૩) રૂપ (પ્રકાશ), (૪) રસ (છ સ્વાદો), (૫) ગધ, અને (૬) સચાર (વીજળી, લોહચુબકત્વ, રેડિયોશક્તિ, ચિત્તપ્રવેશ ઇત્યાદિ)

માત્રાઓ પૈકી રસ અને ગધ વિષે કદાચિત એમ કહી શકાય કે, જ્યાં સુધી કોઈ પદાર્થને તે જ પદાર્થ તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ ત્યા સુધી એના ગધ અને રસ તેમા કાયમ રહે છે પણ પદાર્થમાત્રમા કોઈ જાતના ગધ અને રસ રહ્યા જ છે કે કેમ તે આપણે ચોક્કસપણે જાણતા નથી જો એવી હકીકત હોય તો ગધ કે રસનુ ભાન કરાવનારી ક્રિયા પદાર્થમાત્રના એક અથવા બે તત્ત્વો છે એમ કહી શકાય પણ પદાર્થમાત્રમા ઉષ્ણતાધર્મ રહેલો છે એમ એથીયે વિશેષ ચોક્કસપણે કહી શકાય એ સભવિત છે બાકીની ત્રણ માત્રાઓ (શબ્દ, પ્રકાશ અને સચાર) પદાર્થોમા અસ્થાયી ધર્મો હોઈ અનુકૂળતાએ પ્રગટે છે

---

* લીસુ, ખરબચડુ, વગેરે સ્પર્શના ભેદો એ વસ્તુત પદાર્થના રાજસ ભેદો નથી, પણ પરિમિતિના બાહ્ય ભેદો છે એ ભલે વ્યવસ્થિતિના ભેદ ગણાય પદાર્થની આકૃતિનુ જ્ઞાન પણ તેમા ચાલતી ક્રિયા જણાવતુ નથી, પણ પરિમિતિ જ જણાવે છે એ બને સ્પર્શથી જ જણાય છે એ સાચુ, પણ તેનુ કારણ એ છે કે ત્વચામા દબાણનો ઝીણો ફરક માલૂમ પડી આવે છે, અને તે પરથી આપણે પરિમિતિનુ અનુમાન કરીએ છીએ.

૧૧

વ્યવસ્થિતિવિચાર

ચિત્તવાન સૃષ્ટિના રજોગુણના (ક્રિયાધર્મના) ભેદોનો વિચાર કરીએ તેની પહેલા પદાર્થોની વ્યવસ્થિતિના જે ભેદો વિશ્વમા દેખાઈ આવે છે તેનો થોડો વિચાર કરવો ઠીક થશે વ્યવસ્થિતિ શબ્દમા જ કોઈ પ્રકારની નિયમિતતા સૂચવાઈ જાય છે. વ્યવસ્થિતિનો વિચાર પરિમિતિ તથા ગતિથી સ્વતત્રપણે કરી શકાય નહી એ ખુલ્લુ છે, કારણ, વ્યવસ્થિતિ શામા? એ પ્રશ્ન તરત ઊઠે અર્થાત્ વ્યવસ્થિતિ પદાર્થની પરિમિતિમા મુખ્યત્વે રહેલી હોય, એની ગતિમા હોય, કે બન્નેમા સારી પેઠે હોય *

પરિમિતિ કે ગતિ ગમે તેમા વ્યવસ્થિતિ વધેલી જણાય એથી પદાર્થમા કેટલાક ધર્મોનો ઉદય જણાવવાનો . જેમ કે, જો પૃથ્વીમાં હોય તો પાસાદાર (prism) થવુ, પ્રતિબિબ ઉઠાવવાની શક્યતા આવવી, શબ્દ, ઉષ્ણતા, વીજળી ઇત્યાદિ માત્રાઓ ધારણ કે વહન કરવાની શક્તિ વધવી વગેરે એ રીતે કોઈ પણ ધર્મ કે તત્ત્વને વિશેષપણે પ્રગટ કરવાની શક્તિ માલૂમ પડવાની × પરતુ, જેમ એક બાજુથી વ્યવસ્થિતિના વિકાસથી પદાર્થોમા કોઈક ધર્મ પ્રગટ થવાની શક્તિ વધે છે તેમ, એ પણ માલૂમ

---

* પરિમિતિમા વ્યવસ્થિતિ અને ગતિમા નહી, અથવા ગતિમા હોય અને પરિમિતિમા નહી, એમ સમજવુ નહી, પણ વ્યવસ્થિતિનુ પરિણામ મુખ્યત્વે પદાર્થની પરિમિતિમા જણાઈ આવે તો તેમા છે અને ગતિમા જણાય તો તેમા છે, એમ સગવડ માટે જ ભેદ કર્યો છે

× તત્ત્વની વિશેષપણે પ્રગટતા પદાર્થનો જથ્થો બહુ મોટો હોય તેથી માલૂમ પડે તે અહી વિચારેલી નથી અલ્પ પદાર્થમા પણ તત્ત્વ વિશેષપણે પ્રગટ થયેલુ દેખાય તેને જ વ્યવસ્થિતિના વિકાસનુ પરિણામ કહી શકાય

પડવાનુ કે, એ પદાર્થોની વિવિધતા ઘટે છે, એટલે કે એ પદાર્થો અમુક જ રીતે ક્રિયા કરી શકે એવા બને છે *

પહેલા પરિચ્છેદમા જણાવેલી એક બાબતની અહી ફરીથી યાદ દેવી ઠીક થશે હાલના વૈજ્ઞાનિકોની જેમ દર્શનકારો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો ખેડતા નહોતા મનુષ્ય અથવા વિશ્વનુ મૂળ ક્યાં અને કેવી રીતે છે, એ એમની તપાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો આથી, જેટલો ઓછામા ઓછો વિચાર કર્યા વિના ચાલે જ એમ નહોતુ એટલો જ વિચાર તેમણે ચિત્તહીન સૃષ્ટિની બાબતમા કર્યો છે આ કારણથી સાખ્યશાસ્ત્રમા ભૂતો અને માત્રાઓના વિચાર પછી વ્યવસ્થિતિની દૃષ્ટિએ ચિત્તહીન સૃષ્ટિનો વિચાર કરવામા આવ્યો નથી, અને ચિત્તવાન સૃષ્ટિમાયે મનુષ્યનો જ વિચાર હાથમા લીધો છે આનુ બીજું એક કારણ, આગળ જણાવીશુ તેમ, એ પણ ખરુ કે દર્શનકારોની તપાસનો આરભ વિશ્વમાથી નહીં, પરતુ મનુષ્યશરીરમાથી થયેલો

આપણે પણ પુસ્તકના ઉદ્દેશને અનુસરી ચિત્તહીન સૃષ્ટિનો વધારે અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી

આથી ચિત્તવાન સૃષ્ટિ તરફ આપણે પણ વળીએ એમા ઘનત્વ, રસત્વ, વાયુત્વ અને આકાશત્વ — ટૂકામા મહાભૂતો — તેમ જ ઉષ્ણતા, દબાણ, વીજળી, ધ્વનિ, ગધ, સ્વાદ વગેરે માત્રાઓ છે પણ તે ચિત્તહીન પદાર્થોના જેવા સાદા સ્વરૂપમા છે એમ નહીં કહી શકાય શરીરની રચનામાં ચારે ભૂતો અને ચિત્તહીન પદાર્થોની છ માત્રાઓ ઉપરાત બીજી માત્રાઓનુયે એકસામટુ દર્શન થાય છે એની પરિમિતિ તથા ગતિમા ખાસ પ્રકારની અને અટપટી વ્યવસ્થા માલૂમ પડે છે

---

* રસાયનશાસ્ત્રમા સ્વીકારેલા મૂળતત્ત્વોનુ જે રીતે વર્ગીકરણ થયુ છે તેમા પરિમિતિવ્યવસ્થાના ભેદો મુખ્યત્વે હોય એમ લાગે છે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ચિત્તહીન પદાર્થોમાની ગતિવ્યવસ્થાનુ નિરૂપણ કરે છે યત્રશાસ્ત્રોયે એનો જ આધાર લે છે

પદાર્થનો ક્રિયાગુણ વ્યવસ્થિત થવાથી એમા સ્થાનાતર કરવાકરાવવાની શક્તિ પ્રગટ થવી એ મુખ્ય ચિહ્ન જણાય છે

૧૨

કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા ચિત્ત

શરીરના અવયવોના બે મુખ્ય વિભાગ પાડી શકાય અતરગો અને બાહ્ય અગો

હૃદય, ફેફસાં, કાળજુ, બરોળ, જઠર વગેરે શરીરના ધારણ, પોષણ અને વૃદ્ધિ માટે જ ક્રિયાવાન થનારાં અગો તે અતરગો છે, અને હાથ, પગ, વાણી વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને નામે જે પાચ અગો પ્રસિદ્ધ છે તે બાહ્ય અગો છે, કારણ, તે ઇંદ્રિયો માત્ર શરીરમા અને તેમના ધારણ, પોષણ, વૃદ્ધિ વગેરે માટે જ ક્રિયાવાન થતી નથી, પણ એમની ક્રિયાઓનો વિસ્તાર બહાર પણ થાય છે, અને તેમનુ પરિણામ ચિત્ત ઉપર પણ થાય છે

અતરગો તેમ જ બાહ્યાગોમા વ્યવસ્થિતિ છે, પણ તેનુ પરિણામ ક્રિયાપ્રધાન છે એ પૈકી અતરગોનો વિચાર લબાવવો સાખ્યદર્શનને આવશ્યક જણાયો નથી આથી, કર્મેન્દ્રિયોને રાજસ અહકારના વિકારોમા ગણાવી ત્યા જ રજોગુણનો વિષય આટોપ્યો છે *

---

* વેદાન્તના પચીકરણમા પાચ પ્રાણોનો વર્ગ પાડેલો છે, તે પણ રજોગુણનો ભેદ કહ્યો છે પાચ પ્રાણો એ અતરગોની ક્રિયાઓના ભેદ કહી શકાય

પચીકરણમા અને સાખ્યમા 'અહકાર' તથા 'ચિત્ત' શબ્દો જુદા અર્થોમા વપરાય છે એ યાદ રાખવુ સાખ્યશાસ્ત્રે મન, બુદ્ધિ અને અહકાર નામે જે ત્રણ તત્ત્વો કહ્યા છે, તેમા જણાતા જુદા જુદા ધર્મોનો ખ્યાલ કરી પચીકરણે તેને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહકાર અને સ્મૃતિ (?) એવા પાચ નામ આપ્યા છે સાખ્યના અને પચીકરણના શરીરશોધનના દૃષ્ટિબિદુ કેટલેક અશે જુદા જ છે એકમા પરિભાષા સામાન્ય હોવાથી કેટલાક ગ્રથોમા બન્નેનો સેળભેળ થઈ ગયો છે પચીકરણ પ્રમાણે માત્ર મહાભૂતો જ ચિત્તહીન અને ચિત્તવાન સૃષ્ટિમા સાધારણ તત્ત્વો હોય એમ સમજાય છે પચીકરણમા કેટલુક વર્ગીકરણ અને અશાશોની ગણતરી કાલ્પનિક જ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતુ નથી

વાચક જો મહત્ અને અહકારના પરિચ્છેદોમા જણાવેલી બાબતોને ભૂલી ગયા હોય તો તે પાછી તાજી કરી લેવા વિનતિ કરુ છુ તેમા મહત્ એટલે ધારણ, આકર્ષણ વગેરે ધર્મો તથા અહકાર એટલે સ્વરૂપધૃતિ અને પ્રત્યાઘાતનો ધર્મ એમ સમજાવ્યુ છે મહત્ અને અહકારના વ્યાપારોથી પદાર્થોની પરિમિતિ, ગતિ અને વ્યવસ્થિતિમા ફરક પડે છે, અને આ રીતે જગતની ઘડભાંગ ચાલ્યા કરે છે

ચિત્તવાન સૃષ્ટિમાં પદાર્થની પરિમિતિ અને ગતિ કરતા વ્યવસ્થિતિ જ વધારે લક્ષમા લેવા લાયક હોય છે બીજા શબ્દોમા કહીએ તો, મહત્ અને અહકારમા ક્રાતિ થતાં થતા તેમા મન અથવા ચિત્તનો આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારથી નવી દિશામા ક્રાન્તિના ક્રમનુ મડાણ થાય છે એમાં પરિમિતિ અને ગતિયે વિશેષ જાતનાં છે જ, પણ વ્યવસ્થિતિના ભેદો ખાસ ધ્યાન ખેચે છે છેલ્લા પરિચ્છેદમા જણાવ્યા મુજબ વ્યવસ્થિતિનુ ખાસ લક્ષણ તત્ત્વવ્યક્તિની વૃદ્ધિ અને વિવિધતાનો ઘટાડો છે *

ઉપરટપકે વિચાર કરતા ચિત્તની ઉત્પત્તિ જ્ઞાનેદ્રિયોની બાદ હોય એમ લાગવા સભવ છે, કારણ, જ્ઞાનેદ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરેલા સસ્કારોને એક કેન્દ્રમા લાવીને તેનો સમન્વય અને ભેદ કરનારી શક્તિ તે ચિત્ત એમ આપણે સમજીએ છીએ પણ શરૂઆતમા આપણે શોધ માટે સ્વીકારેલા ધોરણ મુજબ, ચિત્તનુ બીજરૂપ ચિહ્ન આપણે પૂર્ણ મનુષ્યમા જોવાને બદલે ઝીણામા ઝીણા જીવાણુ (amoeba)મા શોધવુ જોઈએ, અને તે પછી મનુષ્યયોનિ સુધીમા તેનો ક્રમશ કેવી રીતે વિકાસ થયો તે તપાસવુ જોઈએ

આ દૃષ્ટિએ સર્વે માત્રાઓથી સચારિત થવુ — સર્વે માત્રાઓનાં વાહન બનવુ — એ મન કે ચિત્તનુ લક્ષણ સમજાય છે આનો અર્થ એ નથી કે માત્રાઓના સચારની ચિત્ત ઉપર અસર નથી થતી, અથવા તે સચાર એને લાભદાયી જ હોય છે માત્રાનો અઘટિત સચાર એ

---

* કોઈ પણ તત્ત્વ (ધર્મ)ને વિશેષપણે પ્રગટ કરવાની શક્તિ તે તત્ત્વવ્યક્તિ, એને લીધે બીજા પ્રકારની ક્રિયા કરવાની અશક્તિ આવવી તે વિવિધતાનો ઘટાડો

ચિત્તશક્તિના નાશનુયે કારણ થાય પણ કોઈયે માત્રાનો સચાર ઘટના પ્રમાણમા થાય તો જે, તે સર્વેનુ વાહન થઈ શકે છે તે ચિત્ત છે જીવાણુમાથી જીવાણુની ઉત્પત્તિ એ માત્રાના સચારનુ એક પરિણામ માત્ર કહી શકાય

ચિત્તના એ માત્રાવહનધર્મના વિભાગો પાડીએ તો નેત્રાદિક જ્ઞાનેદ્રિયોના વિભાગોનો અને *સ્મૃતિ, ચિતન, નિશ્ચય, સકલ્પ, પ્રવૃત્તિ (અતકરણપચક) વગેરેનો, તેમ જ લાગણીઓ, ઊર્મિઓ, વેદનાઓ, સુખદુખાદિક અવસ્થાઓનો તથા ચિત્તપ્રવેશ (કે ભૂતસચાર)ના અનુભવોનો સમાસ થઈ જાય છે આ પૈકી જ્ઞાનેદ્રિયોના વિભાગો સ્પષ્ટ હોવાથી સાખ્યશાસ્ત્રે એનો જુદો નિર્દેશ કર્યો છે અને બાકીના ધર્મોને મન કે બુદ્ધિ એ નામમા એકઠા સમાવી દીધા છે

પ્રત્યેક જ્ઞાનેદ્રિય એકેક માત્રાનુ વાહન બનવા વિશેષપણે યોગ્ય છે, એટલે એમા વિવિધતા ઓછી છે બાકીની માત્રાઓ (વીજળી, લોહચુબક, ચિત્તપ્રવેશ વગેરે) કે તેના ભેદોના સચારનુ વાહન ચિત્ત છે ત્યારપછીની ક્રાતિનો ક્રમ ચિત્ત અને જ્ઞાનેદ્રિયોના વ્યાપારો દ્વારા ચાલે છે માનવચિત્તમાં તે ક્રમ ધીમે ધીમે પહેલા ઇચ્છાશક્તિ, ભોક્તાશક્તિ અને જ્ઞાતાશક્તિનો આવિર્ભાવ દર્શાવે છે, પછી ઇચ્છા, ભોગ અને ક્રિયાની નિયતાશક્તિનો ધર્મ પ્રગટ કરે છે એ રીતે એ ચિત્ત અત્યત નહી તોયે ઠીક પ્રમાણમા સ્વતત્રતા અનુભવે છે, અને છેવટે એ તે જ્ઞાનશક્તિનો નિશ્ચય કરવાનેયે

---

* પચીકરણમા સ્મૃતિ, સકલ્પ નિશ્ચય, ચિતન, અને પ્રવૃત્તિ એવી અતકરણની અનુસધાનાત્મક ક્રિયાઓ પર ભાર મૂકી તેને જુદા જુદા નામ આપ્યા છે પાતજલ યોગમા સ્મૃતિ, પ્રમાણ, વિકલ્પ, વિપર્યય અને નિદ્રા એવી નિર્ણયાત્મક ક્રિયાઓના તથા અસ્મિતા, આનદ, વિચાર અને વિતર્ક એવી સપ્રજ્ઞાનાત્મક ક્રિયાઓના ભેદ પર ભાર મૂક્યો છે વળી પતજલિએ બુદ્ધિ, ચિત્ત અને સત્ત્વ એ ત્રણે શબ્દો એક જ અર્થમા વાપરેલા જણાય છે મહત્ માટે લિગ શબ્દ હોય એમ લાગે છે ભક્તિમાર્ગમા લાગણીઓના પ્રકારો ઉપર ભાર છે આ બધાનો સાર એટલો જ છે કે આત્મશોધનમા અતકરણનુ શોધન એ જ સૌથી મહત્ત્વનુ છે, અને તેને જુદા જુદા શાસ્ત્રોએ જુદી જુદી દૃષ્ટિએ શોધ્યુ છે

શક્તિમાન થાય છે પરંતુ આ રીતે ચિત્ત ગમે તેટલી શક્તિઓને પ્રગટ કરે છતાં, એમાં મહત્‌ના છ ધર્મો,[૧] અહંકારનો ધર્મ,[૨] છ ચિત્તહીન પદાર્થોની માત્રાઓ,[૩] અને મનની વિશેષ શક્તિઓ[૪] તથા તે સર્વેમાં પરોવાઈ રહેલા ત્રણ ગુણો વિના બીજા કોઈ તત્ત્વને, પ્રથમ દર્શને, જણાવતું નથી

---

૧ ધારણ, આકર્ષણ, અપકર્ષણ, સાયુજ્ય, વૈયુજ્ય અને સંલગ્નતા

૨ સ્વરૂપધૃતિ અને પ્રત્યાઘાતનો એકત્ર ધર્મ

૩ શબ્દ, સ્પર્શ (ઉષ્ણતા તથા દબાણ), રૂપ (પ્રકાશ), રસ (છ સ્વાદો), ગંધ, અને સંચાર (વીજળી, લોહચુંબકત્વ, રેડિયો, ચિત્તપ્રવેશ ઇત્યાદિ)

૪ જ્ઞાનાત્મક અને સંવેદનાત્મક (લાગણીઓ, ઊર્મિઓ, વેદનાઓ, અવસ્થાઓ અને ચિત્તપ્રવેશ)

૧૩

પુરુષ

અત્યાર સુધી આપણે પ્રકૃતિતત્ત્વનો વિચાર કર્યો ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિમાં મહદાદિક તત્ત્વો કેવી રીતે રહ્યા છે અને ત્રણ ગુણો તથા મહદાદિક તત્ત્વોના પરસ્પર વ્યાપારથી કેવી રીતે ક્રમે માનવચિત્ત સુધી વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે એ તપાસ્યુ

જ્યારે અહીં સુધી જ વિચાર આવીને અટકી પડ્યો હશે તે વખતે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકૃતિવાદ અથવા ચાર્વાકવાદ ઉપર આવીને કૃતાર્થ થયુ હશે 'ચૈતન્ય' એ પ્રકૃતિનો વિકાર છે એમ લાગ્યુ હશે માત્ર ત્રણ ગુણોવાળી પ્રકૃતિશક્તિમાંથી જ સમગ્ર વિશ્વનો ચમત્કાર થયો છે એમ જણાયુ હશે.

પણ કેટલાક સમય પછી પ્રકૃતિવાદ કૃતાર્થતા મનાવવા અસમર્થ થયો હશે વિચાર ઊંડો બનતાં બધુ જ આટલેથી સમજાઈ જતુ નથી એમ લાગ્યુ હશે આમાથી બે પ્રશ્નોના ખુલાસા નથી મળતા એમ જણાયુ હશે

પહેલો પ્રશ્ન એ કે, પ્રકૃતિ નિરંતર રૂપાન્તર કરતી જણાય છે એ ક્રિયારૂપ હોવાથી એક ક્ષણ પણ એક રૂપમાં રહેતી નથી, અને એ ક્રિયા પણ સદૈવ એક જ જાતની હોતી નથી આમ છતા, પદાર્થો વિષે, પ્રાણી વિષે અને જગત વિષે 'એ તે જ છે' એવી આપણને પ્રતીતિ ઊપજે છે એનુ કારણ શુ ? મનુષ્યના સ્થૂળ શરીરમા, એનાં ચિત્ત, અહંકાર, ઇંદ્રિયો સર્વેમા ક્ષણે ક્ષણે ફરક પડી જાય છે છતા, 'જન્મકાળે જે હુ હતો તે જ કાયમ રહ્યો છુ' એમ એનુ ભાન છે અને બીજાઓનો પણ એને માટે એવો જ મત છે આમ, 'અસ્મિતા અખંડિત છે,' એવા ભાનનુ કારણ શુ ?

બીજો પ્રશ્ન એ કે, પ્રકૃતિમા ભલે પરિમિતિ, ક્રિયા અને વ્યવસ્થિતિ સ્વભાવસિદ્ધ હોય, છતાં એ ગુણોના વ્યાપારોમાંથી ઇચ્છા, ભોગ અને

જ્ઞાનનો તથા નિયતાશક્તિનો શું કામ ઉદય થાય? પરિમિતિ અને ક્રિયા-ગુણોમાં અત્યંત વ્યવસ્થા આવવાથી, જો મૂળમાં ઇચ્છા, ભોગ અને જ્ઞાનશક્તિ રહ્યાં હોય તો તેમને પ્રગટ થવા અનુકૂળતા મળે એ એક વાત છે, અને તે સમજી શકાય તેવી છે. પણ જે બધી પ્રકૃતિના તત્ત્વોનું નિરૂપણ થયું તે એકેમાં ઇચ્છા, ભોગ, જ્ઞાન તથા નિયતૃત્વનું બીજ જણાયું નથી, માટે ઇચ્છા, ભોગ, જ્ઞાન અને નિયતૃત્વ એ કેવળ પ્રકૃતિતત્ત્વોના વ્યાપારોનું પરિણામ છે એમ કહેવું એ ગળે ઊતરે એવું નથી.

આ બે પ્રશ્નો સાંખ્યકારના ચિત્તમાં ઊઠે તેનું એક બીજું પણ કારણ હતું. આ પુસ્તકમાં પ્રકૃતિના તત્ત્વોનું જે વિવેચન કર્યું છે, તેમાં તત્ત્વોનો વિકાસક્રમ માંડ્યો છે; એટલે કે, ક્રમશઃ એક પૂર્ણ મનુષ્યપ્રાણી સુધી પ્રકૃતિ કેવી રીતે વિકાસી એ જોયું. ઝીણા બીજમાંથી જે રીતે મોટું વૃક્ષ બને છે એ રીતે એ વિવેચન થયું.

પણ, મૂળમાં, વિચારકે એથી ઊલટી રીતે પ્રકૃતિની શોધ કરવા માંડી હોવી જોઈએ, અને એ ક્રમ નૈસર્ગિક પણ છે. કારણ, શોધકને બીજનું જ્ઞાન નહોતું, એની પાસે તો મનુષ્યરૂપે પૂર્ણ વૃક્ષ પડેલું હતું. એ વૃક્ષનું બી કેવું અને ક્યાં એ એની શોધનો વિષય હતો. એટલે, એને પોતાની તપાસ પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ કરવી પડી. એણે પ્રથમ પોતે જ્ઞાતા, ભોક્તા, એષયિતા (ઇચ્છાવાન) છે એ જોયું, એ જ્ઞાતાપણામાં અહંકાર (પોતાનું સ્વરૂપ કાયમ રાખવાનો અને ફેરફાર કરવા આવે તેની સામે થવાનો આગ્રહ) જોયો. એના મૂળમાં સચિત્તતા જોઈ. ચિત્તની પાછળ ઇંદ્રિયો રહેલી જોઈ. ઇંદ્રિયોના બે પ્રકારો જોયા. જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ નિહાળી એ સત્ત્વગુણ અને રજોગુણના તર્ક ઉપર આવ્યો. આ ઉપરાંત એણે પોતાની જડતા, પરિમિતતા, પણ જોઈ. શરીરના જડ દ્રવ્યોમાં એણે પૃથ્વી વગેરે ભૂતો અને ગંધાદિક ધર્મો પણ પારખ્યા. એ પરથી તે તમોગુણના અનુમાન પર આવ્યો.

પછી જગતને તપાસતાં ત્યાંયે એણે મહાભૂતો અને તન્માત્રાઓ જોયાં. ત્યાંયે ત્રણે ગુણોનો વ્યવહાર માલૂમ પડ્યો. કોઈક પ્રકારે અહંકાર અને મહત્તત્ત્વે રહેલાં જાણ્યાં. આ રીતે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ અને તેમાંથી ઊપજેલાં તત્ત્વોના નિશ્ચય પર તે ઠર્યો.

પણ આ મુજબ મૂળની શોધ કરતા એણે એ પણ જોયુ કે, આ બધાયે તત્ત્વોયુક્ત પ્રકૃતિ એનુ જ્ઞેય (જ્ઞાનનો વિષય) થાય છે અને દરેકને જુદુ પાડીને વિચારતા પ્રત્યેકથી એ પોતે પોતાને ભિન્ન રહેલો જુએ છે આ રીતે એણે પોતાનુ સાક્ષિત્વ (માત્ર દ્રષ્ટાપણુ અને જ્ઞાતાપણુ) શોધ્યુ. વળી એણે એ પણ જોયુ કે પ્રકૃતિનુ એકેએક તત્ત્વ ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામે છે, પણ પોતાનુ સાક્ષિત્વ એ સર્વે પરિણામો છતા અખડિત રહે છે એટલે બધાયે તત્ત્વોનો નિરાસ કરતા કરતાં એણે જોયુ કે કાંઇક એવુ તત્ત્વ શેષ રહી જાય છે જેને એ જ્ઞેય નથી કરી શકતો, જેનાથી એ પોતાને અલગ નથી પાડી શકતો, અને જેનુ એને એવુ સ્વયસિદ્ધ અને અખડ ભાન છે કે એ ભાન નથી એવુ એને કદી જણાયુ નથી ચિત્તમા જ્ઞાતાપણુ જણાય છે ખરુ, પણ એમા અજ્ઞાન નથી એમ કહી શકાય નહીં પણ એ ચિત્તનુ જ્ઞાન તેમ જ અજ્ઞાન એ બેય જેની આગળ પોતે જ જ્ઞેય બની જાય છે એવુ કેવળ જ્ઞપ્તિસ્વરૂપ એક સાક્ષીતત્ત્વ રહેલુ છે, એવા નિર્ણય ઉપર એ નિશ્ચિતપણે આવ્યો આ જ સાખ્યનુ પુરુષતત્ત્વ અને વેદાતનો પ્રત્યગાત્મા અથવા જીવાત્મા.

પુરુષના નિશ્ચયથી આ પરિચ્છેદની શરૂઆતમાં દર્શાવેલી બે શકાઓનુ સમાધાન પણ મળી ગયુ પદાર્થમા જોઈએ તેટલા ફેરફારો થાય છતા તેની સાથે રહેલા પુરુષતત્ત્વને લીધે જ ‘આ તે જ છે’ એવી પ્રતીતિ થાય છે અને પ્રકૃતિનુ યોગ્ય રૂપાન્તર થતા, પ્રકૃતિની નહી, પરતુ પુરુષની સ્વભાવભૂત જ્ઞાનશક્તિ પૂર્ણપણે પ્રકાશી ઊઠે છે

‘આ બધી જગતની ભાગફોડનુ ધ્યેય કે પ્રયોજન શુ ?’—એવો પ્રશ્ન ઊઠે તો તેનુયે નિરાકરણ આમાથી જ સાખ્યદર્શને શોધ્યુ તે નિરાકરણ એ કે પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ (મોક્ષ) માટે જ

આ રીતે સાખ્યશાસ્ત્રે નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાન્તનિર્ણય કર્યો

૧ ચૈતન્યરૂપ અથવા જ્ઞાનરૂપ અથવા સાક્ષી પોતે અપરિણામી પણ પ્રકૃતિમા પરિણામોનુ ઉત્પાદક અને નિયામક (એટલે કે તેને અમુક કાયદા મુજબ વર્તાવનાર) એક પુરુષતત્ત્વ છે અને બીજુ નિરતર પરિણામ પામનારુ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિતત્ત્વ છે એ બન્ને અનાદિ છે અને નિરતર એકબીજાથી જોડાયેલા છે

૨ એ પુરુષના નિયમનથી પ્રકૃતિના ગુણોનો વ્યાપાર શરૂ થાય છે. અને તેમા બીજરૂપે ગુપ્ત રહેલા મહદાદિક ધર્મોનો ઉદય, વિકાસ અને અસ્ત થાય છે

૩ ચિત્તનો ઉદય થઈ તેનો પૂર્ણ વિકાસ થાય ત્યા સુધી એ વ્યાપાર વધતો રહે છે ત્યા સુધી પુરુષ-પ્રકૃતિ પરસ્પર એવા ચોટેલા જણાય છે કે બન્નેની સ્વભાવભૂત ભિન્નતા ઓળખી શકાતી નથી ચિત્તનો પૂર્ણ વિકાસ થઈ જ્યારે એ ભિન્નતા માલૂમ પડે છે, ત્યારે પ્રકૃતિનો અસ્તક્રમ શરૂ થાય છે

૪ ક્રમની સમાપ્તિ એટલે પુરુષની સ્વરૂપસ્થિતિ અથવા મુક્તિ

૫ પુરુષો અગણિત છે અને પ્રકૃતિતત્ત્વ અપાર છે.

૧૪

વેદાન્ત

આપણા દેશમા તત્ત્વશોધનના વિષયમાં સાખ્યદર્શનનો ફાળો નિ સ શય બહુ ભારે છે લાખો રૂપિયાની કિ મતની જબરી મોટી પ્રયોગશાળાઓ તથા અતિશય નાજુક અને ચોક્કસ ય ત્રો વિના પણ મનુષ્ય કેવળ પોતાની ઇંદ્રિયોની મદદથી કેટલુ ઊ ડુ અવલોકન અને સૂક્ષ્મ વિચાર કરી શકે, તથા પિ ડબ્રહ્માડના સ્વરૂપને લગતો કેટલો સ્પષ્ટ, બુદ્ધિગમ્ય અને અનુભવસિદ્ધ નિશ્ચય ઠરાવી શકે, તેનુ સાખ્યશાસ્ત્ર એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે

વેદાન્તમતે સાખ્યશાસ્ત્રના અ તિમ નિર્ણયનુ ખ ડન કર્યુ છે એ વાત સાચી પણ હકીકતે તપાસતા જણાશે કે વેદાન્તશાસ્ત્રે સાંખ્યના નિર્ણયને ઉથાપ્યો નથી, પણ એને વિશેષ શોધી સુધાર્યો છે એટલુ જ તત્ત્વોનુ સ્વરૂપ તપાસતા તપાસતા પુરુષ અને પ્રકૃતિ એવા બે મૂળભૂત તત્ત્વો છે એવો સાખ્યમત છે વેદાન્તનો મત, યોગ્ય રીતે દર્શાવવામા આવે તો, એટલો જ થાય કે, તે બે તત્ત્વોના સ્વરૂપને પણ વધારે ઊ ડુ વિચારતા એ જુદી શક્તિઓ નથી જણાતી, પણ એક જ શક્તિ છે અને જગત એક જ તત્ત્વનુ બનેલુ છે એવો નિર્ણય થાય છે.

આ શી રીતે તેનો વિચાર કરીએ

પ્રકૃતિનુ નિરૂપણ કર્યુ ત્યારે આપણે ત્રણ ગુણોને વિચાર્યા છે (પ્રકરણ ૨) ત્યા કહ્યુ છે કે, ‘ પદાર્થમાત્રમા જડતા કે નિષ્ક્રિયતાનો ખ્યાલ ઉપજાવવાવાળો પરિમિતતાનો ગુણ એને હુ તમોગુણ કહુ છુ એને કેવળ સત્તાનો — હયાતીનો— (essence, being) કે કેવળ નિષ્ક્રિયતાનો (inertia) ગુણ પણ કહી શકાય ’ ‘ પદાર્થમાત્રમા રહેલા ગતિ, ક્રિયા કે ક પ (motion)ના ધર્મને હુ રજોગુણ સમજું છુ,’ અને ‘ પરિમિતિ તથા ગતિ ભેળી રહેલી વ્યવસ્થિતિ એને હું સત્ત્વગુણ સમજુ છુ ’

પરિમિતતાને કેવળ સત્તાનો ગુણ પણ કેમ કહેવાય તે સહેજ વિચારતાં જણાય એમ છે પદાર્થની અત્યન્ત અલ્પ પરિમિતિને 'એ છે' એથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવી શકાશે નહી * પદાર્થના સર્વ વિકારી ધર્મોને તથા જે ધર્મો બીજા પદાર્થોમાથે મળી આવતા હોય તેમને, તેમ જ તેમનામા રહેલી ક્રિયા તથા વ્યવસ્થિતિને ક્ષણેક વિચારથી દૂર રાખીએ તો તેની પરિમિતિ એ કેવળ નિષ્ક્રિય સત્તારૂપ જ જણાશે

કોઈ પદાર્થને આપણે જે નામ આપીએ છીએ તે, ઇદ્રિયો તથા ચિત્ત દ્વારા એ પદાર્થ આપણા ચિત્ત પર જે સસ્કાર પાડે છે, તે પરથી આપણે કરેલી કલ્પના છે એ કલ્પના સર્વેની સરખી ન હોય અનેક વાર માણસો સરખી ભાષા યોજતા હોય છે, છતા એ ભાષાથી સમજવાના પદાર્થ વિષે જુદી જુદી કલ્પના ધરાવતા હોય છે ઉદાહરણાર્થે, મન, બુદ્ધિ, આત્મા કે કે ઈશ્વર શબ્દ લો એ શબ્દો બધા જ વાપરીએ છીએ, પણ એ વિષે દરેકની કલ્પના જુદી જુદી હોય એમ બને છે એ બધાનો દઢભાજક કાઢીએ તો 'કાઈક પરિમિત છે' એટલો જ નિશ્ચય સામાન્ય અવયવરૂપે જણાશે

આ રીતે કેવળ પરિમિતિનો વિચાર અથવા નિષ્ક્રિય સત્તાનો વિચાર સરખા છે

હવે પુરુષતત્ત્વનેયે સાખ્યે નિષ્ક્રિય સત્તામાત્ર ચૈતન્ય કહેલુ છે. સાખ્યનો એ એક મહત્ત્વનો સિદ્ધાત છે કે, પુરુષ જાતે કશુ જ કરતો નથી, પરતુ એની સમીપતા માત્રથી જ પ્રકૃતિની ક્રિયાઓ ચાલે છે

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वर ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुष पर ॥ (गीता, १३–२२)

[બાહ્યત જોનારો (ઉપદ્રષ્ટા–સાક્ષી), અનુમતિ દેનારો, (પ્રકૃતિનો) આશ્રયદાતા (ભર્તા) અને ભોક્તા,× તથા મહેશ્વર,+ જેને પરમાત્મા પણ કહે છે, તે આ દેહમા પર (સર્વ તત્ત્વોથી શ્રેષ્ઠ) પુરુષ છે.]

---

* ભૂમિતિમા 'બિન્દુ'ની વ્યાખ્યા આની સાથે સરખાવવા જેવી છે

× જ્ઞાનેશ્વરે એનો અર્થ ખાનાર કર્યો છે

+ મહેશ્વર શબ્દ વાપરવાના મહતનો ઈશ્વર, મહતથી શ્રેષ્ઠ એવું સૂચન જણાય છે

આ ઉપર જ્ઞાનેશ્વરની ટીકા પણ ઉતારવા જેવી છે.

"આ (ઉપદ્રષ્ટા) પ્રકૃતિમા ઊભેલો છે, (પણ કેવો?) તો જેમ જૂઈની વેલ વચ્ચે થાભલો ઊભેલો હોય છે તેવો એનો પ્રકૃતિ સાથેનો સબધ પૃથ્વી અને આકાશના સબધની તોલે છે પ્રકૃતિરૂપી નદીના તટ ઉપરનો એ મેરુ છે પ્રકૃતિમા એનુ પ્રતિબિબ ઊઠે છે, પરતુ પ્રકૃતિના વહેવા સાથે એ વહી જતો નથી પ્રકૃતિ થાય છે અને જાય છે, પણ આ તો છે તેમ જ છે, માટે બ્રહ્મા પર્યંત સર્વ સૃષ્ટિનો એ શાસક છે. પ્રકૃતિ એના વડે જીવે છે, એની જ સત્તાથી જગતને ઉપજાવે છે, આથી, એ તેનો વર છે અનત કાળ સુધી આ સૃષ્ટિનો જે મેળો ચાલે છે, તે કલ્પને અતે તેના પેટમા સમાઈ જાય છે એવો આ મહદ્બ્રહ્મનો સ્વામી, બ્રહ્માડનો સૂત્રધાર સસારની અપારતાને પામે છે વળી, આ દેહમા 'પરમાત્મા' એ નામે જેને કહે છે, તે પણ આ જ છે એમ માન. પ્રકૃતિથી પર એવો એક છે એમ જે ચર્ચા કરવામા આવે છે, તે જ તત્ત્વત. આ પુરુષ છે*" (જ્ઞાનેશ્વરી, અ૦ ૧૩, ઓ૦ ૧૦૨૨-૨૯)

*हा प्रकृति माजी उभा । परि जुई जैसा वोयवा ।
इया प्रकृति पृथ्वी नभा । तेतुला पाडु ॥ १०२२ ॥
प्रकृति सरितेच्या तटीं । मेरु होय हा, किरीटी ।
माजी बिंबे परी लोटीं । लोटों नेणे ॥ २३ ॥
प्रकृति होय जाये । हा तो असतु चि आहे ।
म्हणोनि आब्रह्माचें होये । शासन हा ॥ २४ ॥
प्रकृति येनें जिये । याचिया सत्ता जग विये ।
इया लागीं इये । वर पेतु हा ॥ २५ ॥
अनतें काळें, किरीटी । जिया मिळती इया सृष्टी ।
तिया रिगती ययाच्या पोटीं । कल्पात समयीं ॥ २६ ॥
हा महद्ब्रह्मगोसावी । ब्रह्मगोळ लाघवी ।
अपारपणें मवी । प्रपचाते ॥ २७ ॥
पैं या देहा माझारीं । परमात्मा ऐसी जे परी ।
बोलिजे ते अवधारीं । ययातें चि ॥ २८ ॥
अगा प्रकृति परौता । एकु आथी पडुसुता ।
ऐसा प्रवादु तों तत्त्वता । पुरुषु हा पैं ॥ १०२९ ॥

પ્રકૃતિનો બીજો ગુણ ક્રિયા છે, અને પુરુષ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે ચૈતન્ય શબ્દ જ ક્રિયા, સંકલ્પ તથા જ્ઞાનનો સૂચક છે. એમાં ક્રિયાનું તથા સંકલ્પનું સ્થાન પહેલું અને જ્ઞાનનું બીજું છે, કારણ જ્ઞાન એ કાંઈક ક્રિયા તથા સંકલ્પનું જ થાય છે જ્ઞાન પ્રગટપણે ન જણાય એમ બને છે, પણ ક્રિયા તથા સંકલ્પ અપ્રગટ હોય તો એ ચેતન છે એમ પણ આપણે જાણી શકતા નથી ચિત્તવાન સૃષ્ટિની ક્રિયાઓ ચૈતન્યને આધારે ચાલે છે એવું આપણે માનતા આવ્યા છીએ, પરંતુ ચિત્તહીન સૃષ્ટિમાં જે ક્રિયાઓ ચાલે છે, તે પણ એ ચૈતન્ય વડે જ છે, એ જો સમજીએ તો, જે ચૈતન્ય છે તે જ ક્રિયા છે અને અનુકૂળતાએ સંકલ્પ તથા જ્ઞાન છે, અથવા ક્રિયા છે તે જ ચૈતન્ય છે અને તે સત્ત્વગુણપ્રધાન અવસ્થામાં જ્ઞાનરૂપે વ્યક્ત થાય છે, એ સમજાશે

પ્રકૃતિનો સત્ત્વગુણ એ વ્યવસ્થિતિ છે, અને પુરુષનો સ્વભાવ અશોક છે — અથવા હર્ષ તેમ જ શોક બન્ને લાગણીઓના અભાવમાં જે આનંદ કે પ્રસન્નતા રહ્યા હોય તેવા — આનંદરૂપ છે *

આવા આનંદ કે પ્રસાદના વાસ્તવિક સ્વરૂપની 'કેળવણીના પાયા'માં 'જીવનમાં આનંદને સ્થાન' એ નિબંધમાં મેં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે તે વાચી જવા વાચકને વિનંતી કરું છું

એમાં 'તાલ' શબ્દ વાપર્યો છે વ્યવસ્થિતિમાં તાલબદ્ધતાનો સમાવેશ થાય છે સર્વે વ્યવસ્થિત ગતિઓમાં કોઈક પ્રકારનો તાલ હોવાનો જ. × આનંદ વ્યવસ્થિતિમાંથી અનુભવાય છે ચિત્તને પોતાનો તાલ હાથ લાગે

---

* વેદાન્તે આનંદ શબ્દ વાપર્યો છે, અને એ આનંદ શોકનો અભાવ સૂચવવા પરતો જ છે, એવું અન્યત્ર સમજાવ્યું છે

× વ્યવસ્થિત ગતિમાં સાદી કે અટપટી પણ કોઈ એક જ સરખા પ્રકારની ગતિનું પુનરાવર્તન સૂચવાય છે એવી ગતિનો એક આવર્ત પૂરો થઈ બીજાની શરૂઆત થાય, ત્યારે તે પદાર્થ પોતાની મૂળ અથવા તે દશાની સહજ સ્થિતિમાં આવેલો ગણાય એ સ્થિતિ તે એનો તાલ કહેવાય એ ક્ષણે તે પ્રસન્નતા અનુભવે એવું બને કે અન્ય પદાર્થોના આઘાતોને લીધે પદાર્થની ગતિમાં ક્ષણિક કે કાયમની નવા પ્રકારની વ્યવસ્થા નિર્માણ થાય, અને તેથી તાલમાં આવવાનું લંબાય અથવા નવો તાલ ઊપજે

છે ત્યારે પ્રસન્નતા — ધન્યતા — લાગે છે પુરુષ આનદરૂપ — એટલે અશોકરૂપ — છે અથવા પ્રકૃતિ વ્યવસ્થિત કે સત્ત્વગુણી છે, એ બે વાક્યોનો અર્થ એક જ છે

આ પ્રમાણે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ અથવા સચ્ચિદાનંદ પુરુષ બને એક જ તત્ત્વની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ છે જગત એટલે ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિ કહો કે ચૈતન્યનો સાગર કહો, વસ્તુભેદ થતો નથી, પરતુ દૃષ્ટિભેદ તથા સસ્કારભેદ થાય છે ખરો પ્રકૃતિની વ્યાખ્યાથી જોવા માડીએ તો ચૈતન્ય એ પ્રકૃતિનો વિકાર અને અસત્ય અથવા કાલ્પનિક લાગવા માડે છે, અને પુરુષની બાજુથી જોવા માડીએ તો પ્રકૃતિ અવિદ્યા (છે જ નહી એવી) બની જાય છે

'વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ દે,
કનક–કુડળ મહી ભેદ ન્હોયે,
ઘાટ ઘડિયા પછી નામ રૂપ જૂજવા,
અતે તો હેમનુ હેમ હોયે.'

એ શબ્દો પુરુષ તથા પ્રકૃતિ બન્નેને લાગુ પડે એવા છે * પ્રકૃતિની બાજુથી જોવામા વધારે સ્થૂળ દૃષ્ટિ અથવા પૂરતી ઊંડી શોધ નથી, અને તેથી ઉત્પન્ન થતો સસ્કારભેદ દક્ષિણમાર્ગ અને વામમાર્ગના જેવો તીવ્ર છે ×

એક સશય અહી ઊપજે એવો છે તે એ કે પુરુષને નિર્વિકારી અને નિશ્ચળ કહ્યો છે, જ્યારે જગત વિકારી અને સદૈવ ચચળ છે એ દેખીતુ જણાય છે આથી, એક નિર્વિકાર ચિત્તત્ત્વ અને બીજુ સવિકાર

---

* આ વિષયમા જ્ઞાનેશ્વરના 'અનુભવામૃત'મા 'શિવ-શક્તિસમાવેશ'નુ રસાળ નિરૂપણ વાચવા જેવુ છે

× પ્રકૃતિમાત્રવાદ, શૂન્યવાદ અને બ્રહ્મમાત્રવાદ એકબીજાની એટલા નિકટ છે કે ત્રણે વચ્ચે નિર્વિશેષ ભેદોનુ પાડિત્ય હોય એમ લાગે, પણ એવુ નથી એમા વિચારના ઊડાણનો વાસ્તવિક ભેદ છે જેમ સિનેમાને હાલતુ ચિત્ર કહીએ, ચિત્રપર પગથી ઊપજતો દૃષ્ટિછળ કહીએ કે ગતિથી ઊપજતો દૃષ્ટિછળ કહીએ, કિવા, ચિત્રને આલેખેલો પદાર્થ કહીએ, વસ્તુશૂન્ય આભાસ કહીએ કે પ્રેમાવ્યવસ્થા કહીએ એમા એક જ પદાર્થના શોધનમા દૃષ્ટિની ઊડાઈના ભેદો છે, તેમ આમાયે છે

જડ તત્ત્વ એમ બે તત્ત્વો સ્વીકાર્યા વિના ચાલે એમ નથી એમ લાગે. પરિણામી પ્રકૃતિમા અખડિતતાનુ કેમ ભાન થાય છે એ પ્રશ્ન પરથી તો પ્રકૃતિની પાછળ રહેલા પુરુષની શોધ થઈ; તો હવે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એક જ છે એમ કહેવુ એટલે પુન એ જ મુશ્કેલી ઊભી થવાની

આ મુશ્કેલી માત્ર દેખાતી જ છે. એમા વિકાર શબ્દનો અર્થ જ સમજવાનો છે વિકાર અનેક પ્રકારના છે દૂધમાથી દહી થાય છે એ એક જાતનો વિકાર છે, એ મૌલિક વિકાર છે એમ કહીશુ પાણીમાથી બરફ કે વગળ થાય એ બીજી જાતનો વિકાર છે, એને ભૂતવિકાર કહી શકાય પાણીમા તરગ થવા એ માત્ર ક્રિયાવિકાર છે, પેલા બે કરતા એ વિકાર ઓછો તાત્ત્વિક છે સોનામાથી જુદા જુદા ઘાટ ઘડવા એ વિકાર છે; એને તાત્ત્વિક વિકાર કહેવાશે નહીં જળમા તરગ ઊપજે અથવા શમે, અને સોનાની લગડી કરો કે પૂતળી કરો, જલનુ જલત્વ અને સોનાનુ સુવર્ણત્વ ચાલ્યુ જતુ નથી પુરુષ કે પ્રકૃતિનો, ગમે તે દૃષ્ટિએ, વિશ્વરૂપ વિકાર તાત્ત્વિક નથી જગતમા ગમે તેવી જાતની ભાગફોડ થાય, એમાથી અત્યત વિચિત્ર પદાર્થો ઊપજે અને નાશ પામે, તોયે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ જેવી ને તેવી ઊભેલી જ છે પુરુષની દૃષ્ટિએ જુઓ, તો એ બધામા પુરુષની સત્તા અને ચૈતન્યતા એ એવી જ અનુસ્યૂતપણે (માળાના મણકામા પરોવાયેલા દોરા પેઠે) કાયમ રહે છે જેમ પ્રકૃતિનુ અપ્રકૃતિત્વ ક્યાયે જણાતુ નથી, તેમ પુરુષના પુરુષત્વનોયે ક્યાયે લોપ જણાતો નથી પરતુ, બીજ જેમ વૃક્ષમા પરિણમે છે, તેમ જાગ્રત પુરુષ એક દશામાથી બીજીમા જાય છે, અથવા જેમ સુવર્ણની લગડીમાથી નવા નવા આકારો ઉપજાવી શકાય છે, તેમ પુરુષ નિરતર નવા નવા રૂપોમા પ્રગટ થાય છે, એને જો વિકાર કહીએ તો તેવા વિકાર પુરુષમા છે એમ કહેવામા બાધ નથી કારણ, એમ હોવામા જ પુરુષનુ ચૈતન્યત્વ રહેલુ છે એમ ફેરફારો ક્ષણે ક્ષણે થાય તે જ પુરુષની ચૈતન્યતાનુ પ્રમાણ છે, અને એવા ફેરફારોમા એની સચ્ચિન્મયતાનુ અખડિત રહેવુ એ જ એનુ નિર્વિકારિત્વ છે સૂર્ય જેમ જગતના વ્યાપારોને શરૂ કરતો નથી, પણ એના ઊગવા માત્રથી જ તે શરૂ થઈ જાય છે. અથવા ધ્રુવ જેમ ધ્રુવમાછીઓને (હોકાયત્રના કાટાને) ફેરવતો નથી, પણ એના અસ્તિત્વથી જ ધ્રુવમાછલી ફરે છે, એવા દૃષ્ટાતો

પુરુષ અકર્તા છે એમ સમજાવવા માટે આપવાનો રિવાજ છે પણ એવા દૃષ્ટાંતો કેટલેક અંશે ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે છે. ગમે તેને ધ્રુવ કહેતા હોઈએ, તેમા રહેલી કોઈ શક્તિ જો વ્યાપાર ન કર્યા કરતી હોય તો ધ્રુવમાછલી ફરે નહી, અને સૂર્ય જો પ્રકાશ નાખવાની ક્રિયા ન કરે તો જગતના કામો ચાલવા માંડે નહી તેમ, પુરુષ ચૈતન્ય છે એનો અર્થ જ એ કે, એ સદૈવ કોઈક રીતે ક્રિયાવાન — વ્યાપારવાન — છે, અને તેથી જ વિશ્વ ઊપજતુ અને બદલાતુ રહે છે એ નિષ્ક્રિય છે એનો અર્થ એટલો જ કે એ અકર્તા છે, એટલે કે એ કોઈ બીજા ઉપર ક્રિયા કરતુ નથી, એ પોતે જ ક્રિયાવાન રહે છે, અને કોઈ બીજુ તત્ત્વ જ ન હોવાથી એની ક્રિયાઓ એના પોતા ઉપર જ ચાલે છે એ રીતે તે વિશ્વરૂપ થતા છતા સદૈવ તેનુ તે જ રહે છે જો એવા પ્રકારનીયે ક્રિયા એમા ન હોય તો પ્રકૃતિતત્ત્વ સ્વીકારતાંયે વિશ્વ સભવી ન શકે

સારાંશ કે, પુરુષ અને પ્રકૃતિનો વધારે ઊંડો વિચાર કરતા એ બે સ્વતંત્ર તત્ત્વો નથી પણ એક જ તત્ત્વ છે એ નિર્ણય થાય છે, અને તમ–રજ–સત્વગુણી પ્રકૃતિ સચ્ચિદાનદાત્મક પુરુષમા સમાઈ જાય છે આ વેદાન્તનો અંતિમ સિદ્ધાંત છે બીજા સઘળા વેદાન્તના વાદો સાખ્ય અને અંતિમ વેદાન્ત સિદ્ધાન્તની વચ્ચેના છે *

---

* વેદાન્તના વાદો માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૨ જુ પુરુષ અનેક અને બ્રહ્મ એક — એ સાખ્ય અને વેદાંત વચ્ચેનો ભેદ પણ વેદાંતના અનેક ઝઘડાઓનુ કારણ છે એનો વિચાર બીજા ખડમા આવી જાય છે

ગીતાનો વેદાન્તમત

ગીતામા સાખ્યદર્શન વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચેલુ છે છતા એમા પુરુષ અને પ્રકૃતિ એવા બે સ્વતત્ર તત્ત્વોનો સ્વીકાર નથી, પણ એક બ્રહ્મ અથવા આત્મતત્ત્વનો જ સ્વીકાર છે ગીતાને જુદા જુદા ભાષ્યકારોએ પોતપોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી ઘટાવી છે મને જે એનો મત લાગ્યો છે તે નીચે જણાવુ છુ એની ત્રણ ગુણોની સમજણ વિષે બીજા પ્રકરણમાં લખી ચૂક્યો છુ, તેથી એ વિષે અહીં લખવાની જરૂર નથી

ગીતાનો વેદાન્તમત જાણવા માટે સાતમો અધ્યાય કૂચીરૂપ છે. બીજા અધ્યાયો એજ વિષયનુ જુદી જુદી ભાષામા નિરૂપણ કરે છે

એ અધ્યાયમા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને 'વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન' સમજાવે છે જ્ઞાનનો અર્થ આત્માનુ જ્ઞાન અથવા અદૃશ્ય, અવિનાશી, અખડ ચૈતન્યધર્મનુ જ્ઞાન, અને વિજ્ઞાનનો અર્થ દૃશ્ય, નાશવત અને વિકારી ધર્મોનુ જ્ઞાન — એવો હુ કરુ છુ એને જ સાખ્ય પરિભાષામા કહીએ તો, જ્ઞાન એટલે પુરુષનુ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એટલે પ્રકૃતિનુ જ્ઞાન એવો થાય અથવા ગીતાની ભાષામા કહીએ તો, પરમાત્માનુ જ્ઞાન તે જ્ઞાન અને પરમાત્માની પર તથા અપર પ્રકૃતિનુ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન જ્ઞાનેશ્વરીમા અને લોકમાન્યના ગીતા રહસ્યમા આવો જ અર્થ કર્યો છે એમ હુ સમજ્યો છુ

પણ 'પ્રકૃતિ' શબ્દ ગીતામા (ખાસ કરીને સાતમા અધ્યાયમાં) સાખ્યશાસ્ત્રીના અર્થમા વપરાયો નથી સાતમા અધ્યાયમા એનો અર્થ સ્વભાવ, ખાસિયત, સ્વયસિદ્ધ શક્તિઓ, સ્વયભૂ ધર્મો, સહજ ધર્મો, સ્વરૂપ સાથે વળગીને રહેલા ગુણ — એ અર્થમા છે 'આ માણસની ક્રોધી પ્રકૃતિ છે', 'દઝાડવુ એ અગ્નિની પ્રકૃતિ છે', 'સર્પ પ્રકૃતિથી જ ઝેરી છે' — એ વાક્યોમા પ્રકૃતિનો જે અર્થ થાય છે, તે અર્થમા વપરાયો છે

આ રીતે ગીતા કહે છે કે, પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મમા એ જાતની સ્વયસિદ્ધ અથવા સહજપણે રહેલી પ્રકૃતિ છે પર અને અપર

પરમાત્માના પર સ્વભાવને જીવાત્મક કહ્યો છે જડથી ઊલટી ચેતન પ્રકૃતિ એને કહી શકાય

પરમાત્માના અપર સ્વભાવના આઠ અગો છે. ભૂમિ, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ, અને અહકાર એ આઠે અવયવો એકત્ર મળીને પરમાત્માનો અપર સ્વભાવ કહેવાય

એટલે કે, જેને સામાન્ય રીતે આપણે જડ ધર્મો સમજીએ છીએ તે અને જેને ચેતન ધર્મ સમજીએ છીએ તે બન્ને પરમાત્માના સ્વરૂપભૂત સ્વભાવો જ છે

પરમાત્માના એ બે સ્વભાવોમા જ ત્રણ ગુણોના ભાવો અતર્ભૂત છે, અથવા, એ બે પ્રકારના સ્વભાવોમાથી જ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારના બળો ઊપજે છે, એ ત્રણ ગુણોના બળોનુ પરિણામ તે આ જગત

પરમાત્મા અખડ અવિનાશી છે, એના અપર સ્વભાવો પ્રગટ હોય કે અપ્રગટ — અદૃશ્ય અથવા ગુપ્ત — હોય, પણ એમનો તાત્ત્વિક નાશ નથી એટલે કે, ભૂમિત્વ, જળત્વ, અગ્નિત્વ, બુદ્ધિત્વ વગેરે કદી નાશ પામતા નથી એ પરમેશ્વરના સ્વભાવમાં હમેશા રહ્યા છે અને તેજ પ્રમાણે જીવત્વ પણ હમેશા રહ્યુ જ છે એ પરમાત્માથી ઊપજતાં ત્રણ બળો પ્રગટ થાય છે અને લીન થાય છે, તથા તે બળોના કાર્યો ઊપજે છે અને નાશ પામે છે, અને એક ક્ષણ પણ એક જ સ્થિતિમાં રહેતા નથી

આ રીતે મને સાતમા અધ્યાયનુ તાત્પર્ય જણાય છે આ નિરૂપણ જો બરાબર હોય તો તેમા શાકર વેદાતની 'નિર્ગુણ' બ્રહ્મની કલ્પના જણાતી નથી શાકરમત પ્રમાણે બ્રહ્મ વિશેષણરહિત છે, જ્યારે ઉપરની સમજૂતી પ્રમાણે એ જીવ તથા આઠ તત્ત્વો મળી બનેલા પર અને અપર સ્વભાવયુક્ત છે, તથા ત્રણ ગુણો પણ એમની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)માથી જ ઊપજે છે ટૂકામા, જગતનુ ઊપજવુ, પોષાવુ અને નાશ પામવુ — એ પરમાત્માના સ્વભાવમાથી જ થાય છે

એ નવે ધર્મોને અલગ પાડીને – વ્યતિરેકપણે – પરમાત્માનો વિચાર કરવો તે — ગીતાના બીજા અધ્યાયના અર્થમાં — 'સાંખ્ય દૃષ્ટિ'નો વિચાર છે એ નવે પ્રકૃતિ સાથે – અન્વયપણે – વિશ્વરૂપે પરમાત્માનો વિચાર કરવો તે એજ અધ્યાયના અર્થમાં — 'યોગદૃષ્ટિ'નો વિચાર છે *

---

* શ્રી સહજાનન્દ સ્વામીના 'વચનામૃત'માંથી નીચેના અવતરણો આ ઠેકાણે સરખાવવા જેવા છે "સાંખ્યવાળો વિચારે કરીને પોતાના આત્માથી વ્યતિરિક્ત જે જે કાંઈ પંચ ઇંદ્રિયો ને ચાર અંતઃકરણે કરીને ભોગવવામાં આવે એના વિષય ભોગવે છે તેને અતિશે તુચ્છ જાણે છે . (માટે) કોઈ એની પાસે આવીને એમ કહે જે, 'આ પદાર્થ તો બહુજ રૂડું છે' ત્યારે એને એમ વિચારે જે 'ગમે તેવું સારું હો પણ ઇંદ્રિયો – અંતઃકરણે કરીને ગ્રહણ કર્યામાં આવે એવું હો, ને ઇંદ્રિયો-અંતઃકરણના ગ્રહણમાં જે આવે તે તો અસત્ય છે, નાશવંત છે' એવી એવી એ સાંખ્યવાળાને દૃઢ સમજણ રહે છે અને પોતાના આત્માને શુદ્ધ જાણે છે "

"પરાત્પર એવા જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તેનું એ પ્રકૃતિપુરુષાદિક સર્વેને વિષે અન્વયપણું છે, માટે એ સર્વે ભગવાન જ છે ને દિવ્યરૂપ છે, ને સત્ય છે, ને ધ્યેય છે એવી રીતનો યોગમાર્ગ છે"

(પંચાળા)

આ રીતે ગીતા કહે છે કે, પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મના બે જાતની સ્વયંસિદ્ધ અથવા સહજપણે રહેલી પ્રકૃતિ છે પર અને અપર

પરમાત્માના પર સ્વભાવને જીવાત્મક કહ્યો છે જડથી ઊલટી ચેતન પ્રકૃતિ એને કહી શકાય

પરમાત્માના અપર સ્વભાવના આઠ અંગો છે ભૂમિ, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ, અને અહંકાર એ આઠે અવયવો એકત્ર મળીને પરમાત્માનો અપર સ્વભાવ કહેવાય

એટલે કે, જેને સામાન્ય રીતે આપણે જડ ધર્મો સમજીએ છીએ તે અને જેને ચેતન ધર્મ સમજીએ છીએ તે બન્ને પરમાત્માના સ્વરૂપભૂત સ્વભાવો જ છે

પરમાત્માના એ બે સ્વભાવોમા જ ત્રણ ગુણોના ભાવો અંતર્ભૂત છે, અથવા, એ બે પ્રકારના સ્વભાવોમાંથી જ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારના બળો ઊપજે છે, એ ત્રણ ગુણોના બળોનુ પરિણામ તે આ જગત

પરમાત્મા અખંડ અવિનાશી છે, એના અપર સ્વભાવો પ્રગટ હોય કે અપ્રગટ — અદૃશ્ય અથવા ગુપ્ત — હોય, પણ એમનો તાત્ત્વિક નાશ નથી. એટલે કે, ભૂમિત્વ, જળત્વ, અગ્નિત્વ, બુદ્ધિત્વ વગેરે કદી નાશ પામતા નથી એ પરમેશ્વરના સ્વભાવમા હંમેશા રહ્યા છે અને તેજ પ્રમાણે જીવત્વ પણ હંમેશા રહ્યુ જ છે એ પરમાત્માથી ઊપજતાં ત્રણ બળો પ્રગટ થાય છે અને લીન થાય છે, તથા તે બળોના કાર્યો ઊપજે છે અને નાશ પામે છે, અને એક ક્ષણ પણ એક જ સ્થિતિમાં રહેતા નથી

આ રીતે મને સાતમા અધ્યાયનુ તાત્પર્ય જણાય છે આ નિરૂપણ જો બરાબર હોય તો તેમાં શાંકર વેદાંતની 'નિર્ગુણ' બ્રહ્મની કલ્પના જણાતી નથી શાંકરમત પ્રમાણે બ્રહ્મ વિશેષણરહિત છે, જ્યારે ઉપરની સમજૂતી પ્રમાણે એ જીવ તથા આઠ તત્ત્વો મળી બનેલા પર અને અપર સ્વભાવયુક્ત છે, તથા ત્રણ ગુણો પણ એમની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)માંથી જ ઊપજે છે ટૂંકામાં, જગતનુ ઊપજવુ, પોષાવુ અને નાશ પામવુ — એ પરમાત્માના સ્વભાવમાથી જ થાય છે

એ નવે ધર્મોને અલગ પાડીને – વ્યતિરેકપણે – પરમાત્માનો વિચાર કરવો તે — ગીતાના બીજા અધ્યાયના અર્થમા — ‘સાખ્ય દૃષ્ટિ’નો વિચાર છે એ નવે પ્રકૃતિ સાથે – અન્વયપણે – વિશ્વરૂપે પરમાત્માનો વિચાર કરવો તે એ જ અધ્યાયના અર્થમા — ‘યોગદૃષ્ટિ’નો વિચાર છે *

* શ્રી સહજાનન્દ સ્વામીના ‘વચનામૃત’માથી નીચેના અવતરણો આ ઠેકાણે સરખાવવા જેવા છે “સાખ્યવાળો વિચારે કરીને પોતાના આત્માથી વ્યતિરિક્ત જે જે કાઈ પચ ઇદ્રિયો ને ચાર અ ત કરણે કરીને ભોગવવામા આવે એવા વિષય ભોગવે છે તેને અતિશે તુચ્છ જાણે છે . (માટે) કોઈ એની પાસે આવીને એમ કહે જે, ‘ આ પદાર્થ તો બહુ જ રૂડુ છે ’ ત્યારે એને એમ વિચારે જે ‘ગમે તેવુ સારુ હશે પણ ઇદ્રિયો – અ ત કરણે કરીને ગ્રહણ કર્યામા આવે એવુ હો, ને ઇદ્રિયો–અ ત કરણના ગ્રહણમા જે આવે તે તો અસત્ય છે, નાશવ ત છે’ એવી એવી એ સાખ્યવાળાને દૃઢ સમજણ રહે છે અને પોતાના આત્માને શુદ્ધ જાણે છે ”

“ પરાત્પર એવા જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તેનુ એ પ્રકૃતિપુરુષાદિક સર્વને વિષે અન્વયપણુ છે, માટે એ સર્વે ભગવાન જ છે ને દિવ્યરૂપ છે, ને સત્ય છે, ને ધ્યેય છે એવી રીતનો યોગમાર્ગ છે ”

(પચાળા)

૧૬
ઉપસંહાર
આ ખંડનું ટૂંકું નિદર્શન

ગીતાના મતમાં અને આ ખડના નિરૂપણમાં જે થોડો ફરક છે તે નીચેના ઉપસહાર પરથી સ્પષ્ટ થશે એ ફરક શાસ્ત્રીય છે, વ્યાવહારિક નથી, એમ પણ કહી શકાય જ્યા સુધી જાતે તત્ત્વચિકિત્સા કરવાની વૃત્તિ કે દૃષ્ટિ ન ઉદ્ભવી હોય ત્યાં સુધી એ ફરક બહુ મહત્ત્વનો નથી

૧ ब्रह्म —વિશ્વ તથા વિશ્વમા જે કાંઈ નામ કે રૂપ છે તે સર્વ તત્ત્વત ब्रह्म છે. બ્રહ્મ એટલે સત્તા, ચિતિ અને પ્રસાદ

૨ पुरुष-प्रकृति — શક્તિમત્તાની, અથવા અવ્યક્ત શક્તિની, અથવા ઉપાદાનકારણની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મ પુરુષ છે, અને શક્તિના વ્યાપારની અથવા વ્યક્ત શક્તિની, અથવા કાર્યની દૃષ્ટિએ એ प्रकृति* છે પ્રકૃતિ એટલે તમ-રજ-સત્ત્વ, અથવા પરિમિતિ ક્રિયા વ્યવસ્થિતિ

૩ महत्–अहकार—પ્રકૃતિમા, અથવા કાર્યબ્રહ્મમા (એટલે શક્તિના વ્યાપારમા) બે તત્ત્વો અથવા ધર્મો નિરતર પ્રગટ થતા રહે છે ત્રણ ગુણોના વ્યાપારને પરિણામે એ ધર્મોની અભિવ્યક્તિમા—પ્રગટ થવાની ક્રિયામા—સંકોચ, વિકાસ કે પ્રકારાતર થતા જણાય છે ત્રણ ગુણો અને બે તત્ત્વોનો વ્યાપાર તે નામરૂપના ભેદોવાળા જગતનુ નિમિત્તકારણ છે એ તત્ત્વો તે महत् અને अहकार महत् એટલે નામ કે રૂપમાત્રમા રહેલા ધારણ, આકર્ષણ, અપકર્ષણ, સાયુજ્ય, વૈયુજ્ય, સલગ્નતા આદિ ધર્મો પ્રયોજન પ્રમાણે એમાથી કોઈક પ્રગટે

अहकार એટલે નામ કે રૂપમાત્રમા રહેલો સ્વરૂપધૃતિ અને પ્રત્યાઘાત ધર્મ

---

* સાખ્યદર્શનમા પ્રકૃતિને અવ્યક્ત કહી છે તે પુરુષ અને પ્રકૃતિ બે સ્વતત્ર તત્ત્વો છે એ મતને અનુસરીને છે પ્રકૃતિનો વ્યાપાર પ્રગટ થનો ન હોય એવી—એટલે ત્રણ ગુણોનુ બળ એકબીજાને સપૂર્ણપણે મારીને સામ્યાવસ્થામા રહ્યુ હોય એવી—દશામા રહેલી પ્રકૃતિને અવ્યક્ત નામ આપેલુ છે એ દશા કલ્પનાથી જ સમજવાની છે

૪. મહાભૂતો — અહંકારનું પરિવર્તન મુખ્યત્વે પરિમિતિને અંગે શોધી, જગતમાં જે કાંઈ નામ કે રૂપ છે તેના ચાર વર્ગો, પાડ્યા છે: પૃથ્વી, જળ, વાયુ, અને આકાશ દરેક વર્ગને મહાભૂત નામ આપ્યું છે

૫ માત્રાઓ— જગતમાં જે કાંઈ નામરૂપ છે, તેમાં ચાલતી અથવા સંચરતી ક્રિયાઓના ૭ વર્ગો પાડ્યા છે શબ્દ, સ્પર્શ (ઉષ્ણતા અને દબાણ), પ્રકાશ, રસ (સ્વાદો), ગંધ અને સંચારો (વિદ્યુત, લોહચુંબકત્વ, ચિત્તપ્રવેશ વગેરે). આ વર્ગીકરણ અહંકારનું પરિવર્તન મુખ્યત્વે રજોગુણમાં શોધી કરેલું છે

૬ ચિત્તયુક્તતા— અહંકારનું સત્ત્વગુણી પરિવર્તન પદાર્થની પરિમિતિમાં અને ગતિમાં અંતર્હિત છે એ પરિવર્તનને અંગે અમુક હદે સૃષ્ટિમાં ચિત્તયુક્તતા નિર્માણ થઈ છે સાંખ્યદર્શને મુખ્યત્વે વ્યવસ્થિતિગુણની દૃષ્ટિએ ચિત્તહિન સૃષ્ટિના વર્ગો શોધ્યા નથી માત્રાશોધ બાદ ચિત્તવાન સૃષ્ટિનો અને તેમાં પણ મનુષ્યનો જ વિચાર હાથ ધર્યો છે

૭ કર્મેન્દ્રિયો— ચિત્તવાન સૃષ્ટિમાં પાંચ કર્મેન્દ્રિયોમાં રજોગુણની મુખ્યતા સ્પષ્ટ અને બાહ્યત જણાય છે, આ ઉપરાંત શરીરની માહેલા હૃદય, ફેફસાં ઇત્યાદિ અવયવો પણ એ વર્ગના છે, પણ એનો વિચાર સાંખ્યદર્શનને કરવાની જરૂર લાગી નથી

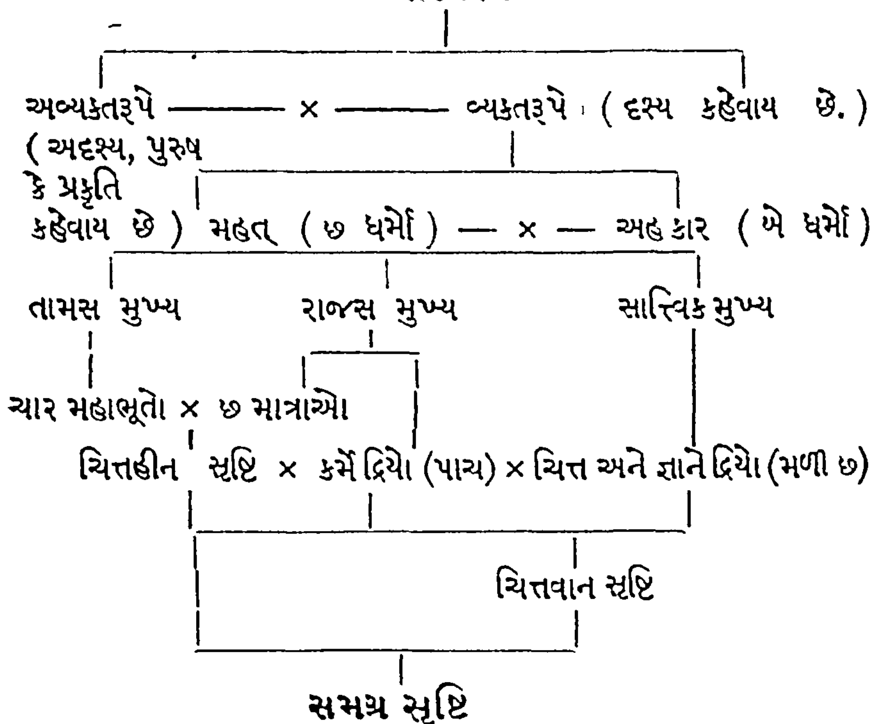
૮. ચિત્ત (અથવા મન)— ચિત્તવાન સૃષ્ટિના સત્ત્વગુણપ્રધાન વર્ગીકરણમાં પહેલું ચિત્ત છે સર્વ માત્રાથી સંચારિત થવું — તેના વાહન બનવું — એ ચિત્તનું લક્ષણ છે ચિત્ત, મન અને બુદ્ધિ એક જ અર્થમાં વપરાય છે.

૯ જ્ઞાનેન્દ્રિયો— પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ચિત્તની જ વિશિષ્ટ શક્તિઓ છે સ્થૂળ શરીરમાં એના સ્પષ્ટ ગોલકો જણાતા હોવાથી એનો જુદા તત્ત્વ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે બાકીની શક્તિઓ ચિત્ત શબ્દથી જ દર્શાવાય છે

૧૦ સંખ્યા— આમ (૧) બ્રહ્મ-પુરુષ-પ્રકૃતિરૂપ સચ્ચિદાનંદ કે તમ-રજ-સત્ત્વગુણી એક તત્ત્વ, (૨) મહત્, (૩) અહંકાર, (૪-૭) ચાર મહાભૂતો, (૮-૧૩) ૭ માત્રાઓ, (૧૪-૧૮) પાંચ કર્મેન્દ્રિયો (૧૯) ચિત્ત અને (૨૦-૨૪) જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળી ૭, એમ ચોવીસ તત્ત્વો થાય છે

૧૧ નાશાના— જગતમાં જે કાંઈ નામ કે રૂપ છે તેમાં એ તત્ત્વો પૈકી, બ્રહ્મધર્મિ સર્વેના મૂળમાં છે, પરંતુ બીજા (તત્ત્વો કે ધર્મો)નાં દર્શનને અભાવે તે અવ્યક્ત રહે. અને બીજા તત્ત્વોના દર્શનમાં જ તેની

સત્તાનુ દર્શન છે. બીજા તત્ત્વો જ્ઞાનેંદ્રિયો અને ચિત્તથી જાણી શકાય છે બ્રહ્મતત્ત્વ સ્વયસિદ્ધ તરીકે બીજાનો નિરાસ કરતા બાકી રહે છે બાકીનાં તેવીસ તત્ત્વોમા મહત્–ધર્મોમાનો ઓછામા ઓછો એક, अहंकार, महाभूतो-मानी एक अवस्था अने मात्राओ पैकी कोईक, एम ब्रह्म साथे ओछामा ओछां पाच तत्त्वो अने त्रण गुणो नामरूपमात्रमा सदैव रहेलां छे વધારામા, ચિત્ત-વાન સૃષ્ટિમાં ચિત્તના કોઈક ધર્મો અને કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોની કેટલીક શક્તિઓ (સ્પષ્ટ સ્થૂળ ગોલકો સહિત કે તે વિનાયે) હોય છે

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवाला. ॥

(गीता, १५–१, २)

(આ સંસારરૂપી વૃક્ષનુ મૂળ ઉપર છે અને શાખાઓ નીચે છે ગુણોથી વધેલી, વિષયના પાનવાળી તેની શાખાઓ ઉપર અને નીચે ફેલાયેલી છે)

પરિશિષ્ટ ૧લું

સાંખ્યકારિકાનુવાદ

(નોંધ ઈશ્વરકૃષ્ણરચિત સાંખ્યકારિકા સાંખ્યદર્શનનો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ મનાય છે, તેની વાચસ્પતિમિશ્રકૃત તત્ત્વકૌમુદી વ્યાખ્યાને અનુસરી કારિકાઓનો અનુવાદ નીચે આપ્યો છે એમા કોઈ અર્થ પ્રચલિત પદ્ધતિથી જુદી રીતે બેસાડવા મે પ્રયત્ન કર્યો નથી, એટલે મૂળ આપવાની જરૂર માની નથી)

૧ ત્રણ પ્રકારના દુખથી ઘવાવાથી, તેના નાશ માટે જિજ્ઞાસા છે, કહેશો કે તે ઉપાયો[1] પ્રત્યક્ષ છે, અને તેથી જિજ્ઞાસા નકામી છે તો તે બરાબર નથી, કારણ પરિપૂર્ણ અને કાયમના એવા દુખનાશના ઉપાયો છે જ નહી

૨ પ્રત્યક્ષની માફક આનુશ્રવિક[2] ઉપાય પણ અશુદ્ધિ અને ક્ષયથી ભરેલા છે. તેથી ઊલટો (એટલે શુદ્ધ, અને અક્ષય) ઉપાય તે જ શ્રેય છે, તે વ્યક્ત અને અવ્યક્તના વિજ્ઞાનનો છે

૩ મૂલ પ્રકૃતિ એ કોઈનો વિકાર નથી, મહત્ વગેરે સાત એક બાજુથી વિકૃતિ અને બીજી બાજુથી પ્રકૃતિ છે, સોળ (તત્ત્વો) કેવળ વિકારો જ છે, અને પુરુષ પ્રકૃતિયે નથી અને વિકૃતિયે નથી[3]

૪ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આપ્ત વચન[4] એમા સર્વે પ્રમાણો સમાઈ જતા હોવાથી એ ત્રણ પ્રકારના ઇષ્ટ પ્રમાણો છે, જે સિદ્ધ કરવાનુ છે તે પ્રમાણોથી જ છે

---

૧ દવા, દારૂ, મત્ર, તત્ર, વગેરે જેવા

૨ સ્વર્ગાદિ જેવા

૩ જે કશામાથી નીપજતી નથી, સ્વયભૂ છે, પણ બીજાને નિપજાવે છે તે પ્રકૃતિ, જે કશામાથી નીપજે છે અને વળી બીજાને નિપજાવે છે તે પ્રકૃતિ-વિકૃતિ છે, જે કેવળ નીપજે છે પણ નિપજાવતી નથી તે વિકૃતિ છે, જે નથી નીપજતો અને નથી નિપજાવતો તે પુરુષ

૪ આપ્ત પુરુષ (શાસ્ત્ર) નુ વચન

૫ ઇંદ્રિયગમ્ય પ્રત્યેક વિષયનો નિશ્ચય તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, અનુમાન ત્રણ પ્રકારનુ છે, તે ત્રણેમા ચિહ્ન અને ચિહ્નવાળા પ્રદાર્થ હોય;[1] અને શ્રદ્ધેય શ્રુતિ તે આપ્તવચન છે

૬ સ્થૂળ પદાર્થોનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિશ્ચય થાય છે; અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો અનુમાનથી, અને તેથીયે સિદ્ધ ન થઈ શકે એવા પરોક્ષ પદાર્થનો આપ્તશાસ્ત્રથી નિશ્ચય થાય છે

૭, અતિ દૂર હોય, અતિ નજીક હોય, ઇન્દ્રિયોમા દોષ હોય, મનની સ્થિતિ સારી ન હોય, અતિ સૂક્ષ્મ હોય, મન બીજે ચોટયુ હોય, બળવાન કારણથી ઇન્દ્રિયો અ જાઈ ગઈ હોય, એકત્ર થઈ ગયુ હોય (તો પ્રતીતિ કરી શકાતી નથી)

૮ સૂક્ષ્મપણાને લીધે પ્રતીતિ નથી થઈ શકતી તેનુ કારણ (પ્રધાનનો) અભાવ નથી, કારણ તેના કાર્યોથી એની પ્રતીતિ થાય છે મહત્ વગેરે એનુ કાર્ય છે, તે પ્રકૃતિના સરખુયે છે અને એથી જુદી જાતનુયે છે

૯ અસત્ હોય તો ઊપજી શકે નહી તેથી, ઉપાદાનની[2] જરૂર પડે છે તેથી, દરેકમાથી દરેક નીપજી શકતુ નથી, પરતુ જે યોગ્ય હોય તે જ નીપજે છે તેથી, જે થઈ શકે એવુ હોય તેને જ ઉપજાવી શકાય તેથી, અને કારણનો સ્વભાવ ધરાવે છે તેથી, કાર્ય સત્ છે

૧૦ કારણવાળુ, અનિત્ય, અવ્યાપી, ક્રિયાવાન, અનેક, (પોતાના કારણ પર) અવલબિત, કારણનો નિર્દેશ કરનારા ચિહ્નરૂપ અવયવવાળુ અને પરતત્ર,—તે વ્યક્ત છે, એથી ઊલટા લક્ષણોવાળુ એ અવ્યક્ત છે

૧૧ ત્રણ ગુણવાળુ, અવિવેકી, વિષય થનારુ, સર્વને ઉપલબ્ધ, અચેતન, પ્રસવધર્મી—એ વ્યક્ત તેમ જ પ્રધાનના ધર્મો છે પુરુષ તેથી ઊલટો છે

૧૨ પ્રીતિ, અપ્રીતિ અને વિષાદવાળા, પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને નિયમના[3] પ્રયોજનવાળા, પરસ્પર અભિભવ, આશ્રય, ઉત્પત્તિ અને સહચારની વૃત્તિવાળા —ગુણો છે

૧૩ લઘુ, પ્રકાશવાળો અને ઇષ્ટ સત્ત્વગુણ છે, પ્રેરક અને ચલ રજોગુણ છે, ગુરુ અને આવરણરૂપ તમોગુણ છે, જેમ દીવામા તેલ, વાટ વગેરે પ્રકાશહીન

---

૧ ઉદા ધુમાડા પરથી અગ્નિનુ અનુમાન કરીએ તો ત્યા ધુમાડો ચિહ્ન છે, અને અગ્નિ તે ચિહ્નવાળો પદાર્થ છે એ ચિહ્ન પરથી ચિહ્નવાળાનુ અનુમાન થાય છે

૨ જેમ ઘડાને માટીની જરૂર પડે છે, તેમ દરેક કાર્યને કાઈક ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુની જરૂર પડે છે

૩ જુઓ નોધ પૃ ૨૭૩

અગ્નિમાથી પ્રકાશ થાય છે, તેમ પુરુષના પ્રયોજન માટે આ ગુણોની વૃત્તિઓ છે

૧૪ અવિવેકીપણુ વગેરે (૧૧મી કારિકામા ગણાવેલા) ધર્મો ત્રણ ગુણોમાથી જ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે પુરુષમા તેનો અભાવ છે કાર્યમા કારણના ગુણો હોય છે, આથી જ અવ્યક્ત પણ સિદ્ધ થાય છે*

૧૫-૧૬ ભેદો પરિમિતિવાળા હોય છે તેથી, તેમનો સમન્વય થાય છે તેથી, શક્તિને લીધે, પ્રવૃત્તિને લીધે, કારણકાર્યનો વિભાગ થાય છે તેથી, અને નાના રૂપ કાર્યોવાળા (પ્રધાનમા) વિભાગનો અભાવ છે તેથી — કારણ અવ્યક્ત છે, અને ત્રણ ગુણો વડે, તેમના સમુદાય વડે, (પાણી જેમ જુદા જુદા વૃક્ષોમા જુદા જુદા સ્વાદો નિર્માણ કરે છે તેમ) પરિણામો વડે, અને પ્રત્યેક ગુણના જુદા જુદા આશ્રય વડે (વિવિધ પ્રકારે) પ્રવર્તે છે

૧૭ (પ્રકૃતિના તત્ત્વોનો) મેળો કોઈ બીજા (પુરુષ) માટે હોવાથી, ત્રિગુણ વગેરે (૧૧મી કારિકાના) ધર્મોથી ઉલટા ધર્મોવાળો હોવાથી, અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી, ભોક્તાપણાનો ભાવ હોવાથી, અને કૈવલ્ય માટે (પ્રધાનની) પ્રવૃત્તિ હોવાથી, પુરુષનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે

૧૮ જન્મ, મરણ અને ઇદ્રિયોની જુદી જુદી વ્યવસ્થા હોવાથી, એ બધાની સામટી પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી, તેમ જ ત્રિગુણથી ઉલટા ધર્મો હોવાથી, પુરુષો અનેક છે

૧૯ વળી, એ જ વિપરીત ધર્મોને લીધે પુરુષનુ સાક્ષીપણુ સિદ્ધ થાય છે, તેમ જ તેનુ કૈવલ્યપણુ, મધ્યસ્થપણુ, દ્રષ્ટાપણુ અને અકર્તાપણુ પણ

૨૦ આ કારણથી, તેના સયોગને લીધે મહત વગેરે અચેતન છતા સચેતન જેવા (જણાય) છે, અને પુરુષ ઉદાસીન છતા અને ગુણોનુ કર્તાપણુ હોવા છતા, કર્તા જેવો થાય છે

૨૧ પુરુષના (પ્રધાનના) દર્શન માટે, અને પ્રધાનનો (પુરુષના) કૈવલ્ય માટે, લગડાઆધળાની જોડ જેવો, બનેનો સયોગ છે તેમાથી સૃષ્ટિની રચના છે

૨૨ પ્રકૃતિમાથી મહાન, તેમાથી અહકાર તેમાથી સોળ તત્ત્વોનો સમુદાય, તે સોળમાના પાચમાથી વળી પાચ ભૂતો — (આ સૃષ્ટિનો ક્રમ છે)

૨૩ નિશ્ચય કરવા રૂપ ધર્મવાળી બુદ્ધિ છે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ એના સાત્ત્વિક રૂપ છે એથી ઉલટા (અજ્ઞાન, રાગ અને અનૈશ્વર્ય) એના તામસ રૂપો છે

૨૪ અહકારનુ લક્ષણ અભિમાન છે· એમાથી બે પ્રકારે સૃષ્ટિની રચના થાય છે (૧) અગિયાર (ઇન્દ્રિયો)નો સમૂહ અને (૨) પાચ તન્માત્રાનો સમૂહ.

૨૫ અહકારની સાત્ત્વિક વિકૃતિમાથી અગિયારનો સમૂહ છે, તામસમાથી ભૂતોની તન્માત્રા છે, રજોગુણમાથી બને છે. (રજોગુણ ઓછાવત્તો બનેમા રહેલો છે)

૨૬ જ્ઞાનદ્રિયો—ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, રસના અને ત્વચા છે, વાણી, હાથ, પગ, મલોત્સર્ગની અને ગુહ્યેન્દ્રિય એ પાચ કર્મેન્દ્રિયો છે

૨૭ બને'(જાતની ઇદ્રિયો)વાળુ, સકલ્પધર્મવાળુ મન (અગિયારમી) ઇંદ્રિય છે, સાધર્મ્યપણાને લીધે એને ઇદ્રિય જ કહેવુ જોઈએ ગુણોના ખાસ પ્રકારના પરિણામોને લીધે ઇંદ્રિયોની વિવિધતા અને બાહ્ય ભેદો છે

૨૮, શબ્દાદિક પાચ વિષયોનુ જ્ઞાન એ (અનુક્રમે) પાચ જ્ઞાનેદ્રિયોની વૃત્તિઓ (વિશેષતાઓ) છે, બોલવુ, લેવુ, ચાલવું, મલત્યાગ અને સભોગ એ પાચ કર્મેન્દ્રિયોની વિશેષતાઓ છે

૨૯ (મહાન, અહકાર અને મન એ ત્રણ મળીને અતકરણ છે) દરેક અતકરણના જે ખાસ ધર્મો છે, તે તેમની વિશેષતા છે, પ્રાણ વગેરે પાચ વાયુઓ એમનો સામાન્ય ધર્મ છે.

૩૦ દશ્ય સૃષ્ટિમા મહાન, અહકાર, મન અને જ્ઞાનેદ્રિયોની વૃત્તિઓ એકીસામટી અથવા ક્રમશ ઊઠે છે, અદશ્યમા ત્રણ અતકરણોની જ એવી રીતે ઊઠે છે

૩૧ પુરુષના ઉપયોગાર્થે જ (એ પ્રયોજન જાણીતુ હોવાથી, જાણે મનોગતની ખબર જ હોય તેમ), પરસ્પર સહકારથી તે સર્વે પોતપોતાના વ્યાપારો કરે છે, કોઈ બીજુ તેમની પાસે કામ કરાવતુ નથી

૩૨ તેર ઇદ્રિયોનો સમૂહ આહરણ, ધારણ અને પ્રકાશનનુ સાધન છે, તેમનુ કાર્ય દશ રીતે આહરણ, ધારણ અને પ્રકાશનનું થાય છે

૩૩ ત્રણ પ્રકારનુ અતકરણ અને દશ પ્રકારનુ બાહ્યકરણ; તે પૈકી દશ એ ત્રણનુ વિષય (સાધન) છે બાહ્યેન્દ્રિયોનો વ્યાપાર વર્તમાનકાળમા જ છે, અતકરણનો ત્રણે કાળ માટે ચાલે છે

૩૪ ઇદ્રિયો પૈકી જ્ઞાનેદ્રિયોના પાચ મહાભૂતો અને તન્માત્રા એ વિષયો છે, વાણીનો વિષય શબ્દ છે, અને બાકીની ચાર કર્મેન્દ્રિયોના પાચ મહાભૂતો જ વિષયો છે

૩૫ અહકાર અને મનસહિત બુદ્ધિ સર્વ વિષયોનુ ગ્રહણ કરે છે, માટે ત્રિવિધ અતકરણના બાકીની ઇદ્રિયો દ્વારો છે

૩૬ એ બધી ઇંદ્રિયો, દીપકની જેમ, એકબીજાથી વિલક્ષણ અને ખાસ ગુણોવાળી છે, તે પુરુષના સમગ્ર અર્થ (પ્રયોજન) પર પ્રકાશ પાડી તેને બુદ્ધિ આગળ ધરે છે.

૩૭ બુદ્ધિ પુરુષના સર્વ ઉપભોગોને સિદ્ધ કરી આપતી હોવાથી, તે જ, પછી, પ્રધાન અને પુરુષ વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ વિવેક કરી દેખાડે છે

૩૮ તન્માત્રાઓ અવિશેષ કહેવાય છે તે પાંચમાંથી પાંચ ભૂતો છે, તેને વિશેષ કહે છે, તે શાંત, ઘોર અને મૂઢ એવા ત્રણ જાતના છે

૩૯ સૂક્ષ્મ (શરીર), માબાપથી ઊપજેલું શરીર અને મહાભૂતો — એમ વિશેષ ત્રણ જાતના છે, તે પૈકી સૂક્ષ્મ ચિરંતન છે અને માબાપથી ઊપજેલું મરણ પામે છે

૪૦ પહેલાં (સૃષ્ટિના આરંભમાં) ઉત્પન્ન થયેલું, આસક્તિ વિનાનું, ચિરંતન, મહત્‌થી માંડીને માત્રાઓ પર્યંતના તત્ત્વોવાળું, ઉપભોગને માટે અયોગ્ય, એવું ભાવોથી ભરેલું,* લિંગ (શરીર) સંસૃતિને પામે છે.

૪૧ જેમ આશ્રય વિના ચિત્ર, અથવા સ્થૂળ પદાર્થ વિના છાયા ન થઈ શકે, તેમ વિશેષ (મહાભૂતો અને માબાપથી ઊપજેલા શરીર) ના આશ્રય વિના લિંગશરીર રહેતું નથી

૪૨ પુરુષ માટે પ્રવૃત્તિ કરનારું લિંગશરીર નિમિત્ત (સાધનો) અને નૈમિત્તિક (પરિસ્થિતિ)ના પ્રસંગથી તથા પ્રકૃતિના વિભુપણાના યોગથી નટની માફક વર્તે છે

૪૩ જન્મસિદ્ધ ભાવો પ્રાકૃતિક છે, ધર્મ વગેરેના પ્રસંગથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવો વૈકૃતિક છે, પૂર્વ ધર્મો ઇંદ્રિયાશ્રિત છે, અને બાકી વર્ગના ધર્મો કાર્ય (શરીર)ને આશ્રિત છે,

૪૪ ધર્મથી ઊર્ધ્વગતિ, અધર્મથી અધોગતિ, જ્ઞાનથી મોક્ષ અને અજ્ઞાનથી બંધ થાય છે

અ ધતામિસ્ર)[1], તમ ના આઠ પ્રકાર છે,[2] મોહનાયે એટલા જ,[3] મહામોહના દશ,[4] તામિસ્રના અઢાર[5] અને અ ધતામિસ્રના અઢાર[6]

૪૯ અગિયાર ઇન્દ્રિયોની વિકલતા તથા નવ પ્રકારની તુષ્ટિ અને આઠ પ્રકારની સિદ્ધિમા ખામીને લીધે બુદ્ધિમા અઠ્ઠાવીશ પ્રકારની અશક્તિ આવે છે

૫૦ પ્રકૃતિ, ઉપાદાન, કાલ અને ભાગ્યને લીધે ચાર જાતની આધ્યાત્મિક અને પ ચ વિષયોના ઉપભોગથી પાચ બાહ્ય એમ નવ જાતની તુષ્ટિ છે

૫૧ તર્કની, શબ્દની, અધ્યયનની, ત્રણ જાતના દુ ખોના જયની, મિત્ર પ્રાપ્તિની અને દાનની એમ આઠ સિદ્ધિઓ છે, એ સિદ્ધિ ઉપર વિપર્યય, અશક્તિ અને તુષ્ટિના ત્રણ અ કુશ છે

૫૨ ધર્માધર્માદિ ભાવો વિના લિ ગશરીર નથી સ ભવતુ, અને લિ ગ શરીર વિના ભાવો નથી સ ભવતા આથી, લિંગશરીર અને ભાવવાન (સ્થૂળ શરીર) રૂપ બે જાતનો ઉત્પત્તિક્રમ છે

૫૩ દેવસૃષ્ટિના આઠ, તિર્યગ્યોનિના પાચ, અને મનુષ્યનો એક પ્રકાર એમા ભૌતિક સૃષ્ટિનો સમાસ થાય છે

૫૪ ઊર્ધ્વલોક સત્ત્વપ્રધાન, નીચેનો લોક તમપ્રધાન અને બ્રહ્માથી સ્ત બપર્ય તનો મધ્યલોક રજ પ્રધાન છે

૫૫ તે સર્વેમા ચેતનપુરુષ જરામરણથી થતુ દુ ખ ભોગવે છે જ્યા સુધી લિંગશરીર છૂટે નહી ત્યા સુધી આથી, દુ ખ સ્વભાવથી જ છે

૫૬ આવો મહત્‌થી માડીને વિશેષ ભૂત સુધીનો, પ્રત્યેક પુરુષના મોક્ષ માટે, જાણે સ્વાર્થ માટે હોય તેમ પરાર્થ માટે, પ્રકૃતિનો આરભ છે.

૫૭ વાછડાની વૃદ્ધિ માટે અચેતન દૂધ જેમ વધે છે, તેમ પુરુષના મોક્ષ માટે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ છે

૫૮ જેમ લોક કુતૂહલની શાતિ માટે ક્રિયામા પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ પુરુષના મોક્ષ માટે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ છે

---

૧ આ પાચ વિપર્યય અને યોગદર્શનમા ગણાવેલા અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાચ ક્લેશો તે એક જ છે એમ ટીકા પરથી લાગે છે

૨ પ્રધાન, મહત્ અહ કાર અને પ ચ તન્માત્રા એ આઠમાં આત્મબુદ્ધિ તે તમ

૩ એના જ અસ્મિતા તે આઠ જાતના મોહ

૪ પ ચ વિષયો (દિવ્ય તેમ જ અદિવ્ય હોવાથી દશ)મા રાગ તે દશ મહામોહ

૫ રૂપના આઠ + દશમા દ્વેષબુદ્ધિ તે અઢાર તામિસ્ર

૬ એ અઢારે બાબતમા ભય તે અઢાર અ ધતામિસ્ર

૫૯ નાચનારી જેમ રંગભૂમિ પર કળા બતાવી નાચમાંથી નિવૃત્ત થાય છે, તેમ પુરુષ આગળ પોતાને પ્રકટ કરી પ્રકૃતિ નિવૃત્ત થાય છે

૬૦ અનુપકારી અને ગુણહીન સત્તામાત્ર–પુરુષ પર ઉપકાર કરનારી, ગુણવતી પ્રકૃતિ, નાના પ્રકારના ઉપાયોથી, તેને માટે અપાર્થ (નિષ્કામ) શ્રમ કરે છે

૬૧ મારા મત પ્રમાણે પ્રકૃતિથી વધારે કોમળ સ્વભાવવાળુ કોઈ નથી, 'હુ દેખાઈ ગઈ' એમ સમજાતા જ તે પાછી પુરુષને દર્શન દેતી નથી

૬૨ આથી પ્રકૃતિથી કોઈને બધન, મોક્ષ કે સંસૃતિ થતા નથી, નાના પ્રકારના આશ્રયવાળી પ્રકૃતિ જ બધાય છે, મુકાય છે, અને સસૃતિને પામે છે

૬૩ પ્રકૃતિ પોતે જ પોતાને સાત રૂપો વડે બાધે છે, અને પછી તે જ પુરુષ માટે એક રૂપથી પોતાને છોડે છે [૧]

૬૪ આ પ્રમાણે તત્ત્વાભ્યાસથી, 'હુ છું નહીં,[૨] મારુ છે નહીં, મને હુપણુ નથી,' એવુ પરિશેષ વિનાનુ (સપૂર્ણ,) વિપર્યયરહિત હોવાથી વિશુદ્ધ, કેવલ જ્ઞાન ઊપજે છે

૬૫ આ રીતે, પ્રયોજન–વશ પ્રવૃત્તિ હોવાથી પ્રસવ-ધર્મમાથી નિવૃત્ત થયેલી અને સાત ભાવો ટપી ગયેલી પ્રકૃતિને સ્વચ્છ પુરુષ પ્રેક્ષક પ્રમાણે રહીને જુએ છે

૬૬ 'મે એને જોઈ લીધી,' એ કારણથી પુરુષ અને 'હુ દેખાઈ ગઈ' એ કારણથી પ્રકૃતિ બને વિરામ પામે છે, પછી બેનો સયોગ છતા સસૃતિનુ પ્રયોજન રહેતુ નથી

૬૭ ત્યાર બાદ, સપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલુ હોવાથી હેતુ વિના જ ધર્માદિકની પ્રાપ્તિ માટે, સસ્કારવશ થઈને (કુભારના) ચાકની માફક શરીર રહે છે

૬૮ પછી શરીરનો અત આવતા, પ્રધાનની પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન ખલાસ થઈ તે નિવૃત્ત થયેલી હોવાથી, બને એકાતિક અને આત્યતિક કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે

૬૯ પરમઋષિ (કપિલ) એમણે આ પ્રમાણે પુરુષાર્થનુ જ્ઞાન સમજાવ્યુ છે, એ જ્ઞાનમા પ્રાણીઓના સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનો વિચાર થયેલો છે

૭૦ આ શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર જ્ઞાન એ મુનિએ અનુકપાથી આસુરીને આપ્યુ, આસુરીએ તે પચશિખ મુનિને આપ્યુ, તેણે તેનો તત્રોમા વિસ્તાર કર્યો

---

૧ ૪૦મી કારિકામા કહેલા આઠ ભાવોમાથી સાત ભાવો બંધનકારક છે, અને જ્ઞાન મોક્ષદાયક છે

૨ એટલે 'હુ કશું કરતો નથી' એવો અર્થ કર્યો છે

૭૧ એ રીતે શિષ્યપરંપરાથી આવેલું જ્ઞાન ઉદાર બુદ્ધિવાળા ઈશ્વરકૃષ્ણે સિદ્ધાંતને સારી રીતે જાણીને ટૂંકામાં આર્યાઓમાં રચ્યું.

૭૨ સમગ્ર સાઠે તંત્રોમાં રહેલા અર્થો તે સર્વે આ સિત્તેર આર્યાઓમાં છે. માત્ર તે ઉપર રચેલી આખ્યાયિકાઓ તથા ઊલટપાલટ વાદો બાદ કર્યા છે.

સાંખ્યકારિકા પ્રમાણે તત્ત્વક્રમ

પુરુષ[1] × પ્રકૃતિ[2]
|
મહત્ અથવા બુદ્ધિ[3]
|
અહંકાર[3]
|
સત્ત્વ–રાજસ | તમો–રાજ

સત્ત્વ–રાજસ → પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો[4], પાંચ કર્મેંદ્રિયો[4], મન[4]

તમો–રાજ → શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ → (તન્માત્રા)[3]

(તન્માત્રા) → આકાશ[4], વાયુ[4], તેજ[4], જળ[4], પૃથ્વી[4]

જ્ઞાનેંદ્રિયો, કર્મેંદ્રિયો, મન, તન્માત્રા → લિંગ શરીર

આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી → સ્થૂળ શરીર, જડસૃષ્ટિ

લિંગ શરીર + સ્થૂળ શરીર → જીવસૃષ્ટિ

૧ ન પ્રકૃતિ ન વિકૃતિ
૨ પ્રકૃતિ
૩ પ્રકૃતિ વિકૃતિ તન્માત્રા=સૂક્ષ્મ મહાભૂત
૪ વિકૃતિ

પરિશિષ્ટ ૨જું

આત્માવિષયક મતો પર ટૂંકી નોંધ

૧. સેશ્વર સાંખ્ય સાંખ્યદર્શને પુરુષો અગણિત માન્યા છે, ઈશ્વર વિષે વિચાર નથી કર્યો દરેક પુરુષને સ્વતંત્ર કલ્પ્યો છે પરંતુ વિશ્વમા એકસરખુ નિયમન અને પરસ્પરાશ્રય જણાય છે એટલે સર્વે પુરુષો સહિત વિશ્વમા સૂત્રરૂપે કોઈ એક તત્ત્વ હોવુ જોઈએ, તે જ ઈશ્વર પુરુષોનોયે સૂત્રધાર· સર્વ જ્ઞાનશક્તિના બીજરૂપ પરંતુ પુરુષના જેવો જ અકર્તા અને અલિપ્ત

૨. શાંકરમત બ્રહ્મનુ લક્ષણ તત્ત્વત સાંખ્યે કરેલી પુરુષની વ્યાખ્યા જેવુ જ પણ સાંખ્યમા પુરુષો અનેક, જ્યારે શાકર વેદાંતમા બ્રહ્મ એક જ સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, તેમ જ બધ અને મોક્ષ — ભ્રમણાથી થતો આભાસ સાંખ્યની જેમ બ્રહ્મ નિરંતર શુદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત ભ્રમણાનું કારણ પ્રત્યક્-ચૈતન્યમા અજ્ઞાન અને ઈશ્વરપુરુષમા જ્ઞાનપૂર્વક ઉપાધિ અજ્ઞાન કે ઉપાધિ એ જ માયા અથવા પ્રકૃતિ પ્રત્યક્ચૈતન્ય તેમ જ ઈશ્વરના ભેદની પ્રતીતિ પણ માયાકૃત આભાસ જ એ માયાનુ સ્વરૂપ સમજી શકાય એવુ નથી, છે એમ પણ ન કહેવાય, નથી કહીએ તો જણાય છે, — માટે અનિર્વચનીય એનો ભાસ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે સારાશ, બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાંત, પ્રકૃતિ અથવા માયા વિષે સંદિગ્ધતા એટલે એક તત્ત્વ તો ખરુ જ, પણ બીજુ ઠરે છે ખરુ કે નહી?

૩. વિશિષ્ટાદ્વૈત (૧) બ્રહ્મની સમજ વિષે ઉપરના બન્નેથી તાત્ત્વિક ભેદ કેવળ અકર્તા અને જ્ઞાનમાત્ર સત્તા નહી પણ જ્ઞાતા તથા કર્તા વળી બ્રહ્મ - સમગ્ર ગુણોનો ભંડાર, ગુણહીન નહીં, તેમ ગુણોના કેવળ બીજરૂપ પણ નહી

(૨) આ ઉપરાત ચિત્તહીન અને ચિત્તયુક્ત એવી બે જાતની સૃષ્ટિને અનુક્રમે જડ અને ચિત્ પ્રકૃતિ કહી છે એવી જડચિદાત્મક પ્રકૃતિ અને પ્રત્યક્-પુરુષોને આશ્રય આપનારુ એમના આત્મા અથવા શરીરીરૂપ તત્ત્વ તે બ્રહ્મ પુરુષ પણ જ્ઞાનશક્તિ નહીં પણ જ્ઞાતા અને કર્તા આ રીતે પ્રકૃતિ,

પ્રત્યક્-પુરુષ અને-બ્રહ્મ એ ત્રણ તત્ત્વોનો ત્રણ સ્વતંત્ર અનાદિ અને અવિનાશી પદાર્થો તરીકે સ્વીકાર પહેલા બેનો અને બ્રહ્મનો સંબંધ શરીર શરીરીનો (આ સાથે સરખાવો, ગીતાનો મત, પ્રકરણ ૧૫ મામાં)

૪. શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મ વિષેની વિશિષ્ટાદ્વૈતમતની વ્યાખ્યાનો પહેલો ભાગ માન્ય બીજા ભાગમાં ભેદ પ્રકૃતિ તથા પ્રત્યક્-ચૈતન્ય અનાદિયે નહી અને અવિનાશીયે નહી, સ્વતંત્ર તત્ત્વો (પદાર્થો)યે નહી બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના વિનોદ માટે પ્રકૃતિ તથા જીવરૂપે થાય છે, અને પોતાની ઇચ્છાથી કોઈકને કે સર્વેને પાછા પોતામા સંકેલી લે છે પોતાની સ્વતંત્ર અસ્મિતાના અને તેને પરિણામે કર્તા ભોક્તાપણાના ખ્યાલો એ જ અજ્ઞાન અને દુઃખનુ કારણ વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મ જ કર્તા અને ભોક્તા

૫. દ્વૈત વિશિષ્ટાદ્વૈતનો પહેલો ભાગ માન્ય જીવનુ સ્વતંત્ર, અનાદિ અને અવિનાશી અસ્તિત્વ પણ માન્ય પણ જીવ તે બ્રહ્મ નહી, બ્રહ્મના શરીરનો ઘટક પણ નહી, પરંતુ ક્રમશ વિકાસ પામી બ્રહ્મના સાધર્મ્યપણાને પામનારો સાધર્મ્યતા એ જ બ્રહ્મ સાથે નિકટતા બ્રહ્મ જીવનુ ધ્યેય અને ઉપાસ્ય આદર્શ

જૈન આત્માની વ્યાખ્યા વિશિષ્ટાદ્વૈતાદિ મતોના જીવ જેવી ઇતર રીતે સાંખ્ય મતના જેવો

સિંહાવલોકન

૧ પુરુષ નિર્ગુણ જ્ઞાનમાત્ર સત્તા ? કે જ્ઞાતા, કર્તા, ભોક્તા અને કોઈક જાતના ગુણવાળો ? એ વિચાર તથા ઈશ્વરવિચાર એ બે બાબતો સર્વે વાદોના મૂળમાં છે પછીના વાદો એ અંશત પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો સંબંધ ઠરાવવા માટે છે, અને અંશત પ્રત્યક્-પુરુષ અને ઈશ્વરપુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ ઠરાવવા માટે છે

૨ એ વાદોમા જુદા જુદા તત્ત્વચિંતકોએ પોતે કરેલા અવલોકન અને વિચારે જેટલો ભાગ ભજવ્યો છે, તેટલો જ ભાગ શ્રુતિઓમા એક-વાક્યતા બેસાડવાના આગ્રહે ભજવ્યો છે શ્રુતિવાક્યોમા જુદે જુદે કાળે થયેલા જુદા જુદા વિચારકોના સ્વતંત્ર કે જુદા જુદા મતો છે એમ ન માનવુ, પણ એક જ મત ધરાવનારા વિચારકોની જુદી જુદી પરિભાષા અથવા ભાષણશૈલી છે એમ માનવુ, એવો સિદ્ધાંત સર્વે વૈદિક વાદોમા ઠામપણે સ્વીકારાયેલો છે

૩ વાદીઓના બે મુખ્ય પક્ષો પાડી શકાય એકમા સાંખ્ય, સેશ્વરસાંખ્ય, અને શાંકરવેદાંત એ ત્રણેમા પુરુષ કહો, ઈશ્વર કહો, બ્રહ્મ કહો સાંખ્યનું પુરુષનુ લક્ષણ — જ્ઞપ્તિમાત્ર ગુણહીન સત્તા — સ્વીકારાયેલુ છે

બીજા પક્ષમા જૈન, દ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત અને શુદ્ધાદ્વૈત વગેરે આવે છે તેમા પ્રત્યક્-પુરુષ તથા ઈશ્વર તેમ જ બ્રહ્મ જ્ઞપ્તિમાત્ર નહીં, પણ જ્ઞાતા છે અને બ્રહ્મ વિભૂતિઓ કે ગુણો વિનાનુ નહીં, ગુણોનુ બીજ પણ નહીં, પરતુ ગુણનો ભડાર છે

૪. પ્રત્યક્-પુરુષનુ અસ્તિત્વ બધા સ્વીકારે છે સાખ્ય અને જૈન સિવાય બીજા સર્વમા ઈશ્વરનો કોઈક પ્રકારનોયે સ્વીકાર છે પછી તેમના સબધો લગાડવામા શબ્દો અને કલ્પનાઓ વધતા જ ગયા છે એ રીતે, જીવ, ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ સુધી એક બાજુથી, અને ક્ષર પુરુષ, અક્ષર પુરુષ, પુરુષોત્તમ, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સુધી બીજી બાજુથી ભેદો કઢાતા જ ગયા છે

૫ અનત પ્રકારની સૃષ્ટિ છે ભેદોની તપાસ કરવા બેસીએ તો અનત ભેદો કરી શકાય વૈજ્ઞાનિક (scientist)નુ કામ ભેદોને તપાસવાનુ અને વિવિધતાને ખોળવાનુ છે, તત્ત્વચિતક (philosopher)નુ કામ ભેદોનો સમાહાર કરવાનુ છે, જે બે ભેદોનો સમાહાર ન કરી શકાય તેને જ સ્વતત્ર તત્ત્વો તરીકે સ્વીકારે

આ રીતે સાખ્યે બે તત્ત્વો પર બેને આણી મૂકયા પછી એ બેનોયે સમાહાર કરવા પ્રત્યે વેદાતની દૃષ્ટિ વળી પણ દરમ્યાનમા વૈજ્ઞાનિકોએ ઈશ્વર પુરુષનો ભેદ કાઢયો * તેનો વેદાતે બ્રહ્મમા સમાહાર કરી લીધો

પણ દરમ્યાનમાં પુરુષ (તેમ જ ઈશ્વરની) કલ્પના જ ફરી ગઈ એ જ્ઞાનશક્તિને બદલે જ્ઞાતા તરીકે ગણાવા લાગ્યા એ જ આરોપણ બ્રહ્મમા થયુ

આ બે તત્ત્વભેદ નહીં પણ મતભેદ છે એનો સમાહાર કરવાની જરૂર ન હોય એમાથી કઈ વ્યાખ્યા સાચી અને કઈ ખોટી એ જ વિચારવાનુ હોય પણ તત્ત્વચિતકે એનોયે સમાહાર કરવાનુ કર્તવ્ય માન્યુ

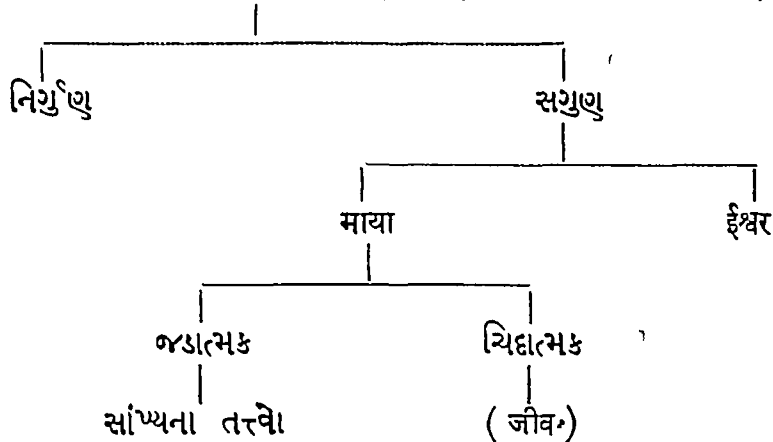
આને પરિણામે, સમાહાર કરવા જતા જ ભેદો વધી પડયા બ્રહ્મ વિષેની બે વ્યાખ્યાઓ ઉપરથી બ્રહ્મમા જ સગુણ અને નિર્ગુણ એવા ભેદો પડયા

પણ આ વિચારમાયે બ્રહ્મની તત્ત્વ તરીકે જ વ્યાખ્યા થઈ પણ બ્રહ્મનો એક તત્ત્વ અથવા પદાર્થ તરીકે વિચાર કરવો એ ભક્તને માટે અરુચિકર થયુ તત્ત્વમા ભક્તિ ન ઊપજી શકે એ શબ્દ જ તટસ્થતાનો ભાવ નિર્માણ કરે છે એટલે રુચિને જાળવવા માટે તત્ત્વનો સ્વામી પરબ્રહ્મ કલ્પાયો

---

* વૈજ્ઞાનિકોએ કાલ્પનિક ભેદ કાઢયો એમ કહેવાનો આશય નથી

આ રીતે નીચે પ્રમાણે વૃક્ષ બન્યુ

આ રીતે ધીમે ધીમે વિજ્ઞાન, મતભેદ અને રુચિકરતા ત્રણેનો સંકર થયો.

જીવનશોધન

[શોધવું એટલે ન જાણેલું ખોળવું અને જાણેલું સુધારવું]

ખંડ ૬ ઠ્ઠો

યોગવિચારશોધન

૧

પ્રાસ્તાવિક

આત્મશોધનમા ચિત્તશોધન એ જ મુખ્ય છે એમ આગળ કહી ચૂકયો છુ ચિત્તશોધનમા બે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે: (૧) ભાવનાઓ અથવા લાગણીઓની શુદ્ધિ અને બુદ્ધિની ખિલવણી તથા (૨) ચિત્તના વ્યાપારોનુ બારીક અવલોકન — એટલે કે, ચિત્ત કાંઈક અનુભવ કરે અથવા સ્મરણ કરે ત્યારે એમા કયા કયા પ્રકારની ક્રિયાઓ થાય છે તેની તપાસ આ પૈકી પહેલો વિષય 'અદૃશ્યશોધન'ના ખડમા ચર્ચાઈ ગયો છે તેને અગે ચિત્તના વ્યાપારોનુ જે અવલોકન અને વિચાર કરવા પડે તે ધર્મચર્ચાનો વિષય છે તેનો પણ અહી વિચાર કરવાનો નથી પણ ચિત્ત શુદ્ધ હોય કે અશુદ્ધ હોય, તેના ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે સામાન્ય વ્યાપારો હોય છે તે વ્યાપારોનુ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવુ એ યોગશાસ્ત્રનો વિષય છે

ચિત્તને લીધે જ પ્રાણી જ્ઞાનવાન થાય છે, અને આત્મા તો પોતે જ જ્ઞાનરૂપ છે આથી આત્મા અને ચિત્ત વચ્ચે વારવાર એકરૂપતા લાગે છે અને સાધારણ રીતે આત્મા અને ચિત્ત વચ્ચે માણસો ભેદ જોઈ શકતા નથી, એમ આપણે 'ચિત્ત અને ચૈતન્ય'ના પ્રકરણમા જોયુ છે આ જ કારણથી અતઃકરણને માટે આત્મા શબ્દ પણ વારવાર સાહિત્યમા તેમ જ વાતોમા વપરાય છે હવે ચિત્તના વ્યાપારોને જુદા પાડી તેની પાછળ પડદાની માફક રહેલી જ્ઞાનસત્તાની ઓળખાણ થાય એ રીતે એને તપાસવાનુ છે એ યોગશાસ્ત્રનો વિષય છે

સાખ્યદર્શનનો વિષય તત્ત્વોના પૃથક્કરણનો હતો એટલે કે, એમાં કેટલેક અશે અવલોકનનો અને કેટલેક અશે એ અવલોકન પરથી શો મત બાંધવો એનો વિચાર હતો આથી એ વૈજ્ઞાનિક અને તાર્કિક એમ બે પ્રકારનો હતો એમા મતભેદ થવાનો પુષ્કળ સભવ હોય એ સ્વાભાવિક

છે વળી, એમા માથાં તેટલા મત પણ થઈ શકે પણ યોગનો વિષય એવો નથી એ તો વૈજ્ઞાનિક અને વ્યાવહારિક વિષય છે એમ કહીએ તો ચાલે એમા જણાવેલી બાબતો અનુભવમા ઊતરે તો તેનુ નિરૂપણ સાચુ, નહી તો માત્ર કલ્પના એમા તત્ત્વચર્ચા હોય તો તે ગૌણ ગણાય આ કારણથી પતજલિ મુનિના યોગસૂત્રો, જે આ વિષય ઉપર મહત્ત્વનુ શાસ્ત્ર છે, તેમા તત્ત્વચર્ચાની દૃષ્ટિએ પતજલિએ સેશ્વર સાખ્યની વિચારસરણી જ સ્વીકારી લીધી છે બીજી કોઈ તત્ત્વચર્ચા હોય તો તેનુ બહુ મહત્ત્વ નથી યોગસૂત્રો સમજવાનુ મહત્ત્વ એના તત્ત્વદર્શન માટે નથી, પણ એમા બતાવેલા ચિત્તપરીક્ષણના માર્ગ માટે અને પરીક્ષણને અગે થતા અનુભવોની નોધ માટે છે

આ દૃષ્ટિએ મે યોગના કેટલાક સૂત્રો અહી સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે એનુ મુખ્ય પ્રયોજન એ કે, કેટલાક સૂત્રોના અર્થો જેવી રીતે ભાષ્ય અથવા ટીકાઓમા સમજાવવામા આવ્યા છે તે મને સતોષકારક અને સાધકને જે મહત્ત્વનુ હોય છે તેમા મદદગાર થાય એવા નથી લાગ્યા આથી આ ખડમા એ સૂત્રોને હુ જે રીતે બેસાડુ છુ તે બતાવવા ઇચ્છ્યુ છે

હુ બેસાડુ છુ તેવા અર્થો સૂત્રોમાથી નથી જ સભવતા એમ મને કોઈ ખાતરીથી જણાવે, તો તેની સાથે હુ શાસ્ત્રાર્થમા નહી પડી શકુ ત્યા મારી એટલી જ વિનતી છે કે, જે અર્થો હુ બેસાડુ છુ તે વસ્તુસ્થિતિ અનુભવમા આવી શકે છે કે નહી તે તપાસવુ અને સૂત્ર જો તે દર્શાવી શકતા ન હોય, તો તે અર્થ વ્યક્ત કરે એવા સૂત્રો બનાવવા

આ કારણથી આ અર્થોની બાબતમા કોઈ બીજા ટીકાકારો સાથે હુ ખડનમડનાત્મક ચર્ચામા પડતો નથી, પણ મારા અર્થો સમજાવીને જ સતોષ માનુ છુ

વાચકને બીજી વિનતી એ છે કે, એણે જો ભાષ્યો, ટીકાઓ કે બીજા યોગ વિષેના પુસ્તકો વાચ્યા હોય તો આ અર્થો વાચતા તે ભૂલી જવા પ્રયત્ન કરવો, અને અમુક શબ્દનો હુ કયો અર્થ કરુ છુ તે બરાબર સમજી લઈ, તે શબ્દ જ્યારે જ્યારે આ ખડમા વપરાય ત્યારે તેનો બીજા સાહિત્યમા થયેલો રૂઢ અર્થ નહી પણ મારો અર્થ જ ખ્યાલમા રાખવા પ્રયત્ન કરવો નહી તો, સ્પષ્ટતા વધવાને બદલે ગોટાળો વધવાની ધાસ્તી છે

જે વાચકને સૂત્રોના અર્થો શોધવામા રસ ન હોય, પરંતુ ધ્યાનોપયોગી સૂચનાઓ જ જોઈતી હોય તેઓના લાભાર્થે આ ખંડ બે પ્રકારના અક્ષરોમા છાપ્યો છે તેઓ ઝીણા અક્ષરવાળો ભાગ છોડી દેશે તો ચાલશે

આ ખંડનો મૂળ મસૂદો મે મારા સ્નેહી અને આદરણીય મિત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તથા પુરાતત્ત્વમંદિરના અધ્યાપક પંડિત સુખલાલજીને વચાવ્યો હતો એમણે તે વિષે મારી સાથે ચર્ચા પણ કરી હતી. એમની ચર્ચાનો લાભ મેળવી મે મૂળમા પુષ્કળ સુધારાવધારા કરી આ સ્વરૂપમા મૂક્યો છે એમણે લીધેલા શ્રમ માટે હુ એમનો ઋણી થયો છુ

યોગખંડના સારરૂપે છેવટે એક સૂત્રરૂપ પ્રકરણ જોડયુ છે એ ઉપયોગી નીવડશે એમ આશા રાખુ છુ

સાખ્યકારિકાઓ જેણે વાચી હશે તેણે જોયુ હશે કે, એમા મુખ્ય તત્ત્વો ઉપરાત બીજી પણ કેટલીક બાબતોનો સમાવેશ થયો છે શાસ્ત્રીય ગ્રથ માટે ભલે એ બાબતો આવશ્યક ગણાય, પણ મને એનો ખપ નથી એવી બાબતો મે પડતી મૂકી છે એ જ પ્રમાણે યોગસૂત્રોમાયે એવી ઘણી બાબતો વિષે મે કશો વિચાર કર્યો નથી ચિત્તપરીક્ષણને અગે જ જેટલા સૂત્રો મહત્ત્વના છે તેટલાનો જ મે વિચાર કર્યો છે

સાખ્યમતશોધનમા મૂળ દર્શનકાર સાથે જ મારે કેટલોક વિચારભેદ દર્શાવવો પડ્યો છે અહી મારે યોગસૂત્રો સાથે ઝાઝી તકરાર નથી, પણ એ જે રીતે સમજાવવામા આવે છે તે બરાબર નથી એટલુ જ મારે કહેવુ છે, એમ મને લાગે છે 'લાગે છે' એવો શકાદર્શક શબ્દ વાપરવાનુ કારણ એ કે, ભાષ્યકાર અને ટીકાકારોએ કરેલા અર્થો પ્રાચીન અને પરપરાગત છે એમના ભાષા અને વ્યાકરણના જ્ઞાન આગળ મારુ જ્ઞાન કાઈ લેખામા જ આવે એવુ નથી આથી એમણે કરેલા અર્થો પતજલિના ધારણા કરતા ખોટા છે એમ મારાથી ખાતરીપૂર્વક કહી ન શકાય અનુભવીનો મત એ જ એમા છેવટનો નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાત થઈ શકે

२

યોગ એટલે શું ?

બીજા સૂત્રમાં[1] યોગની વ્યાખ્યા કરી છે કે, योग एटले चित्तवृत्तिनो निरोध ચિત્ત વૃત્તિને એનો વ્યાપાર કરતા અટકાવવી તે યોગ

योगनी व्याख्या

युज् (જોડાવુ) એ ધાતુ ઉપરથી યોગ શબ્દ બનેલો હોવાથી, યોગ એટલે કોઈ વિષય સાથે ચિત્તને જોડવુ એવો સામાન્ય રીતે અર્થ કરવામાં આવે છે, અને 'સમાધિ' શબ્દને એના પર્યાય તરીકે સ્વીકારવામા આવે છે.[2] પતજલિના યોગથી જુદી જાતના યોગનો વિચાર કરનારા પણ યોગ અને સમાધિ એક જ અર્થમા સમજે છે એમ હુ માનુ છુ

પણ પતજલિએ 'યોગ' અને 'સમાધિ' શબ્દો ખાસ અર્થમાં વાપર્યા છે અને 'સમાધિ'ને યોગના આઠ અગોમાનુ એક અગ કહ્યુ છે,[3] અને હુ સમજુ છુ ત્યા સુધી આખા ગ્રંથમા એ જ અર્થને વળગી રહ્યા છે

પતજલિનો અર્થ युज् ધાતુમાથી ઘટાવી શકાય કે નહીં, તે જુદી વાત છે[4] તે માટે, ઘટે તો, ભલે પતજલિને દોષ દેવામા આવે પણ યોગસૂત્રો વાચતા 'યોગ' એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ જ અર્થ સમજવો જોઈએ, અને 'સમાધિ' શબ્દને એ શબ્દની વ્યાખ્યા મુજબ સમજવો જોઈએ[5]

---

१ योगश्चित्तवृत्तिनिरोध ॥ १–२ ॥

२ 'योग समाधि' યોગભાષ્ય, પહેલા સૂત્ર ઉપર

૩ ૨–૨૯

૪ આત્માનો અથવા પુરુષનો પોતાના સ્વરૂપ સાથે યોગ—એ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધનુ પરિણામ હોવાથી 'યોગ' શબ્દનો આ ઉપયોગ ધાતુના અન્વર્થમા જ છે એમ એક ટીકાકાર કહે છે ઠીક છે પરતુ આત્માને સ્વરૂપનો વિયોગ કદી થઈ શકતો જ નથી, એમ જેઓ કહે છે, તેમની દૃષ્ટિએ આ, વધારે નહિ તોયે, ભાષાશૈથિલ્ય થાય પણ એ ભાષાશૈથિલ્ય અક્ષમ્ય ન કહેવાય

૫ तदेव (ध्यानमेव) अर्थमात्रनिर्भास स्वरूपशून्यमिव समाधि । ३–३ ॥ (ધ્યાન જ, જ્યારે માત્ર પદાર્થને જ દર્શાવનારુ અને સ્વરૂપશૂન્ય જેવુ થાય, ત્યારે સમાધિ કહેવાય છે)

આનો અર્થ એ થયો કે આપણે યોગ અને સમાધિને સમજવા માટે ઊંડા ઊતરવું પડશે.

ચિત્તવૃત્તિ એટલે શું?

પણ, યોગને ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કહેલો હોવાથી, પહેલા ચિત્તવૃત્તિ એટલે શું, એ શોધવું પડશે. કારણ, પતંજલિને સમજવામાં 'ચિત્ત' અને 'વૃત્તિ' શબ્દો પણ ખાડી જેવા છે.

વૃત્તિ

'વૃત્તિ' શબ્દ સામાન્ય ભાષામાં પણ રૂઢ થયેલો હોવાથી, જાણે-અજાણે, કોઈ રૂઢ અર્થમાં જ એને સમજી લેવાની ભૂલમાં આપણે પડીએ છીએ. સામાન્ય ભાષામાં, 'વૃત્તિ' શબ્દ અચોક્કસપણે ઇચ્છા,[1] લાગણી,[2] આશય,[3] આવેગ,[4] સ્વભાવ,[5] બુદ્ધિની સ્થિતિ[6] વગેરે અર્થોમાં વાપરીએ છીએ. આવા અચોક્કસ અર્થને લક્ષમાં રાખી વિચારીએ તો વૃત્તિઓ અસંખ્ય છે એમ આપણને જણાય છે, અને આથી, પતંજલિએ પાંચ જ વૃત્તિ ગણાવી છે તેનું આપણને આશ્ચર્ય થાય છે.

ચિત્ત

પણ આનું કારણ, 'ચિત્ત' શબ્દ માટેનીયે આપણી અચોક્કસ સમજ છે. સામાન્ય ભાષામાં, આપણે ચિત્તમાં લાગણીઓ, ચિંતન, પ્રેરણા વગેરેનો સમાવેશ કરી લઈએ છીએ. વેદાંતના પંચીકરણમાં અંતઃકરણની ચિંતન કરવાની શક્તિને ચિત્ત તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે અને અંતઃકરણના મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર (તથા કેટલાકને મતે સ્મૃતિ પણ) એવા ચાર (કે પાંચ) ભેદ પાડવામાં આવે છે. પણ પાતંજલયોગમાં ચિત્ત અને બુદ્ધિ વચ્ચે ભેદ સમજવામાં આવતો નથી,

---

૧ જેમ કે, મારી જવાની વૃત્તિ નથી.

૨ જેમ કે, હિંસાવૃત્તિ, દયાવૃત્તિ ઇત્યાદિ

૩ જેમ કે, શુદ્ધ વૃત્તિ, મલિન વૃત્તિ

૪ જેમ કે, હું લખવા બેઠો હતો, ત્યાં મને તમને મળવાની એકદમ વૃત્તિ થઈ આવી

૫ જેમ કે સાત્ત્વિક વૃત્તિનો, પાપી વૃત્તિનો ઇત્યાદિ

૬ જેમ કે, સંશયવૃત્તિ, નિશ્ચયવૃત્તિ, તટસ્થવૃત્તિ, અજ્ઞેયવૃત્તિ ઇત્યાદિ

અને એનો અર્થ અંતઃકરણની નિશ્ચયકારિણી શક્તિ એવો થાય છે, અને તે અર્થ સાંખ્યદર્શનને અનુસરીને છે[1]

જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા બાહ્ય જગતમાં ચાલતી ક્રિયાઓનો અને સંચાર દ્વારા આપણા શરીરમાં ચાલતી ક્રિયાઓનો આપણને નિશ્ચય થાય છે એ નિશ્ચયનું સાધન ચિત્ત અથવા બુદ્ધિ છે પતંજલિના અર્થમાં લાગણીઓ, આશયો, ઇચ્છાઓ, આવેગો વગેરે સર્વ ચિત્ત કે બુદ્ધિની 'વૃત્તિઓ' નથી પણ 'સંયોગ'[2] છે, ચિત્તમાં ઊઠતી ક્રિયાઓના સંસ્કારો છે એ સંસ્કારોનું પરીક્ષણ અને એને વિષે નિશ્ચય ચિત્તમાં વૃત્તિ ઊઠવાથી થાય છે

આવું ચિત્ત અથવા બુદ્ધિ – એનો વ્યાપાર અધૂરો ન રહ્યો હોય તો – પાંચ રીતનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન ઉપજાવે છે

વૃત્તિના ભેદો ૧ પ્રમાણભૂત અથવા સાચો નિશ્ચય;

૨ વિપર્યયી અથવા ભ્રમયુક્ત, છતાં તે ક્ષણે ચોક્કસ લાગતો નિશ્ચય,

૩. વિકલ્પાત્મક[3]—પણ ત્યારે તે ક્ષણે ચોક્કસ—નિશ્ચય,

૪. નિદ્રા હતી એવો નિશ્ચય, અથવા

૫ માત્ર સ્મરણનો નિશ્ચય

બુદ્ધિનો વ્યાપાર પૂરો થાય તો કોઈ પણ નિશ્ચય પ્રગટવો જોઈએ[4]

---

૧ જુઓ સાંખ્યકારિકા ૨૩મી (ખંડ ૫, 'પરિશિષ્ટ ૧મા), બુદ્ધિ એટલે અધ્યવસાય, નિશ્ચય

૨ સંયોગના અર્થ માટે જુઓ ખંડ ૫, પ્રકરણ ૧૦મું

૩ આના અર્થ વિષે આગળ ચર્ચા આવશે

૪ બુદ્ધિનો વ્યાપાર નિરોધથી અધૂરો રહે એ નિરોધ યોગાભ્યાસથી પ્રયત્નપૂર્વક થાય અથવા આકસ્મિક કારણોથી નૈસર્ગિક થાય

જ્યાં નિશ્ચયનો અભાવ છે, ત્યાં બુદ્ધિનો વ્યાપાર અધૂરો છે એમ સમજવાનું નથી કારણ, ત્યાં 'નિશ્ચયનો અભાવ છે' એવું ચોક્કસ જ્ઞાન તો છે જ બુદ્ધિમાં રહેલા અજ્ઞાનનું ભાન એ પણ નિશ્ચયાત્મકવૃત્તિ છે એનો હું નિદ્રાવૃત્તિમાં જ સમાવેશ કરવા ઇચ્છું ગાઢ ઊંઘમાં જ બુદ્ધિ નિદ્રિત હોય છે એમ સમજવામાં ભૂલ લાગે છે, એ તો જાગ્રતમાં વર્તતી એક અવસ્થાનું કેવળ તીવ્ર સ્વરૂપ છે જેમ જાગતા હોઈએ છતાં ઇન્દ્રિયો સમક્ષ ન હોય વા વિષયોના વિચારમાં લીન થઈએ ત્યારે સ્વપ્નદશા જ છે, તેમ જાગ્રતમાં જે

આ બધીમાંથી સ્મૃતિ બીજી ચાર વૃત્તિઓમાં અંતર્ભૂત પણ છે સ્મૃતિના પડદા ઉપર બીજી ચાર વૃત્તિઓનાં ચિત્રો ઊઠે છે. પરંતુ બીજી કોઈ વૃત્તિનું ચિત્ર ન ઊઠતાં કેવળ સ્મૃતિનો જ નિશ્ચય કરીને બુદ્ધિનો વૃત્તિવ્યાપાર અટકી શકે છે, તે માટે એને જુદી વૃત્તિ પણ ગણાવી શકાય છે

આ બધી વૃત્તિઓ ક્લેશ કરવાવાળી હોય કે ક્લેશરહિત હોય તે પ્રમાણે એના ક્લિષ્ટ અને અક્લિષ્ટ એવા બે ભેદ પાડ્યા છે[1]

પ્રમાણ, વિપર્યય

પ્રમાણ તથા વિપર્યય વૃત્તિ વિષે બહુ કહેવા જેવું નથી પ્રત્યક્ષ રીતે, અનુમાનથી, કે આપ્ત પુરુષ કે શાસ્ત્રના વચનથી પ્રમાણભૂત નિશ્ચય થાય તે બુદ્ધિની પ્રમાણવૃત્તિ દોરીમાં સર્પનો, મૃગજળમાં સરોવરનો ઇત્યાદિ પાછળથી ભ્રમયુક્ત ઠરનારો, પણ તે ક્ષણે પ્રમાણભૂત લાગતો નિશ્ચય થાય તે વિપર્યય વૃત્તિ

[1] वृत्तय पञ्चतय्य क्लिष्टाऽक्लिष्टाश्च । प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रा स्मृतय ॥ ૧-૫,૬ ॥ (વૃત્તિઓ પાંચ વર્ગની છે, ક્લિષ્ટ તેમ જ અક્લિષ્ટ પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ)

જે વિષયો વિષે બુદ્ધિ અનિશ્ચિત છે, તે તે બાબતમાં તે નિદ્રિત છે એમ કહેવું જોઈએ 'નિશ્ચય થતો નથી' એવી જાતના એક પ્રકારના અભાવપ્રત્યયની જ તેગા નિશ્ચિતવૃત્તિ છે આ અર્થમાં જ सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तय (૪-૧૮) એ સૂત્ર સાચું થાય

નિરોધમાં નિશ્ચય કરવાની ક્રિયા અટકી જાય છે, પછી નિશ્ચય કરવાપણું રાખવામાં આવતું નથી નિશ્ચયના અભાવમાં પ્રમાણ કરવાનો પ્રયત્ન અથવા ઇચ્છા બંધ થઈ નથી

અમુક વિષય અજ્ઞેય છે એવા નિશ્ચયને કઈ વૃત્તિ ગણવી? પતંજલિ કહેશે કે કોઈ અજ્ઞેય હોઈ શકે એવું અમે સ્વીકારતા જ નથી, અજ્ઞેયપણાના નિશ્ચયમાં સંશોધન હજુ બાકી છે એમ સમજવું અમુક પદાર્થ અજ્ઞેય જ છે એમ ભલે આજે નિશ્ચિતપણે લાગે, પણ એ જ્ઞાનની પ્રાન્તભૂમિ નથી તેથી અજ્ઞેયપણાનો નિશ્ચય એ કાં તો ખોટા અનુમાન પ્રમાણની અથવા તો નિદ્રાની વૃત્તિ જેવો છે કોઈ અજ્ઞેય ન જ હોઈ શકે એ સિદ્ધાન્ત ન સ્વીકારવામાં આવે તોયે અજ્ઞેયત્વનો નિશ્ચય અનુમાન પ્રમાણની વૃત્તિ તો થાય જ

પણ, વિકલ્પ શબ્દ વિચારવા જેવો છે ટીકાઓમા વિકલ્પમા ઉદાહરણ તરીકે રાહુનુ માથુ, પુરુષનુ ચૈતન્ય એવા શબ્દપ્રયોગ આપવામા આવે છે આ શબ્દપ્રયોગમા સ્વામિત્વદર્શક ષષ્ઠીનો પ્રત્યય નિરર્થક છે વાસ્તવિક રીતે રાહુ તે જ માથુ છે અને પુરુષ તે જ ચૈતન્ય છે. કોઈ એક રાહુ (અથવા પુરુષ) અને તેનુ અવયવ (અથવા ભોગવટાનો પદાર્થ) તે માથુ (કે ચૈતન્ય) એમ બે પદાર્થો છે જ નહી પરતુ એવો શબ્દપ્રયોગ વપરાય છે, અને તે આપણા ચિત્ત પર ક્ષણિક પણ ધર્મી અને ધર્મ એવા બે ભિન્ન વિષયોની અપેક્ષા ઉત્પન્ન કરે છે આ રીતે અર્થ ઘટાવતા જતા નવમા સૂત્રનો[1] અર્થ એવો થાય કે શબ્દજ્ઞાનની પાછળ ઊપજતી, પણ ખરી રીતે વસ્તુશૂન્ય, બુદ્ધિની अपेक्षा એ વિકલ્પવૃત્તિ

विकल्प

મેં ઉપર કહ્યુ છે તેમ, સાચો કે ખોટો પરતુ કાઈયે નિશ્ચય થાય તે જ યોગદર્શનમા વૃત્તિ શબ્દથી દર્શાવાય છે— એ મારુ કહેવુ જો સાચુ હોય તો વિકલ્પવૃત્તિનો ઉપર મુજબનો અર્થ સાચો નથી લાગતો કારણ, ઉપલા શબ્દ-પ્રયોગોમા કાઈયે નિશ્ચયકારક જ્ઞાન હોતુ જ નથી માત્ર એક અપેક્ષા ઊભી થાય છે અને તે સહેજ વિચારતા વિરમી જાય છે છતા, ક્ષણિક અપેક્ષામાં નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિ રહેલી છે એમ કહીએ તો ભલે એ ઉદાહરણોનો પણ વિકલ્પવૃત્તિમા સમાસ થાય પણ એનુ ક્ષેત્ર વધારે વિશાળ છે એમ મને લાગે છે ત્યારે—

વિકલ્પનો અર્થ, 'કેળવણીના પાયા'માં જે અર્થમા મે એ શબ્દ વાપર્યો છે, તે અર્થમાં જ અહી ઘટાવુ છુ એટલે કે, विविध प्रकारना सांकेतिक अथवा कल्पनायुक्त सस्कारोने लीधे पदार्थोमा एमना वास्तविक धर्मो उपरात बीजा आरोपित धर्मोनो निश्चय ઉદા મૂર્તિ, વાવટો વગેરે પ્રતીકોમા એ જે પદાર્થોના બનેલા છે તે પદાર્થોના ધર્મો ઉપરાંત એ દેવ છે, દેશ છે વગેરે પ્રકારના નિશ્ચય આ જે બીજા પ્રકારનો નિશ્ચય છે તે આરોપિત છે, વિશેષ પ્રકારની કલ્પનાથી ઊપજેલો છે, મૂર્તિ, વાવટો વગેરે શબ્દોના જ્ઞાનની પાછળ એ ઊપજે છે, એ શબ્દોનુ જ્ઞાન ન હોય તો નથી ઊપજતો; કારણ કે એ વિશેષ નિશ્ચય વસ્તુશૂન્ય છે 'એ પદાર્થમા દેવ કે દેશને સૂચવનાર—એ પ્રકારના સકેત સિવાય—કોઈ પદાર્થ નથી આ રીતે શબ્દના જ્ઞાનની પાછળ ઊઠતો, પણ તે શબ્દ પરત્વે, વસ્તુશૂન્ય

---

1 शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प. । १-९ ॥ (શબ્દજ્ઞાનની પાછળ ઊઠનારો પરતુ વસ્તુશૂન્ય એ વિકલ્પ)

નિશ્ચય તે વિકલ્પ છે નિશ્ચયના આ ક્ષેત્રની જીવનના ઘણાયે વ્યાપારો પર અસર થાય છે એમ કહી શકાય

સમાધિના સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ એવા બે ભેદો પાડવાની પ્રથા સર્વત્ર પ્રચલિત છે એ બે શબ્દો ક્યાંથી ઊપજ્યા છે તે હુ જાણતો નથી પતંજલિએ એવા શબ્દો યોજ્યા નથી પણ ટીકાઓમા એ શબ્દો વપરાયેલા છે ટીકાઓ, ઘણુખરું, સવિકલ્પ સમાધિ, સબીજ સમાધિ અને સંપ્રજ્ઞાત યોગ એ ત્રણે શબ્દપ્રયોગો એક જ અર્થમા વાપરે છે, એ જ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ સમાધિ, નિર્બીજ સમાધિ અને અસંપ્રજ્ઞાત યોગ એક અર્થમા વાપરે છે મારો નમ્ર મત છે કે વિકલ્પ, સમાધિ, યોગ વગેરે શબ્દોને પતંજલિના અર્થમા ન સમજવાથી અને કદાચિત્ બીજી જાતના યોગ વિષેના ગ્રંથોની પરિભાષાને અહી ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાથી આ ગોટાળો ઊભો થયો છે

સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ એ શબ્દપ્રયોગોમા વિ ઉપસર્ગ સપ્રયોજન હોય એમ જણાતુ નથી નિર્વિકલ્પ સમાધિને ઉન્મની અવસ્થા પણ કહે છે ચિત્તનો વ્યાપાર તદ્દન અટકાવીને બેસવુ, અંદરનું કે બહારનુ કશાનુ જ્ઞાન હોય નહી એવી ચિત્તની સ્થિતિ કરીને બેસવુ—એ ઉન્મની અવસ્થા કે નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે ઘણા યોગાભ્યાસીઓ એ સ્થિતિએ પહોચવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એને યોગાભ્યાસની અંતિમ ભૂમિકા સમજે છે પતંજલિનો અસંપ્રજ્ઞાત યોગ અને આ નિર્વિકલ્પ સમાધિ એક જ છે કે કેમ તેની ચર્ચા અહી પ્રસ્તુત નથી, પણ પતંજલિએ સમાધિ કે યોગ માટે સવિકલ્પ, નિર્વિકલ્પ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો નથી અને એમણે વિકલ્પ શબ્દ ખાસ પ્રકારની વિશેષ કલ્પનાવાળી વૃત્તિ એ અર્થમા વાપર્યો છે, એ ધ્યાનમા લાવવા આ ઉલ્લેખ કર્યો છે

દશમા સૂત્રમા[1] નિદ્રાવૃત્તિની વ્યાખ્યા આવે છે એ સૂત્રમા 'પ્રત્યય' એવો એક વિચારવા જેવો શબ્દ છે

પ્રત્યય

સૂત્રોમા આ શબ્દ નીચે ટીપમા[2] જણાવેલા સૂત્રોમા વપરાયો છે સામાન્ય રીતે શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમા વારંવાર વપરાયેલો શબ્દ કોઈ એક જ અર્થમા યોજાયેલો હોય એવી અપેક્ષા રાખવી અયોગ્ય નથી અપવાદરૂપે કોઈક સ્થળે

---

1 अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १–१० ॥ (અભાવના વિષયનુ આલંબન કરીને રહેલી વૃત્તિ તે નિદ્રા છે)

2 १ १०, १–१८, १–१૯, २–२०, ३–२, ३–१२, ३–१૯, ३–३४, ४–२७

એવા આવે કે જ્યા એ શબ્દનો દેખીતી રીતે કોઈ બીજો ૮ અર્થ થતો હોય આ 'પ્રત્યય' શબ્દને એક જ અર્થમા સર્વત્ર વટાવવાનો પ્રયત્ન ટીકાકારોએ કરેલો લાગતો નથી

મને લાગે છે કે, લગભગ બધે સ્થળે 'વિષયજન્ય સસ્કાર' એ અર્થમા પ્રત્યય શબ્દ ઘટાવવાથી સૂત્રોનો સમજી શકાય એવો સરળ અર્થ નીકળે છે જે પદાર્થ માટે વૃત્તિ પ્રમાણ, વિપર્યય વગેરે રૂપોવાળી થાય છે તે વિષય, તે વિષયનો ચિત્ત ઉપરનો સસ્કાર તે એ વૃત્તિનો પ્રત્યય એક જ પદાર્થ અથવા વિષય હોય પરતુ તેના પ્રત્યયો અનેક હોય, કારણ કે, ક્ષણે ક્ષણે એ વિષય ચિત્ત ઉપર સસ્કાર પાડી શકે એવો પ્રત્યેક સસ્કાર તે વૃત્તિનો જુદો જુદો પ્રત્યય કહેવાય[1] દાખલા તરીકે, એક ગાય જોઈ એ ઇન્દ્રિયનો વિષય બની હવે જેટલી વાર એ ગાય જોવામા આવે તેટલી દરેક વખતે, એ જોવાની ક્રિયાથી ચિત્ત ઉપર સસ્કારો ઊઠ્યા જ કરવાના એ સસ્કારો કોઈ વાર એક જ જાતના હોય, અને કોઈ વાર જુદી જુદી જાતનાયે હોય આમા વિષય તો દરેક વખતે એક જ છે, પણ દરેક સસ્કાર વખતે એ ચિત્તની વૃત્તિ સાથે ફરી ફરી જોડાય છે એ દરેક વખતે વિષય સાથે ચિત્તનો જે સબધ થવો તે સબધનુ નામ પ્રત્યય

આ રીતે અભાવનુ (કાઈ છે નહી અથવા કાઈ નિશ્ચય છે નહીં એવા સસ્કારનુ) આલબન કરવાથી વૃત્તિ નિદ્રારૂપી થાય છે અથવા વૃત્તિમા નિદ્રાનો નિશ્ચય થાય છે

આ વાક્ય ઉપર ટીકા કરતા પડિત શ્રી સુખલાલજી મને લખે છે 'આ (મે કરેલી નિદ્રાની) વ્યાખ્યામા મને ભૂલ લાગે છે કારણ જે વૃત્તિ 'કાઈ છે જ નહી' એ રીતે અભાવને વિષય કરે તે વૃત્તિ પણ જાગ્રત વૃત્તિ જ થઈ જાગ્રત વૃત્તિ એ જ કહેવાય જેમા સાચો કે ખોટો, ભાવ કે અભાવ, કોઈ પદાર્થ ભાસે ખરી રીતે નિદ્રાવૃત્તિ જ્યારે ઉદય પામે છે ત્યારે તે કાઈ છે કે નહી એવુ કશુ જ જાણતી નથી ઊલટુ, તે વખતે જ્ઞાનાત્મક બધી વૃત્તિઓ લય પામી જાય છે આપની વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો નિદ્રા એ પણ એક જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિ જ થઈ પછી ભલે તેમા શૂન્યતાનુ ભાન હોય"

---

૧ પ્રત્યય શબ્દની વ્યુત્પત્તિને અનુસરીને આ અર્થ થાય છે વ્યાકરણમા જેમ વિભક્તિના પ્રત્યયો નામની સાથે જાય છે, તેમ વૃત્તિની સાથે જનારા આ વિષયના પ્રત્યયો છે

આના ખુલાસા

૧ ભાષ્યકારની ઉક્તિ ઉપરની યાદ રાખવા જેવી છે એમા કહ્યુ છે, "બાહ્યેન્દ્રિયોનો વ્યાપાર વર્તમાનકાળમા જ છે, અંતઃકરણનો ત્રણે કાળમા ચાલે છે"[૧] એટલે કે, બુદ્ધિની વૃત્તિ (નિશ્ચય) પ્રત્યય સાથે જ ઊઠે એ આવશ્યક નથી, પ્રત્યય પછીયે ઊઠી શકે જે ક્ષણે નિશ્ચય થાય તે વખતે વૃત્તિ ઊઠી કહેવાય, તે વખતે બહારથી વિષયોનો સંસ્કાર પડતો હોય એ જરૂરનુ નથી સંસ્કાર પડી ચૂક્યો હોય તેની સ્મૃતિથીયે નિશ્ચય થઈ શકે સ્મૃતિથી એ સંસ્કાર જાગ્રત થાય — એ જ પ્રત્યય, એ પ્રત્યયનુ આલંબન લઈ નિશ્ચય થાય નિદ્રાનો નિશ્ચય પાછળથી થાય છે એમ કહીએ તોયે આ રીતે ઉપરની વ્યાખ્યાને બાધ આવતો નથી પણ આ ઉપરાંત બીજોયે ખુલાસો છે

૨ નિદ્રાવસ્થા અને નિદ્રાવૃત્તિ એ બે વચ્ચેનો ભેદ સમજવો જોઈએ ઊંઘમા કશુ નથી એવુ કશુયે ભાન નથી હોતુ, પ્રાજ્ઞતા (प्रकृष्टेण अज्ञा — ઘોર અજ્ઞાન) હોય છે, એમ આપણે કહીએ છીએ ખરા પણ તે વખતે પ્રાજ્ઞતા હોય છે એમ શી રીતે નિશ્ચય કર્યો? એ પ્રાજ્ઞદશાનો ખ્યાલ રાખનાર કોઈ જાગ્રત હતુ એમ, એ દશાનુ સ્મરણ કરી શકાય છે એ ઉપરથી, જણાઈ આવે છે ચિત્તની એ પ્રાજ્ઞદશાને — નિદ્રાને — એ નિશ્ચિતરૂપે જાણે છે એટ અનુમાન પાછળથી આવતી જાગૃતિમા થાય છે એ ખરુ પરંતુ એ કાંઈ નિદ્રાભાનની જ વિશેષતા નથી ज्ञानमात्र अनुव्यवसाये आवती लीनता (मान्द्य)नो નાશ થયા બાદ તેના स्मरणसारी [illegible] જે વખતે કોઈ પ્રત્યયમા તન્મયતા થઈ ગઈ હોય છે તે વખતે એ વિષે આપણને શુ જ્ઞાન થયુ તે જાણી શકતા નથી એ તન્મયતા ચાલી જાય ત્યારે તે અનુભવનુ સ્મરણ કરી એ વિષે નિશ્ચય કરીએ છીએ એ તન્મયતા ક્ષણિક હોય તો નિશ્ચય તુરત જ થાય છે લાંબો કાળ રહી હોય તો નિશ્ચય મોડો થાય છે એ રીતે થનારો નિશ્ચય લાંબો કાળ ટકે અથવા વારંવાર થાય તો પ્રમાણની કોટિનો થાય બદલાઈ જાય અથવા ચાલ્યો જાય તો વિકલ્પ કે વિપર્યયની કોટિનો થાય એ રીતે અભાવપ્રત્યય માત્રની તન્મયતા નાશ પામ્યા બાદ એ કાળે અભાવપ્રત્યય — નિદ્રા — પ્રાજ્ઞદશા હતી એવો નિશ્ચય કરીએ છીએ

ચીજ સ્વતંત્રપણે છે જ નહીં. જે વિષયના સંયોગથી પ્રત્યય ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિષય સંબંધે 'નિશ્ચયનો અભાવ છે એવા જ્ઞાનને,' વિષય માટે નિશ્ચય કરવાની આતુરતાને લીધે અજ્ઞાન કહીએ છીએ. અજ્ઞાન વિષય પરત્વે છે, પ્રત્યય પરત્વે નથી[1]

નિશ્ચયમાત્ર તન્મયતા નાશ પામ્યા બાદ સ્મૃતિમાંથી ઉદ્ભવે છે, અને સ્મૃતિ બીજી સર્વે વૃત્તિઓની પાછળ રહેલી ભૂમિકા જેવી છે — એ યાદ રાખીએ, તો સમજાશે કે નિદ્રાવસ્થા — ઊંઘ અથવા નિશ્ચય કરવાના વિષય પરત્વે મૂંઝવણની સ્થિતિ — એ વૃત્તિ નથી પણ સ્મૃતિની એક સ્થિતિ છે ઊંઘ એની તીવ્રતા છે એ તીવ્ર સ્થિતિમાં જગતને ભૂલવાનો પ્રયત્ન છે[2] એ સ્થિતિ કેવી છે એનો નિશ્ચય તે નિદ્રાવૃત્તિ. એ બીજી વૃત્તિઓથી જુદી પડી જાય છે કારણ એમાં અભાવ — વિષયોનો ભુલાવો — એ પ્રત્યય છે, બીજી વૃત્તિઓમાં કાંઈક ભાવરૂપ વિષયનો પ્રત્યય છે

---

૧ મહારાષ્ટ્રીય યોગીકવિ મુકુંદરાજ લખે છે

न कळे ऐसें जाणवलें । तें न कळण्यासि नाही कळलें ॥ 'નથી સમજાતુ' એમ જે સમજાયુ તે 'અજ્ઞાન'ને સમજાયુ નથી।

आपुलिया जाणिवा । धरिशी नेणिव भावा । या कारणें तो गोवा । पडे ज्याचा तयासि ॥ પોતાના જાણપણાને જ તું અજ્ઞાનપણું ધારી લે છે, એ કારણથી પોતાને પોતાનો જ ગોટાળો ઉત્પન્ન થાય છે

नेणिवेन्या नेणिवभावा । तूंचि जाणसी स्वयमेवा । । અજ્ઞાનના અજ્ઞાનપણાને તુ જ સ્વયમેવ જાણે છે

आपण आपणासि नेणें । ऐसे आपण चि जाणें । जाणपण हें नुमजणे । तें चि पै तें ॥ પોતે પોતાને જાણતો નથી, એમ પોતે જ જાણે છે, એ રીતે (વિષય પરત્વે અજ્ઞાન) અને તે અજ્ઞાનનું જ્ઞાન એ બે વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમાં નથી આવતો તે જ અજ્ઞાન (ભ્રમ) છે — परमामृतમાંથી છૂટક ઉતારા ('પરમામૃત'-નો વિષય વિષયસંબંધી અજ્ઞાનનો નથી, પણ સ્વરૂપસંબંધી અજ્ઞાનનો છે, પરંતુ બન્નેમાં એક જ વિચારસરણી લાગુ પડે છે)

૨ ફાંફાં માર્યા છતાં ઊંઘ ન આવતી હોય, કાંઈ ને કાંઈ સ્મૃતિઓ જાગી ઊંઘવાના પ્રયત્નને નિષ્ફળ કરતી હોય ત્યારે આપણે જગતને ભૂલવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા ? આ અભાવપ્રત્યયનું આલંબન લેવાનો જ પ્રયત્ન છે એ સ્થિતિ થાક વગેરેને લીધે આપોઆપ થઈ જાય અથવા જેને અભ્યાસથી કળા હાથ આવી જાય તે ઇચ્છાપૂર્વક લાવી શકે

જાગ્રત અવસ્થામાં, મૂર્છામાં તેમ જ ઊંઘમાં સર્વત્ર રહેલા અજ્ઞાનનો નિશ્ચય — એ વૃત્તિને માટે વધારે વ્યાપક અથવા સ્પષ્ટ સૂત્ર હોય તો સારું ખરું એ વૃત્તિને નિદ્રા કહેવાને બદલે કોઈ બીજો વ્યાપક અર્થવાળો શબ્દ યોજ્યો હોય તોયે સારું દા ત मूढत्वप्रत्ययालम्बनमावरणम् — મૂઢત્વના પ્રત્યયનું આલંબન કરી રહેલો નિશ્ચય તે આવરણવૃત્તિ છે નિદ્રા એનો એક ભેદ

આ રીતે બુદ્ધિની પાંચ વૃત્તિઓ — નિશ્ચયો છે એ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો તે યોગ

હવે નિરોધ એટલે શું અને તે કેમ થાય તે તપાસવું રહ્યું એ શોધ આપણે યોગના ભેદો બતાવનારા સૂત્રોમાંથી કરવી જોઈશે

૩

સંપ્રજ્ઞાતયોગ

૧૭મા અને ૧૮મા સૂત્રમા યોગના સપ્રજ્ઞાત અને અસપ્રજ્ઞાત એવા બે ભેદો પાડ્યા છે[1]

સપ્રજ્ઞાત એટલે સપૂર્ણ અને સારી પેઠે જણાયેલો સાદી ભાષામા, સપ્રજ્ઞાન એટલે સ્પષ્ટ ભાન. બીજા યોગમાં સપ્રજ્ઞાન — સ્પષ્ટ ભાન — નથી, કેવળ સસ્કારશેષ છે એમ અર્થ થયો

सप्रज्ञान

વિતર્ક, વિચાર, આનદ અને અસ્મિતાનો ક્રમશ નિરોધ કરવાથી સપ્રજ્ઞાત યોગ થાય એવો ૧૭મા સૂત્રનો શબ્દાર્થ થાય છે.[2]

પણ આ તો સૂત્રનો શબ્દસ્પર્શ થયો એથી શુ સમજવુ એ વિચારવાનુ બાકી જ રહે છે એક ઉદાહરણથી આ સમજાવવા પ્રયત્ન કરુ છુ.

સામે ચરનારુ અમુક પ્રાણી 'ગાય' છે એવો આપણને નિશ્ચય થયો આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની વૃત્તિ છે. આવી કોઈ વૃત્તિ ઊઠે ત્યારે આપણા ચિત્તમાં જે વ્યાપાર ચાલે છે, તેના એક ઉપર એક એવાં ચાર પડ અથવા થર હોય છે એમ વિચાર કરતા માલૂમ પડશે એ ચારે પડોને આપણે પ્રયત્નથી સ્પષ્ટપણે ઓળખી શકીએ છીએ

उदाहरण

---

૧ वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् सप्रज्ञात । [વિતર્ક, વિચાર, આનદ અને અસ્મિતાના (નિરોધ) પાછળ આવનારો તે સપ્રજ્ઞાત] विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्व सस्कारशेषोन्य । (વિરામપ્રત્યયાભ્યાસપૂર્વક સસ્કારશેષ તે અન્ય) આ અન્યને અસપ્રજ્ઞાત એવુ નામ ટીકાકારોએ આપ્યુ છે, પતજલિએ આપ્યુ નથી એટલુ ખ્યાલમા રાખવુ ઠીક છે બીજાને કાઈક નામ આપવુ તો જોઈએ એ વિચારથી એ નામ મે સ્વીકારી લીધુ છે

૨ આ પરિભાષા અને બૌદ્ધ પરિભાષા — જેમા આનદ અને અસ્મિતાને બદલે અનુક્રમે પ્રીતિ અને સુખ શબ્દ વાપર્યા છે, — તે સિવાય કાઈ ફરક છે

વિતર્ક

પહેલા પડમા એ વ્યાપારથી ઉપજતુ વિતર્ક જ્ઞાન રહેલુ છે

આ વિતર્ક શબ્દનો અર્થ ૪૨મા સૂત્રમાથી શોધી શકાય[1] 'ગાય' એક પદ અથવા શબ્દ છે 'ગાય' શબ્દનુ જ્ઞાન એ શબ્દસ્પર્શ અથવા પદજ્ઞાન થયુ 'ગાય' એટલે 'ધેનુ' એમ કહીએ તો પદપર્યાય અથવા શબ્દપર્યાયનુ જ્ઞાન છે એમ કહેવાય પણ ગાય શબ્દથી જે પ્રાણી ઓળખાય છે તે એ પદથી ઓળખાતો અર્થ – પદાર્થ – છે એ પ્રાણીનુ જ્ઞાન તે પદાર્થજ્ઞાન છે પદજ્ઞાન હોય છતા પદપર્યાયનુ જ્ઞાન ન હોય, બન્ને હોય છતા પદાર્થજ્ઞાન ન હોય, એથી ઊલટુ પદાર્થજ્ઞાન હોય પણ પદજ્ઞાન કે પદપર્યાયજ્ઞાન ન હોય આ પૈકી પદજ્ઞાન (ગાય) અને પદાર્થજ્ઞાન (ગાય નામના પ્રાણીની ઓળખ), એ તર્ક છે ગાય શબ્દમા અથવા ગાય પદાર્થમા જોનારના સસ્કારાનુસાર આરોપાયેલા વિશેષ અર્થો — જેમ કે માતાપણાના, એ વિકલ્પ છે વિકલ્પયુક્ત તર્ક તે વિતર્ક (વિશેષ તર્ક).

'સામે ચરનારુ પ્રાણી ગાય છે' એ નિશ્ચયના પહેલા પડમા 'ગાય' શબ્દ, 'ગાય' પ્રાણી અને 'ગાય' વિષે આરોપિત ધર્મોનુ સપ્રજ્ઞાન રહેલુ છે આ વિતર્ક સપ્રજ્ઞાન છે

વિચાર

પરંતુ સામાન્ય રીતે, બુદ્ધિનો વ્યાપાર આટલો જ નિશ્ચય કરીને અટકતો નથી એ ગાય કોની છે, કેવી છે, ક્યા છે, શુ કરે છે વગેરે નિશ્ચયો પણ ઉપજાવે છે 'આ ગાય છે' એ સપ્રજ્ઞાન સામાન્ય છે. કોની છે, કેવી છે, શુ કરે છે વગેરે નિશ્ચયોમા રહેલુ સપ્રજ્ઞાન ચોક્કસ પદાર્થને અનુગામી (associated) છે આવુ વિતર્કાનુગામી સપ્રજ્ઞાન તે વિચાર છે

ચિત્ત ઉપર કોઈ પણ જાતનો આઘાત થાય, ત્યારે આનંદ અને શોકની સ્થિતિ પણ જાગે છે અસાવધાનતાને લીધે ભલે આપણે એ સ્થિતિના પ્રકારને ક્ષણે ક્ષણે ઓળખવાનુ ભાન

આનદ

ન ધરાવીએ, પણ સાવધપણે તપાસીએ તો એવી કોઈક અવસ્થાનુ સંપ્રજ્ઞાન છે એમ ખ્યાલમાં આવ્યા વિના રહેશે નહી ખરુ જોતા, એ અવસ્થા (શોકરૂપ) ક્લિષ્ટ કે (આનદરૂપ) અક્લિષ્ટ કોઈ પણ પ્રકારની હોય પણ યોગાભ્યાસી અક્લિષ્ટ વૃત્તિ ઉપજાવનાર પદાર્થને જ પસંદ કરે એવી અપેક્ષા હોવાથી એનુ ત્રીજુ સપ્રજ્ઞાન આનદ કે પ્રીતિનુ જ હોય આથી ત્રીજા સપ્રજ્ઞાનનુ નામ — યોગાભ્યાસી માટે — आनद છે

આટલુ તો થોડો વિચાર કરતા જ લક્ષમા આવે એવુ છે. પણ આ ત્રણ સપ્રજ્ઞાનના મૂળમા એક ચોથુ સપ્રજ્ઞાન પણ રહેલુ છે એ વાત એકદમ ખ્યાલમા આવતી નથી એ સપ્રજ્ઞાન તે

अस्मिता

અસ્મિતાનુ — 'હુ છુ' એવા સ્પષ્ટ ભાનનુ કોઈને એમ પ્રશ્ન થશે કે 'હુ છુ' એવુ ભાન થવાને કાંઈ બુદ્ધિનો વ્યાપાર આવશ્યક છે? એ તો છે જ પણ હકીકતે એમ નથી એમ લાગે છે તેનુ કારણ એ છે કે, ચિત્તનો પ્રવાહ અટકતો કદી આપણા ખ્યાલમા જ આવતો નથી એક કે બીજા પ્રત્યયનુ આલબન લઈ ચિત્તનો વ્યાપાર અવિશ્રાત ચાલ્યા કરતો લાગે છે અને તેથી અસ્મિતાનુ ભાન પણ સદૈવ ઊઠ્યા કરે છે પણ જરા ઊડુ તપાસીશુ તો માલૂમ પડશે કે ચિત્તનો વ્યાપાર બધ હોય તો અસ્મિતાનુ ભાન પણ ન હોય

આ વાત એક બીજી રીતે પણ વિચારી શકાય આપણા શરીરના એકેએક અવયવના અસ્તિત્વનુ આપણને સદૈવ ભાન રહે છે? જે અવયવ નીરોગી હોય તેના અસ્તિત્વનુ આપણને હમેશા ભાન નથી રહેતુ પણ કાંઈ કારણસર એ તરફ ચિત્ત ખેચાય એટલે કે એમા અવ્યવસ્થા અથવા બીજી વ્યવસ્થા પેદા થાય, તો જ એના અસ્તિત્વનુ ભાન થાય છે, અને જ્યા સુધી તે રહે ત્યા સુધી આપણને એનુ ભાન રહ્યાં કરે છે કારણ, ક્ષણે ક્ષણે ચિત્ત પર એના પ્રત્યયો ઊઠ્યા કરે છે

આ જ પ્રમાણે આપણી અસ્મિતાનું ભાન પણ ચિત્તનો વ્યાપાર ચાલે ત્યારે જ થાય છે આપણા ચિત્તમાં જે કાંઈ વૃત્તિઓ કે સંપ્રજ્ઞાનો ઊઠે છે, તેમાં ગમે તેટલી વિવિધતા હોય, ભ્રમ કે સત્યાંશ હોય, કે ક્લિષ્ટાક્લિષ્ટતા હોય, તે સર્વેમાં એક સંપ્રજ્ઞાન બીજા ત્રણની પાછળ સામાન્ય પડ તરીકે ઊઠે જ છે — અને તે 'હું છું' એ ભાનનું વિષયોના આઘાતો, જુદા જુદા સંસ્કારોને લીધે, ભલે વિવિધ વૃત્તિઓ ઉપજાવે અને વિષયો પરત્વે જુદી જુદી કલ્પનાઓ ઉગાવે, એ બધી કલ્પનાઓને ઉપરના થર તરીકે અલગ કરી નાખીએ તોયે એ આઘાતો જે એક વસ્તુનો નિશ્ચય ઉગાવ્યા વિના રહેતા નથી તે 'હું છું' એના ભાનનો

આ રીતે ચિત્તના પ્રત્યેક પૂર્ણ વ્યાપાર સાથે વિતર્ક, વિચાર, આનંદ અથવા પ્રીતિ (કે શોક અથવા દ્વેષ), અને અસ્મિતાના સંપ્રજ્ઞાનો ઊઠે છે આનો ક્રમશ નિરોધ એ સંપ્રજ્ઞાતયોગનો વિષય છે આ

सप्रज्ञानोनो निरोध

પાછું ઉદાહરણથી વધારે સ્પષ્ટ થશે

ધારો કે કોઈ સાધક રામની મૂર્તિનું આલંબન લઈ યોગાભ્યાસ કરે છે ધ્યાનમાં તન્મયતા થવા માંડ્યા પછી એને ચિત્તના પ્રત્યેક વ્યાપાર સાથે મૂર્તિવિષયક વિતર્ક, તેને લગતો કોઈ અનુરાગી વિચાર, આનંદાવસ્થા અને અસ્મિતાના સંપ્રજ્ઞાનો ઊઠતા હોય છે ચારે સંપ્રજ્ઞાનોને પૃથક્ કરીને જોવાની હજુ એનામાં શક્તિ નથી આવી એટલે એ ચારેને એકરૂપે જ ગ્રહણ કરે છે અસ્મિતાનું ભાન ઊઠે છે એવો એને ખ્યાલ નથી જતો આનંદને ઓળખતો હોય તોયે પૃથક્પણે નહીં શબ્દોમાં પ્રગટ કરવું હોય તો 'સ્પષ્ટ મનમોહન મર્યાદાપુરુષોત્તમ ઘનશ્યામમૂર્તિ રામ ઊભા છે' એવું એ ભાન છે એમાં 'મનમોહન' શબ્દ એના ચિત્તની આનંદાવસ્થા પ્રગટ કરે છે 'મર્યાદા પુરુષોત્તમ' રામ વિષેનો એનો અભિપ્રાય જણાવે છે, 'ઘનશ્યામ મૂર્તિ' એ વિતર્ક, 'રામ' સંજ્ઞા, અને 'ઊભા છે' એ એને પોતાની ભિન્ન મૂર્તિમાનાનું ભાન છે એમ દર્શાવે છે

પણ ઉપર પ્રમાણેનો અભ્યાસ દૃઢ થાય ત્યારે એણે પ્રથમ વિતર્કનો નિરોધ કરવાનો હોય છે, એટલે કે, હવે એણે મૂર્તિની બાહ્યાકૃતિ (ઘનશ્યામત્વ) કે એમાં આરોપિત ધર્મોનું સ્મરણ રાખવાનો કે કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નથી+ પણ રામની મૂર્તિ સાથે જે અનુષંગી વિચારો એને ઊઠતા, તે પૈકી કોઈ એકાદ વિચાર ઉપર જ ચિત્તને ચોંટાડી રાખવાનું હોય છે જેમ કે, રામ સાથે એને એમની ધર્મનિષ્ઠાનો જ વિચાર ઉદ્‌ભવતો હોય તો એ રામની મૂર્તિ ઉપરથી ધર્મનિષ્ઠાના વિચાર ઉપર જ ધ્યાનસ્થ થવા પ્રયત્ન કરે આ એનો બીજો અભ્યાસ છે આ અભ્યાસમાં આકૃતિનું અને આકૃતિ પરથી ઊઠતા વિકલ્પોનું ભાન ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતું જાય છે અને ધર્મનિષ્ઠાના વિચાર સાથે જ એની તન્મયતા રહે છે વિતર્ક તદ્દન ક્ષીણ થાય ત્યારે તે સંપ્રજ્ઞાત યોગ સિદ્ધ થાય ભાષામાં એ ભાન હવે "એ કલ્યાણરૂપ ધર્માવતાર" એટલું જ વર્ણવી શકાય

વિતર્કનિરોધ

હવે, વૃત્તિનું બળ ત્રણ જ સંપ્રજ્ઞાનો ઉપર અટકતું હોવાથી એ ત્રણે સંપ્રજ્ઞાનો વધારે પુષ્ટ થાય છે આનંદ કે પ્રીતિ વધારે જોરમાં અનુભવાય છે, અને અસ્મિતા પણ થોડીઘણી વ્યક્ત થાય છે

એનો બીજો પ્રયત્ન એ વિચારોનો પણ નિરોધ કરવાનો છે વિતર્ક અને વિચારથી જે આનંદ કે પ્રીતિ એને ઊછળતા તે આનંદ કે પ્રીતિનું સ્વરૂપ તપાસવું અને તે ધ્યાન ઉપર સ્થિર થવું અને પહેલા બે સંપ્રજ્ઞાનો પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવું એ એનો ત્રીજો અભ્યાસ છે અહીંથી એનું ખરું સ્વચિત્તપરીક્ષણ શરૂ થાય છે વિતર્ક અને વિચારમાં એના ધ્યાનનું બીજ બહાર રહેલું હતું હવે એનું બીજ પોતામાં જ છે આ અભ્યાસમાં આનંદ કે પ્રીતિ વધારે પુષ્ટ થાય છે, અને અસ્મિતાનું સંપ્રજ્ઞાન વધારે સ્પષ્ટ થાય છે જો અસ્મિતા પ્રત્યે એનું પહેલાં જ લક્ષ ન ગયું હોય તો ક્યારેક પણ ખેંચાય છે ભાષામાં "આનંદ–આનંદ છે" એટલું જ એ ભાનનું સ્વરૂપ હોય

विचारनिरोध

+ આ બેની વચ્ચે એક પગથિયું થાય છે, તેની ચર્ચા સમાપત્તિના વિચારમાં આવશે

એટલે એનો ત્રીજો પ્રયત્ન આનંદ (કે પ્રીતિ)નોયે નિરોધ કરી

आनंदनिरोध — કેવળ અસ્મિતાના ભાનને તપાસવાનો થાય છે.*

બીજા પાદના છઠ્ઠા સૂત્રમાં અસ્મિતાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે: दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ દૃગ્ અથવા ચિત્શક્તિ (પુરુષ) અને દર્શનશક્તિ અથવા ચિત્ત એની એકતા જેવું લાગવું તે અસ્મિતા.

હવે અહીં એક વાતની યાદ દેવડાવવાની જરૂર છે. યોગાભ્યાસી પોતાનો અભ્યાસ કોઈ એક ઠેકાણે પોતાના ચિત્તની ધારણા કરીને કરે છે એટલા જ સ્થાનમાં એ પોતાના ચિત્તને બાંધી શકે છે,× અને જે પ્રત્યયનું એણે આલંબન લીધું હોય તે પ્રત્યયને ત્યાં જ તપાસે છે એટલે, એની ધારણાના સ્થાન પર જ ચિત્ત ગોંધાઈ રહેલું છે એમ સમજવાનું છે. ત્રણ સંપ્રજ્ઞાતોના નિરોધ પછી એને અસ્મિતાનું ભાન એ ધારણાના સ્થાન પર જ થાય છે. આ એનો ચોથો અભ્યાસ છે. આને લીધે એ પોતાના ધારણાના સ્થાનક ઉપર રહેલો છે એમ પોતાને સમજે છે. જો હૃદયમાં ધારણા કરી હોય તો હૃદયમાં પોતાનો (ચૈતન્યનો) વાસ છે એમ સમજે છે, અને કોઈ બીજી જગ્યાએ ધારણા હોય તો ત્યાં સમજે છે. વાસ્તવિક રીતે ચૈતન્યશક્તિ કોઈ અમુક જ સ્થાનમાં છે એમ ન કહી શકાય, પણ એ ચિત્ત અને ચૈતન્યને અભેદપણે જોતો હોવાથી ચૈતન્યનો વાસ વિશેષત ધારણાને સ્થાને જ છે એમ સમજે છે. આ જ દૃગ્ અને દર્શનશક્તિઓની એકાત્મતાનો ભાસ. "શાંતિ છે, સુખ છે," એટલું જ એનું વર્ણન.

પ્રત્યયને લીધે અસ્મિતાનુ તે કાળે સ્પષ્ટ ભાન ન હોય એમ જણાય છે (વસ્તુત કાઈક પણ છે), તેમ અહીયે ચિત્તનો વ્યાપાર બધ નથી, પણ પ્રત્યયના અભાવને લીધે અસ્મિતાનુ સપ્રજ્ઞાન પણ ઊઠતુ નથી નિદ્રામાં અભાવનો પ્રત્યય છે, અસ્મિતાનિરોધમા પ્રત્યયનો અભાવ છે પહેલી વિવશ-પણે થયેલી સ્થિતિ છે, બીજી પ્રયત્નપૂર્વક સ્વાધીનપણે આણેલી સ્થિતિ છે. છતા, બાહ્ય દૃષ્ટિએ બન્ને સરખી લાગે એવી છે મીઠી ઊઘમા જેમ સુખ છે, તેમ આ સ્થિતિ પ્રયત્નપૂર્વક આણેલી હોવાથી અને ચિત્ત અને જ્ઞાનેદ્રિયોને વિશેષ વિશ્રાતિ અને તાણનો અભાવ હોવાથી એથી ઘણુ વધારે સુખ લાગે એ સમજી શકાય એવુ છે એ સ્થિતિ આણવાનો પ્રયત્ન સફલ થવાથી પાછળથી અત્યંત આનદ લાગે એ પણ સ્વાભાવિક છે એ શૂન્યાકાર વૃત્તિ છે અથવા શૂન્યનો અનુભવ છે એમ કહીએ તો ચાલે સામાન્ય રીતે વેદાતીયોગી આને જ "નિર્વિકલ્પ સમાધિ" કહે છે એમ હુ સમજુ છુ

ઉપરના નિરૂપણ ઉપરથી એ ધ્યાનમા આવશે કે, આ સર્વે અભ્યાસોમા ચિત્તના એક અશમાં નિરોધ છે અને બીજા અશમા સમાધિ છે અસ્મિતાના નિરોધમાયે સમાધિની સ્થિતિ છે આની વધારે સ્પષ્ટતા સમાધિની વ્યાખ્યા તપાસીશુ ત્યારે થશે અહી એટલુ જ કહેવુ પૂરતુ થશે કે આ અભ્યાસમા ચિત્તની ધારણા છે, ધ્યાન છે, એકાગ્રતા છે, અને આ બધા સમાધિના અગો છે, યોગના નહી (વિચારો ત્રીજા પાદના પ્રારભિક સૂત્રો)

અસપ્રજ્ઞાત યોગ

હવે બીજા યોગનો વિચાર કરીએ

અહી મારે કબૂલ કરવુ જોઈએ કે, હુ ટીકાકારોના અર્થને બરાબર સમજી શકતો નથી કદાચ સસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનની ખામીને લીધે એમ હોય જે અર્થ હુ કરુ છુ તે જ અર્થ ટીકાઓમાથી નીકળતો હોય તો મારે કાઈ કહેવાનુ નથી હું.જે સમજુ છુ તેજ દર્શાવુ છુ

અસ્મિતાના નિરોધ સિવાય બીજી સઘળી સ્થિતિઓમા, ચિત્તનો વ્યાપાર, કોઈક પણ પ્રત્યયનુ આલમ્બન લઈને ચાલે છે એમ આપણે જોયુ એક જ જાતનો પ્રત્યય ઉપરાઉપરી ઊઠ્યા કરે તો તે એકાગ્રતા થાય, નવી જાતનો પ્રત્યય થાય તો તે સર્વાર્થતા કહેવાય બીજી જાતના પ્રત્યય ઉપર ચિત્ત દોડી જાય છે તે આગલા પ્રત્યય પરથી ઊઠેલા કોઈ અનુષગી વિચારો દ્વારા આમ સતત ચાલ્યા કરતુ હોવાથી ચિત્તને નદીના પ્રવાહની ઉપમા આપવામા આવે છે અને તેમા ભગાણ પડતુ જ નથી એમ માનવામા આવે છે

પણ સર્વાર્થતા હોય કે એકાગ્રતા હોય, ખરી રીતે, ચિત્ત એક પ્રત્યય પરથી તેવી જ જાતના કે બીજી જાતના પ્રત્યય ઉપર જાય, ત્યારે એ પ્રવાહમા ક્ષણિક ભગાણ પડે છે એ ક્ષણમા ચિત્ત એક પ્રત્યય પરથી ઊઠ્યુ છે, પણ બીજાને હજુ વળગ્યુ નથી જ્ઞાનેશ્વરે પોતાની રસાળ વાણીમા ચિત્તની આ સ્થિતિનુ આવી રીતે ઉપમાઓથી વર્ણન કર્યુ છે

उठिला तरगु वैसे ।
पुढें आन ही नुमसे ।
ऐसा ठायीं जैसें ।
पाणी होय ॥

ઊઠેલો તરગ બેસી ગયો હોય, અને બીજો હજુ ઊઠ્યો ન હોય, તે ક્ષણે જેવી પાણીની સ્થિતિ હોય,

का नीद सरोनि गेली ।
जागृति नाहीं चेयिली
तेव्हा होय आपुली ।
जैसी स्थिति ॥

અથવા, ઊઘ પૂરી થઈ ગઈ હોય, પણ જાગૃતિ આવી ન હોય, તે વખતે જેવી આપણી દશા હોય,

ना ना येका ठाऊनि उठी । अन्यत्र नव्हे पैठी । हे गमे तैशिया दृष्टि । दिठी सुना ।	અથવા, એક જગ્યાએથી દૃષ્ટિ ઊઠી ગઈ હોય, પણ બીજી જગ્યાએ પેઠી ન હોય, તે સ્થિતિનો વિચાર કરતા (આ યોગભૂમિકા) સમજાશે,
का मावळो सरला दिवो । रात्रीचा न करी प्रसवो । तेणें गगने हा भावो । वाखाणिला ॥	અથવા, સૂર્ય આથમી ગયો હોય, પણ રાત્રીનો પ્રસવ થયો ન હોય, તે વખતે આકાશ આ જ ભાવ દર્શાવે છે,
घेतला स्वासु बुडाला । घापता नाहीं उठिला । तैसा दोहींसि सिवतला । नव्हे जो अर्थु ॥	અથવા, લીધેલો શ્વાસ શાત થયો, પણ ઉચ્છ્વાસ હજુ ઊઠ્યો નથી, એવી રીતે બેઉ બાજુથી (પ્રત્યયથી) અસ્પૃશ્ય રહેલો જે પદાર્થ,
कीं अवघाचीं करणीं । विषयाचीं घेणीं । करिता चि येकें क्षणीं । जे कीं आहे ॥	અથવા, સર્વ ઇંદ્રિયો વડે એકી વખતે વિષયોનુ ગ્રહણુ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા જે કાંઈ સ્થિતિ થઈ જાય,*
तया सारिखा ठावो । हा निकराचा आत्मभावो । (अमृतानुभव–७, १८६–९२)	તેવા પ્રકારની સ્થિતિ તે ખરેખરો આત્મભાવ (ગણાયો છે)+

* ઘડિયાળનુ લોલક એક બાજુએ ચડી ચૂકચુ છે, પણ પાછુ વળવાની શરૂઆત થઈ નથી —એ સ્થિતિની, અથવા વિદ્યુત્પ્રવાહો ઝપાટાબધ સવ્યાપસવ્ય (alternate)થતા હોય, અથવા વેગથી સૂર્યના કિરણો કે પાણીનો ફુવારો પ્રવૃત્ત-નિરુદ્ધ (intermittent) થતા હોય, ત્યારે જે સ્થિતિ થાય તેની પણ ઉપમા આપી શકાય

\+ અહી જેને આત્મભાવ કહ્યો છે, તેને પતજલિએ દ્રષ્ટાનુ સ્વરૂપમા અવસ્થાન (द्रष्टु स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ १–३ ॥) કહ્યુ છે શકરાચાર્યે 'લઘુવોકચવૃત્તિ' અને 'સદાચાર'મા આ અભ્યાસનુ વર્ણન કર્યું છે

ચિત્ત એક પ્રત્યયને છોડે અને બીજાને ગ્રહણ કરે એ બેની વચ્ચેના વિરામ કે સધિને શોધવાનો અભ્યાસ તે અસપ્રજ્ઞાત યોગનો અભ્યાસ છે એ વિરામકાળના સમયની સ્થિતિને અનુભવ કે જ્ઞાન એવુ નામ ન આપી શકાય, કારણ તે ક્ષણે કશો અનુભવ કે જ્ઞાન નથી એ સ્થિતિ ગયા બાદ ચિત્ત માત્ર એટલુ સ્મરણ કરી શકે કે આવી એક—કહો કે, ખાલી અથવા પ્રવાહભગની—સ્થિતિ ગઈ એ સ્મૃતિનો સસ્કાર એને જ અનુભવ કે જ્ઞાનનુ નામ આપવુ હોય તો આપીએ, પણ સાચુ પૂછો તો એ કોઈ અનુભવની સ્મૃતિ નથી, પણ જેમા અનુભવ કે જ્ઞાન કશુયે નથી અને અનનુભવ કે અજ્ઞાને નથી, એવો એક સસ્કારમાત્ર અથવા સ્થિરભાવ છે.

અસ્મિતાના નિરોધના જેવો જ આયે શૂન્યનો અનુભવ લાગવાનો સભવ છે પણ શૂન્ય એ પ્રમાણાદિક વૃત્તિઓનુ પ્રત્યય થઈ શકે છે કારણ શૂન્ય એ બુદ્ધિથી સમજી શકાય એવુ છે આમા તો ચિત્તચલનનુ ભગાણ છે કેવળ ચિત્શક્તિ અયુક્ત જેવી રહેલી છે

આગળ જણાવેલા ‘ પરમામૃત ’મા આ સ્થિતિ અને શૂન્ય વચ્ચે નીચે પ્રમાણે ભેદ કર્યો છે

जो सर्व शून्यांत जाणे ।
तया शून्य ऐसे कवण म्हणे ?
जे काही नाहीं तेणे ।
आपणा केवि जाणिजे ? ॥

જે સર્વ શૂન્યને જાણે છે, તેને શૂન્ય કોણ કહી શકે ? (શૂન્ય એટલે તો કાંઈ નહી) જે કાંઈ નથી, તે પોતાને કેવી રીતે જાણે ? (હું શૂન્યરૂપ છુ એમ કેવી રીતે સમજી શકે ?)

यया स्वरूपीं नुरे दृश्य ।
दृश्यासि द्रष्टृत्व अदृश्य ।
जया चे तयासी च प्रकाश ।
स्वस्वरूप मदा ॥

જે સ્વરૂપમા દૃશ્ય રહેતુ નથી, તેથી દૃશ્ય પ્રત્યેનુ દ્રષ્ટાપણુ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને કેવળ પોતાનો જ સ્વસ્વરૂપમા રહેલો પ્રકાશ રહે છે,*

* જેમ સૂર્યને કાંઈ અજવાળવાનો પદાર્થ ન હોય, તો તેનો પ્રકાશ પ્રકાશ્ય વિના જ રહે, પ્રકાશ્ય ન હોય એટલે એને પ્રકાશિતા ન કહેવાય પણ માત્ર પ્રકાશવાન જ કહેવાય, તેમ દૃશ્ય હોય તો દૃક્શક્તિ દ્રષ્ટા કહેવાય, નહીં તો કેવળ સ્વયપ્રકાશ દૃક્શક્તિ જ છે

૫

નિરોધ થવાના કારણો તથા સમાધિ

હવે નિરોધ શબ્દનો અર્થ વધારે સ્પષ્ટ થયો હશે નિરોધનાં કારણોને લગતા સૂત્રો વિચારીશુ ત્યારે હજુ થોડો વધારે સ્પષ્ટ થશે

પહેલા પાદના ૧૯ અને ૨૦મા સૂત્રમા વૃત્તિનો નિરોધ કયા કારણોથી થાય છે તે કહેલુ છે

તે પૈકી ૧૯મા સૂત્રની[૧] જે રીતે ટીકાકારોએ વ્યાખ્યાઓ કરી છે તે મને ઓછામા ઓછી સતોષકારક લાગી છે બધી વ્યાખ્યાઓ કલ્પનાના વિશાળ ક્ષેત્રોમા દોડીને આણેલા જેવી લાગે છે, અને એ વ્યાખ્યાઓ સ્વીકારીએ તો એ સૂત્રનો મનુષ્યસાધકની સાથે શો સબધ છે તે સમજવુ મુશ્કેલ છે હુ જે અર્થ બેસાડુ છુ તે બુદ્ધિગમ્ય અને મનુષ્યોપયોગી છે એમ મને લાગે છે પણ પતજલિએ પણ એ જ અર્થ ધાર્યો હશે કે કેમ એ તો કોણ કહી શકે? મારો અર્થ કહી મૌન રાખુ એ જ ઉચિત

૧૯મુ સૂત્ર

विदेहप्रकृतिलयानाम् — એટલે બેશુદ્ધ અવસ્થામા લીન થયેલાઓને, જે भवप्रत्यय — એટલે અસ્તિત્વનો જે સસ્કાર અથવા વૃત્તિનુ આલબન રહે છે, (તેમા પણ યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ છે)[૨]

આ નિરોધ પ્રાકૃતિક છે, પણ નિરોધમા શુ થાય છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે આ સૂત્ર ઉપકારક છે

આ અર્થની યોગ્યાયોગ્યતા અને તે ૨૦મા સૂત્ર સાથે બધબેસતે લાગે છે કે નહી તે વિચારવાનુ વાચકને સોપુ છુ

---

૧ भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ।

૨ મૂર્છા વગેરેથી જેમ બેશુદ્ધ અવસ્થામા લીન થવાય, તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસને રૂધવાના અભ્યાસથી પણ તેમ થઈ શકે ચિત્તનુ ચલન શ્વાસના ચલન સાથે જ હોય છે એમ મત છે, એટલે શ્વાસને રોકવાથી ચિત્તનો નિરોધ થઈ જાય

निरोधनु बीजु कारण सावध मनुष्यो माटे २०मा सूत्रमां[1] जणाव्या प्रमाणे श्रद्धा, वीर्य, स्मृति, समाधि अने प्रज्ञापूर्वक (अनुष्ठान) छे आ

૨૦મુ સૂત્ર

સૂત્રનો શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ છે, પણ અહી સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવશે કે સમાધિ અને યોગ એ પતજલિના અર્થમા એક નથી સમાધિ પતજલિનુ ધ્યેય નથી. સમાધિનુ ફળ પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિ છે[2] અને શ્રદ્ધાથી માડી પ્રજ્ઞા સુધી યોગ પ્રત્યે દોરનારી તે મૂડી કે સાધનસપત્તિ છે

અહી શ્રદ્ધાનો અર્થ દૃઢતા, આત્મવિશ્વાસ અને અભ્યાસમાં વિશ્વાસ, વીર્ય એટલે ઉત્સાહ, સ્મૃતિ એટલે જાગ્રતિ, જે કાર્યનો આરભ કર્યો હોય તેથી જુદાની સ્મૃતિ ન ઊઠવા દેવાની સાવધતા, સમાધિનો અર્થ વિસ્તારથી વિચારીશુ, અને પ્રજ્ઞાનો અર્થ જે અર્થમા મે 'કેળવણીના પાયા'મા એ શબ્દ યોજ્યો છે તે એટલે કે અનુભવ (અથવા વેદના કે સસ્કાર)નુ અવલોકન (અથવા નિરીક્ષણ કે ગ્રહણ) અને એ ને એ જ વર્ગના બીજા અનુભવોની સ્મૃતિ કરી તે સાથે તુલના કરી જોવાની જ્ઞાનશક્તિ

સમાધિ

હવે સમાધિનો બરાબર વિચાર કર્યા વિના ચાલે એમ નથી તેને

समापत्ति

માટે આપણે પહેલા સમાપત્તિનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ, કારણ કે એ બેનો નિકટ સબધ છે.

પહેલા પાદના ૪૧ થી ૪૬ સુધીના સૂત્રોમા સવિતર્ક, નિર્વિતર્ક, સવિચાર અને નિર્વિચાર સમાપત્તિ વર્ણવી છે, અને નિર્વિતર્ક અને નિર્વિચાર સમાપત્તિ મળીને સબીજ સમાધિ થાય છે એમ કહ્યુ છે. મુખ્ય સૂત્રોના અર્થો નીચે મુજબ થાય છે

૪૧ જેમ શુદ્ધ કાચની નીચે રગ મૂક્યો હોય તો તે કાચ જ રગીન હોય એવો ભાસ થાય છે, કાચની શુદ્ધ પારદર્શકતાને લીધે કાચનુ સ્વતત્ર દર્શન એક રીતે ચાલી જાય છે, બીજી બાજુથી નીચે મૂકેલા રગનુ સ્વતત્ર દર્શન ચાલી જાય છે, બન્ને ભિન્ન વસ્તુઓ હોવા છતાં

---

१ श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥

२ જુઓ સૂત્ર तज्जयात्प्रज्ञालोक ॥ ३–५ ॥

એકરૂપે જ ગ્રહણ થાય છે,— એ જ પ્રમાણે, ચિત્ત સસ્કાર ગ્રહણ કરનારુ એક શુદ્ધ સાધન છે એની નિશ્ચયકારિણી વૃત્તિ ક્ષીણ થયેલી હોય ત્યારે ચિત્ત (પ્રત્યયનુ ગ્રહણ કરનાર), પ્રત્યયગ્રહણની ક્રિયા (જ્ઞાનેદ્રિયો કે સચારદ્વારા), અને પ્રત્યય ત્રણે એકરૂપ જ લાગે છે આમ ત્રણેનુ તાદાત્મ્ય એને સમાપત્તિ (=ભેગુ પડવુ) કહે છે[1]

૪૨ એવી સમાપત્તિ જ્યારે વિષયનુ નામ તથા વિષય (પદાર્થ)ના જ્ઞાન તથા વિકલ્પો યુક્ત હોય ત્યારે સવિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય[2]

૪૩ જ્યારે વિષયના નામ તથા પદાર્થજ્ઞાન અને વિકલ્પનુ ભાન ન હોય, પણ સ્મૃતિ અત્યત શુદ્ધ થતા, જાણે સ્વરૂપ પણ શૂન્ય થઈ ગયુ હોય તેમ; કેવળ પદાર્થમય જ ચિત્ત બની રહ્યુ હોય ત્યારે તે નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય છે[3]

નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ અને સમાધિના લક્ષણ સરખાવવા જેવા છે[4] નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ એક સમાધિ જ છે એમા પ્રત્યયની સાથે કેવળ ચિત્તની તદાકારતા જ છે પદાર્થના નામ કે વિકલ્પનુ ભાન નથી ચિત્ત કેવળ પદાર્થને વ્યાપીને સ્થિર રહેલુ છે એમા હુ દ્રષ્ટા છુ એવુ ભાન નથી, દર્શનની ક્રિયાનુયે ભાન નથી, દૃશ્ય શુ છે તે વિષે કોઈ નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન નથી, એ રીતે ક્ષીણવૃત્તિ છે કેવળ પદાર્થમય ચિત્ત બની રહ્યુ છે એ સ્થિતિમાથી જ્યા સુધી વ્યુત્થાન ન થાય ત્યા સુધી પોતે દૃશ્યરૂપ છે[5] એમ લાગે એવુ બને છે એ સ્થિતિ જો અભ્યાસપૂર્વક, સ્મૃતિપૂર્વક થાય તો એ સમાધિ કહેવાય એ જો રાગદ્વેષાદિના બળથી વિવશપણે થાય તો ચિત્તભ્રમ કહેવાય

ચિત્તમાથી પ્રત્યય ખસી ગયા વિના, એટલે પ્રત્યય સાથેની તદાકારતા તૂટ્યા વિના, એની નિર્વિતર્કતા ચાલી જાય એટલે દ્રષ્ટાદૃશ્યદર્શનના ભાનયુક્ત તદાકારતા રહે, તો તે સવિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય

---

૧ क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्ति ॥ १–४१ ॥

૨ तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पै सकीर्णा सवितर्का समापत्ति ॥ १–४२ ॥
આ સબધમા પાછળ ૩જા પરિચ્છેદમા વિશેપ ખુલાસો થઈ ગયો છે

૩ स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ १–४३ ॥

૪ तद् (ध्यानम्) एवार्थमात्रनिर्भास स्वरूपशून्यमिव समाधि ॥ ३–३ ॥

૫ જેમ કે હુ જ રામ છુ, હુ જ કૃષ્ણ છુ ઇત્યાદિ

કિરણ ઊપજીને કયા વિષય પર વ્યાપશે એ નક્કી નથી જો દરેક વખતે એ ભિન્ન ભિન્ન વિષય પર ફેલાય તો ત્યાં સર્વાર્થતા છે. જો દરેક વખતે એક જ અર્થને વળગે તો એકાગ્રતા છે. જો એ સર્વાર્થતા પરિપૂર્ણ થાય —એટલે પ્રકાશદાતા ચૈતન્યના અલગપણાના ભાનવિનાની હોય તો—એને 'વૃત્તિસારૂપ્ય' કહી છે, જો એકાગ્રતા એવા જ પ્રકારની હોય તો એ સમાધિ છે

પણ જો સર્વાર્થતા કે એકાગ્રતા પ્રત્યય પર પરિપૂર્ણ વ્યાપેલી ન હોય, પરંતુ પ્રત્યય અને પોતે અલગ છે એવાં ભાનવાળી હોય, (જેને લીધે પ્રત્યય વિષે નિશ્ચયાત્મક — વૃત્તિયુક્ત — હોય) તો જ તેને હું વ્યુત્થાન કહું છું

આ અર્થમા વ્યુત્થાન એટલે વિશેષપણે ઉત્થાન — સારી રીતે જાગ્રત અવસ્થા છે એમા સાધક પોતાના ચિત્તમાથી જે સ્ફુરણ ઊઠે છે તેને સાવધાનપણે નિહાળે છે, એ સ્ફુરણ જે પ્રત્યય પર ચોંટે છે તે પ્રત્યયને, પોતાના સ્વરૂપનુ ભાન ભૂલી ગયા વિના, ચિંતવે છે જે આટલુ કરી શકે છે તે નિરોધનો અભ્યાસ કરી શકે છે

ભાષ્યકાર એને જ વ્યુત્થાન નથી કહેતા એ ખ્યાલમા રાખવુ ભાષ્યકાર તો 'સર્વાર્થતા' અને 'વ્યુત્થાન' એક જ અર્થમા વાપરતા જણાય છે જ્યા વૃત્તિસારૂપ્ય છે ત્યા બધે જ વ્યુત્થાન છે એમ ભાષ્યકારનો મત છે.* આનો અર્થ એ કે, ભાષ્યકાર જેને વ્યુત્થાન કહે છે તે અનભ્યાસી પુરુષની સ્થિતિ હોઈ અસ્પૃહણીય છે

સામાન્યરીતે, ચિત્તવ્યાપાર અખંડ પ્રવાહની માફક ચાલી રહ્યો છે એમ જે આપણને લાગે છે તે વસ્તુતઃ એમ નથી, પણ ઉપર કહેલા

તેનુ કિરણ કહો તે નિશ્ચયાત્મક સ્વરૂપ લે ત્યારે વૃત્તિ બન્યુ કહેવાય હુ ચૈતન્યનું જ્ઞાનકિરણ શુ કામ કહુ છુ તે સાખ્યમત વિષેના સમાલોચનાના (૧૪મા) પ્રકરણમા સમજાવ્યુ છે ચૈતન્યમાથી ઊઠનારુ જ્ઞાન કે શક્તિરૂપ કિરણ તે જ સચિત્ત પ્રાણીઓમા ચિત્ત

* જુઓ સૂત્ર वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥१–४॥ (અન્યત્ર વૃત્તિસારૂપ્ય હોય છે) પરતું ભાષ્ય व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तदविशिष्टवृत्ति पुरुष । (વ્યુત્થાનમા જે ચિત્તની વૃત્તિઓ છે તેથી અભિન્નપણે પુરુષ રહે છે) વાચસ્પતિ પણ इतर-નો અર્થ व्युत्थाने કરે છે

દૃષ્ટાંતોની માફક એક પછી એક જ્ઞાનકિરણોના જુદા જુદા ઝબકારા છે એ એના લક્ષમા આવવા માડે છે કિરણ ઊઠી એ ને એ જ વિષયને વ્યાપી — સમાન પ્રત્યયો નિપજાવી — એકાગ્ર રહે, કે જુદા પ્રત્યય પર વ્યાપી સર્વાર્થી થાય, તેનો વ્યાપાર પ્રવૃત્ત-નિરુદ્ધ (intermittent) છે એમ એ જુએ છે એક વાર સ્ફુરણ ઊઠે અને બીજી વાર ઊઠે એ બેની વચ્ચે ચિત્તની એવી દશા હોય છે કે જે વખતે તેને પ્રવૃત્ત કરેલુ પણ ન કહેવાય અને વિરુદ્ધ કરેલુ પણ ન કહેવાય આને નિરોધપરિણામ કહેવાય આ જ અસપ્રજ્ઞાત યોગ એ વખતે એને પોતાના અલગપણાની સ્મૃતિ છે એમ કહીએ તો તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે, એવી જો સ્મૃતિ હોય તો તેમા અસ્મિતાનુ સપ્રજ્ઞાન હોય, અને સપ્રજ્ઞાન થયુ એટલે વૃત્તિ ઊઠેલી જ હોય એ વૃત્તિ વચ્ચેના ખડને ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ એક રીતે અપ્રયત્ન જેવો થાય છે આ કારણથી એમાં અભ્યાસીના સામાન્ય પ્રયત્નો શિથિલ કરવા પડે છે એ ન સમાધિનો આગ્રહ રાખે કે ન સર્વાર્થતા નિર્માણ કરવાનો આગ્રહ રાખે, એક જ વસ્તુ એમા અપેક્ષિત છે તે સમ્યક સ્મૃતિ એટલે જાગૃતિ અથવા સાવધાનતા

આટલુ કહ્યા પછી સાધકની દૃષ્ટિએ અભ્યાસની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ તપાસી જવી ઠીક થશે

૧ સામાન્ય ચિત્ત સર્વાર્થતાવાળુ હોય છે ચિત્તની વૃત્તિ ઊઠીને કયા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રત્યય પર વ્યાપશે તે નક્કી નથી વળી તેને વૃત્તિ સાથે એકરૂપ થવાની ટેવ પડેલી હોય છે ક્ષણિક કા ન હોય, પણ જે પ્રત્યયને વૃત્તિ પકડે છે તે સાથે પરિપૂર્ણ એકરૂપ થઈ જાય છે એ પ્રત્યયથી પોતે વૃત્તિનો સ્વામી અલગ છે, એમ એને તે કાળે ભાન રહેતુ નથી દેહને પ્રત્યય કરે તો દેહરૂપ, કુટુમ્બને કરે તો કુટુમ્બરૂપ, વિષયને કરે તો વિષયરૂપ (વિષયી) થઈ જાય છે

પ્રત્યયાન્તરો થયા કરે છે તેને લીધે તે કોઈ એક રૂપમા રહેતો નથી, અને જ્યારે એક પ્રત્યય સાથેની એકરૂપતાનો નાશ થયો હોય છે, ત્યારે એ પોતાની અલગતા સમજે છે ખરો, પણ વળી પાછો કોઈ બીજા પ્રત્યય સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે

આવા ચિત્તમાં સ્મૃતિ — જાગૃતિ — સાવધાનતા — નો અભાવ છે આ સ્મૃતિ કે જાગૃતિ તીવ્ર કરવી એ સાધકનું અંતિમ ધ્યેય છે આ અલગતાની સ્મૃતિ એ જ વિવેકખ્યાતિ

૨ આ માટે પહેલો અભ્યાસ સર્વાર્થતા પરથી એકાગ્રતા પર ચિત્તને લાવવાનો ચિત્ત ભલે પ્રત્યય સાથે એકરૂપ બનતું પણ વ્યભિચારી ન હોય તો બસ આમ કરવામાં એની સ્મૃતિ — જાગૃતિ — કેળવાય છે.

૩. કોઈ એક જ પ્રત્યય સાથે એવી રીતે એકરૂપ થવાની ટેવ પડ્યા બાદ એ એકરૂપ થવાની ચિત્તની ટેવ છોડાવવી જોઈએ વિચારતાં માલૂમ પડે છે કે પ્રત્યયથી પોતે ભિન્ન છે એ સાથે પોતે એકરૂપ થઈ જાય છે એ ભૂલ છે આથી, એ ધીમે ધીમે પ્રત્યયને તદ્દન છોડી ન દેતાં એની સાથે એકરૂપ ન થઈ જવાનો અભ્યાસ કરે

આ માટે એ સંપ્રજ્ઞાત યોગની ભૂમિકાઓનો ક્રમશ અભ્યાસ કરે * એનું વિવરણ આગળ આવી ગયું છે એટલે ફરીથી કરવાની જરૂર નથી આમાં પણ સ્મૃતિ — સાવધાનતા — વધાર્યા વિના ન ચાલે એ વિચાર કરતાં જણાઈ આવશે

૪ સંપ્રજ્ઞાત યોગમાંથી, ક્રમશ અથવા એકદમ, અસંપ્રજ્ઞાત યોગ કેમ થાય એ પણ ઉપર આવી ગયું છે

યાદ રાખવાનું છે તે એ કે, યોગમાં સ્મૃતિ — સાવધાનતા — એ પ્રથમ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. સમાધિ નહી સમાધિનો ઉદ્દેશ ચિત્તને એક કેન્દ્રમાં લાવી તપાસવાને માટે સગવડભર્યું કરવાનો, પ્રજ્ઞાને સૂક્ષ્મ કરવાનો, અને સ્મૃતિને તીવ્ર કરવાનો છે આથી નિર્વિતર્કતા, નિર્વિચારતા, આનંદરૂપતા કે અસ્મિતા કરતાં સવિતર્કતા, સવિચારતા, સાનંદતા કે સાસ્મિતા ભિન્નપણે માલૂમ પડવી એ વધારે મહત્ત્વનું છે

---

* સંપ્રજ્ઞાત યોગની સર્વ ભૂમિકાઓ પસાર કરવી જ પડે, અથવા સર્વેમાં સરખો કાળ જાય એમ લાગતું નથી જેની સાવધાનતા મૂળથી જ તીવ્ર હોય તે નિર્વિતર્ક અને સવિતર્ક સમાપત્તિ વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમાં આવતાં જ, એકદમ સવિતર્ક સમાપત્તિરૂપ પ્રત્યયોના વ્યુત્થાન અને નિરોધના અભિભવ-પ્રાદુર્ભાવને લક્ષમાં લઈ શકે એ શક્ય છે અસ્મિતાના નિરોધની — ઉન્મની — સ્થિતિનો મને સ્પષ્ટ અનુભવ નથી

૬
યોગના માર્ગો

ચિત્ત, ચિત્તવૃત્તિ, વૃત્તિનિરોધ, નિરોધ થવાનાં કારણો, યોગના પ્રકારો, યોગની ભૂમિકાઓ અને સમાધિ એટલાનો વિચાર કર્યો હવે યોગાભ્યાસના માર્ગોનો વિચાર કરીએ

બારમા સૂત્રમા[1] અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી નિરોધ સાધી શકાય છે એમ કહ્યુ છે, અને પછી અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની વ્યાખ્યાઓ[2] તથા તેમનાં વેગ અને માત્રાઓનુ વિવરણ કર્યું છે[3] એ વિષે મારે વિશેષ કહેવા જેવુ નથી.

ईश्वरप्रणिधान

ત્યાર પછી વિચારવા જેવુ સૂત્ર ईश्वरप्रणिधानाद्वा (૧–૨૩) છે એનો શબ્દાર્થ 'અથવા, ઇશ્વરપ્રણિધાનથી (યોગ સિદ્ધ થાય છે)' એવો થાય છે આ 'અથવા' અવ્યય કયા સૂત્ર જોડે સાધવો એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે ટીકાકારોએ એનો સબધ ૨૦મા સૂત્ર જોડે કર્યો છે એટલે કે યોગસાધના શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાના સાધનોથી થાય અથવા ઇશ્વરપ્રણિધાનથી થાય પણ આ યોજનાનો અર્થ એ થયો કે ઇશ્વરપ્રણિધાનમાં શ્રદ્ધા વગેરે સપત્તિની અપેક્ષા નથી રહેતી આ કહેવુ બરાબર નથી લાગતુ યોગાભ્યાસની કોઇ પણ રીત અખત્યાર કરવામા આવે તોયે શ્રદ્ધાદિક પાચ સમ્પત્તિ વિના તેની સિદ્ધિ અશક્ય છે આ પાચ સમ્પત્તિ વિના ઇશ્વરપ્રણિધાન કેમ થઇ શકે ?

ત્યારે, હું આ સૂત્રને ઉપર કહેલા બારમા સૂત્ર જોડે સાધુ છુ. ૨૧મા અને ૨૨મા સૂત્રમાં જે વેગ અને માત્રાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યના વેગ અને માત્રા છે એ દેખીતું છે, અને એ બાબતોમાં ટીકાકારો પણ સંમત છે એમ હુ માનુ છુ ૨૩મા સૂત્રનોયે ૧૨મા સૂત્ર સાથે જ વિકલ્પ છે એમ હુ ઘટાવુ છુ, એટલે કે, યોગના માર્ગો બે છે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનો અથવા ઇશ્વરપ્રણિધાનનો

---

૧. अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध. ॥ १–१२ ॥

૨ तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यास ॥ १–१३ ॥ दृष्टाऽनुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसञ्ज्ञा वैराग्यम् ॥ १–१५ ॥ तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १–१६ ॥

૩ तीव्रसवेगानामासन्न. ॥ १–२१ ॥ मृदुमध्याऽधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेष: ॥ १–२२ ॥

મેં ઉપર કહ્યું કે, શ્રદ્ધાદિક સમ્પત્તિ વિના ઈશ્વરપ્રણિધાન ન થઈ શકે. વાચક પૂછશે કે, ત્યારે શુ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય વિના ઈશ્વરપ્રણિધાન થઈ શકે ? આનો ખુલાસો પ્રણિધાનનો અર્થ તપાસતાં થઈ જશે

૨૮મા સૂત્રમા* प्रणिधान એટલે પ્રણવનો જપ અને તેના અર્થની ભાવના એમ કહ્યુ છે પણ આ તો પ્રણિધાનનો કર્મકાંડ થયો; એ કરવાની પદ્ધતિ થઈ પરંતુ એ પ્રણિધાનનુ તત્ત્વ નથી; એ તો એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિમા જ રહેલુ છે प्रणिधान एटले सारी रीते निधान ईश्वरमा सारी रीते — एटले अत्यत प्रेम अने विश्वासयुक्त प्रपत्ति, शरण, आश्रय પ્રણિધાન શબ્દમાં માત્ર જપ અને અર્થભાવનાની બાહ્ય ક્રિયાનો ભાવ નથી, પણ લાગણીનો ભાવ અંતર્ભૂત છે.

૨૦મા સૂત્રમાં આપણે જોયુ કે યોગમાં સમાધિનો અભ્યાસ આવી જાય. પરંતુ, એ અભ્યાસ માટે સાધક એક કાચના કટકાને કે ઘડિયાળના ટિક્ ટિક્ અવાજનેયે પ્રત્યય કરી શકે, અથવા પુરુષખ્યાતિના ઉપાયરૂપ ત્રીજા પાદમાં બતાવેલી બીજી સમાધિઓ પણ સાધી શકે એવા પ્રત્યયોનું આલબન લેનાર સાધકને એ પ્રત્યય ઉપર કાંઈ પ્રેમ કે વિશ્વાસ ઊભરાઈ જઈ શકે નહી એ તો એને અભ્યાસ પૂરતાં સ્વીકારે અને પછી તેનુ વિસર્જન કરી દે આવા સાધકને ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનું કામ સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે કઠણ હોય આવા પ્રકારના અભ્યાસનો જ એને શોખ હોય અને તેમાં જ આનંદ લાગતો હોય તો જ તેમાં એનુ ચિત્ત ચોટી શકે આથી એનામાં ઇતર સુખોપભોગ તથા કર્મો માટે સારી પેઠે વૈરાગ્ય હોવો જોઈએ. એણે સ્વીકારેલો ધ્યાનનો પ્રત્યય એને પ્રેમ કે વિશ્વાસ ઉપજાવનારો ન હોવાથી અનેક વિષયો એના ચિત્તમા સ્ફુર્યા કરે આ બધાની સામે ઝઘડવા એ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનુ બખ્તર સખત અને સખત કસતો જાય તો જ એનુ ચિત્ત એના કાબૂમાં આવે આથી એવા પ્રયત્ન માટે કહ્યુ — અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તેનો નિરોધ થાય છે.

પણ ઈશ્વરપ્રણિધાનીનો તો ધ્યાનનો પ્રત્યય જ એવો છે કે એ પ્રત્યયમા જ એને જીવનનુ સર્વસ્વ લાગે છે એ પ્રત્યય એને પ્રિયતમ છે

---

* तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ १–२८ ॥

૭

યોગનું ફળ અને મહત્ત્વ

હવે યોગના ફળ અને મહત્ત્વનો વિચાર કરીએ

ત્રીજા સૂત્રમાં* કહ્યુ છે કે નિરોધને પરિણામે દ્રષ્ટાનુ પોતાના સ્વરૂપમા અવસ્થાન થાય છે. આગળ જે વિવેચન થઈ ગયુ છે તે પરથી આ સમજી શકાય એવુ છે ન સમજી શકાય તો તેને માટે અભ્યાસ એ જ માર્ગ જ્યાં નિરોધ નથી ત્યા વૃત્તિસારૂપ્ય હોય છે એમ ચોથા સૂત્રમાં કહ્યુ છે +

મોટા છિદ્રમાથી બિંબો આવે છે તે છિદ્રાકાર તડકો પાડે છે નાના છિદ્રમાંથી આવતુ બિબ સૂર્યાકૃતિ ઉપજાવે છે આનુ કારણ એ નથી કે મોટા છિદ્રમાંથી સૂર્યાકાર બિબો નથી આવતા, પણ છિદ્ર મોટુ હોવાને લીધે અનેક કિરણોનો સકર થઈ તડકો છિદ્રાકાર બની જાય છે

અથવા, સૂર્યનાં કિરણો સામાન્ય પદાર્થો ઉપર પડે છે, તો તે દ્વારા સૂર્યને નથી દેખાડતા, પણ તે પદાર્થને જ દેખાડે છે, પરતુ સાફ આરસા ઉપર પડે છે તો આરસાને નથી દેખાડતા પરંતુ સૂર્યને દેખાડે છે. આનુ કારણ એ નથી કે સૂર્યનાં કિરણોનો ધર્મ બદલાઈ જાય છે, પણ પ્રકાશ્ય પદાર્થની શુદ્ધિઅશુદ્ધિને લીધે આવો ભેદ ઉપજે છે.

જો તડકાના આકાર તરફ દુર્લક્ષ કરીએ અને છિદ્રને તપાસ માટે અનુકૂળ પરિમાણનુ લઈએ તો તે છિદ્રો આપણને સૂર્ય પ્રત્યે જ આગળી ચીધતા જણાશે જો પ્રકાશ્ય પદાર્થને લીસો અને સાફ કરીએ તો તે પણ સૂર્યને જ શોધી આપશે.

પ્રજ્ઞા કિરણરૂપ છે, ચિત્ત અને ઇંદ્રિયો છિદ્રરૂપ છે, અથવા આરસારૂપ છે, અને વિષયો સામાન્ય પદાર્થરૂપ છે

---

* तदा द्रष्टु स्वरूपेऽवस्थानम् ॥

+ वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥

પ્રજ્ઞા વડે તેના ઉગમસ્થાનને ન જોઈએ, પણ તેથી પ્રકાશિત પ્રત્યયો અથવા તેને પેસવાનાં દ્વારરૂપ ચિત્ત કે ઇન્દ્રિયોને જોઈએ તો, તે જ પ્રત્યયો વિષે જુદા જુદા સપ્રજ્ઞાન ઉપજાવનારી વૃત્તિરૂપ છે એટલે થયુ એમ કે વૃત્તિ પ્રત્યયરૂપ થાય છે, પ્રજ્ઞા વૃત્તિરૂપ થાય છે, અને ચૈતન્ય પ્રજ્ઞારૂપ છે એ રીતે પરપરાથી ચૈતન્ય વૃત્તિરૂપ થતુ જણાય છે પરતુ પ્રજ્ઞા ચિત્ત કે ઇન્દ્રિયોરૂપ ભાસે, કે ત્યાથી પ્રતિબિંબિત થતી વૃત્તિઓરૂપ ભાસે, કે તેથી પ્રકાશિત થતા પ્રત્યયરૂપ ભાસે, યોગ્ય રીતે તપાસી જોઈએ તો તે પોતાના મૂળ — ચૈતન્યનુ જ દર્શન કરાવે છે

હવે યોગાભ્યાસનુ જીવનમા મહત્ત્વ કેટલુ તેનો વિચાર કરી આ ખડ પૂરો કરુ છુ

સમાધિ અને યોગ વિષે સામાન્ય લોકમા બહુ વિચિત્ર કલ્પનાઓ પ્રવર્તે છે નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ, સમાધિદશા, કુડલિનીની જાગૃતિ, યૌગિક પ્રત્યક્ષ, સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ વગેરે મોટા શબ્દોનો પ્રચાર પુષ્કળ થઈ ગયો છે એના અર્થ કે વાજબી કિંમત વિષે બહુ જ ઓછુ સમજાયેલુ હોય છે, અને જેમ વૈજ્ઞાનિકો નવા નવા શબ્દોથી લોકોને આજે છે, તેમ આ માર્ગના લોકો આવા શબ્દોથી લોકોને આજે છે, અને લોકો અજાયેલા રહે છે વિષયને અગાધ અને દુર્બોધ્ય સમજી તેને સાચી રીતે સમજી લેવા પ્રયત્ન નથી થતો, અને નથી સમજાતુ તે નકામુ સમજી ત્યાજ્ય પણ નથી લાગતુ, પણ એમા અધશ્રદ્ધા રાખવા અને રખાવવા પ્રયત્ન થતો હોય છે કેટલાક સાધકો બાપડા છેતરાઈને નકામા ફાફા પણ મારે છે એ જ વસ્તુ સાદી રીતે મૂકી હોય તો અગમ્ય નહી લાગે

તેમા પહેલા તો યોગ કે સમાધિ સામાન્ય જનને થતા જ નથી એમ માનવાનુ નથી એ ચિત્તના સ્વાભાવિક ધર્મો છે, અને દરેકને એનો કાઈક પણ અનુભવ છે જ, પણ એ પ્રત્યે લક્ષ ગયુ નથી — એ એક ભેદ, અને એણે એના ઉપર નિયતૃત્વ મેળવ્યુ નથી — એ બીજો ભેદ છે દા ત, મારા જેવો લાકડા ઉપર વાસલો મારે તોયે લાકડુ છોલાય અને સુતાર મારે તોયે છોલાય, પણ હુ ધારેલી જગ્યાએ અને ધારેલી ઊડાઈનુ છોડુ ન પાડી શકુ પણ સુતાર સ્વાધીનપણે તે કરી શકે સામાન્ય અને અભ્યાસી ચિત્ત વચ્ચેનો ભેદ પણ આવો જ છે.

એકાગ્રતાનુ મહત્ત્વ સમજાવવાપણુ ન હોય એકાન્ત ગુફામા આસન વાળી, પ્રાણાયામ કરી, કોણે કેટલી સિદ્ધિઓ સાચે જ પ્રાપ્ત કરી, અને તેનો સમાજને કેટલો સદુપયોગ કે દુરુપયોગ થયો, અને તેથી કેટલુ પ્રમાણભૂત જ્ઞાન મળ્યુ — એ જાણવુ કઠણુ છે પણ પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોએ જે દૂરદર્શન, દૂરશ્રવણ અને બીજી લાખોયે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તે જગત જાણે છે, તેનો સારો કે માઠો ઉપયોગ અણઘડ પણ કરી શકે છે, અને તે જે કાંઈ જ્ઞાન ફેલાવે છે તે કેવળ શ્રદ્ધેય નહી પણ આધારયુક્ત થાય છે

પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનની શોધો કાંઈ એકાગ્રતા વિના થઈ નથી આખુ જીવન એકેક વિષયના ચિંતન ઉપર ખર્ચી નાખી પ્રકૃતિનો એકેક કાયદો શોધવામા આવ્યો છે એ જ સમાધિ છે મારા ઓરડામા ભરાઈ બેસી હૃદયકમળમા સૂર્યની ધારણા કરી સૂર્યમડળનો 'સાક્ષાત્કાર' કરુ તે સાચુ જ હશે એમ ખાતરી નથી મારી કલ્પના હોવાનો સભવ વધારે છે, અને તેની હુ બીજાને ખાતરી નહી કરાવી શકુ પણ વેધશાળામા જઈ રોજ ખગોળનો અભ્યાસ કરુ તો તેથી જે કાઈ ધીમુ પણ જ્ઞાન મળશે તે બીજાને પણ ખાતરી કરાવી શકાય એવુ થશે

આથી સમાધિસાધન એટલે ખાલી ઓરડી, પદ્માસન જેવુ કોઈ આસન, પ્રાણનો નિરોધ વગેરે કલ્પનાઓ ખોટી છે જે જ્ઞેય હોય તેને જાણવા માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ કરી તેનુ પરીક્ષણ, ચિતન ઇત્યાદિ એ જ સાચુ સમાધિસાધન છે પતજલિના સૂત્રો આ મતને વિરોધી છે એમ હું નથી સમજી શક્યો

પોતાના ચિત્તના પરીક્ષણ માટે એકાત નિરુપાધિક ચિતન આવશ્યક છે એ સહેજે સમજાય એવુ છે પણ દરેક જાતના જ્ઞેય માટે એ જ ઉપાય નથી

આ તો સમાધિ વિષેની ખોટી કલ્પનાઓ બાબત

હવે યોગની કિમત વિષે

દુર્નિગ્રહ અને ચચળ ચિત્તને પોતાને અધીન રાખતા આવડવુ, એની આવશ્યકતા અને મહત્તા વિષે પણ વિચારી માણસને ભાગ્યે જ શકા થાય પોતાની અસ્મિતાના મૂળકારણ સુધી, અને પ્રત્યયોના વિરામ સુધી, પ્રજ્ઞા પહોચી જવી એ જ્ઞાન માટેના પુરુષાર્થનો એક છેડો છે.

એથી એક પ્રકારની એવી નિસશય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેથી બીજા તાત્ત્વિક વાદો એને ગૂચવી શકતા નથી

પરતુ એ સાથે એ પણ યાદ રાખવુ જોઈએ કે, કેવળ એટલુ થયાથી કે ગમે તે રીતે એટલુ થયાથી જીવનની પૂર્ણતા કે કૃતાર્થતા થાય છે એમ માનવુ ભૂલભરેલુ છે ઉપરના નિરૂપણથી જોયુ હશે કે ચિત્ત ચાર ધર્મોનુ દ્યોતક છે, પ્રજ્ઞા, અસ્મિતા, આનદાદિક અવસ્થા અને પ્રેમાદિક ભાવના આ પૈકી અસ્મિતા સ્થિરરૂપી છે અને એમા વધઘટ નથી, આનદાદિક અવસ્થા ભાવના વિના ઓછા મૂલની છે પણ પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિ એ જેમ ચિત્તવિકાસનુ એક અગ છે, તેમ પ્રેમાદિક ભાવનાની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ એ પણ ચિત્તવિકાસનુ એટલુ જ મહત્ત્વનુ અગ છે બૌદ્ધ સમાધિમાર્ગમા અવસ્થાદર્શક આનદને બદલે ભાવનાદર્શક પ્રીતિ શબ્દ યોજ્યો છે તે વિશેષ યોગ્ય છે

યોગાભ્યાસ મુખ્યત્વે પ્રજ્ઞાને સૂક્ષ્મ કરે છે, પણ ભાવનાની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ વિનો પ્રજ્ઞાની સૂક્ષ્મતા પણ પૂરતા શાતિ કે સમાધાન નહીં આપી શકે એટલે ચિત્ત શુદ્ધ પ્રેમથી પુષ્ટ થઈ એથી ભીજેલુ અને સમાજોપયોગી થયા વિના હમેશા સમાધાન રાખવુ શક્ય નથી મૂળથી જ પ્રેમભીના હૃદયવાળો અભ્યાસયોગનો આશ્રય લે તો તે ઇષ્ટ છે, પણ શુષ્ક હૃદયીને અભ્યાસયોગની પૂર્ણતાથીયે સપૂર્ણતા જેવુ નહીં લાગે

૮

સાક્ષાત્કાર વિષે ગેરસમજ

સમજપૂર્વક કે વગરસમજ્યે 'સાક્ષાત્કાર' શબ્દ ભાષામા રૂઢ થઈ ગયેલો છે 'અમુકને આત્માનો કે પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો છે,' 'આ યૌગિક સાક્ષાત્કારથી જણાય છે,' વગેરે ભાષા યોજાય છે અને તેનો સદુપયોગ કરતા દુરુપયોગ વધારે થાય છે આ ઉપરાંત, જેમને પોતાને વિષે કે બીજાને વિષે સાક્ષાત્કારની કલ્પના બધાય છે તેમના અભિપ્રાયો પરથી આત્માપરમાત્મા વિષે પણ વિવિધ મતો બધાય છે.

આથી 'સાક્ષાત્કાર' એટલે શુ તેનો વિચાર કરવો યોગ્ય થશે

આપણે જ્ઞાનેદ્રિયો દ્વારા જે કાઈ અનુભવ્યુ છે તેના સસ્કારો, સૂક્ષ્મ ફોટોગ્રાફોની માફક, મજ્જાતતુવ્યવસ્થામા કોઈક રીતે સચવાઈ રહેલા છે. એ પૈકી કોઈક સસ્કારો કાઈક નિમિત્તથી જાગ્રત થાય છે અને જાગ્રત અવસ્થામા સ્મૃતિરૂપ લાગે છે જ્યારે જ્ઞાનેદ્રિયોના વ્યાપારો બધ હોય (જેમ કે ઊઘમા), ત્યારે એ સસ્કારો જાગ્રત થઈ પ્રત્યક્ષની માફક હાજર થાય છે આને આપણે સ્વપ્ન કહીએ છીએ એ ક્રિયા મોટે ભાગે એટલી ઝપાટાબધ થાય છે કે એમાં કોઈ વાર વિચિત્ર સકર, કોઈ વાર અદ્ભુતતા અને કોઈ વાર અતર્ક્ય યોગો જણાઈ આવે છે આ સસ્કારોનો સાક્ષાત્કાર જ છે, પરતુ એ પ્રયત્નપૂર્વક નથી, અને સામાન્ય જનોને સ્વાધીન નથી.

અભ્યાસથી, જ્ઞાનેદ્રિયોનો જાગ્રતપણે પ્રત્યાહાર કરી, ધારેલા સસ્કારને સાક્ષાત્ કરી શકાય છે જે સસ્કારનો સાક્ષાત્કાર કરવામા આવે છે, તે એના ચિત્તમાં પૂર્વે થયેલા અનુભવરૂપે અથવા કરેલી કલ્પનારૂપે સગ્રહીત હોય છે જ, એ યાદ રાખવુ દા ત, મે પુસ્તકો વાચી સૂર્યમડળ વિષે મનમા કાઈક મૂર્તિઓ ઘડી રાખી હોય છે. એ મૂર્તિઓની જુદે જુદે સમયે રચના થઈ હોય, અને તેથી આજે હું પોતે એનુ પૂર્ણ વર્ણન ન કરી શકુ એમ બને; એને વીંટાયેલા અનુષગી વિચારોનુયે મને પૂરું ભાન

ન હોય તે ઉપરાંત રોજ રોજ મે જે રીતે સૂર્યદર્શન કર્યું હોય તેનાયે સંકલ્પો મગજમા જળવાયેલા હોય હવે હું સૂર્યમંડળ પર ધારણાધ્યાનસમાધિ સિદ્ધ કરુ, તો એ બધા સંસ્કારો મારી આગળ મૂર્તિમંત થાય એ બધાની મને સ્મૃતિ રહેલી ન હોવાથી હું એને સાક્ષાત્કાર તરીકે જ માનુ કોઈ કહેશે કે એ મારા પૂર્વે સંગ્રહેલા સંસ્કારોનો જ સાક્ષાત્કાર છે, તો હુ એ કબૂલ નહી કરુ અને એ યૌગિક સાક્ષાત્કાર છે એમ માનવાનો આગ્રહ રાખું એમ બને

રામકૃષ્ણાદિક 'મૂર્તિમંત ઈશ્વર'ના સાક્ષાત્કાર આ કોટિના હોય છે. ઘણા યૌગિક પ્રત્યક્ષો આ જાતના હોય છે* એ સાક્ષાત્કાર એને સ્થૂળ જગતમા જણાય એટલે સુધી પહોચે એથીયે આગળ વધી અન્યને એના કાઈ પરિણામો સ્થૂળપણે નજરે આવે એવુ બને આનુ કારણ વળી જુદું હોય એમા ધ્યાતાની સંકલ્પસિદ્ધિ રહી હોય આ રીતે સાક્ષાત્કાર અને સિદ્ધિનો કાઈક યોગ થાય એકાદ એવો ચમત્કાર થાય પછી એની પાછળ લાગે તો એની આવૃત્તિઓ વધે કોઈ વાર એને અતિશયોક્તિ કરીને પણ વર્ણવવામા આવે

હવે બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારની વાતો

પોતાના ચિત્ત વિષે સાધકને જે જ્ઞાન હોય છે, તેનાથી પાછળના એક સંપ્રજ્ઞાનની એ બ્રહ્મમા કલ્પના કરતો જાય છે, એમ સામાન્ય રીતે બને છે, અથવા કોઈ વાર માર્ગદર્શક ગુરુ એને એક જ પગથિયુ બ્રહ્મ તરીકે બતાવે છે દા ત, બ્રહ્મ આનંદરૂપ છે એવી સમજ બેઠેલી હોય તે સાધક જ્યારે આનંદસમાધિ લગાવે છે અને આનંદાવસ્થાને જાગ્રત કરે છે ત્યારે તે બ્રહ્માનંદ છે એમ સમજી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો એમ માને છે જો એ ભૂલમાથી જાગે છે તો પછી આગળ પ્રગતિ કરે છે પણ ઘણી વાર જીવન પર્યંત એ એ જ પગથિયે આવીને અટકે છે એ

---

* આથી જુદી જાતના યૌગિક પ્રત્યક્ષો પણ હોય છે ચિત્તનો વ્યાપાર શાંત અને વ્યવસ્થિત બનવાથી જ્ઞાનેદ્રિયો અને ચિત્તની શક્તિઓ વધી જાય છે, અને સામાન્ય જ્ઞાનેદ્રિયો તથા ચિત્તને ગ્રહણ કરવા અશક્ય એવા વાતાવરણમા રહેલા તેજ, ધ્વનિ, વિચાર વગેરેના સૂક્ષ્મ આંદોલનો એ ગ્રહણ કરી શકે છે, જેમ રેડિયો વાતાવરણમા ઉપજાવેલા ધ્વનિ ગ્રહણ કરે છે તેમ

પછી આનંદબ્રહ્મનું જ વર્ણન કરે છે એનો આત્મા સાક્ષીપણું અને આનંદના અભિમાનયુક્ત હોય છે

એથી આગળ કોઈ અસ્મિતાની સમાધિમાં રહે છે તેને મતે બ્રહ્મ સુખદુઃખહીન નિર્ગુણ સાક્ષીપણાના અભિમાનયુક્ત હોય છે

અસ્મિતાનો નિરોધ કરનાર આત્મા શાંતસ્વરૂપ, નિર્ગુણ, નિરભિમાની છે એમ કહે છે

આ રીતે આનંદબ્રહ્મ, પ્રેમબ્રહ્મ, પ્રકાશબ્રહ્મ, શાંતબ્રહ્મ, નિર્ગુણબ્રહ્મ, સાક્ષીબ્રહ્મ વગેરે મતો થયેલા છે, અને દરેકનો સાક્ષાત્કાર થયેલાની વાતો સાંભળવામાં આવે છે

જે કોઈ સાક્ષાત્કાર થાય છે તે ચિત્તના જ કોઈ પ્રત્યયોનો કે અવસ્થા કે ભાવનાનો હોય છે — સાંખ્યપરિભાષામાં કહીએ તો પ્રકૃતિના જ કોઈ કાર્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે — એટલું સમજીએ તો બસ કારણ, આત્મા સાક્ષાત્કારનો વિષય થઈ શકતો નથી

૯

ઉપસંહાર

યોગને અંગે જેટલો વિચાર કરવો જરૂરનો છે તેટલી બાબતો નીચે સૂત્રોના રૂપમાં પદ્ધતિસર ગોઠવી છે આધારો યોગસૂત્રોમાંથી અથવા સાંખ્યકારિકામાંથી છે, તે સૂચક રીતે ટાંક્યા છે

૧. વિષયપ્રવેશ

૧ યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ (૧-૨)

૨ ચિત્ત એટલે, યોગશાસ્ત્રમાં, નિશ્ચય કરવાવાળી શક્તિ બુદ્ધિ, મહાન્, મહત્, સત્ત્વ, દર્શનશક્તિ વગેરે એના જ બીજા નામો છે

૩ વૃત્તિ એટલે નિશ્ચય કરવા માટે થતો ચિત્તનો વ્યાપાર

૪ નિરોધ એટલે એ વ્યાપારને અટકાવનારી ક્રિયા

૫ પ્રત્યય એટલે વૃત્તિની સાથે જોડાયેલો બાહ્ય કે અભ્યંતર વિષયનો સંસ્કાર

૨. વૃત્તિના ભેદો અને પેટા-ભેદો

૬ વૃત્તિઓ પાંચ પ્રકારની છે તે દરેક શુદ્ધ (ક્લેશ વિનાની) કે અશુદ્ધ (ક્લેશ કરાવનારી) હોય (૧-૫)

૭ પાંચ વૃત્તિઓનાં નામ · પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ (૧-૬)

૮ પ્રમાણ વૃત્તિ ત્રણ જાતની છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ (શાસ્ત્ર અથવા આપ્ત વાક્ય) (૧-૭)

૯. વિપર્યય એટલે મિથ્યાજ્ઞાન અથવા ભ્રમ જે પદાર્થનો અનુભવ થતો નથી અથવા થયો નથી, તેનો અનુભવ થાય છે અથવા થયો છે એવો નિશ્ચય (૧-૮)

૧૦ વિકલ્પ એટલે વિશેષ કલ્પના એટલે શબ્દના જ્ઞાનની પાછળ ઊઠતો એવો નિશ્ચય કે જે નિશ્ચયને માટે શબ્દથી દર્શાવાતા પદાર્થમાં

સંકેત અથવા આરોપણ કરેલી કલ્પના સિવાય, બીજો આધાર નથી એ રીતે વસ્તુશૂન્ય નિશ્ચય (૧-૯)

૧૧ જાગ્રત કે સ્વપ્નમા 'બુદ્ધિ ચાલતી નથી,' 'નિશ્ચય કરી શકાતો નથી' એવા રૂપનો જે નિશ્ચય થાય છે તેને મૂઢત્વનુ આવરણ કહી શકાય

૧૨ આવરણ વૃત્તિની તીવ્રતા એ નિદ્રા છે

નિદ્રામા અભાવના (કશુ છે નહી એવા) પ્રત્યયનુ આલબન કરીને વૃત્તિ રહે છે. (૧-૧૦)

૧૩ સ્મૃતિ એટલે અનુભવેલા વિષયથી વધારે ન વધનારી, અનુભવેલા વિષય પર જ ચોટી રહેનારી અને તેને સાચવનારી વૃત્તિ (૧-૧૧)

૩ નિરોધના ઉપાયો

૧૪ યોગસિદ્ધિના બે ઉપાયો છે (૧) અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનો (૧-૧૨) અથવા (૨) ઈશ્વરપ્રણિધાનનો (૧-૨૩)

૧૫ તીવ્ર સવેગ—અત્યત આતુરતા—હોય તો તે જલદી સિદ્ધ થાય છે (૧-૨૧)

૧૬ તે ઉપરાત પ્રયત્નની માત્રામા મૃદુ, મધ્ય કે અતિશયતાના પ્રમાણમાં સિદ્ધિ ઓછીવત્તી થાય છે (૧-૨૨)

૪ અભ્યાસ

૧૭ અભ્યાસ એટલે ચિત્તને સ્થિર કરવાનો યત્ન (૧-૧૩)

૧૮ લાબા કાળ સુધી, નિરતર, સત્કારપૂર્વક સેવવાથી અભ્યાસ પાકો થાય છે (૧-૧૪)

૫. વૈરાગ્ય

૧૯ વૈરાગ્ય એટલે વિષયો પોતાને વશ છે એવા ભાનવાળા પુરુષને જોયેલા અને સાભળેલા વિષયોમા તૃષ્ણાનો અભાવ (૧-૧૫)

૨૦ ત્યાર બાદ આત્માઅનાત્માનો વિવેક પ્રાપ્ત કરેલા પુરુષને ગુણો વિષેની તૃષ્ણા પણ ચાલી જાય છે (૧-૧૬)

૬. ઈશ્વરપ્રણિધાન

૨૧ ઈશ્વર એટલે પરમાત્મા, પરમચૈતન્ય, સર્વત્ર વ્યાપક બ્રહ્મ

૨૨. પ્રણિધાન અથવા ઉત્તમ પ્રકારે નિધાન એટલે ઈશ્વરનો આશ્રય અને તેનુ અનન્ય ભક્તિપૂર્વક આલંબન.

૨૩ ૐ અથવા પ્રણવ એ ઈશ્વરવાચક સંજ્ઞા છે (૧-૨૭)

૨૪. ૐનો જપ અને ઈશ્વરના અર્થની ભાવના એ પ્રણિધાનનો યોગાભ્યાસ માટેનો વિધિ છે (૧-૨૮)

૭. ચિત્તના નિરોધનાં કારણો

૨૫. ચિત્તનો નિરોધ અવશપણે અને પોતાના પ્રયત્નથી સ્વાધીનપણે એમ બે રીતે થાય છે

૨૬ મૂર્છિત થયેલા પુરુષને પોતાના અસ્તિત્વના પ્રત્યય સાથે જોડાયેલી વૃતિના વ્યાપારનો નિરોધ તે અવશપણે થતો યોગ (નિરોધ) છે. (૧-૧૯)

૨૭ શ્રદ્ધા વગેરે સંપત્તિપૂર્વક સાધકનો પ્રત્યય એ સ્વાધીન યોગ છે

૮. સ્વાધીન યોગની સંપત્તિઓ

૨૮ શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ સ્વાધીન યોગની સંપત્તિઓ છે (૧-૨૦)

૨૯ શ્રદ્ધા એટલે મનુષ્ય પોતે સ્વીકારેલી પ્રવૃત્તિમા ખંતથી ચોટી રહે તે માટે તેનામા હોવો જોઈતો વિશ્વાસ.

૩૦ વીર્ય એટલે એ જ હેતુ માટે તેનામા હોવો જોઈતો ઉત્સાહ.

૩૧. સ્મૃતિ એટલે એ જ હેતુ માટે તેનામા હોવા જોઈતા જાગૃતિ, સાવધાનતા અને ચિંતન

(સમાધિનો અર્થ આગળ સમજાશે)

૩૨ પ્રજ્ઞા એટલે જે જે અનુભવો થાય તેનુ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની શક્તિ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિના એકત્ર અભ્યાસથી તે ખીલે છે.

૯ યોગની ભૂમિકાઓ

૩૩. યોગની બે ભૂમિકાઓ છે (૧) સંપ્રજ્ઞાત અને (૨) અસંપ્રજ્ઞાત

૩૪. સંપ્રજ્ઞાત એટલે અતિશય સ્પષ્ટ જાણપણું જેમાં છે તેવો યોગ (સંપ્રજ્ઞાન એટલે સ્પષ્ટ ભાન)

૩૫ સપ્રજ્ઞાતયોગમાં ક્રમશ વિતર્ક, વિચાર, આનદ અને અસ્મિતાનાં સપ્રજ્ઞાનોનો નિરોધ થાય છે (૧-૧૭)

૩૬ અસપ્રજ્ઞાત યોગમા વૃત્તિ એક પ્રત્યયને છોડે અને બીજાને પકડે તે બે વચ્ચેના વિરામનો અભ્યાસ હોય છે તેને પરિણામે જે સસ્કાર રહી જાય છે, તે જ એ યોગ છે (૧-૧૮)

૧૦ સંપ્રજ્ઞાત યોગના ભેદોની સમજ

૩૭ વિતર્ક એટલે કોઈક શબ્દ, તે શબ્દથી દર્શાવાતો પદાર્થ તથા તે પદાર્થની સાથે રહેલો 'વિકલ્પ' (જુઓ સૂત્ર ૧૦મુ) — તેનુ સપ્રજ્ઞાન

૩૮ વિચાર એટલે વિતર્કની પછી ઊઠતા અનુષગી ખ્યાલનુ સપ્રજ્ઞાન.

૩૯ આનદ એટલે વિતર્ક તથા વિચારની સાથે ઊઠતા હર્ષ (કે શોક) અથવા પ્રીતિ (કે દ્વેષ)ના ભાવનુ સપ્રજ્ઞાન

૪૦ ચૈતન્ય અને ચિત્તની એકાત્મતા લાગવી એ અસ્મિતા (૨-૬) એનુ સપ્રજ્ઞાન ઉપલા ત્રણે સપ્રજ્ઞાનોની પાછળ ચિત્રને આધાર આપનાર પડદાની જેમ રહેલુ માલૂમ પડે છે

૧૧. યોગની પૂર્વતૈયારીઓ

૪૧ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ એ આઠ યોગના અગો અથવા પૂર્વતૈયારીઓ છે (૨-૨૯)

૪૨ યમ એટલે સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અહિસા, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતોનુ કાયા-વાચા-મનસા સૂક્ષ્મ વિવેકપૂર્વક પાલન યમોથી ચિત્તની સમતા સિદ્ધ થાય છે

૪૩ નિયમ એટલે શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર-પ્રણિધાનનુ નિરતર ખતપૂર્વક આચરણ, નિયમોથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે, મન પ્રસન્ન રહે છે, તથા મન અને બુદ્ધિની શુદ્ધિ કેળવાય છે અને જળવાય છે

૪૪ આસન એટલે સ્થિરપણે, સહેજે, ટટાર, એક જ પદ્ધતિએ, લાંબો વખત બેસવાની ટેવ એ ચિત્તને સ્થિર કરવા આવશ્યક છે

૪૫ પ્રાણાયામ એટલે દીર્ઘ, ધીમી, એકસરખી અને ગભરાટ વિનાની શ્વાસોચ્છ્વાસની ટેવ, એથી શરીરની નીરોગતા, જેના વિના યોગમાં પ્રગતિ કરવી કઠણ થાય, તે જળવાય છે

૪૬ પ્રત્યાહાર એટલે યોગાભ્યાસના વિષયમાં એવા પ્રકારની લગની કે જેને લીધે સર્વ ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે દોડવાનુ ભૂલી જાય તથા ભૂખ, તરસ અને ઊંઘનુયે, પ્રમાણમા, વિસ્મરણ થાય

૪૭ આ પાંચ યોગાભ્યાસના બાહ્ય અંગો છે. (૩–૭)

૪૮. ધારણા એટલે શરીરની અંદરના કે બહારના કોઈ કેન્દ્ર પર ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ (૩–૧)

૪૯ ધ્યાન એટલે ધારણાને સ્થાને ચિત્તને એક જ પ્રત્યય પર વળગાડી રાખવાનો અભ્યાસ પ્રત્યય સાથે એકતાનતા (૩–૨)

૫૦. સમાધિ એટલે પોતાના અસ્તિત્વનુયે ભાન ન હોય એવી ધ્યાનની એકતાનતા એમા ચિત્ત અને ચૈતન્યની જ એકરૂપતા હોય છે એમ નહીં, પણ ચિત્તે ગ્રહણ કરેલા પ્રત્યય સાથે પોતે એકરૂપ જેવો થઈ ગયેલો હોય છે, અને પોતાને, ક્ષણભર પણ, દૃશ્યરૂપે જ જાણે માનતો હોય છે (૧–૪૩, ૩–૩)

૧૨. કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો

૫૧ સર્વાર્થતા એટલે વૃત્તિના પ્રત્યેક વ્યાપારમા જુદા જુદા પ્રત્યયોને વળગવાની ચિત્તની ટેવ: ચિત્તની ચચળતા

૫૨ એકાગ્રતા એટલે વૃત્તિના પ્રત્યેક વ્યાપારમા એક જ પ્રત્યયને વળગવાની ટેવ

૫૩ સર્વાર્થતામાથી એકાગ્રતામા જવુ એ સમાધિપરિણામ (૩-૧૧)

૫૪ વ્યુત્થાન એટલે સમાધિની સ્વરૂપશૂન્ય જેવી દૃશ્યાકાર સ્થિતિમાથી જાગી જવુ તથા દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શનના ભાનપૂર્વક દૃશ્ય પ્રત્યે એકાગ્રતા રહેવી

૫૫ સમાધિમાથી વ્યુત્થાન દશામા જવુ એ સમાપત્તિ

૫૬. વિતર્ક અને વિચારની સમાધિમાથી સમાપત્તિમા જવુ તે અનુક્રમે સવિતર્ક અને સવિચાર સમાપત્તિ વિતર્ક અને વિચારની સમાધિ એટલે અનુક્રમે નિર્વિતર્ક અને નિર્વિચાર સમાપત્તિ. (૧–૪૨ થી ૪૪)

૫૭. વિતર્ક અને વિચારની સમાધિઓને સબીજ સમાધિ પણ કહે છે. (૧–૪૬)

૫૮ નિર્વિચાર સમાધિમા કુશળતા પ્રાપ્ત થવાથી આધ્યાત્મિક પ્રસન્નતા આવે છે એથી પ્રજ્ઞા ઋતભરા એટલે સત્યદર્શી થાય છે તેનો સસ્કાર બીજા વિરોધી સસ્કારોને હઠાવનારો થાય છે (૧-૪૭, ૪૮, ૫૦)

૫૯ તે સસ્કારનોયે નિરોધ કરવામા આવે — એટલે સસ્કાર માત્રનો નિરોધ થાય તેને નિર્બીજ સમાધિ કહે છે (૧-૫૧)

૬૦ નરોધપરિણામ એટલે સમાપત્તિમા રહેતી દૃશ્ય પ્રત્યેની એકાગ્રતાને અટકાવી તે કાળની દર્શનશક્તિની (ચિત્તની) સ્થિતિનુ પ્રજ્ઞા વડે આકલન એ જ યોગનો અભ્યાસ

૧૩. યોગનું ફળ

૬૧ ચિત્તના સપૂર્ણ નિરોધ સમયે ચૈતન્યશક્તિ પોતાના સહજભાવમાં રહે છે (૧-૩), અને તે સ્થિતિના આકલનને પરિણામે ચિત્ત અને ચૈતન્યના ભેદનુ જ્ઞાન થાય છે આ વિવેકખ્યાતિ

૬૨. એ ભેદનુ જ્ઞાન દૃઢ થવાથી પ્રયત્નશીલ સાધકને સર્વ ભાવો પર અધિષ્ઠાતાપણુ પ્રાપ્ત થાય છે અને એની બુદ્ધિ સર્વગ્રાહી થાય છે (૩-૪૯) એવુ ચિત્ત સત્ત્વ કહેવાય છે

૬૩ સત્ત્વની ચૈતન્યના જેટલી જ શુદ્ધિ થયે કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે (૩–૫૫)

૬૪ પછી ત્રણ ગુણોના વ્યાપારને કશો ઉદ્દેશ રહેતો ન હોવાથી તેમનો ક્રમશ: વિલય થાય છે એ જ કૈવલ્ય અથવા ચૈતન્યની સ્વરૂપસ્થિતિ (૪-૩૪)

અંતિમ કથન

આ બધા લેખો નિદાબુદ્ધિથી નથી લખાયા

સત્યદર્શનમાં ભ્રામક કલ્પનાઓ અને આદર્શો, અથવા સાચા આદર્શોની ખોટી કલ્પનાઓ કેટલે અંશે નડે છે, તેને લીધે કેટલો પરિશ્રમ નકામી દિશામા વેડફાઈ જાય છે તેનાં અનુભવ અને અવલોકન પરથી લખાયા છે

આ પુસ્તકના નિષ્કર્ષરૂપે મારે જે કહેવાનુ છે તે સૂત્રરૂપે લખી નાખુ તો તે વાચકને અનુકૂળ થશે એ સૂત્રો આ પુસ્તકનુ લઘુદર્શન (summary) સમજવાનુ નથી એટલુ માત્ર ધ્યાનમા રાખવુ

૧ વેદધર્મ એ નામ જો સાર્થક હોય તો, એ જ્ઞાનનો-અનુભવનો ધર્મ છે જે કાંઈ અતિમ પ્રાપ્તવ્ય હોય તે આ જીવનમા જ સિદ્ધ થઈ શકે એવુ છે એવો એનો દાવો છે શાસ્ત્રો કેવળ એમની પ્રાચીનતા માટે કે પ્રસિદ્ધ ઋષિએ કહેલા હોવાને લીધે માન્ય નથી થઈ શકતા, પણ જેટલે અંશે તેઓમા જીવનના મૂળ પ્રશ્નો વિષે અનુભવના અને અનુભવ મેળવવા માર્ગદર્શક થઈ શકે એવાં વચનો છે, તેટલે અંશે તે વિચારવા જેવા છે પછી એ પ્રાચીન હોય કે અર્વાચીન હોય, પ્રતિષ્ઠાને પામ્યાં હોય કે ન પામ્યા હોય, સંસ્કૃત હોય, પ્રાકૃત હોય કે જગતની કોઈ બીજી ભાષામા હોય અનુભવની વાણી જીવતા માણસની હોય કે મૂએલાની હોય એ વિચારવા યોગ્ય કહેવાય

૨ અનુભવ યથાર્થ અને અયથાર્થ બન્ને જાતનો હોઈ શકે છે; વળી અનુભવ અને અનુભવનો ખુલાસો (ઉપપત્તિ) એમા ફરક છે. આથી, અનુભવના વચનો કે ઉપપત્તિ પણ માત્ર વિચારવા યોગ્ય જ ગણાય. એ અનુભવ અને તેની ઉપપત્તિ આપણા અનુભવ અને વિચારમા જેટલે અંશે ઊતરે, તેટલે અંશે તે માન્ય થાય

૩ પ્રાચીન કાળથી તે આજ સુધી જેટલે અંશે ઊંડા વિચારકોના અનુભવ અને તેની ઉપપત્તિમા એકસરખાપણુ છે, તેટલે અંશે જ શાસ્ત્રોમા પ્રમાણભૂતતા આવે છે

૪ એ શાસ્ત્રપ્રમાણ તથા અનુભવપ્રમાણને અનુસરીને, સર્વત્ર સમપણે વ્યાપીને રહેલુ આત્મતત્ત્વ છે એ સ્વીકારવા યોગ્ય સિદ્ધાંત છે એની શોધ એ જ્ઞાનરૂપી પુરુષાર્થનુ અંતિમ ધ્યેય છે એ ધ્યેય જીવન દરમ્યાન સિદ્ધ કરવાનુ છે— જીવન બાદ નહી

૫ એને માટે કૃત્રિમ પૂજા, વેષ, કર્મકાડ વગેરેની આવશ્યકતા નથી મનુષ્ય પોતાના દેશ, કાળ, વય, જાતિ, શક્તિ, સંસ્કાર, શિક્ષણ વગેરેને લક્ષમાં રાખી, નિરંતર સાવધાન રહી, યોગ્યાયોગ્યતા તથા ધર્માધર્મનો વિવેકબુદ્ધિથી વિચાર કરી, સમાજના અને પોતાના જીવનના ધારણ, પોષણ અને સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે જે આવશ્યક કર્મો હોય તેને કરે, અને ચિત્તશોધનનો અભ્યાસ કરે, તો તે જીવનનુ ધ્યેય પામી શકે અને ગુણોનો જે સ્વાભાવિક વિકાસ અને વિલયનો ક્રમ હોય તેને ગતિ આપી શકે.

૬ આચારમાં, વાણીમા કે વેષમા સારાસારવિવેકથી સામાન્ય પુરુષાર્થી સદાચારી માણસને જે અયોગ્ય લાગે, તે કરવાની ‘મુક્ત’ કે ‘સિદ્ધ’ કહેવાતા માણસને છૂટ છે — એમા અજ્ઞાન, ગાંડપણ અથવા પાખડ રહેલુ છે

૭ એક બાજુએ અનુભવ અને બીજી બાજુએ તર્ક, અનુમાન કે કલ્પના એ બે વચ્ચે બહુ ભેદ છે અનુમાનને સિદ્ધાંત સમજવાની કે કલ્પનાને સત્ય સમજવાની ભૂલ થવી એ સત્યશોધનમાં મોટી ખાડીઓ છે જેનો પોતાને અનુભવ નથી તે વિષે સાશંક કે તટસ્થ રહેવાનો સત્યશોધકને અધિકાર છે

૮ એ જ પ્રમાણે વાદ અને સિદ્ધાંત વચ્ચે ભેદ છે દેખીતાં પરિણામો અથવા અનુભવોના અગોચર કારણો વિષે અથવા પ્રત્યક્ષ કર્મોના અગોચર ફળો વિષે સયુક્તિક જણાતી કલ્પના તે વાદ છે સિદ્ધાંત એ અનુભવથી કે પ્રયોગથી શોધાયેલો અચળ નિયમ છે વાદને સિદ્ધાંત માનવાની ભૂલ ન કરવી જોઈએ એ ગમે તેટલો સયુક્તિક અને સંતોષકારક લાગે તોપણ બીજો માણસ એ જ વિષય સમજાવવા બીજો

વાદ રજૂ કરે તો તે માટે એક રીતે તકરાર કરવાની જરૂર ન હોય, પરંતુ એ વાદને સ્વીકારનારાનાં મન ઉપર એથી જે સંસ્કારો દૃઢ થાય, તે સંસ્કારોના ગુણદોષોની દૃષ્ટિએ એ વાદની સમાલોચના અને શુદ્ધિ આવશ્યક થાય આથી વિશેષ, વાદનાં મંડનખંડન માટે કે તેને પકડી રાખવા માટે આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ

૯ સત્યશોધકમાં તટસ્થતા, નિરાગ્રહ, અથવા જેને નિષ્કામતા કે નિઃસ્પૃહતા કહી શકાય તે તથા પૂર્વગ્રહોનો ત્યાગ જોઈએ જ. અમુક માન્યતા કે વિચાર છોડું જ નહીં એવો આગ્રહ સત્યશોધનમાં બાધક છે. માન્યતા કે કલ્પનામાં ભવ્યતા કે મોહકતા છે માટે પકડી રાખવાનો આગ્રહ એ સત્યશોધનમાં બાધક છે. શાસ્ત્રોમાંથી એકવાક્યતા ઉપજાવતાં આવડવી જોઈએ એ આગ્રહ સત્યશોધનમાં બાધક છે. શોધનનો વિષય શાસ્ત્રો નથી, પણ આત્મા કે ચિત્ત છે, અને તે શાસ્ત્રમાં નથી પણ પોતામાં છે વણાટના પાઠ્યપુસ્તકનો વણાટ શીખવામાં જેટલો ઉપયોગ હોય તેટલો શાસ્ત્રનો થઈ શકે; પરંતુ જેમ વણાટ શીખવાનું વધારે યોગ્ય સાધન વણાટનું પાઠ્યપુસ્તક નહીં પણ કારખાનું તથા અનુભવી વણકરો છે, તેમ આત્મશોધનનું વધારે યોગ્ય સાધન શાસ્ત્રાધ્યયન નથી પણ ચિત્ત અને સદ્‌ગુરુ તથા સત્પુરુષનો ભક્તિપૂર્વક સમાગમ છે.

૧૦ ભાષામાં અચોકસતા વિચારમાં અચોકસતા નિર્માણ કરે છે; માટે તે વિષે તત્ત્વચિંતકે કાળજી રાખવી જોઈએ

૧૧. વ્યાકુળતા, જિજ્ઞાસા, શોધકબુદ્ધિ, સત્ત્વસંશુદ્ધિ, વિચારમય અને પુરુષાર્થી જીવન, પૂજ્યજનો અને ગુરુજનો પ્રત્યે ભક્તિ, આદર, જગત પ્રત્યે નિષ્કામ પ્રેમ, ધૈર્ય, ખંત, કૃતજ્ઞતા, ધર્મશીલતા, આત્મા કે પરમાત્મા સિવાય બીજા આલંબન માટે નિઃસ્પૃહતા — આટલા ગુણો સત્યશોધકમાં જોઈએ જ.

અમારાં અન્ય પ્રકાશનો

મારી જીવનકથા	૪—૦—૦
જીવનનો આનંદ	૩—૦—૦
સ્મરણયાત્રા	૨—૦—૦
જીવતા તહેવારો	૧—૦—૦
કન્યાને પત્રો	૦—૮—૦
ગાંધીજી	૦—૭—૦
ગીતાગીતમંજરી	૧—૦—૦
શ્રીમદ્‌ ભાગવત	૧—૮—૦
યોગવાસિષ્ઠ	૪—૦—૦
બુદ્ધલીલા	૦—૮—૦
સ્વદેશી સમાજ	૦—૮—૦
જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન ખંડ ૧–૨	૧૧—૦—૦
કલ્કી અથવા સંસ્કૃતિનું ભાવિ	૦–૧૪—૦
ચૂપ નહી રહેવાય	૨—૦—૦
હિંદુ જીવનદર્શન	૦–૧૦—૦
આહાર અને પોષણ	૦—૮—૦
મધુકર	૨—૦—૦
જીવનના ઝરણા	૨—૮—૦
હિંદનું પ્રજાકીય અર્થશાસ્ત્ર	૧—૮—૦
ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિ	૨—૦—૦
હિંદનો કોમી ત્રિકોણ	૩—૦—૦
હજરત મહંમદ અને ઇસ્લામ	૧—૦—૦

"શિક્ષણ અને સાહિત્ય"

શિક્ષણ તથા સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રની સમગ્ર પુનર્ઘટનાના પ્રશ્નોનો વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિચાર અને ચર્ચા કરનારું માસિક પત્ર.

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૪–૦–૦

જાન્યુઆરી કે જુલાઈથી ગ્રાહક શરૂ કરવામા આવે છે એટલે વર્ષ વચ્ચે ગમે ત્યારે ગ્રાહક થનારને તે તે મહિનાથી ચડેલા અંકો એક સાથે મોકલીને શરૂઆત કરવામા આવે છે.